

АКАДЕМІЯ
БУДІВНИЦТВА
І АРХІТЕКТУРИ
УРСР

Kuīb — 1961

ІНСТИТУТ АРХІТЕКТУРИ СПОРУД

В. П. САМОЙЛОВИЧ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ В АРХІТЕКТУРІ СІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА

Державне видавництво
ЛІТЕРАТУРИ З БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ
УРСР

У монографії, яка присвячена архітектурі сільського жилого будинку на Україні, висвітлені питання конструктивного рішення народного житла і використання місцевих будівельних матеріалів; наведені основні принципи рішення присадибної ділянки і типи планіровки будинку.

В книзі докладно розглянуті прийоми декоративно-художнього оздоблення жилих будинків, в яких яскраво проявилась народна творчість: поліхромне і пластичне рішення фасадів і інтер'єрів, настінний розпис, штучна фактура, різьба по дереву та ін.

Розрахована на архітекторів, художників-декораторів, істориків і мистецтвознавців та широкі кола читачів.

ПЕРЕДМОВА

Піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих яскраво відбивається у завданнях, поставлених семирічним планом розвитку народного господарства СРСР, зокрема сільського господарства. Рік у рік збільшуються масштаби сільського будівництва: споруджуються громадські будинки, виробничі приміщення, сотні тисяч жилих будинків; будуються нові села, особливо в районах середнього придніпров'я і півдня УРСР; укрупнюються існуючі села, в зв'язку з чим зазнають істотних змін цілі райони.

Порівнюючи сучасні жилі будинки колгоспників з старою селянською хатою, можна виразно побачити всі ті великі зміни, що сталися в масовому сільському житловому будівництві на Україні за роки радянської влади. Ці зміни можна простежити і в організації присадибної ділянки, і в плануванні та обладнанні будинку, і в конструктивному та архітектурно-художньому рішенні житла.

Характерною рисою сучасного житлового будівництва на селі, що відрізняє його

від старого дореволюційного селянського житла, є значне підвищення житлових умов колгоспників. Це знайшло своє відображення у вдосконаленні планіровочної організації житла, в збільшенні жилої площі, що припадає на одного мешканця, поліпшенні теплового режиму, освітленості жилих приміщень, експлуатаційних умов та ін.

Переважна кількість жител на селі споруджується за типовими проектами. Але поряд з цим ще й досі існує індивідуальне будівництво (основна форма будівництва в минулому), при якому житла споруджуються за власним задумом колгоспників, без участі фахівців—архітекторів та інженерів. Зразками для такого будівництва є, як правило, ті типи жилих будинків, що склалися в результаті практичного народного досвіду в будівництві та експлуатації житла. Більшість таких типів житла вже не відповідає неухильно зростаючим матеріальним можливостям та культурним потребам колгоспників. Велику перевагу перед ними мають будинки, споруджені за типовими проектами. Поряд з одноповерховими будинками за типо-

вими проектами споруджуються блоковані дво- та багатоквартирні мансардні та дво-поверхові жилі будинки з усіма вигодами, які мало чим відрізняються за рівнем благоустрою від сучасного міського житла.

В дальшому партією та Радянським урядом намічена велика програма сільського житлового будівництва з тим, щоб остаточно ліквідувати різницю в житлових умовах між містом і селом.

Найпоширенішими типами житла на селі стануть дво- чотириповерхові будинки. Такі типи будинків дадуть можливість підвищити щільність забудови населеного пункту, що в свою чергу створить реальні умови для підвищення якості санітарно-технічного та іншого обладнання сільського житла, а також благоустрою села. Колгоспні села перетворюються в упорядковані населені пункти міського типу з використанням усіх досягнень сучасного комунального і культурно-побутового обслуговування.

Виконання цієї грандіозної програми можливо лише при повному переході на будівництво за типовими проектами, що відповідають сучасним вимогам до забудови сіл та створюють передумову для широкого використання індустріальних методів будівництва.

Між тим і зараз в типових проектах є ще багато недоліків. Деякі типові проекти не задовольняють вимоги колгоспників щодо планування, конструктивного рішення, а також недостатньо враховують різноманітні умови будівництва в тих чи інших районах.

При забудові сіл за типовими проектами ще часто нові вулиці мають занадто одноманітний вигляд, а архітектура жилих будинків маловиразна, що викликає справедливі нарікання колгоспників. Таке становище пояснюється в значній мірі тим, що проектувальники недосить обізнані з

спадщиною народного зодчества та кращими надбаннями народного мистецтва в галузі архітектури села.

Створення нових, досконалих типових проектів житла для забудови села повинно йти не тільки шляхом всебічного врахування всіх досягнень науки і техніки, але й творчого використання досвіду народного будівництва, прогресивних архітектурно-будівельних традицій та народної творчості — невичерпного джерела художньої майстерності. Цей шлях допоможе архітекторам створити проекти житла, які будуть відповідати вимогам трудівників села Радянської України.

У цій книзі, присвяченій народній творчості в архітектурі селянського житла на Україні, розглядається масове селянське житло дореволюційного періоду (кінець XIX і початок XX ст.), а також сучасне народне сільське житлове будівництво, тобто таке, що проводиться колгоспниками не за типовими проектами.

Книга має на меті висвітлити питання творчого методу народних зодчих, основною рисою якого є глибокий, органічний взаємозв'язок і обумовленість функціональних вимог, економіки, конструктивного рішення і архітектурно-художньої форми. Належну увагу звернено також на роль клімату, використання місцевих будівельних матеріалів та інші причини, що вплинули на формування і розвиток прийомів будівництва народного житла, оскільки ці фактори і зараз мають велике значення при проектуванні будинків для колгоспників.

Народна художня творчість в архітектурі житла являє собою особливий інтерес. Застосування простих, загальнодоступних художніх засобів оздоблення житла дає можливість зробити привабливим зовнішній вигляд будинку і прикрасити інтер'єр жилих приміщень. Якщо деякі прийоми декоративно-художньої обробки житла, напри-

клад, різьблення по дереву, тепер майже не застосовуються і становлять інтерес головним чином в історико-етнографічному відношенні, то такі, як фарбування, настінний розпис, штучна фактура, пластична орнаментика тощо широко використовуються і розвиваються у новому сільському будівництві.

Щоб полегшити вивчення особливостей народного житла, зокрема народної художньої творчості в архітектурі, у книзі наведені кращі зразки оздоблення архітектурних деталей і прийомів декоративно-художньої обробки як старого, так і сучасного житла, а також частково господарських типів будівель та малих форм. Архітектурний фольклор може бути творчо використаний архітектором в практичній діяльності з урахуванням сучасних вимог щодо житлового будівництва.

Ця книга не претендує на повне і всебічне висвітлення усіх питань в галузі вивчення народного житла. Завдання полягало в тому, щоб на основі систематизації і ана-

лізу зібраного матеріалу показати реалістичні риси творчого методу народних зодчих, а також багатство і різноманітність прийомів народної художньої творчості в архітектурі. Основою для цього послужили натурні матеріали (крім матеріалів по Кримській обл.), зібрані автором у 1944—1960 рр.¹ Використані також матеріали музею архітектури при Академії будівництва і архітектури УРСР (МА УРСР), більшість з яких зібрана архітекторами П. Макушенко, З. Петровою та фотографом В. Федорцем, матеріали Держбуду УРСР і окремих осіб.

Автор щиро дякує доктору архітектури, проф. В. Г. Заболотному за цінні поради, що враховані при складанні цієї книги, а також всім товаришам, що дали обмірні креслення і фотографії для опублікування.

¹ Датування матеріалів в роботі проведене за таким принципом: дореволюційне житло — по сторіччям (середина XIX ст.—кінець XIX ст. та ін.), післяреволюційне житло — по десятиріччям (двадцяті, сорокові роки та ін.).

ВСТУП

Архітектура народного житла створювалась протягом багатьох століть. На її формування і розвиток впливали різні фактори: історичні та соціальні умови, культурні та економічні зв'язки з іншими народами, умови заселення краю, природні умови, наявність місцевих будівельних матеріалів, архітектура міст та ін.

На спорудження жилих будинків і господарських приміщень постійно впливали: будівельний досвід, технічні навички, кращі художні традиції, які склалися протягом століть. Поступово удосконалювалася художня майстерність народних зодчих, створювалися прості, економічні і красиві прийоми рішення житла, типові для того чи іншого району в той чи інший період.

В архітектурі масового селянського житла в минулому відбилося постійне прагнення народу до покращання свого житла, бажання зробити його більш досконалим і зручним.

Але недостатні матеріальні можливості і примітивність технічних засобів, викликані соціально-економічними умовами того часу, обмежували творчий розмах на-

родного зодчого. Отже, поряд з позитивними рисами (широке застосування і уміле використання місцевих будівельних матеріалів, всебічне врахування кліматичних факторів, простота, виразність і художня майстерність архітектурного рішення та ін.) старе селянське житло має немало таких істотних недоліків, як наявність у переважній більшості будинків тільки одного жилого приміщення з обмеженою площею і висотою, недостатня освітленість, погані теплотехнічні властивості стін, відсутність доброякісної підлоги, недосконалі конструктивні рішення та ін.

При вивченні особливостей масового селянського житла найбільш цінним є усвідомлення творчого методу народного майстра і використання в практичній діяльності кращих прогресивних традицій народної архітектури. Все архаїчне і застаріле треба відкинути.

Відомо, що з розвитком капіталізму особливо інтенсивно відбувалося класове розшарування селянства. Широкі селянські маси дедалі зубожували, а заможний прошарок села багатів.

У житлі заможних, куркульських елементів уже в кінці XIX і особливо на початку XX ст. з'являється все більше рис, типових для житла міщанства, дрібного купецтва і дрібномаєткових поміщиків. Це проявляється в розмірах будинків, їх планіровці і особливо в прийомах декоративно-художнього рішення. Саме в цих прийомах часто втрачається простота, доцільність і художня виразність, властиві кращим зразкам народної архітектури. Тому найбільш доцільним є вивчення архітектури масового селянського житла, де особливо яскраво і самобутньо втілений досвід народної творчості.

Архітектура народного житла на Україні створювалася в тісному зв'язку з архітектурою інших народів, особливо братніх російського і білоруського, що обумовило спільність архітектурно-будівельних і художніх традицій, корені яких йдуть з часів Київської Русі.

Деякі спільні риси в народному житлі можна спостерігати також на сусідніх з Україною районах: Молдавії, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини.

Характерною особливістю народного житла є спільність основних композиційних прийомів у всіх районах України. Це стосується планіровки жилого будинку, прийомів організації окремих жилих і господарських приміщень, єдності об'ємно-просторової композиції житла, що впливає з планіровочного рішення, єдності естетичних принципів архітектурного рішення.

Разом з тим різноманітніші місцеві умови того чи іншого району відбилися і на архітектурі житла, надавши їй таких своєрідних і специфічних рис, якими відрізняється народна архітектура одного району України від іншого. Крім того, в кожному окремому випадку архітектура будинку відбиває смак безпосереднього виконавця. Проте ці індивідуальні риси архітектури

житла завжди підпорядковані основному принципіві, виробленому колективною творчістю народу.

Типовість основного прийому архітектурного рішення в народному житлі є основою цілісності і єдності забудови вулиць і сіл, а наявність численних індивідуальних особливостей в житлі створює мальовничість і різноманітність цієї забудови.

В деяких випадках на Україні можна також зустрінути такі рішення народних жител, що істотно відмінні від традиційних архітектурно-будівельних прийомів. В одних випадках це стосується планіровки або конструктивного рішення, в інших — окремих елементів будинку або його декоративно-художнього оздоблення. Будинки такого типу інколи можна зустріти в одному селі, а інколи — в цілій групі сіл. Це пояснюється, головним чином, історичними умовами, а особливо умовами заселення того чи іншого району або села, тому що переселенці часто приносили звичні їм будівельні прийоми.

Істотним фактором, що має значний вплив на архітектуру народного житла, є кліматичні умови. На території України вони характеризуються великою різноманітністю. Так, наприклад, кількість опадів за рік у деяких районах півдня УРСР становить менше 300 мм, а в ряді районів Карпат — понад 1200 мм, причому загальне наростання кількості опадів відбувається з півдня на північ¹.

Тривалість снігового покриву для півдня УРСР і деяких районів Закарпаття становить 20—60 днів, а на північному сході республіки і в гірських районах Карпат сніг лежить 100—140 днів.

Ізотерми січня для ряду південних і західних районів становлять -3° , а в деяких районах східної частини УРСР -7° ; ізотерми липня для півдня УРСР дорівнюють 23° , а для північного заходу 19° .

¹ Дані про клімат взято з книги О. Діброви «Географія Української РСР». К., 1954.

Вітри також мають різний напрям, силу і характер. В цьому відношенні Українську РСР можна поділити приблизно на дві частини по лінії Кишинів—Кіровоград—Полтава—Харків. На північ від цієї лінії переважають північно-західні і західні вітри невеликої сили, які приносять вологу; на південь—східні і південно-східні, холодні зимою і посушливі літом.

Різноманітні природні умови Української РСР. На півночі та заході значна частина території зайнята лісами, причому в окремих районах Полісся і Карпат вони займають понад 40% всієї території. Південні райони характеризуються майже цілковитою відсутністю лісових масивів.

В північних районах УРСР і особливо на Поліссі значна частина території (понад 10%) заболочена і характеризується високим рівнем ґрунтових вод; південні, гірські і значна частина східних районів, навпаки, мають незначну кількість заболоченої території (менше 1%) з низьким рівнем ґрунтових вод.

Великою різноманітністю відзначаються також рельєф УРСР, ґрунти, рослинність і т. ін.

Відповідно до природно-кліматичних умов територія Української РСР поділяється на три зони: північну (Полісся), центральну (Лісостеп) і південну (Степ). Межа між Поліссям і Лісостепом проходить по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Ровно — Житомир — Київ — Ніжин — Глухів. Лісостеп і Степ межують по лінії Балта — Первомайськ — Кіровоград — Кременчук і трохи на південь від Полтави й Харкова.

Крім трьох згаданих зон, із лісостепової зони виділяється група гірських районів (Прикарпаття, Карпати, Закарпаття), які охоплюють частково Закарпатську, Львівську, Станіславську і Чернівецьку області, а з південної зони виділяються райони Донецького лісостепу (Донецька височина, на якій частково розташовані Луганська і Сталінська області).

Кліматичне зонування відповідає в основному і архітектурно-будівельному зонуванню.

Кожна зона має свої характерні особ-

ливості, які вплинули на розташування житла на садибі, на його конструктивне рішення, планування і на загальні принципи архітектурного рішення.

Своєрідні прийоми спорудження сільського житла (кінець XIX—початок XX ст.), яке формувалося під впливом соціально-історичних і природно-кліматичних умов, спостерігаються в архітектурі житла в районі Карпат (Львівська, Станіславська, Закарпатська, частково Чернівецька області); на Українському Поліссі (Волинська, Ровенська, Житомирська, частково Київська, Чернігівська, Сумська області); на Слобожанщині і Полтавщині (Полтавська, Харківська, Луганська та інші області); на Поділлі (Хмельницька, частково Вінницька, Тернопільська та інші області), а також у південних районах України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька та інші області).

Найбільш архаїчні рішення народного житла збереглися на Карпатах і в Західному Поліссі (Волинь).

Тут в архітектурі старого селянського житла, в конструктивному рішенні, плануванні і прийомах декоративного оздоблення ще залишилися риси далекого минулого.

Особливо виразно ці риси збереглися у важкодоступних гірських районах Карпат.

Найбільш характерним для районів Карпат є житло гуцулів, споруджене цілком із дерева, основного будівельного матеріалу в цих місцях.

Народне житло гірських районів і особливо гуцульське характеризується лаконічністю й компактністю об'ємно-просторової композиції і цільністю архітектурного рішення, чому сприяє застосування одного матеріалу для стін і покрівлі.

Характерною рисою гуцульського житла є поєднання розвинутого звису покрівлі з головного фасаду, який підтримується кронштейнами або стовпчиками (підда-

шок), з площинами міцних рублених стін і високим дахом. З тилової сторони, а часто і з боків будинку прибудовували вузькі приміщення, які використовували для господарських потреб. Іноді господарські приміщення оточували будинок з усіх боків, утворюючи перед головним фасадом закритий дворик (гражду).

Стіни жилих приміщень гуцульського житла звичайно не штукатурили. Поєднання стін, що мали природний колір і фактуру дерева, з яскравими декоративними тканинами і різьбленням на дверях, балках, меблях, застосування барвистих кахель для облицювання печі, надавали жилову приміщенню своєрідних рис.

Селянське житло у північних районах України (Українське Полісся) відзначалося не лише простотою об'ємно-просторової композиції і планівки, але й стриманістю в застосуванні декоративно-художніх засобів. Тут жили будинки споруджували здебільшого окремо від господарських приміщень, за винятком ряду північно-західних районів.

Стіни, як правило, робили з дерева (здебільшого зруб). У північних районах зруб був відкритий, у районах, розташованих далі на південь,—з глиняною обмазкою.

У північних районах правобережної частини України поряд з чотирисхилим солом'яним дахом в значній мірі були поширені двосхилі дахи, криті деревом (скіпа, гонт). Тут основна увага приділялася оздобленню фронтона, звичайно повернутого на вулицю.

У північних районах лівобережної частини України влаштовували переважно чотирисхилі покрівлі, криті солом'яно. В архітектурному рішенні жилого будинку в цих районах значну роль відігравало опорядження вікон. В інтер'єрі застосовували

найпростіші засоби декоративно-художнього оздоблення.

Свої особливості мало також селянське житло Полтавщини та Слобожанщини, характерною рисою якого були розвинуті звиси покрівлі з головного фасаду (піддашок) і на торцевій стороні будинку (причілок). Стіни жилого будинку каркасні або рублені. Солом'яну чотирисхилу покрівлю робили низькою, без уступів; вона мала плавні м'які обриси. Вікна здебільшого мали віконниці, оздоблені різьбленням та поліхромією.

Зовнішній вигляд хати значно збагачувався завдяки світлотіні на білих площинах стін, яку створювали розвинуті звиси покрівлі у поєднанні з яскраво пофарбованими віконницями, своєрідною формою кронштейнів і різьбленням на балках.

Інтер'єр жилих приміщень також характеризувався простотою. Печі іноді облицювали рельєфними кахлями або фарбували в яскраві тони, а полиці і головну балку (сволок) прикрашували різьбленням.

Своєрідні риси властиві також селянському житлу Поділля. Об'ємно-просторове рішення будинку тут надзвичайно скромне і лаконічне. Для житла характерне влаштування високих чотирисхилих солом'яних покрівель, які мають ряд віялоподібних уступів по рогах і дуже розвинутий гребінь. Іноді така покрівля мала ряд уступів по всій площині. Яскраві й інтенсивні тони фарбування стін, які тут застосовували, різні кольори фасадних і тильових стін, використання настінного розпису в поєднанні з розвинутою солом'яною покрівлею створювали мальовниче і своєрідне рішення житла.

Інтер'єр жилого приміщення мав свої риси завдяки фарбуванню або розпису варистої печі, використанню для оздоблен-

ня декоративних тканин і різноманітної побутової кераміки.

Архітектура селянського житла південних районів відзначається різноманітністю рішень і не має єдиного типу, як у інших районах.

Матеріалом для стін тут використовували головним чином глину і частково природний камінь. Господарські приміщення здебільшого прибудовували до будинку по його поздовжній осі, внаслідок чого жили будинки мали витягнуту композицію. Для значної частини районів було характерним влаштування двосхилого даху з причілком, обернутим в бік вулиці. Іноді хати споруджували без горища. У таких хатах стелею є покрівля, яку робили двосхилою з невеликим похилом і утеплювали шаром глини, землі та ін.

На півдні України дуже різноманітні прийоми оздоблення жилих будинків. У деяких районах основою є обробка фронтонів двосхилих покрівель (застосування пластики і поліхромії), в інших—головну роль відіграє пластична обробка стін або черепична покрівля. Рішення інтер'єра

також характеризується різноманітністю.

Характерною рисою сучасного сільського житла є широке використання кращих архітектурно-будівельних традицій минулого і нагромадженого народного досвіду будівництва. Використання тих чи інших прийомів визначається насамперед їх доцільністю, економічністю, зручністю, а головне—відповідністю вимогам до сучасного житла. Все архаїчне, що не відповідає новим умовам, не характерне для сучасних типів сільських жилих будинків.

Особливо широко колгоспники використовують народні архітектурно-будівельні традиції, які склалися під впливом таких постійних або малозмінних факторів, як клімат або застосування місцевих будівельних матеріалів.

Як і раніше, популярними є улюблені декоративно-художні прийоми рішення житла (поліхромія, настінний розпис, фактура, різьблення та ін.), причому деякі з них майже не змінились, а на основі інших виробились і поширились нові прийоми, характерні для сучасного радянського села.

ПЛАНІРОВКА ТА АРХІТЕКТУРНЕ РІШЕННЯ ЖИЛОГО БУДИНКУ

РОЗТАШУВАННЯ БУДИНКУ НА САДИБІ

ЛЯ народного будівництва до- революційного часу характерне таке розміщення жилого будинку на садибі, при якому бік його

з найбільшою кількістю віконних прорізів орієнтується на південні румби (пд., пд.-сх., пд.-зх.). Це забезпечувало найбільш сприятливі умови експлуатації житла.

Орієнтація будинку значно впливала на його розташування відносно вулиці (залежно від її напрямку по сторонах світу). Так, якщо вулиця спрямована з півночі на південь, з південного сходу на північний захід або з південного заходу на північний схід, то жилі будинки розташовували перпендикулярно до вулиці, тобто вузькою стороною (торцем). Якщо вулиця спрямована із сходу на захід, то будинки розташовували паралельно вулиці, довгою фасадною або напільною стороною¹ (рис. 1).

Умови одноосібного дрібнотоварного селянського господарства вимагали найбільш простого, зручного й короткого зв'язку житла з господарськими будівлями, іноді навіть на шкоду санітарно-гігієнічним і побутовим умовам. Це позначилося і в забудові старих сіл, де часто жили будинки розташовувалися відносно вулиці випадково. Особливо непривабливий вигляд мала вулиця з обернутими в її бік тилловими частинами господарських будівель.

Жилі будинки і господарські приміщення на присадибній ділянці² розташовувались по-різному, в залежності від положення будинків відносно вулиці.

При перпендикулярному відносно вулиці розташуванні жилого будинку (торцем) господарські будівлі розміщували, звичайно, проти довгої сторони будинку (проти входу в будинок) або іноді в глибині ділянки. Це створювало найбільш зручний зв'язок

¹ Напільна, звичайно північна, сторона була глухою, без вікон.

² В даному випадку розглядається так званий відкритий двір, тобто такий тип забудови садиби, в якому жилі і господарські будівлі не утворюють замкнутого простору двору.

будинку з господарським двором і давало можливість наглядати за ним з жилого приміщення (рис. 1, I).

Паралельне розташування будинку (довгою стороною) відзначалося двома прийомами: а) якщо в бік вулиці обернутий фасад з входом до будинку, то господарські будівлі розташовували перед будинком з боку вулиці, а сам будинок споруджували в глибині ділянки. При цьому

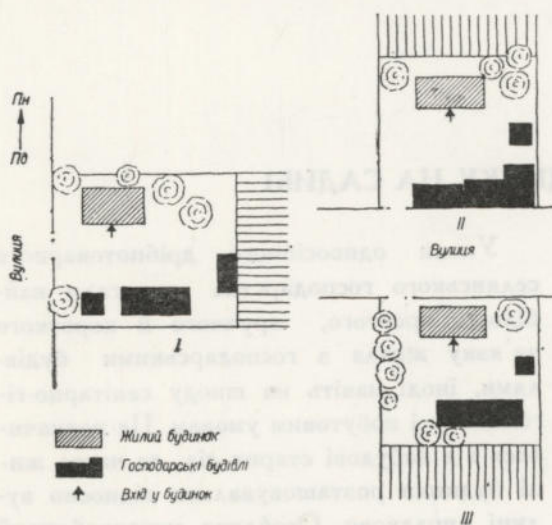

Рис. 1. Схема розміщення селянського житла та господарського двору на садибі залежно від напрямку вулиці (старі типи).

господарські будівлі закривали будинок з боку вулиці, а прохід у двір (через ворота і хвіртку) іноді робили крізь одну з господарських будівель, стіни якої служили огорожею з боку вулиці¹ (рис. 1, II); б) якщо в бік вулиці була обернута глуха, напільна (північна) стіна жилого будинку, господарські будівлі розташовували проти фасадної сторони в глибині ділянки (рис. 1, III).

В усіх цих випадках господарські будівлі були розташовані недалеко від жит-

¹ В цьому прийомі спостерігається вплив «замкнутах» дворів.

ла, а тому територія господарського двору безпосередньо прилягала до будинку, що не відповідало санітарно-гігієнічним вимогам¹.

Рациональнішим є розташування будинку перпендикулярно до вулиці (торцем), бо при цьому зменшується до мінімуму ширина присадибної ділянки, краще використовується територія садиби і зручніший зв'язок з вулицею та господарським двором. Цей прийом поширений в усіх районах України, особливо на півдні.

Слід відзначити, що будь-який з наведених вище типів організації садиби варіювався залежно від ряду місцевих умов: від напрямку вулиці, який завжди підпорядковувався рельєфу місцевості і пов'язувався з напрямом наявних доріг або річки; від рельєфу присадибної ділянки, її форми і розмірів по фронту вулиці; від напрямку пануючих вітрів та ін.

Значну роль у плануванні садиби відігравало також розташування будинку відносно лінії забудови вулиці. У більшості районів України жилий будинок споруджували з невеликим відступом (на 4—6 м) від лінії забудови, причому місце між огорожею і будинком використовувалось для зелених насаджень та квітника.

В деяких районах півдня України жилий будинки розміщали по лінії забудови². Перед будинком за рахунок вулиці, звичайно, влаштовували невеликі палісадники, огорожені низенькою огорожею, які є елементом її благоустрою. Звичайно довжина палісадника відповідала ширині будинку. Таким чином, він прилягав тільки до будинку, а огорожу садиби, як і сам будинок, розміщували по лінії забудови вулиці. Цей прийом свідчить про взаємозв'язок росій-

¹ В деяких районах України приміщення для худоби прибудовували навіть безпосередньо до будинку.

² Цей прийом занесений на Україну російськими переселенцями під час заселення краю.

ської і української народної архітектури: розміщення жилого будинку по лінії забудови характерне для російського села, а палісадник, що заміняє собою відступ від лінії забудови,—типовий для українського села.

Різні прийоми розташування жилого будинку відносно вулиці до певної міри впливали на його архітектурне рішення.

Здебільшого головним фасадом жилого будинку за характером обробки був той, в якому влаштовано вхід в будинок. У південних районах України найкраще оздобленим і головним був торцевий фасад, звернений безпосередньо на вулицю.

Соціалістичні форми організації праці в колгоспі змінили характер виробничої діяльності селянина, внаслідок чого змінилася в значній мірі і планівка садиби. У зв'язку з неперервним зростанням матеріального й культурного рівня колгоспників значно змінюється також і планівка жилих будинків. Це в свою чергу вплинуло на прийоми розміщення жилого будинку на присадибній ділянці.

У нових прийомах планівки садиби основного значення набувають функції житла, яким підпорядковано рішення ділянки, на протилежність старим прийомам, коли планівка ділянки, зокрема розміщення будинку, підпорядковувалися в основному виробничо-господарським функ-

ціям. В цьому основна і принципова різниця між планівкою садиби у минулому і тепер.

Основну роль на присадибній ділянці тепер відіграє жилий будинок. Здебільшого він, як і раніше, обернутий в бік вулиці торцевим фасадом, причому господарський двір розташовується, як правило, в глибині ділянки. При такому прийомі створюється зручний зв'язок з вулицею і поліпшується благоустрій ділянки.

Якщо будинок довгою стороною обернутий до вулиці, то господарський двір розміщують завжди в глибині ділянки; для зручнішого зв'язку з двором в таких випадках часто роблять два входи в будинок (один — з вулиці, а другий — з двору). Замість глухої, напільної стіни, яка при певній орієнтації будинку раніше була обернута в сторону вулиці, все більше будують стіни, вирішені як фасадні.

Зменшення кількості господарських будівель на садибі колгоспника сприяло звільненню додаткових площ на присадибній ділянці. Ці площі використовують тепер для створення чистого двору, зелених насаджень, особливо квітів, що підвищує санітарно-гігієнічні умови житла.

Жилі будинки, як правило, краще пов'язуються з вулицею і відіграють значно більшу роль в її забудові, ніж це було в минулому.

ПЛАНІРОВКА БУДИНКУ

Планівка селянського житла на Україні кінця XIX і навіть початку XX ст. свідчить про спільність з планівкою жител більш ранніх періодів. Особливо яскраво це можна спостерігати в гірських районах (Карпати) і на Поліссі.

У масовому селянському житлі цього періоду збереглися архаїчні риси, зокрема

в характері використання окремих приміщень, у прийомах розташування варистої печі, розміщенні традиційних кутків, лав, місць для сну та ін.

Збереження протягом довгого часу цих рис пояснюється тим, що майже весь попередній період селянські двори вели натуральне господарство, внаслідок чого ук-

лад життя і побутові умови змінювались дуже повільно, а тому так само повільно змінювалася і планівка житла, яка відповідала цим умовам. Зміна соціально-

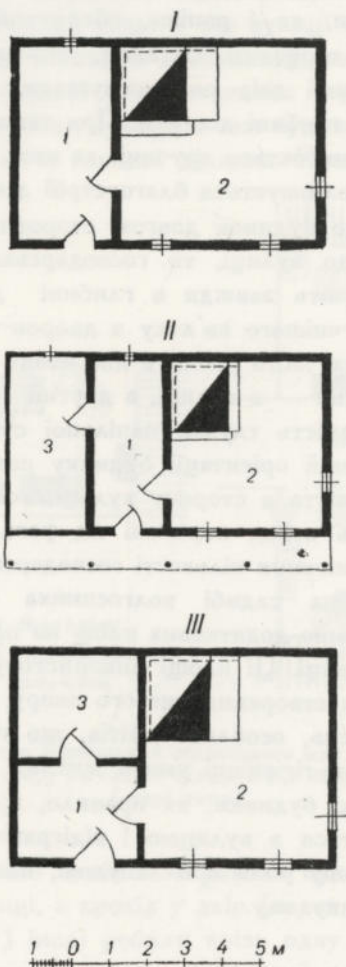

Рис. 2. Схеми планівки однокімнатних типів селянського житла. Кінець XIX ст.

I—двокамерний тип; II—трикамерний тип; III—трикамерний: 1—сіни; 2—жила кімната; 3—кладова.

економічних умов відбилась в значній мірі на прийомах планівки. Особливо позначилося на планівці житла класове розшарування села, що яскраво виявляється при порівнянні просторих, добре облад-

наних куркульських будинків з убогою бідняцькою хатою.

Характерною рисою народного будівництва дореволюційного періоду, властивою майже для всіх прийомів планівки житла, є гранична простота конфігурації плану. Ця риса зумовлюється бажанням максимально спростити роботи по спорудженню стін, особливо даху, і таким чином добитися економічного ефекту. Тому план жилого будинку мав здебільшого форму витягнутого прямокутника без уступів і виступів¹.

Пропорції плану жилого будинку, тобто співвідношення його сторін, мали звичайно поздовжньо витягнуту композицію. У північній і лісостеповій смузі вони дорівнювали від 1 : 1,4 до 1 : 2,25, залежно від типу планівки, причому ширина будинку в цих районах становить 4,5—6 м. У південних районах України ширина будинку дорівнювала 4—5 м, бо нестача лісоматеріалу змушувала використовувати (для перекриття і даху) переважно маломірну деревину. У зв'язку з цим пропорції плану селянських будинків на півдні України були більш витягнутими (1 : 2—1 : 3). В тих випадках, коли до будинку прибудовували господарські приміщення, форма плану ще більше витягувалась.

Масовим типом селянського житла на Україні в XIX ст. були будинки з одним жилим приміщенням (однокамерне, двокамерне, трикамерне житло).

Найбільш простим і стародавнім типом є однокамерне житло, в якому живе приміщення поєднувалося з кухнею і мало вхід безпосередньо знадвору (без теплового шлюзу). Це житло поступово зникає і на кінець XIX ст. зберігається лише в окремих районах на півночі України (головним чином в пониззі ріки Прип'яті). Пережит-

¹ Винятком з цього правила є планівка будинків у ряді районів Харківської, Луганської, а також Закарпатської областей, де жили будинки мають піддашки вбудованого типу.

ком цього найпростішого виду планування є будівлі для зберігання овочів у північних районах України (стебка, істобка).

Двокамерний тип селянського житла (рис. 2, I), який є далшим ступенем розвитку однокамерного, був поширений у XIX ст. і зберігся до початку XX ст. Цей тип найбільш характерний для бідного селянства. Будинки такого типу мали одне

або з навісом і загородкою з менш міцного матеріалу, ніж стіни хати. Походження сіней від навісу підтверджує і назва їх «сени» (російське), «сіни» (українське), «сенцы» (білоруське) від слова «сень», що означало в староруській мові «покриття», «навіс».

В трикамерних типах житла, поширених в кінці XIX і на початку XX ст., крім жи-

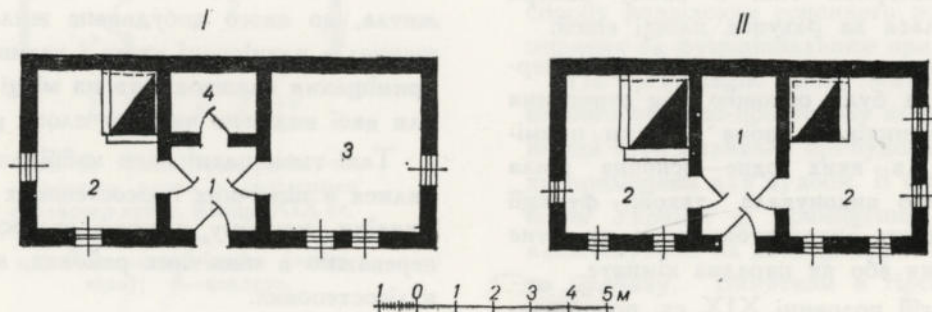

Рис. 3. Схеми планування двокімнатних типів селянського житла. Кінець XIX ст.

I—тип «хата через сіни»; II—тип «хата на дві половини». 1—сіни; 2—жила кімната-кухня; 3—літнє жиле приміщення; 4—кладова.

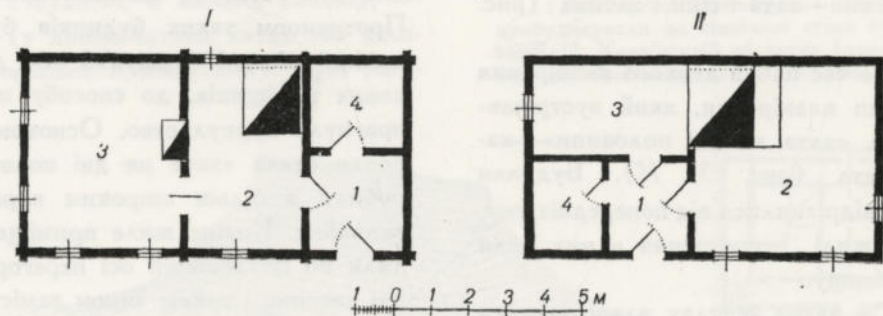

Рис. 4. Схеми планування двокімнатних типів селянського житла. Кінець XIX ст.

I—тип «дві хати підряд»; II—тип «хата і хатина». 1—сіни; 2—жила кімната-кухня; 3—жиле приміщення; 4—кладова.

жиле приміщення, суміщене з кухнею, і сіни (хата + сіни).

Перехідним етапом від однокамерного до двокамерного житла були однокамерні житла з навісом замість сіней, з загородкою перед входом у будинок без навісу

лого приміщення, поєданого з кухнею, і сіней, була також і комора (хата + сіни + комора). Існувало два планувальні варіанти житла цього типу. В першому варіанті (тип II) комора створювалася за рахунок додаткової прибудови до будинку

(рис. 2, II), в другому (тип III) — за рахунок виділення частини сіней (рис. 2, III). Ці типи житла є наступним етапом розвитку двокамерного, а в окремих районах, можливо, безпосередньо однокамерного типу житла.

Трикамерний тип з прибудованими сіньми, які використовувались також як літня спальня, є, безсумнівно, давнішим, ніж трикамерний тип, в якому камера створювалася за рахунок площі сіней.

Ці два варіанти планування трикамерного житла були основою для створення жилих будинків з двома жилими приміщеннями, з яких одне—основна жила кімната, що виконувала також функції кухні, а друга використовувалась як літнє приміщення або як парадна кімната.

В другій половині XIX ст. поширилася планування трикамерного типу житла—«хата через сіни», яке є розвитком першого варіанта. В такому будинку замість комори влаштовувалося ще одне менше жиле приміщення—хата + сіни + хатина (рис. 3, I).

В цей же час набув деякого поширення ще один тип планування, який зустрічався і раніше, «хата на дві половини»—хата + сіни + хата (рис. 3, II). Будинки цього типу відрізнялися від попередніх тим, що обидва жилі приміщення в них мали однакову площу.

Комору в таких житлах влаштовували або у вигляді самостійного приміщення на ділянці (головним чином Лівобережна Україна і частково західні райони), або для неї відгороджували частину сіней (переважно центральна частина України), або, нарешті, її прибудовували до будинку у вигляді окремої хижі з самостійним входом зсередини (Карпати, західні області, частково південь).

Типи планування, в яких жилі приміщення розташовані по обидві сторони сі-

ней, значно поширилися в лісостепових і південних районах України¹.

На основі другого варіанта планування трикамерного типу житла було створено ще два типи планування: один з них мав назву «дві хати підряд»² (рис. 4, I), а другий — «хата і хатина» (рис. 4, II). Як видно з рис. 4, планування «дві хати підряд» являють собою майже незмінний вихідний варіант трикамерного типу житла, до якого добудоване жиле приміщення; в плануванні «хата і хатина» жиле приміщення влаштовують на місці комори, для якої виділено частину площі в сінях³.

Такі типи планування найбільше поширилися в північних і лісостепових районах України, причому перший застосовується переважно в північних районах, а другий в лісостепових.

За останні десятиріччя XIX ст., а також на початку XX ст., коли класове розшарування селянства відбувалося особливо швидко, куркулі споруджували жилі будинки з багатьма жилими приміщеннями. Прототипом таких будинків було житло дрібної міської буржуазії або дрібномаєткових поміщиків, до способу життя яких прагнуло куркульство. Основою їх планування стала «хата на дві половини», яку робили з більш широким корпусом, ніж звичайно. Кожне жиле приміщення розділяли по поздовжній осі перегородками на дві частини і таким чином замість двох великих приміщень виходило чотири примі-

¹ Прийоми планування жилих будинків, в яких жилі приміщення розташовані по обидві сторони сіней, характерні також для російського селянського житла «связь», «дом на две избы», що свідчить про спільність народного житла росіян і українців.

² В північно-західних і західних районах України планування «дві хати підряд» виникла як результат розвитку і переробки першого варіанта трикамерного житла.

³ Іноді комори влаштовували за межами будинку. Здебільшого друге, менше за площею, приміщення використовувалось тільки літом, зимою воно було додатковою коморою.

щення меншої площі. Часто замість комори в сінях виділяли невеличку кухню, зв'язану з іншими приміщеннями.

В масовому селянському житлі цього періоду збереглися найпростіші прийоми

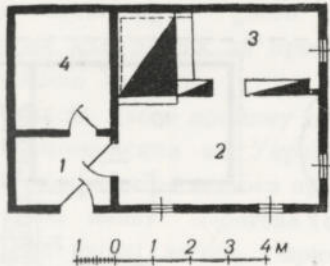

Рис. 5. Схема планування селянського житла з виділенням спального кутка. Кінець XIX ст.

1—сіні; 2—жила кімната-кухня; 3—спальний куток («ванькір»); 4—кладова.

планування житла. Іноді спільна жила кімната розділялася вузькою і довгою піччю, грубою, на два нерівні за площею приміщення (рис. 5), з яких більше було жилою кімнатою і кухнею, а менше, ванькір, — спальнею (у двокімнатних хатах так ділили лише основне приміщення). При тако-

му плануванні спальня мала дуже малі розміри (5—6 м²), бо частину її площі займала піч. Щоб сприяти кращому обмінові повітря, вона здебільшого не відокремлювалася цілком від іншої частини приміщення (відкритими лишалися дверний проріз і простір між верхом груби та сте-лею). Таким чином, при даній плануванні створювалася, по суті, не окрема спальня, а спальний куток. В цьому можна вбачати спробу розділення основного жилого приміщення за функціональним призначенням.

На організацію плану житла, а також на його об'ємно-просторову композицію до певної міри впливала прибудова до будинку приміщень для худоби. В більшості районів України ці приміщення, звичайно, влаштовували на ділянці окремо від жилого будинку. Винятком є гірські райони Карпат з суворим кліматом. Тут до тилової частини будинку, а іноді й по боках, прибудовували вузькі, на всю довжину стіни, приміщення (притули) для тварин¹.

¹ Господарські приміщення такого типу іноді прибудовували до північної стіни будинку у Полтавській, Харківській областях (припусниця), а також на північному заході України.

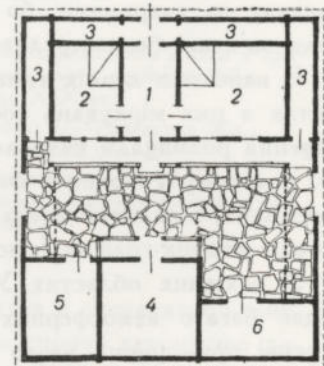
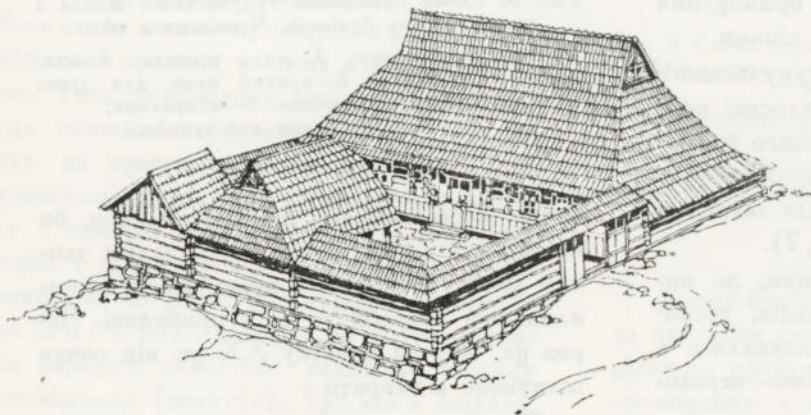

Рис. 6. Тип гуцульської гражди. Друга половина XIX ст.; с. Яворів, Станіславської обл. Обмір З. Петрової.

1—сіні; 2—жиле приміщення; 3—кладова або приміщення для овець; 4—комора; 5—хлів; 6—дров'яник.

Рис. 7. Двір гуцульської гражди. Друга половина XIX ст.; с. Яворів, Станіславської обл. Матеріали МА УРСР.

Ці приміщення мали меншу висоту, ніж жилі, що давало можливість перекривати їх звисом даху будинку, не змінюючи його нахилу. Таке розміщення виправдовувалося місцевими умовами, тому що прибудова захищала від холодних вітрів живу частину будинку. Крім того, в умовах тривалої та сніжної зими і холодного дощового літа створювалися більш зручні умови для догляду за тваринами, бо ці приміщення були зв'язані безпосередньо з сіннями.

В найбільш давніх типах гуцульського житла з цих міркувань господарські приміщення розміщали навколо всього будинку, а з боку головного фасаду залишали невеликий, відкритий зверху, але закритий з боків дворик-гражду (рис. 6, 7).

У західних областях України, де випадає багато атмосферних опадів, господарські приміщення часто зв'язувались з жилим будинком критим навісом—переходом (рис. 8)¹.

¹ Цей прийом, викликаний кліматичними умовами і дуже зручний з побутових міркувань, застосовується і тепер в цих районах.

У південних районах України приміщення для худоби («конюшню») також часто прибудовували до житла (рис. 9, I) здебільшого по його поздовжній осі. Слід відзначити, що цей прийом був занесений, оче-

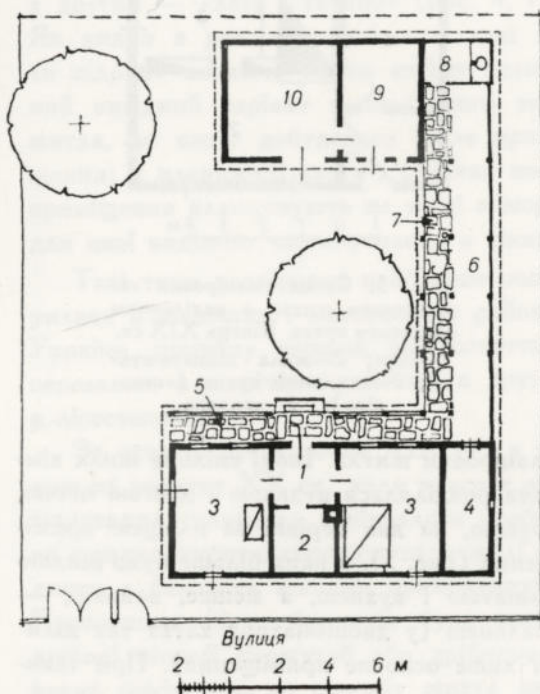

Рис. 8. Схема планівки гуцульського житла і господарських будівель. Чернівецька обл.

1—сінні; 2—кладова; 3—жила кімната; 4—кладова; 5—піддашок; 6—критий навіс для дров; 7—прохід під навісом; 8—вбиральня; 9, 10—приміщення для худоби.

видно, переселенцями з інших районів, бо кліматичні умови півдня з тривалим теплим літом і короткою м'якою зимою не викликають потреби в такій прибудові. Через це, вже на початку XX ст. він почав поступово відмирати.

Такий же прийом прибудови господарських приміщень до жилого будинку застосовувався в деяких районах заходу і північного заходу України (рис. 9, II, III).

Тепер і в цих районах у новому житловому будівництві господарські приміщення споруджують окремо від жилого будинку.

Характерною особливістю планіровок масового селянського житла, яке мало тільки одне жиле приміщення (рис. 10—13), є те, що організація цього приміщення типова для різних за природними умовами районів України.

Про типовість цього прийому організації жилого приміщення на Україні свідчить те, що кожна стіна жилого приміщення мала свою назву: порогова (стіна, в якій зроблено входні двері), причілкова (проти дверей), передпінна (проти печі), напільна (до якої примикає тилова сторона печі).

Жиле приміщення мало в плані форму прямокутника, квадратну або близьку до квадрата. Ширина його відповідала ширині корпусу будинку (без товщини стін), а довжина часто була на 0,5—0,7 м більша. Ці розміри визначались довжиною вінця у зрубів стінах.

Жиле приміщення ніби розділялось на три частини. Кожна частина виконувала певні функції, що сприяло правильній організації приміщення і найбільш раціональному використанню живої площі (рис. 14). Біля входу в жиле приміщення завжди розміщувалася кухонна частина з варистою піччю. Таке розміщення печі і робочого місця господарки обумовлювалося тим, що тут, як правило, виконували роботи, які вимагали зручного і найкоротшого зв'язку з коморою, господарськими приміщеннями і присадибною ділянкою (приготування їжі та корму для худоби, роботи біля печі і т. ін.). Проти входу розташовували парадну, найбільш освітлену частину приміщення (покуття). Тут сім'я обідала, приймала гостей, а також виконувала різні роботи. Біля печі, під тиловою стіною, в найтеплішій частині жилого приміщення, захищений від холодних потоків повітря,

розміщали спальний куток (як місце для сну використовували також верхню площину варистої печі).

Різний характер використання тієї чи іншої частини жилого приміщення визначив у значній мірі розташування віконних і дверних прорізів, а також склад і габарити меблів.

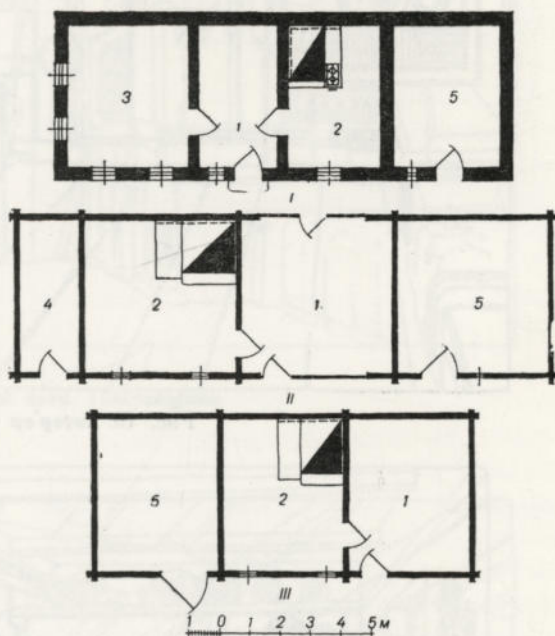

Рис. 9. Схеми планіровки селянського житла з прибудованими господарськими приміщеннями.

Кінець XIX ст.

I—Миколаївська обл.; II—Львівська обл.;

III—Волинська обл.

1—сіни; 2—жила кімната-кухня; 3—літнє приміщення; 4—кладова; 5—приміщення для худоби.

Досвід будівництва й експлуатації житла протягом століть сприяв створенню доцільного планування й організації жилого приміщення, в якому проходило життя сім'ї. Разом з тим в цьому єдиному спільному жилому приміщенні відбувалися не лише різноманітні побутові, а частково й виробничі або зв'язані з ремеслом процеси.

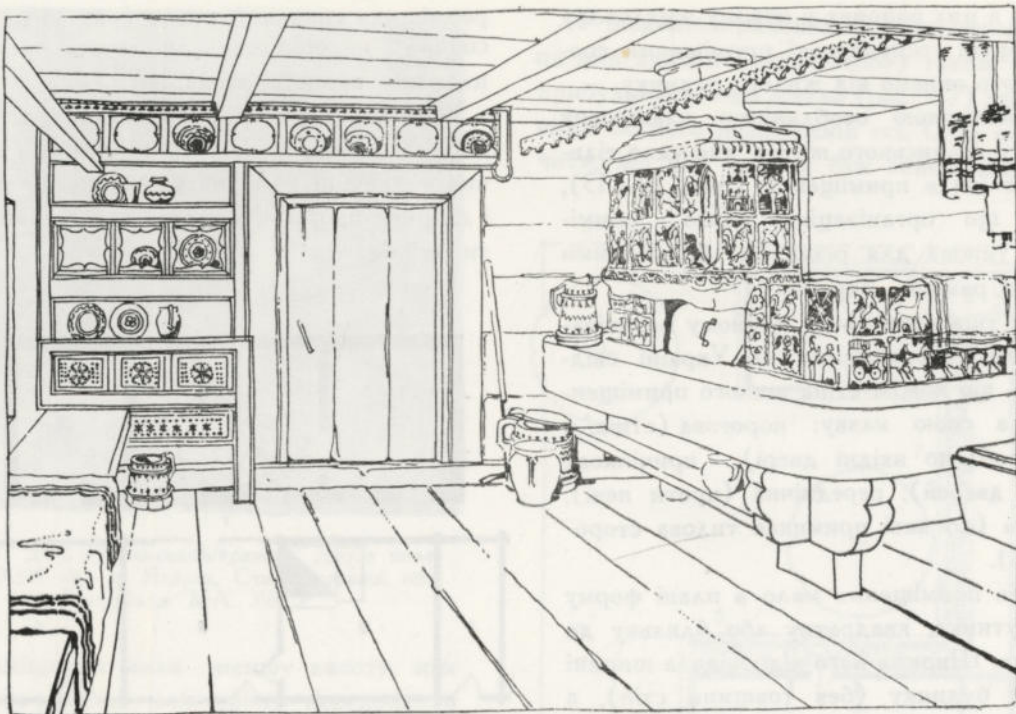

Рис. 10. Інтер'єр старої хати. Карпати.

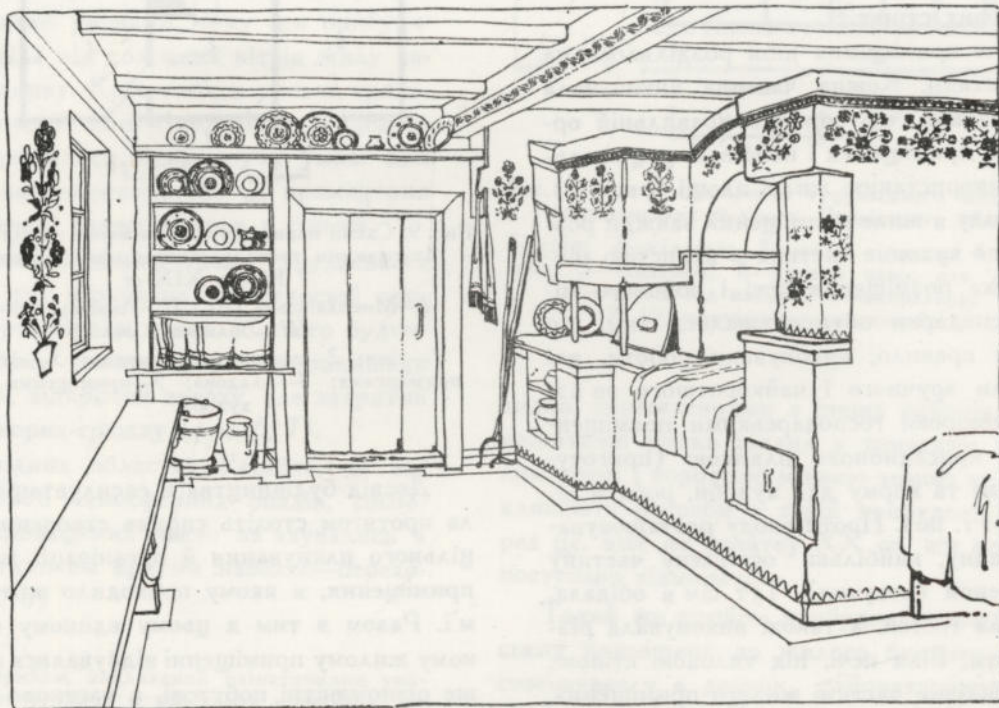

Рис. 11. Інтер'єр старої хати. Поділля.

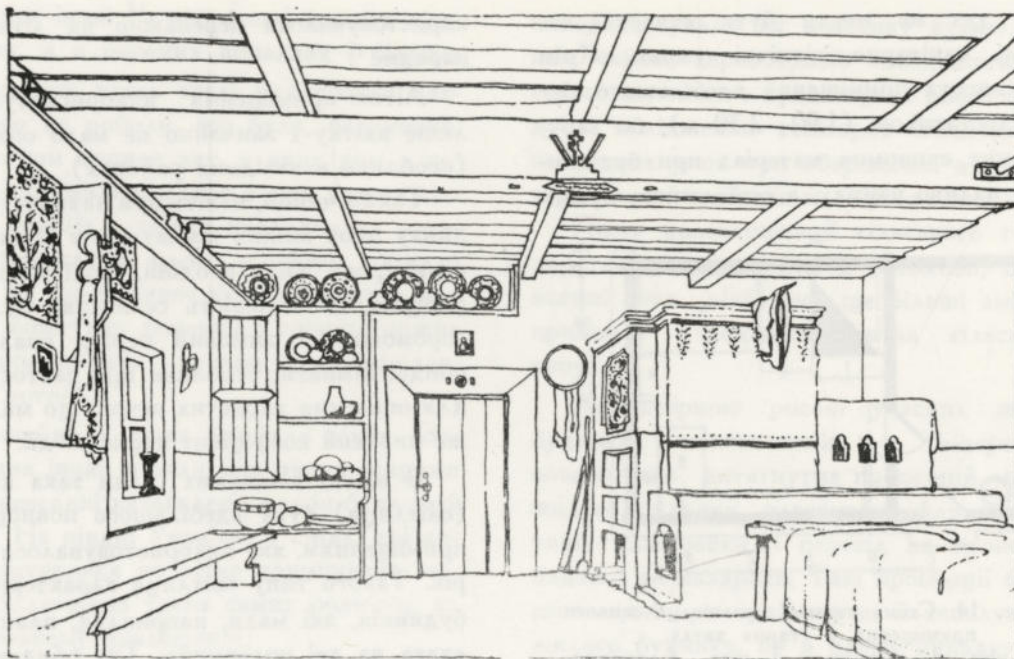

Рис. 12. Інтер'єр старої хати. Полтавщина.

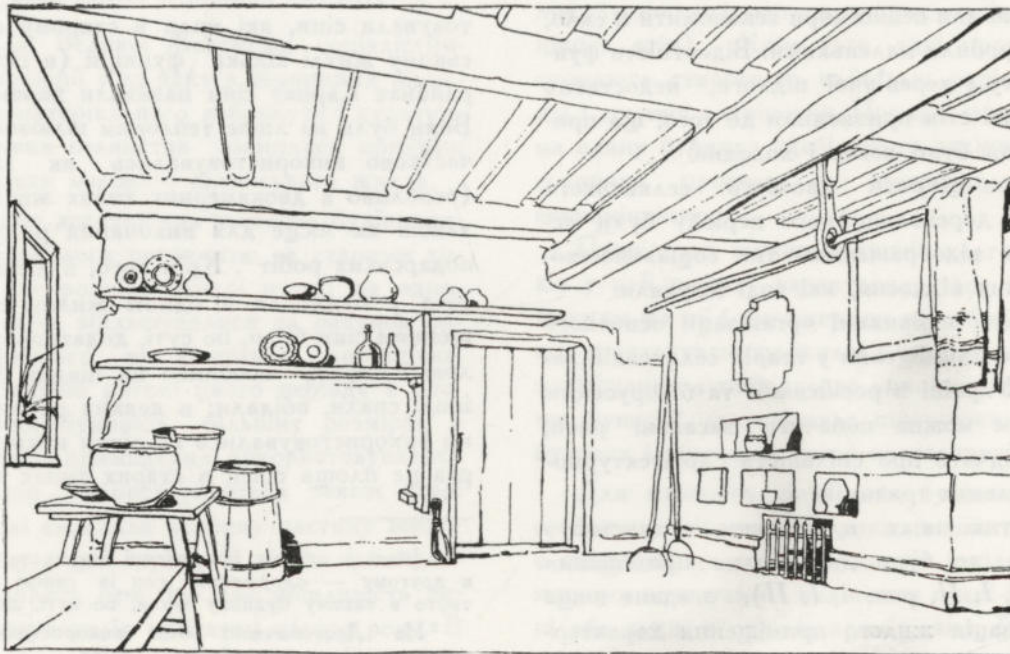

Рис. 13. Інтер'єр старої хати. Полісся.

Тому тут не могли бути створені необхідні санітарно-гігієнічні умови. Крім того, висота приміщення здебільшого була недостатньою (1,90—2,30 м), бо забудовник економив матеріал при будівництві і паливо взимку, а освітленість примі-

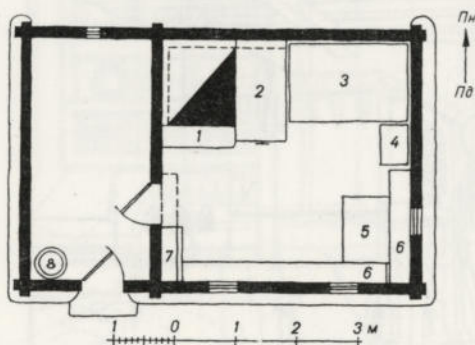

Рис. 14. Схема типової організації жилого приміщення в старих хатах.
1—піч; 2—лежанка; 3—піл; 4—скриня;
5—стіл; 6—лава; 7—мисник; 8—діжка
для води.

щення була поганою, бо для того, щоб зменшити охолодження в зимовий період, а також для певної міри зекономити й скло, вікна робили маленькими. Відсутність фундаменту і дерев'яної підлоги, недостатня товщина стін призводили до того, що приміщення було вогке і холодне.

Саме ці риси масового селянського житла дореволюційного періоду були яскравим відображенням тих соціально-економічних відносин, які тоді існували.

При порівнянні організації основного жилого приміщення у старій селянській хаті на Україні з російським та білоруським житлом можна побачити загальні риси, що свідчать про спільність архітектурно-будівельних традицій.

В тих типах планівки селянського житла, де було два жилих приміщення (рис. 3, I, II, рис. 4, I, II), згадана вище організація жилого приміщення характерна лише для одного з них, де проходило все життя родини. Друге приміщення ви-

користувалося переважно як літнє або парадне¹.

Літнє приміщення використовувалося лише влітку і звичайно не мало опалення (особливо в західних районах).

Таким чином, навіть при наявності у будинку двох жилих кімнат сім'я більшу частину року жила в одній, іноді меншій за площею, бо більшість селянства була неспроможна в зимовий період опалювати обидві кімнати, особливо при застосуванні для опалення варистих печей, що мали дуже низький коефіцієнт корисної дії.

В житлі заможних селян така кімната (світлиця) була здебільшого повноцінним приміщенням, яке використовувалося цілий рік. Такого типу світлиця характерна для будинків, які мали, наприклад, планівку «хата на дві половини». Тут обидва жилих приміщення мали печі і використовувались протягом цілого року, причому одне з них було і парадним (світлицею).

В будинках будь-якої планівки влаштовували сіни, які мали в старому селянському житлі кілька функцій (в гірських районах Карпат сіни називали хоромами). Вони були не лише тепловим шлюзом, а й частково використовувались як комора (особливо в двокамерних типах житла), а також як місце для виконання ряду господарських робіт². Крім того, в літній період у будинках з одним жилим приміщенням сіни були, по суті, додатковою жилою площею, особливо на півдні. В них іноді спали, обідали; в деяких районах сіни використовувались як літня кухня³. Через це площа сіней в старих типах житла

¹ Іноді в одному приміщенні жили старики, а в другому — одружений син із своєю сім'єю, тобто в такому будинку жили, по суті, дві сім'ї.

² На Дрогобищині сіни використовувались часто як місце для обмолоту хліба.

³ Влаштування літньої кухні в сінях характерне для ряду західних районів України.

становила іноді $\frac{3}{4}$ від площі жилого приміщення, а в окремих випадках і більше.

В старих хатах стелі над сіними здебільшого не робили, що було, безумовно, пережитком курних хат, в яких дим з печі виходив безпосередньо в сінні (через відчинені двері), а звідти надходив на горище. Збереженню цього прийому сприяло також те, що будинок без перекриття над сіними коштував дешевше і горище можна було використати зручно для господарських потреб.

Звичайно у сінях не було вікон. Замість них іноді робили між двома вінцями зрубу невеликі незасклені отвори будь-якої форми. На півдні України у сінях, які використовувалися як літні приміщення, часто робили вікна таких самих розмірів, які в основному приміщенні.

Різний характер використання сіней вплинув і на їх обробку. У більшій частині України сінні будували як господарське приміщення; у південних районах—часто як жиле.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції у зв'язку з невинним піднесенням матеріального добробуту і культурного рівня селянства змінилися прийоми планування масового селянського житла.

Перше десятиріччя житлове будівництво провадилося переважно за старими типами, але розміри жилої площі на одного чоловіка збільшувалися за рахунок раціональнішого використання приміщень. Характерною рисою цього періоду є спорудження будинків більших розмірів, в яких жилі приміщення використовувалися цілий рік. Реконструються також старі хати, які складали основну частину жилого фонду в цей період. В літніх приміщеннях ставлять печі, що дає можливість використовувати їх протягом цілого року. В жилій кімнаті почали відокремлювати місце для сну, а надлишок площі сіней

використовували як невелику кухню. Таким чином, характерною особливістю масового житлового будівництва цього періоду є поліпшення санітарно-гігієнічних і побутових умов при збереженні в значній мірі старих прийомів планування житла.

Після колективізації сільського господарства, в передвоєнні і, особливо, післявоєнні роки відбулися ще більші зміни в прийомах планування житла сільського типу.

Характерною рисою сучасних жилих будинків колгоспників є відсутність поздовжньо витягнутих пропорцій плану жилого будинку, властивих для старих типів планування, і перехід на пропорції, близькі до квадрата. Такі пропорції більш економічні при будівництві й експлуатації жилого будинку, бо в цьому випадку при тих самих площах зменшується периметр зовнішніх стін, що дає не тільки економію будівельних матеріалів та робочої сили, а й сприяє економії палива взимку (за рахунок зменшення охолоджуючих площ зовнішніх стін). Крім того, такі пропорції сприяють створенню найбільш раціональної і зручної планування. Поряд з цим форма плану будинку здебільшого залишалася гранично простою, що пояснювалося її економічністю.

Планування жилих будинків колгоспників у цей період характеризується збільшенням жилої і зменшенням підсобної площі, розчленуванням жилої площі на окремі приміщення відповідно до виконуваних ними функцій, що сприяло підвищенню побутових і житлових умов колгоспників.

Для масового сільського будівництва, особливо в післявоєнні роки, характерним є спорудження жилих будинків з кількома жилими кімнатами і виділення кухні-їдальні або кухні в окреме приміщення. Планування жилих будинків—різноманітне. Це пояснюється різними кліматичними умо-

вами, різними місцевими будівельними матеріалами, а також впливом традиційної планівки народного житла. Значну роль у формуванні нових прийомів планівки відіграли також типові проекти, за якими споруджено багато жилих будинків.

Для планівки будинку велике значення має розміщення допоміжних приміщень (сіней, кладових), які в значній мірі

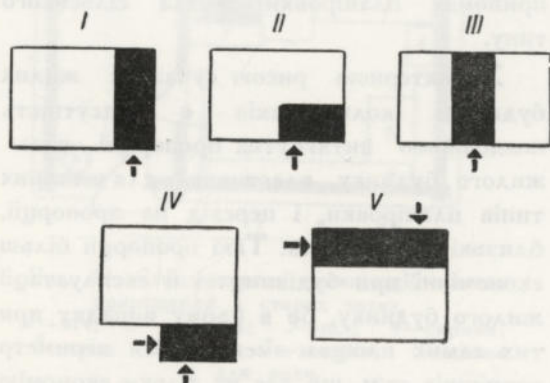

Рис. 15. Схеми планівки основних типів сучасних жилих будинків колгоспників (чорним показано розташування господарських приміщень — сіней, кладових; стрілкою показано можливе розташування входу до будинку).

зумовлюють місце основного входу в будинки, а також взаємозв'язок між приміщеннями. Найбільш поширені на Україні планівки жилих будинків можна звести до трьох основних типів (рис. 15, I, II, III) і двох (рис. 15, IV, V), що характерні для невеликої групи районів східної і західної України.

Перший тип планівки¹ поширений в північних районах Української РСР (Полісся), частково в лісостеповій смузі та інших районах (рис. 16). Жилі будинки з такою планівкою мають співвідношення сторін основної частини 1 : 1,1—1,3 без холодних приміщень, стіни яких здебільшого мають меншу товщину, ніж стіни іншої ча-

¹ Цей тип є результатом дальшого розвитку і удосконалення прийому планівки «дві хати підряд» (див. рис. 4, I).

стини будинку. Для цього прийому планівки характерним є розчленування плану в поперечному напрямі на три нерівні частини (рис. 17). У першій частині розташовуються завжди сіні і комора (одна або дві), в другій частині—кухня-їдальня (або кухня-їдальня і передня), а в третій—жила кімната (або жила кімната і спальня).

Поділ будинку на три нерівні частини дає можливість створити досить зручні за площею і пропорціями жилі і підсобні приміщення. Найменшу площу займає, звичайно, перша частина будинку, трохи більшу—друга і найбільшу—жилі приміщення. В ряді випадків дві перші частини будинку за площею дорівнюють третій.

Характерною рисою цього прийому, особливо для розвинутих типів планівки, є влаштування передньої (передпокою), яка використовується як додаткове жиле приміщення і є також і додатковим тепловим шлюзом.

У північно-західних районах республіки, де погребів здебільшого не роблять (через високий рівень ґрунтових вод), для зберігання в зимовий час овочів, солінь, фруктів і т. ін. влаштовують другу теплу комору. В минулому замість такої комори на подвір'ї будували спеціальне приміщення, яке в холодні дні опалювали (степку). В кожному районі планівка має свої особливості і відрізняється складом приміщень, їх площею, пропорціями плану, розміщенням печей, прорізів і т. ін.

Другий тип планівки¹ найчастіше застосовується в лісостеповій смузі і рідко—на півночі та на півдні Української РСР (див. рис. 16). При цій планівці пропорції планів жилих будинків становлять, звичайно, 1 : 1,3. Особливістю цього прийому є розчленування плану на дві частини, іноді рівні за площею. В першій половині

¹ Цей тип є дальшим удосконаленням і розвитком типу «хата і хатина» (див. рис. 4, II).

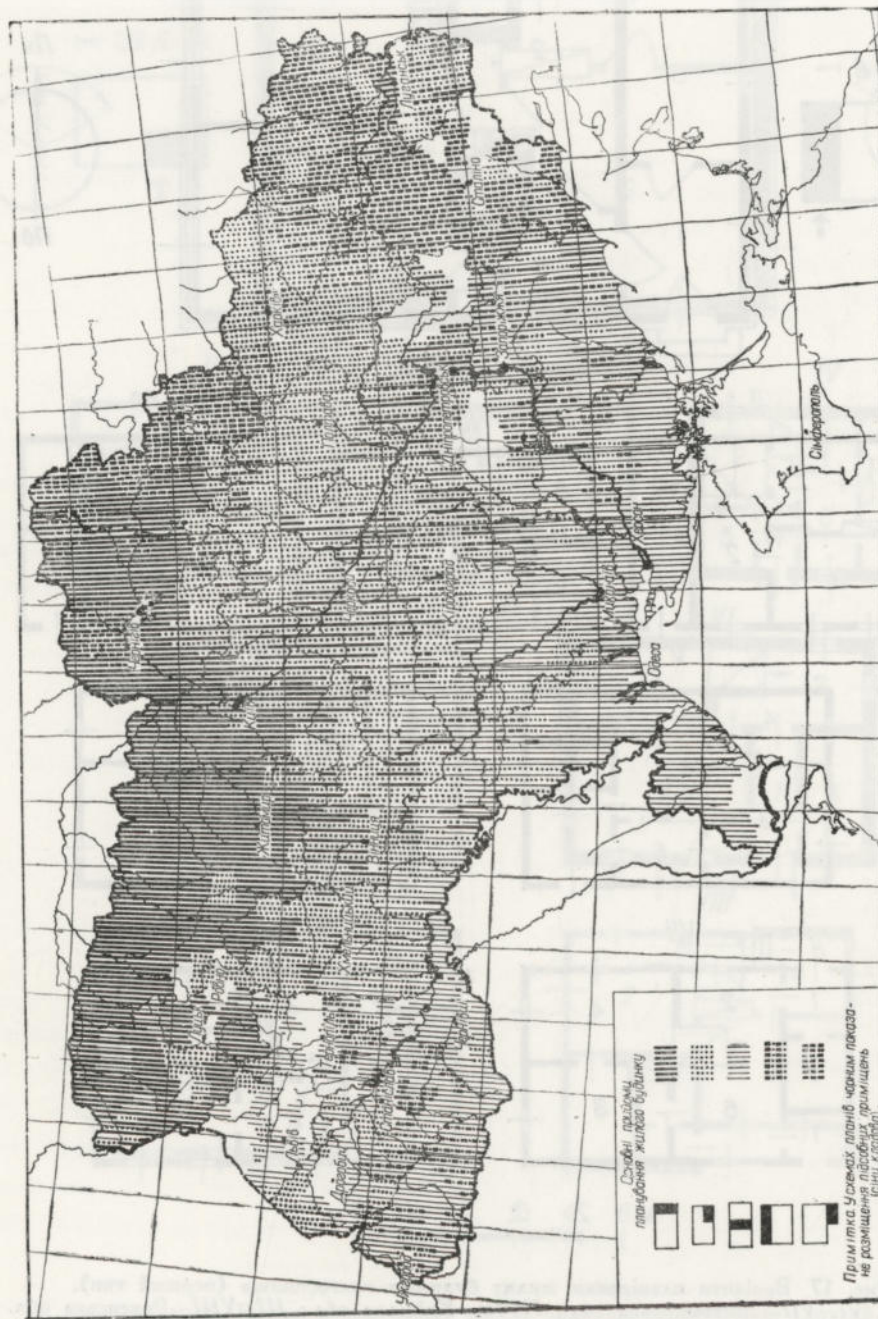

Рис. 16. Карта поширення основних прийомів планування житлових будинків на території УРСР за матеріалами 1930—1955 рр. Складена автором.

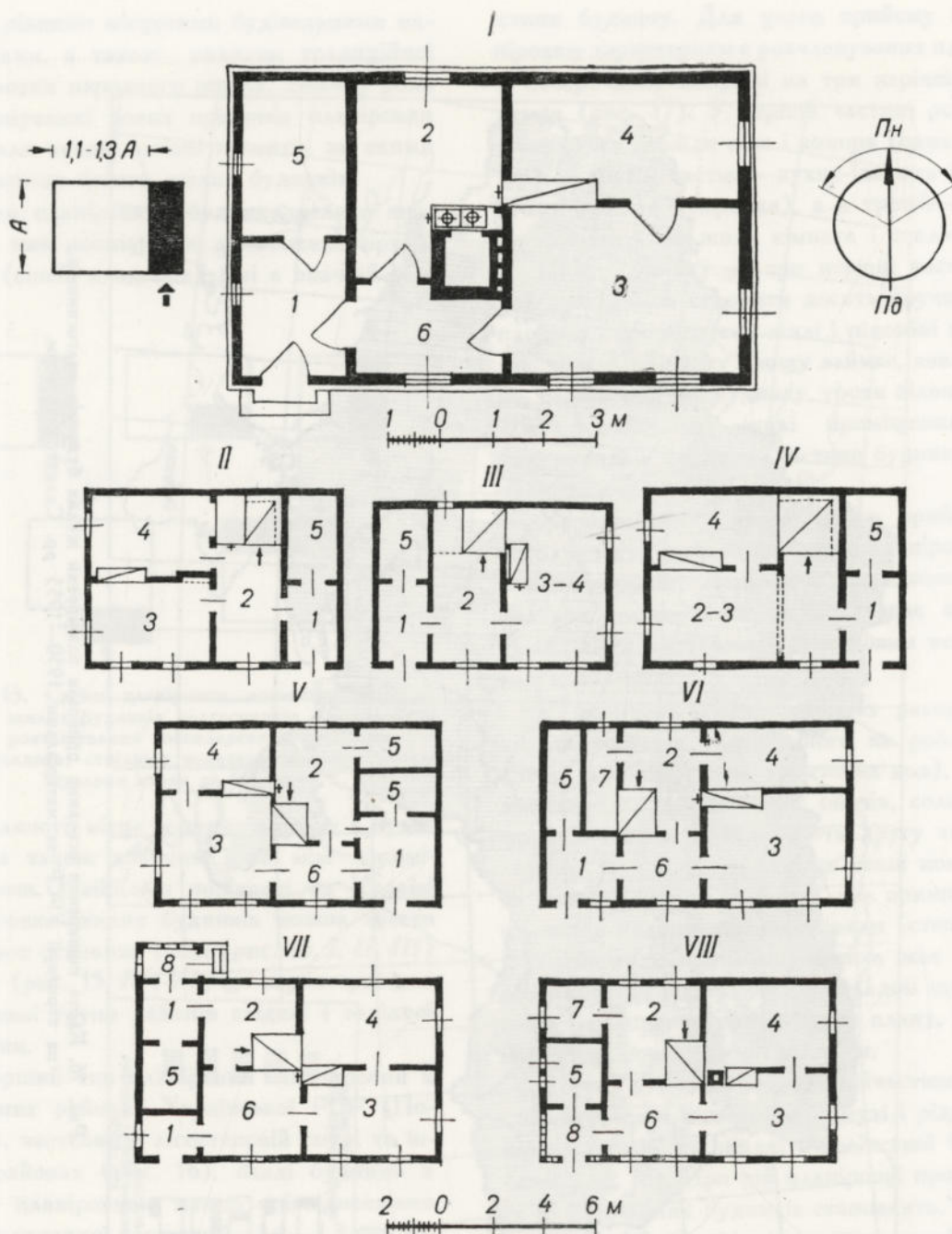

Рис. 17. Варіанти планування жилих будинків колгоспників (перший тип).
 I, V, VI, VII—Житомирська обл.; II, IV—Київська обл.; III, VIII—Рівенська обл.
 1—сіни; 2—кухня-їдальня; 3—жила кімната; 4—спальня; 5—кладова; 6—передня;
 7—санітарна кімната; 8—веранда.

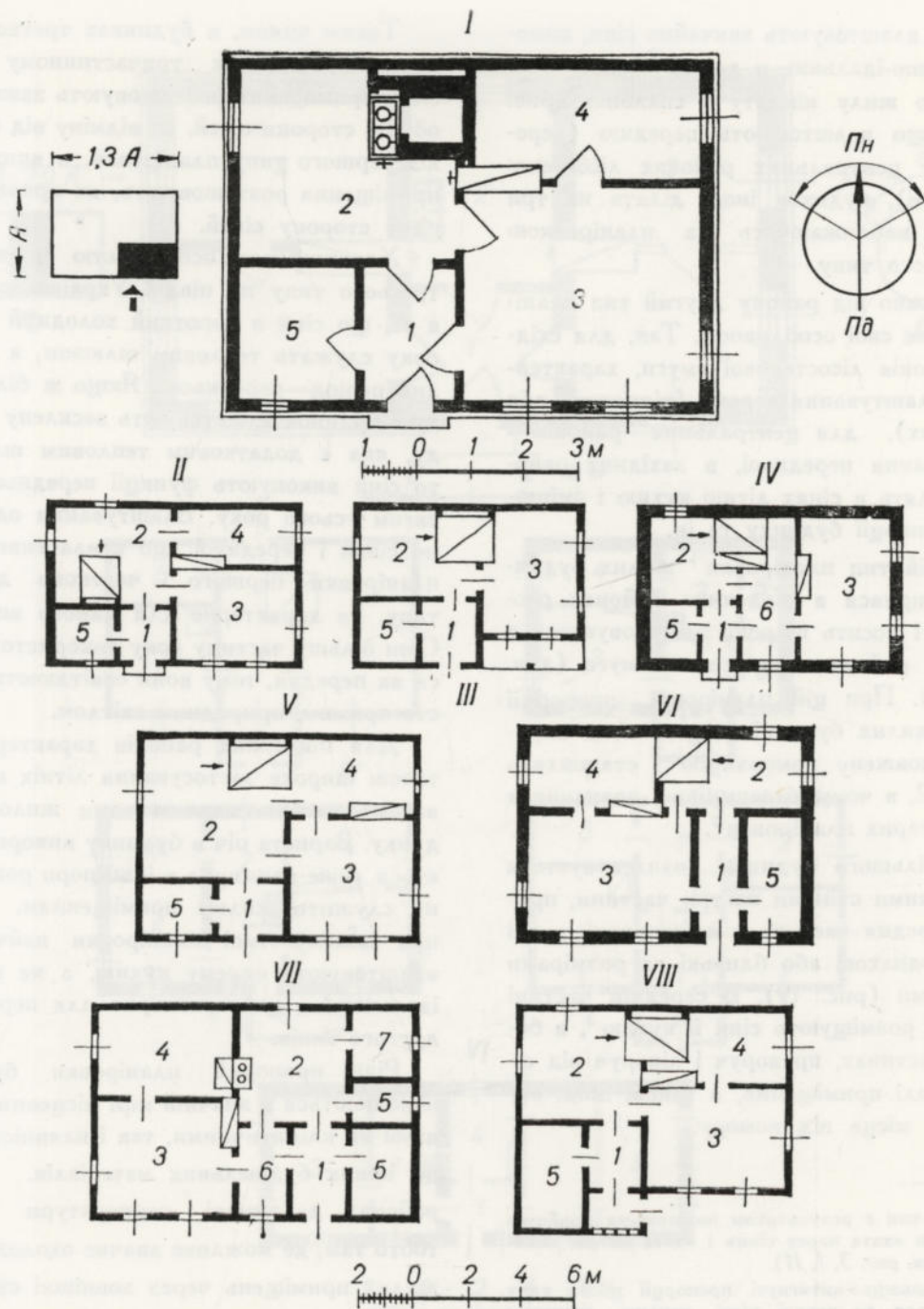

Рис. 18. Варіанти планування житлових будинків колгоспників (другий тип).
I—Полтавська обл.; II, V—Київська обл.; III—Харківська обл.; IV—Вінницька обл.;
VI, VII—Хмельницька обл.; VIII—Чернігівська обл. 1—сіни; 2—кухня-їдальня; 3—жи-
ла кімната; 4—спальня; 5—кладова; 6—передня; 7—санітарна кімната.

будинку влаштовують звичайно сіни, комору і кухню-їдальню, в другій — жилу кімнату або жилу кімнату і спальню (рис. 18). Якщо влаштовують передню (переважно у центральних районах лісостепової смуги), будинок іноді ділять на три частини, наближаючись за планівкою до першого типу.

Залежно від району другий тип планівки має свої особливості. Так, для східних районів лісостепової смуги, характерним є влаштування веранд (відкритих або зашкленних), для центральних районів — влаштування передньої, в західних районах роблять в сінях літню кухню і змінюють пропорції будинку та ін.

Третій тип планівки¹ жилих будинків поширився в південних районах республіки і досить широко застосовується в західних районах лісостепової смуги (див. рис. 16). При цій планівці пропорції планів жилих будинків мають ясно виражену здовжену композицію і становлять 1 : 1,6—2, в чому, безсумнівно, позначився вплив старих планіровок².

Здебільшого будинок розчленовується поперечними стінами на три частини, причому середня частина є найвузщою, а дві крайні однакові або близькі за розмірами і площами (рис. 19). В середній частині будинку розміщують сіни й кухню³, в бокових частинах, праворуч і ліворуч від сіней, — жилі приміщення, а також іноді виділяють місце під комору.

¹ Цей тип є результатом поліпшення прийомів планівки «хата через сіни» і «хата на дві половини» (див. рис. 3, I, II).

² Поздовжньо-втягнуті пропорції цього типу пояснюються до певної міри теплим кліматом районів, у зв'язку з чим збільшення периметра зовнішніх стін не впливає на витрату палива.

³ У старих будинках, які мають планівку цього типу («хата на дві половини») замість кухні в середній частині будинку влаштовували переважно комору.

Таким чином, в будинках третього типу планівки при тричастинному поділі жилі приміщення розташовують завжди по обидві сторони сіней, на відміну від будинків першого типу планівки, в яких жилі приміщення розташовують, як правило, по одну сторону сіней.

Характерною особливістю планіровок третього типу на півдні Української РСР є те, що сіни в короткий холодний період року служать тепловим шлюзом, а в теплий період — передньою. Якщо ж біля входу в будинок влаштовують зашклену веранду, яка є додатковим тепловим шлюзом, то сіни виконують функції передньої протягом усього року. Влаштування одночасно сіней і передньої, що є властивим для планіровок першого і частково другого типу, не характерне для даного випадку. Сіни більшу частину року використовуються як передня, тому вони освітлюються часто прямим, природним світлом.

Для південних районів характерним є також широке застосування літніх кухонь, які влаштовують за межами жилого будинку. Вариста піч в будинку використовується лише взимку, а в інші пори року кухня служить жилим приміщенням. Тому при даному типі планівки найчастіше влаштовують окрему кухню, а не кухню-їдальню, як це характерно для першого і другого типів.

Різні пропорції планівки будинку пояснюються в значній мірі місцевими умовами як кліматичними, так і наявністю тих чи інших будівельних матеріалів. В тих районах, де зимові температури нижчі, тобто там, де можливе значне охолодження жилих приміщень через зовнішні стіни, їх периметр зменшують.

На півночі України на кожний квадратний метр живої площі припадає 0,46 пог. м зовнішньої стіни (перший тип), в середній

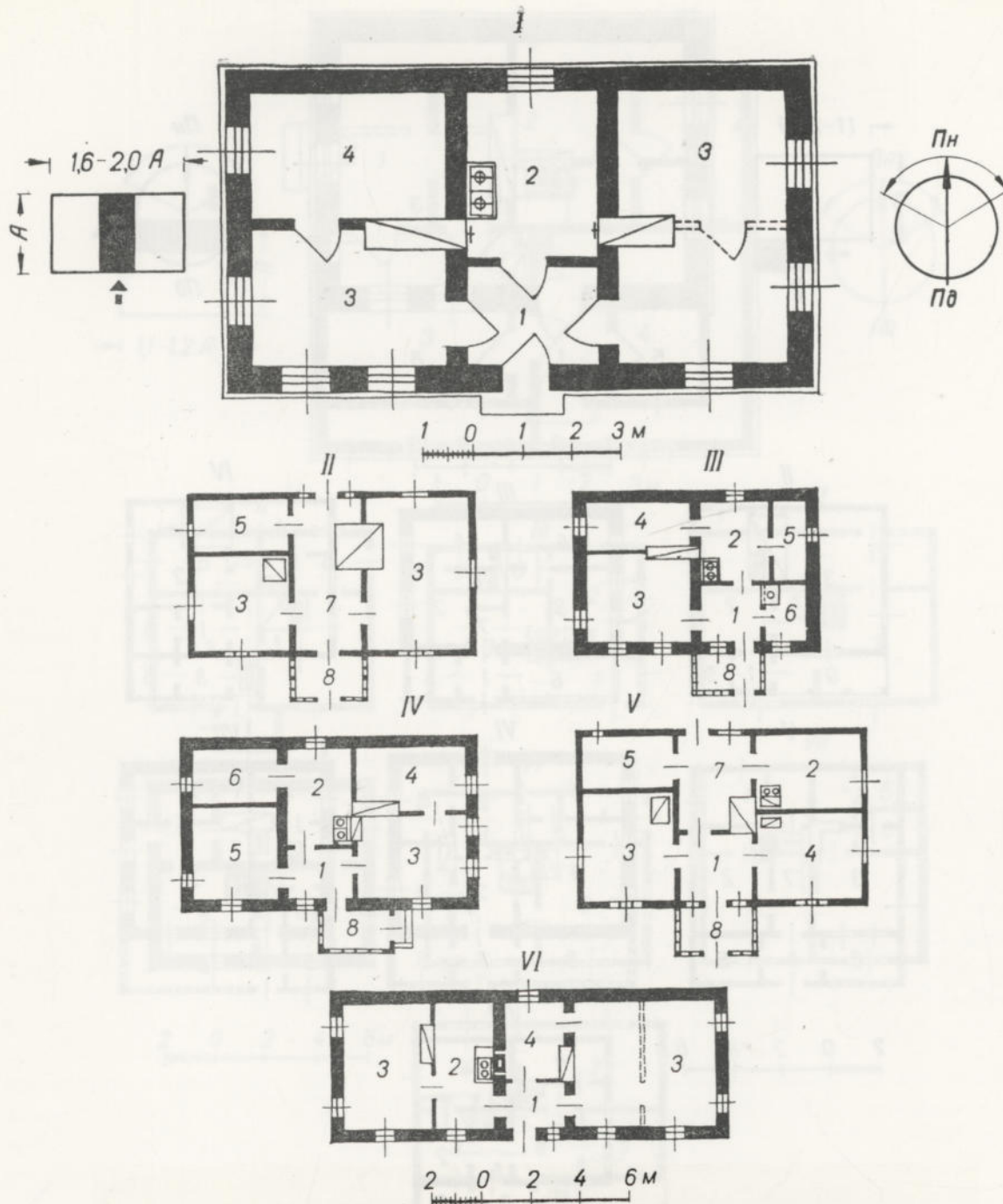

Рис. 19. Варіанти планування житлових будинків колгоспників (третій тип).
 I, IV—Херсонська обл.; II, V—Львівська обл.; III—Запорізька обл.; VI—Миколаївська обл.
 1—сіни; 2—кухня-їдальня або кухня; 3—жила кімната; 4—спальня; 5—кладова;
 6—санітарна кімната; 7—літня кухня; 8—веранда.

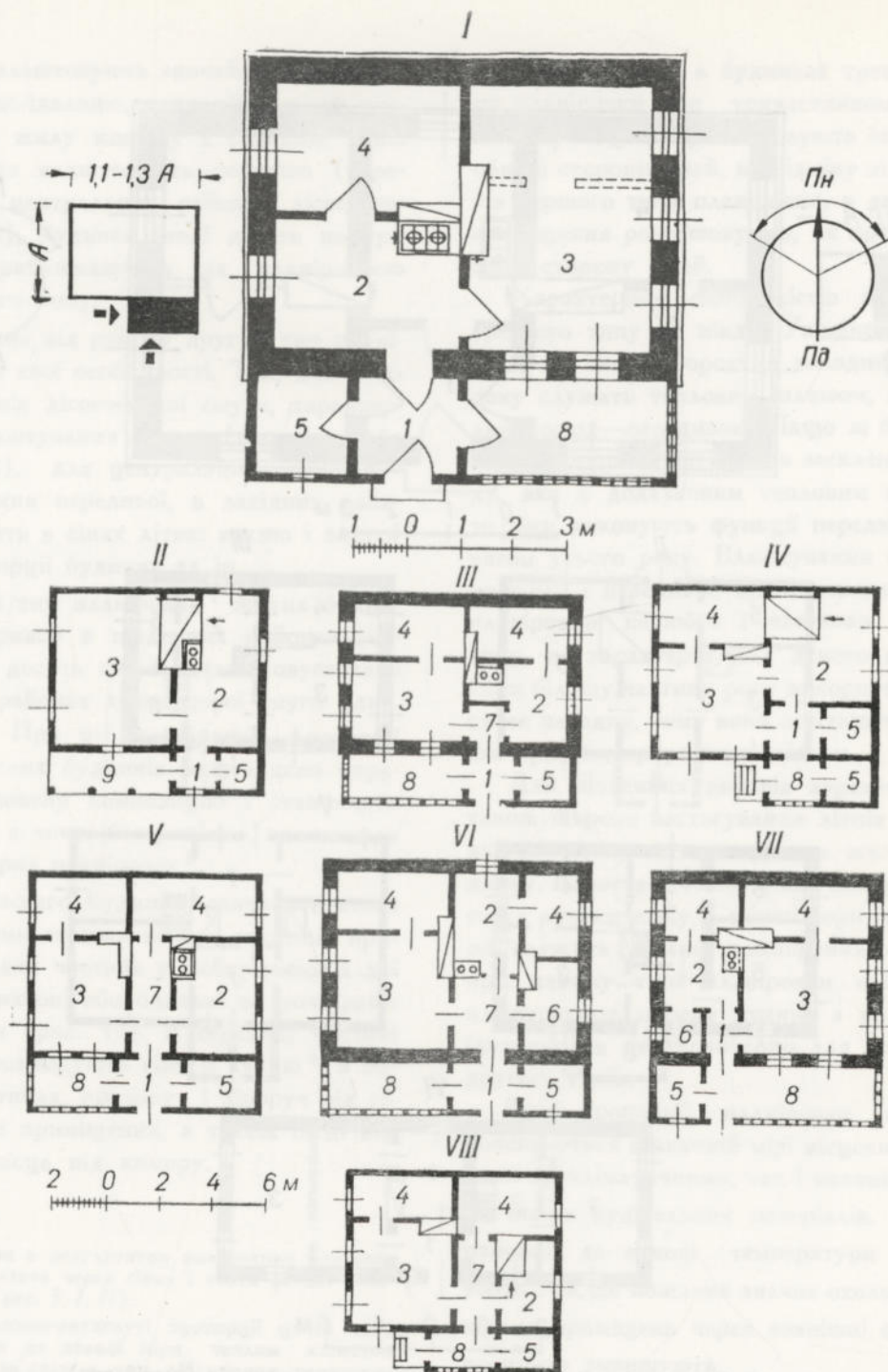

Рис. 20. Варіанти планіровки жилих будинків колгоспників (четвертий тип).
 I, II, V, VI, VII—Луганська обл.; III—Сталінська обл.; IV—Чернігівська обл.; VIII—Сумська обл. 1—сіни; 2—кухня-їдальня; 3—жила кімната; 4—спальня; 5—кладова; 6—санітарна кімната; 7—передня; 8—засклена веранда; 9—відкрита веранда.

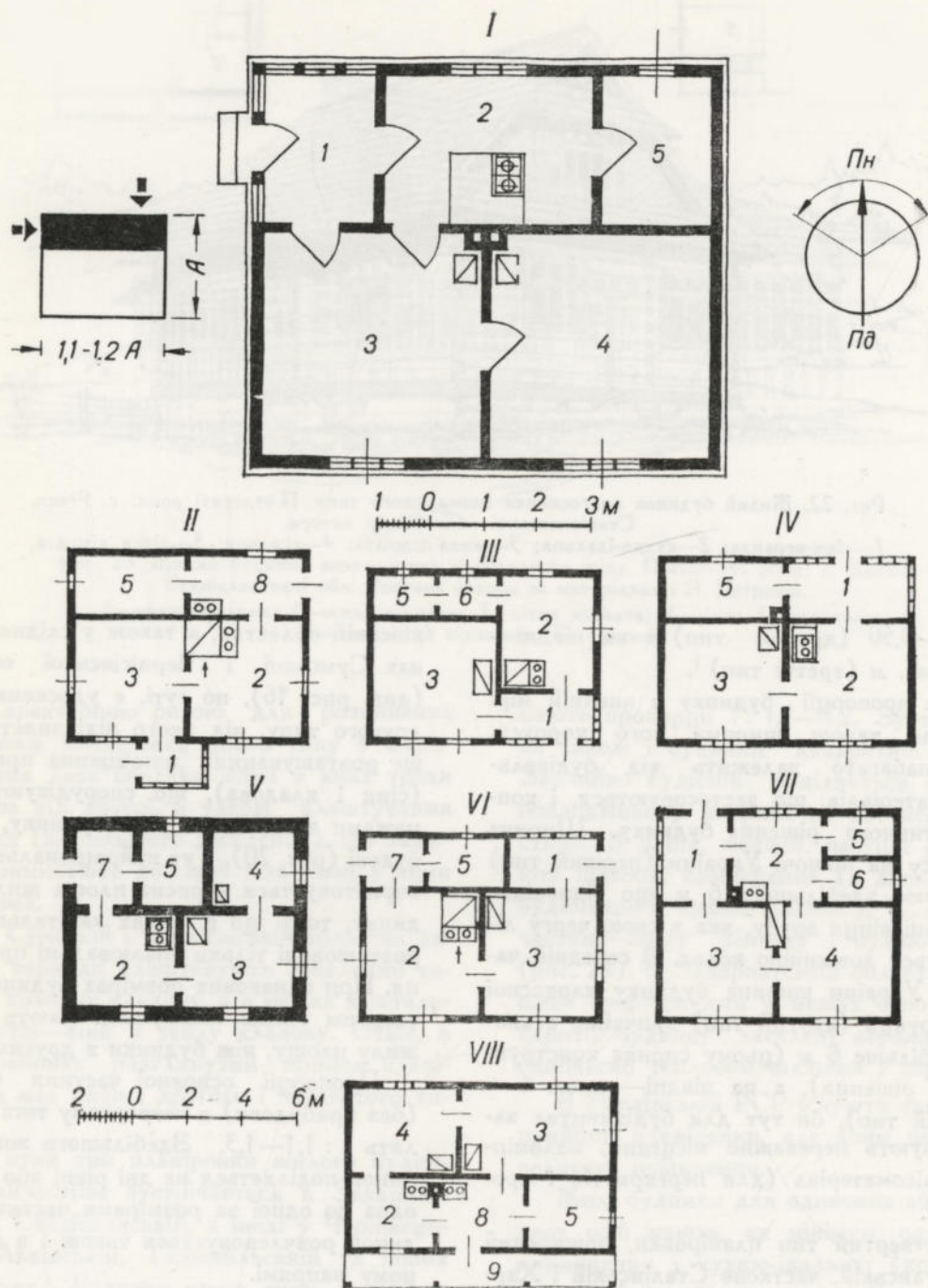

Рис. 21. Варіанти планіровки жилих будинків колгоспників (п'ятий тип).
 I, IV, VII—Закарпатська обл.; II, III, VI—Станіславська обл.; V—Тернопільська обл.; VIII—Львівська обл. 1—засклена веранда-сіни; 2—кухня-їдальня; 3—жила кімната; 4—спальня; 5—кладова; 6—санітарна кімната; 7—сіни; 8—сіни-літня кухня; 9—піддашок.

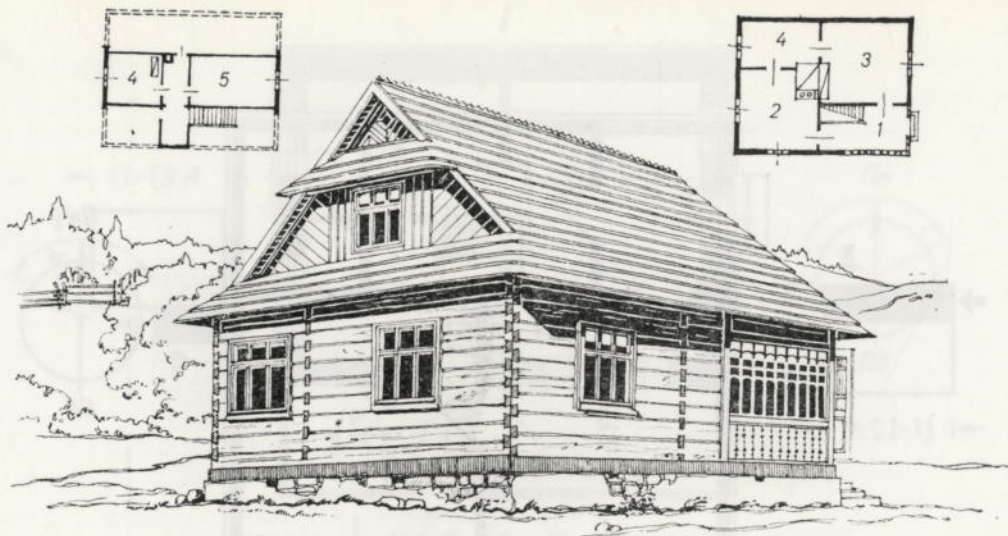

Рис. 22. Жилий будинок колгоспника мансардного типу. П'ятдесяті роки; с. Річки, Станіславської обл. Обмір автора.
1—сіни-веранда; 2—кухня-їдальня; 3—жила кімната; 4—спальня; 5—літня кімната.

смузі—0,50 (другий тип) і на півдні—0,58 поз. м (третій тип) ¹.

На пропорції будинку в значній мірі впливає також ширина його корпусу, яка набагато залежить від будівельних матеріалів, що застосовуються, і конструктивного рішення будинку. Ширина корпусу на півночі України (перший тип) дорівнює здебільшого 6 м, що відповідає довжині вінця зрубу, яка в свою чергу лімітується довжиною колод. В середній частині України ширина будинку каркасної конструкції (другий тип) звичайно становить більше 6 м (цьому сприяє конструктивне рішення), а на півдні—менше 6 м (третій тип), бо тут для будівництва застосовують переважно місцевий, маломірний лісоматеріал (для перекриттів і кроків) ².

Четвертий тип планування, поширений в Луганській, частково Сталінській і Хар-

ківській областях, а також у східних районах Сумської і Чернігівської областей (див. рис. 16), по суті, є удосконаленням другого типу, від якого відрізняється лише розташуванням допоміжних приміщень (сіни і кладова), що споруджуються за межами капітальних стін будинку, в прибудові (рис. 20). Тут найраціональніше використовується корисна площа жилого будинку, тому що в межах капітальних стін розташовані тільки опалювальні приміщення. При однакових розмірах будинки з четвертим типом планування мають більшу жилу площу, ніж будинки з другим типом.

Пропорції основної частини будинку (без прибудови) в четвертому типі становлять 1:1,1—1,3. Здебільшого жилий будинок поділяється на дві рівні або близькі одна до одної за розмірами частини ¹. Будинок розчленовується також і в поперечному напрямі.

¹ При однаковій жилій площі і найбільш типових розмірах приміщень в плані.

² Слід відзначити, що за останні роки в будівництві на півночі й півдні України намітилася тенденція збільшити ширину корпусу будинку.

¹ На формування цього прийому планування до певної міри вплинула також планування типу «п'ятистінка», яка поширилася в багатьох районах Росії (особливо на Дону), що межують із східними областями УРСР.

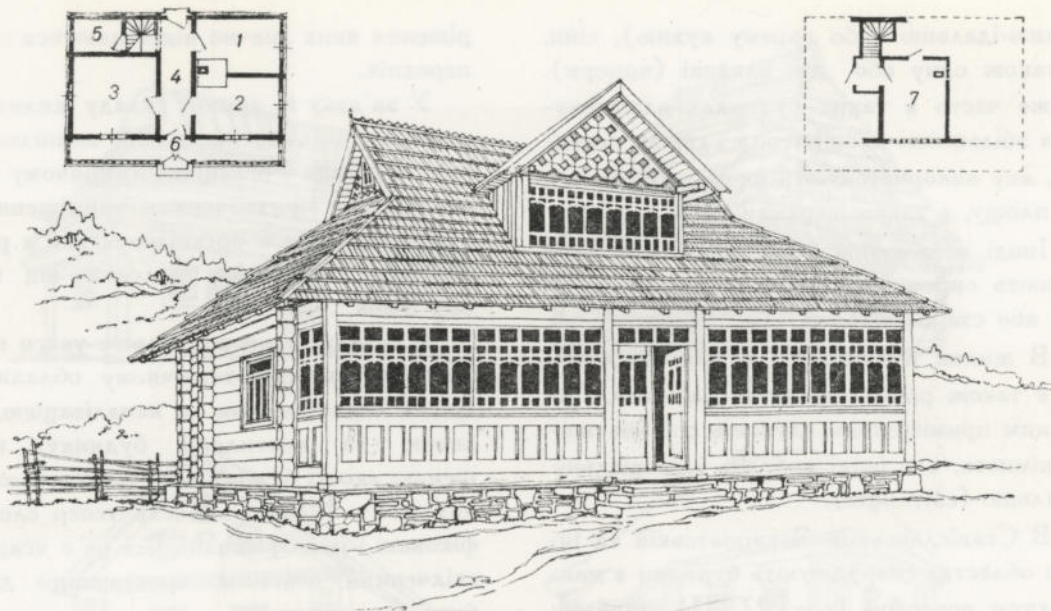

Рис. 23. Жилий будинок колгоспника мансардного типу. П'ятдесяті роки; с. Бабин, Станіславської обл. Рисунок автора за матеріалами З. Петрової.
1—кухня-їдальня; 2—жила кімната; 3—літня кімната; 4—сіні; 5—кладова;
6—засклений піддашок; 7—спальня.

Характерною рисою для розвинених прийомів планування цього типу є влаштування двох спалень, одна з яких трохи більша від другої, а також влаштування веранд (здебільшого засклених), що завжди примикають до сіней і зв'язані з ними дверима.

В Сумській і Чернігівській областях замість веранди влаштовують засклений ганок і холоду кладову, а в межах капітальних стін—сіні й теплу кладову. Отже, в цих районах розглянутий прийом планування має риси і другого і четвертого типів.

П'ятий тип планування жилого будинку найчастіше зустрічається в Закарпатській, Станіславській, а іноді у Чернівецькій, Львівській, Тернопільській та інших областях¹. Будинки цього типу, звичайно,

¹ На формування цього типу планування вплинули старі типи житла з прибудованою притулою, що використовується тепер як господарське приміщення (сіні, комора).

мають пропорції 1:1,1—1,2. Зустрічаються також і будинки квадратної форми. Звичайно будинок поділяється стіною в поздовжньому напрямі на дві нерівні частини. В одній, меншій, частині розміщують підсобні приміщення (в двокімнатних будинках—і кухню-їдальню), а в другій частині—жилу кімнату і кухню-їдальню (рис. 21). В Закарпатській області замість сіней споруджують в межах основних габаритів будинку засклenu веранду, яка є одночасно тепловим шлюзом і передньою.

В Українській РСР існують також інші прийоми планування, але вони не набули великого поширення.

Жилі будинки для одиноких або сім'ї з двох осіб мають, як мінімум, одне жиле приміщення і кухню-їдальню (крім сіней і комори), із збільшенням сім'ї такі будинки часто добудовують.

Будинки для сімей більшого складу мають жиле приміщення, спальню або дві,

кухню-їдальню (або окрему кухню), сіни, а також одну або дві кладові (комори). Дуже часто в таких будинках влаштовують збільшеної площі теплу і світлу передню, яку використовують як додаткову жилу площу, а також веранду.

Іноді, в залежності від складу сім'ї, виділяють окрему кімнату для дорослих дітей або стариків.

В жилих будинках сільської інтелігенції є також робоча кімната (кабінет). Парадним приміщенням служить спільна жила кімната, але іноді роблять і спеціальну вітальню (світлицю).

В Станіславській, Закарпатській та інших областях споруджують будинки з мансардним поверхом (рис. 22, 23), прийоми

рішення яких значно відрізняються від попередніх.

У зв'язку із зміною складу жилих і допоміжних приміщень значно змінилися також їх площа і організація, причому те саме за своїм призначенням приміщення використовується й організовується в різних районах по-різному, залежно від місцевих умов¹.

В останні роки все більше уваги приділяється санітарно-технічному обладнанню житла водопроводом та каналізацією, опаленню та вентиляції будинку, підвищенню якості будівельних та оздоблювальних робіт. Майже всі села тепер електрифіковані і радіофіковані. Все це є яскравим свідченням непинно зростаючого добробуту колгоспників.

ПРИНЦИПИ АРХІТЕКТУРНОГО РІШЕННЯ

Загальні принципи архітектурного рішення сільського житла як в минулому, так і тепер характеризуються граничною простотою і лаконічністю об'ємно-просторової композиції (рис. 24—27). Ця риса характерна майже для всіх типів жилих будинків в усіх районах України і зумовлюється в значній мірі конфігурацією плану будинку. Простота і лаконічність плану й об'єму дають можливість не тільки спростити виконання робіт по спорудженню будинку, знизити його вартість, але й широко використати в будівництві місцеві матеріали. При цьому велику увагу приділяють мальовничій обробці фасадів жилого будинку, чому сприяє асиметричне, вільне, але логічне і доцільне розташування на площинах стін вікон, дверей, ганку, веранди і т. ін.

Інколи на одному фасаді роблять вікна різної величини, з різними віконними

рамами, з віконницями або без них. Це залежить від того, в якому приміщенні зроблені ці вікна (жилому чи господарському), куди вони обернуті (на вулицю, у двір) і т. ін.

Розміщення зовнішніх дверей на фасадах будинків часто асиметричне відносно фасаду, що відповідає планіровочному рішенню. Так само відносно входу в будинок розміщували іноді і ганок або веранду, які можна було б використати більш доцільно.

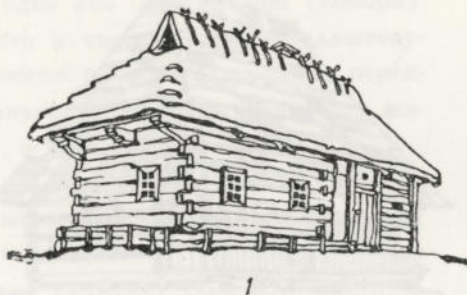
Вільне, асиметричне розміщення на фасадах окремих архітектурних елементів при загальному простому і переважно симетричному рішенні об'ємів надає архітектурі жилого будинку тієї особливої привабливості, інтимності, яка так властива кращим зразкам народного житла.

¹ В. Самойлович. Жилий будинок колгоспника. Держбудвидав, К., 1956.

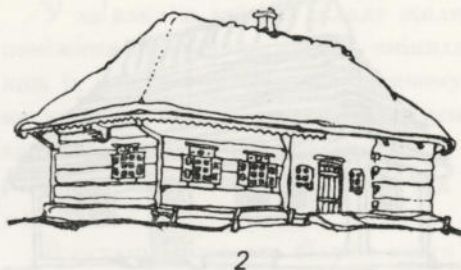

Рис. 24. Типи селянського житла різних районів України.
Кінець XIX—початок XX ст.

1—Хмельницька обл.; 2—Закарпатська обл.; 3—Миколаївська обл.; 4—Харківська обл.; 5—Черкаська обл.; 6—Львівська обл.; 7—Київська обл.; 8—Чернівецька обл.

1

2

3

4

5

6

7

8

Рис. 25. Типи селянського житла різних районів України.
Кінець XIX—початок XX ст.

1—Київська обл.; 2—Чернігівська обл.; 3—Черкаська обл.; 4—Луганська обл.;
5—Хмельницька обл.; 6—Закарпатська обл.; 7—Одеська обл.; 8—Полтавська обл.

Рис. 26. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Летава, Хмельницької обл.
Фото автора.

В архітектурному рішенні народного житла того чи іншого району України як у минулому, так і тепер здебільшого можна знайти певний провідний мотив, який в значній, а іноді й у вирішальній мірі впливає на зовнішній вигляд жилого будинку. Так, наприклад, у східних і особливо північно-східних районах України провідним мотивом в архітектурі житла були і є вікна з віконницями, обробленню яких приділяється велика увага. У лівобережних, лісостепових районах, особливо в гірських районах України, провідним мотивом є різноманітні прийоми галерейок або веранд; на півдні—фронтові двосхилих дахів, обернутих у бік вулиці. В багатьох районах Правобережжя основну увагу зверта-

ють на площину стін, застосовуючи для цього різні прийоми пластичної обробки, розцвітки, розпису чи офактурювання; в інших районах — на дах, оброблення входу в будинок та ін.

Виділення того чи іншого елемента в загальному прийомі рішення жилого будинку зумовлюється смаком населення, а в ряді випадків і впливом певних практичних міркувань (місце будинку на садибі, кліматичні умови, характер матеріалу і ін.).

Обробка тих чи інших елементів, які є провідними в народному житлі, підкреслюється і акцентується характером їх оздоблення й насиченістю декоративно-художніми засобами у порівнянні з іншими елементами й деталями.

Рис. 27. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Костянтинівка, Запорізької обл. Фото С. Костенка.

Архітектурне рішення житла, звичайно, будується на контрастних співвідношеннях окремих елементів і деталей відносно один одного або якої-небудь частини відносно цілого.

Стриманість і простота об'ємно-просторової композиції народного житла контрастує з мальовничістю рішення фасадів; насиченість пластичного, орнаментального, фактурного оброблення одних елементів будівлі контрастує з іншими, більш скромними засобами, наприклад, декоративна об-

робка деталі—з спокійним фоном стіни або навпаки. Контрастне співвідношення тонів характерне також для кольорового оздоблення народного житла (поєднання світлого фону стіни з темним пофарбуванням цоколю, віконниць, дверей; яскравий, насичений контраст пофарбування різними тонами однієї або двох сусідніх стін і т. ін.). Використання контрастного співвідношення між окремими елементами дає можливість мінімальними і простими художніми засобами досягнути найбільшої виразності архітектурного рішення.

АРХІТЕКТУРНО- КОНСТРУКТИВНЕ РІШЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ БУДИНКУ

ПІДДАШКИ, ГАНКИ, ВЕРАНДИ

ЛЯ захисту стін одноповерхового будинку від атмосферних опадів з метою збереження їх від руйнування роблять дах із звисом. Але надмірний винос по-

крівлі приводить до перевитрати будівельного матеріалу, ускладнює конструктивне рішення покрівлі і збільшує вартість споруди. Через це в різних районах роблять звиси покрівлі такої величини, яка відповідає кліматичним умовам даного району.

Мінімальні звиси покрівлі характерні для південних районів, де найменше опадів, максимальні звиси—для гірських районів Карпат, де кількість опадів найбільша на території Української РСР.

Величина звису покрівлі впливає на конструктивні прийоми, які в свою чергу до певної міри обумовлюють загальний прийом архітектурного рішення житла.

Найбільш поширеним і простим прийомом влаштування звису покрівлі як у минулому, так і тепер є випуск за межі стіни кінців кроквяних ніг. Цей прийом застосовується переважно в районах з невеликою кількістю опадів на рік. Більші звиси при такому прийомі зустрічаються рідко, бо вони закривають значну частину стіни (особливо, якщо схил даху круті) і затемнюють жилі приміщення.

Для влаштування великих звисів у ряді районів Хмельницької й Тернопільської областей в нижній частині покрівлі роблять більш пологий схил, збільшуючи для цього висоту останніх лат. Іноді для цього до кроквяної ноги під деяким кутом прибивають кобилку. В таких випадках утворюється невеликий плавний вигин або перелом покрівлі.

В старих хатах до торців кроков, що підтримують звис, звичайно, прибивали різьблену дошку, лиштву (рис. 28), яка підкреслювала мережаною облямівкою лінію звису покрівлі. Іноді зустрічається вирізка випущеної частини кроквяної ноги або кобилки. В сучасних жилих будинках

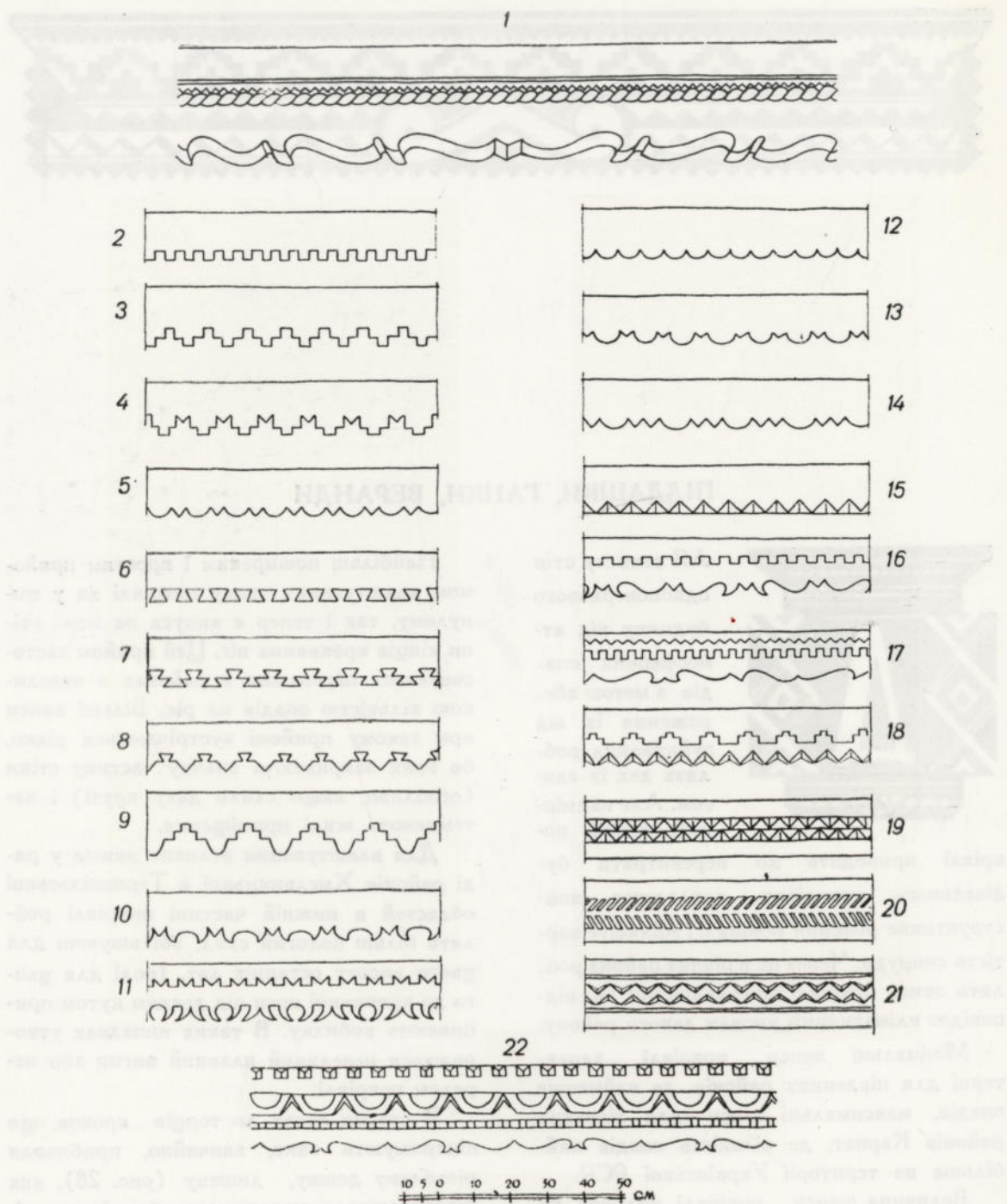

Рис. 28. Різьба на дошках («лиштвах») та інших архітектурних деталях в старому і сучасному житлі.

1, 22—різьба на балці; 2—21—лиштва. Обміри автора за матеріалами П. Юрченка.

звис покрівлі здебільшого внизу підшивають дошками.

Великі звиси в сучасних будинках влаштовують за рахунок випуску поперечних балок, у кінці яких упираються крокви. Якщо стіни рублені, то звис покрівлі опирається на консоль, утворену випуском верхніх вінців зрубу. Звичайно консоль створюється випуском 2—3 верхніх вінців, величина виносу яких поступово зменшується донизу так, що кожний нижній елемент підтримує верхній. Іноді всі виступаючі елементи зрізають під певним кутом, утворюючи пряму лінію; а іноді створюють консоль, яка має уступоподібну форму (рис. 29) або яку-небудь велику загальну контурну вирізку. Такі консолі виконують чисто конструктивне призначення; вони є також одним із основних елементів архітектурно-художнього рішення житла, надаючи йому надзвичайно своєрідних рис (Чернівецька і Станіславська області).

Значно поширений прийом влаштування різних за величиною виносу дахів. Розвинутий звис покрівлі створюється з довгої фасадної сторони (піддашок) або з вузької, торцевої частини будинку (причілок), а іноді одночасно і з фасадної і з торцевої або навіть з трьох сторін.

Розвинуті звиси влаштовують на консолях (як це роблять при звичайних звисах покрівлі) або стовпчиках. Перший прийом характерний головним чином для старих типів житла і застосовують його в рублених будинках; другий прийом характерний як для старого, так і для сучасного житла і застосовується як в рублених будинках, так і в будинках, що мають інше конструктивне рішення (каркасні, монолітні).

Покрівлю з розвинутим звисом з фасадної сторони (піддашок) влаштовують зараз і влаштовували в минуло-

му переважно в центральних районах Лівобережної України (Полтавська, Харківська, Луганська, іноді Дніпропетровська та інші області) і в гірських районах Карпат (Чернівецька, Закарпатська, Станіславська і Львівська області, рис. 30). Рідше за-

Рис. 29. Дерев'яні кронштейни, які підтримують звис даху. Двадцять років; с. Садгора, Чернівецької обл. Фото Ю. Хохла.

стосовується цей прийом у південних районах (Миколаївська, Херсонська, Одеська області) і в південно-східних районах України (Сталінська область).

Відмінність кліматичних і побутових умов у різних районах значно вплинула на прийоми влаштування і характер використання піддашків, що в свою чергу до певної міри обумовило і архітектурно-художнє рішення цих елементів житла.

Спільною рисою піддашків для всіх районів України, незалежно від конструктивного рішення і прийому планування будинку, є влаштування їх з південного фасаду, а відмінною рисою — різна величина виносу від стіни. У східних районах величина виносу—0,9—1,10 м, в західних районах (Карпати)—1,20—1,60 м. Різна глибина піддашка відповідає різному

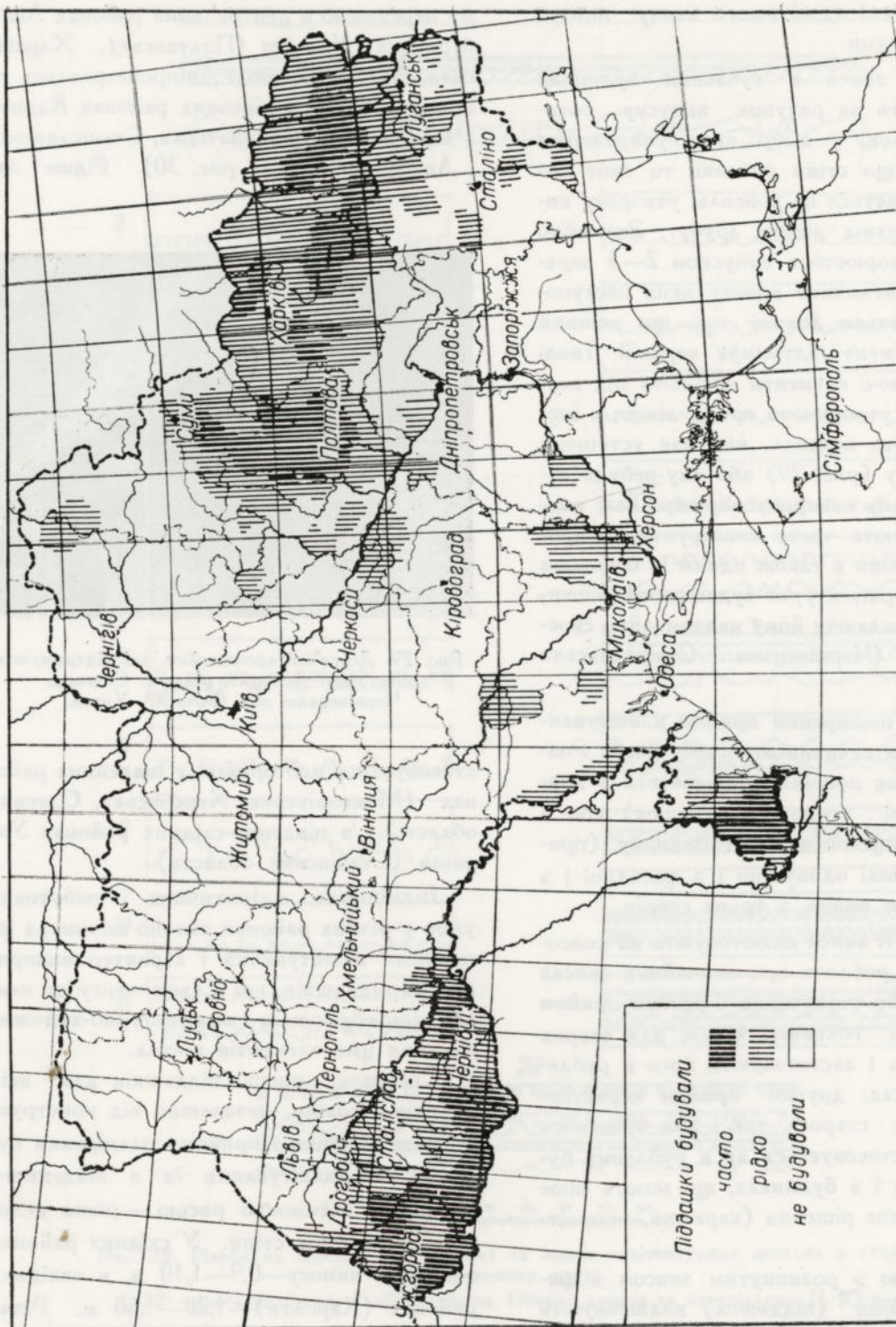
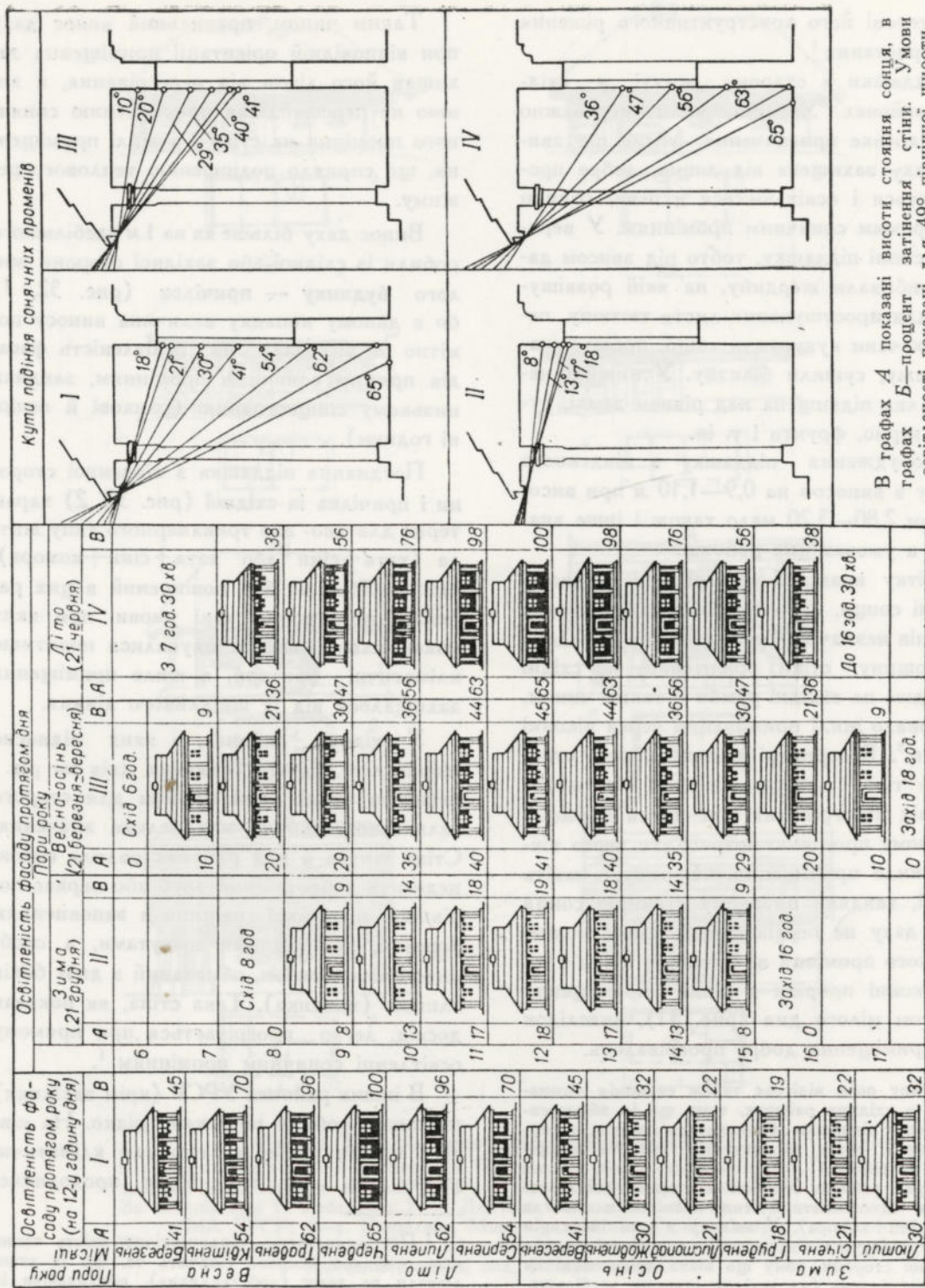

Рис. 30. Карта застосування піддашків у старому селянському житті на Україні.
Складена автором.

В графах А показані висоти стояння сонця, в графах В—процент затінення стіни. Умови освітленості показані для 49° північної широти.

Рис. 31. Таблиця освітленості фасаду, орієнтованого на південь, протягом року та дня. Складена автором.

характерові його конструктивного рішення і використання¹.

Піддашки в старому житлі у східних районах України мали переважно господарське призначення. Місце під звисом даху захищене від дощів, добре провітрюється і освітлюється в певні години дня прямим сонячним промінням. У верхній частині піддашку, тобто під звисом даху, прибивали жердину, на якій розвішували для просушування листя тютюну, перець, качани кукурудзи тощо, провітрювали одіжку, сушили білизну. У нижній частині, яка підвищена над рівнем землі, сушили зерно, фрукти і т. ін.

Спорудження піддашку з південного фасаду з виносом на 0,9—1,10 м при висоті стіни 2,80—3,20 мало також і інше значення в умовах цих районів.

Влітку вранці й увечері при низькому стоянні сонця, коли термічна дія сонячних променів незначна,—все проміння попадало на площину стіни, орієнтовану на східні або рідше на західні румби і, таким чином, інсолювало жилі приміщення через віконні прорізи². В середині дня піддашок, створюючи тінь, захищав стіну з південного боку від перегрівання і не давав прямому сонячному промінню потрапляти через вікна в жиле приміщення. Взимку, навіть опівдні, завдяки низькому стоянню сонця винос даху не перешкоджав проникненню сонячного проміння на площину стіни і через віконні прорізи в жиле приміщення протягом цілого дня (рис. 31), внаслідок чого приміщення добре прогрівалося.

¹ Певну роль відіграє також економія лісоматеріалу в східних районах, тому що із збільшенням виносу піддашка збільшується ширина корпусу будинку, отже, збільшується витрата матеріалу на покрівлю.

² В цих районах України в старому житлі переважав однокімнатний тип планування житла (хата+сіни+комора). У зв'язку з цим інсоляція цього приміщення відбувається в ранкові години із східної сторони, тому що вікна орієнтовані на схід і на південь (на західну сторону здебільшого виходила стіна комори).

Таким чином, правильний винос даху при відповідній орієнтації приміщення захищав його літом від перегрівання, а зимою не перешкоджав проникненню сонячного проміння на стіну і в жилі приміщення, що сприяло поліпшенню теплового режиму.

Винос даху більше як на 1 м здебільшого робили із східної або західної сторони жилого будинку — причілок (рис. 32, 1), бо в даному випадку величина виносу помітно не впливала на освітленість фасадів прямим сонячним промінням, завдяки низькому сонцестоянню (ранкові й вечірні години).

Поєднання піддашка з південної сторони і причілка із східної (рис. 32, 2) характерне для дво- або трикамерного типу житла (хата+сіни або хата+сіни+комора), який найбільше був поширений в цих районах; це створює такі умови, при яких максимально використовувалися позитивні кліматичні фактори, а жиле приміщення захищалося від їх шкідливого діяння.

У східних районах, в яких відносно жарке літо, багато сонячних днів на рік і небагато опадів, цей прийом для старого селянського житла мав велике значення. Стіна житла в цих районах являла собою недосить доброякісний зруб або каркас порівняно невеликої товщини з заповненням деревом, солом'яними джгутами, а особливо часто хмизом, обмазаний з двох боків глиною (мазанка). Така стіна, як показав досвід, легко прогривається при прямому освітленні сонячним промінням¹.

В інших районах УРСР (крім західних) піддашки робили порівняно рідко. На півночі країни цьому не сприяли кліматичні умови, бо літо тут більш прохолодне,

¹ Про недостатню теплотехнічну якість таких стін особливо яскраво свідчить те, що їх утеплювали на зиму («обставляли»), обкладаючи їх з зовнішнього боку солом'яною, бур'яною і т. ін.

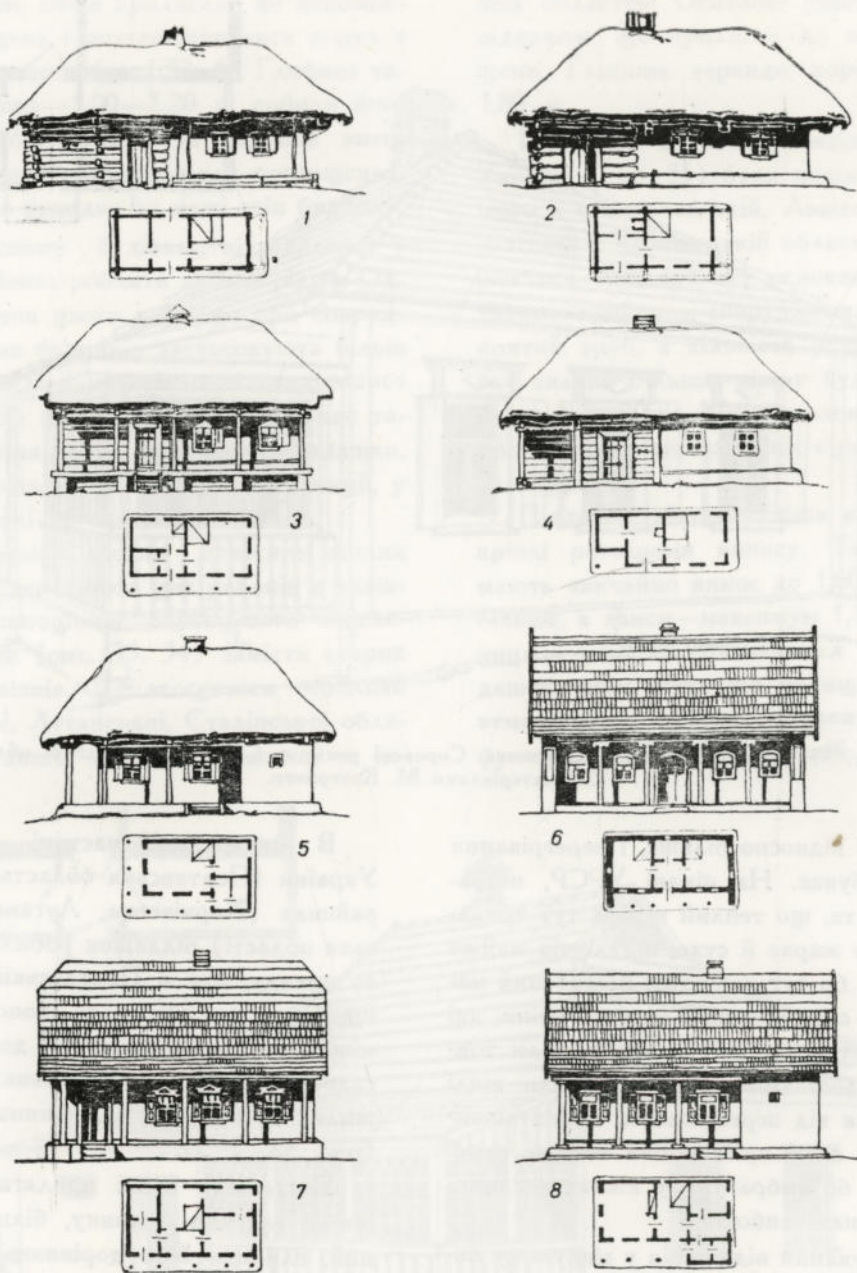

Рис. 32. Типи піддашків (східні райони України).

В старому житлі: 1—с. Чапаївка, Полтавської обл.; 2—с. Решетилівка, Полтавської обл. Обміри автора; 3, 4—с. Велика Обухівка, Полтавської обл. За матеріалами Г. Лебедева; 5—с. Дар'ївка, Луганської обл. За матеріалами МА УРСР; 6—с. Привілляне, Миколаївської обл. Обмір автора. В сучасному житлі: 7—с. Шишаки, Полтавської обл.; 8—с. Кам'янка, Дніпропетровської обл. Обміри автора.

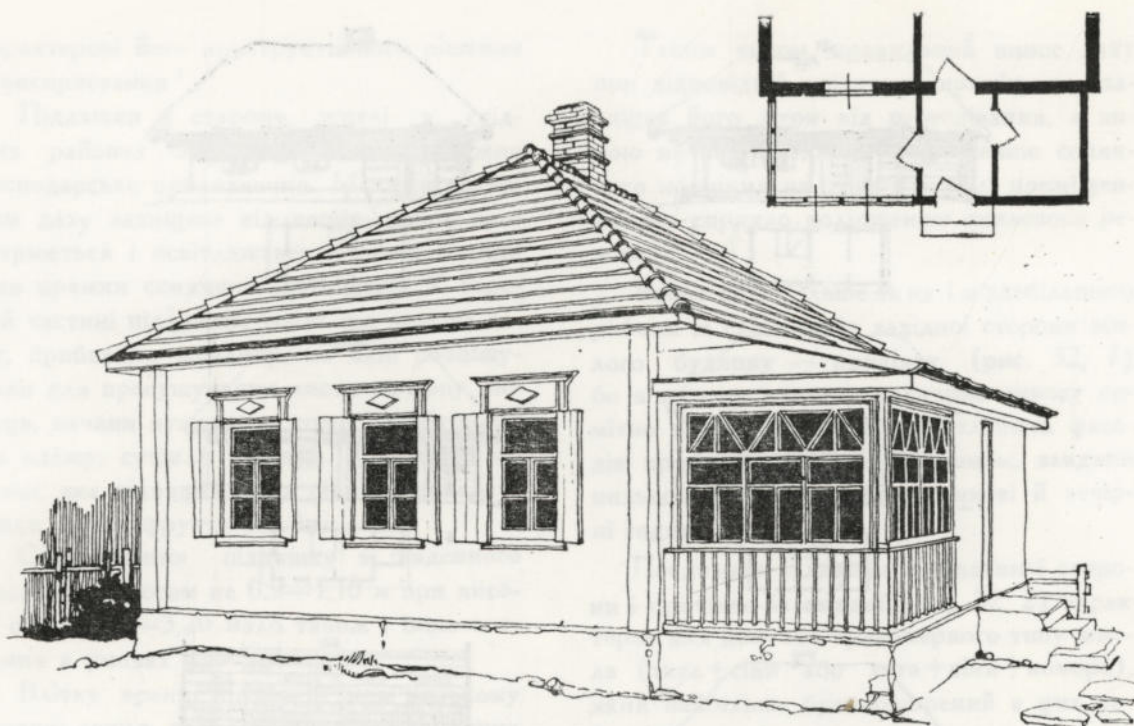

Рис. 33. Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; с. Сватово, Луганської обл.
За матеріалами М. Катерноги.

опадів теж відносно більше, і перегрівання стіни не буває. На півдні УРСР, незважаючи на те, що теплий період тут тривалий, а літо жарке й сухе, піддашків майже не робили, бо тут найбільш поширений матеріал для стін—глина й камінь. Стіни, які з конструктивних міркувань робили товстими, в достатній мірі захищали жилі приміщення від перегрівання. Через віконні прорізи жилі приміщення теж не перегрівалися, бо амбразури у вікнах в глинобитних стінах глибокі.

Влаштування піддашків у минулому пояснюється не тільки кліматичними умовами і характером будівельного матеріалу. В ряді районів з майже однаковими кліматичними умовами вони зустрічаються рідко, що пояснюється, мабуть, будівельними традиціями, принесеними переселенцями з інших районів.

В центральній частині Лівобережної України (Полтавська область) і в східних районах (Харківська, Луганська, Сталінська області) піддашок робили з південного фасаду, але в Полтавській області він прилягав до жилих та допоміжних приміщень, тобто по довжині дорівнював фасадіві, а в східних районах—тільки до жилих приміщень, і довжина його менша (рис. 32, 3, 5).

Піддашок, який прилягає тільки до жилої частини будинку, більш раціональний, глибина його дорівнює 1,20—1,30 м, причому він використовувався і частково для побутових потреб.

В ряді північно-східних районів (Сумська й Чернігівська області) піддашки в старих хатах використовувались тільки для господарських потреб: для різних робіт, зв'язаних з господарством, сушіння бі-

лизни і т. ін. Вони прилягали до допоміжних приміщень і розташовувались поруч з входом у будинок (рис. 32, 4). Глибина такого піддашка—1,00—1,20 м; робили його звичайно вбудованим (за рахунок зменшення глибини господарських приміщень), тобто він не виходив за межі стін будинку.

В сучасному будівництві піддашки у східних районах роблять значно рідше. Одною з причин цього є те, що при спорудженні жилих будинків застосовують більш якісні будівельні матеріали, а тому захист від перегріву жилих приміщень не має такого значення, як у минулому. Піддашки, що виконують чисто господарчі функції, у новому житлі не застосовують.

Характерною рисою сучасних жилих будинків колгоспників цих районів є влаштування повноцінної, здебільшого застекленої, веранди (рис. 33, 34) замість старих типів піддашків. Це стосується особливо Харківської, Луганської, Сталінської областей, а останнім часом Полтавської та ін-

ших областей. Основою цього прийому є піддашок, що прилягав до жилих приміщень. Глибина веранди дорівнює 1,60—1,80 м.

Піддашки в хатах у західних районах України (рис. 35) були поширені здебільшого в Станіславській, Львівській, Закарпатській і Чернівецькій областях. Це пояснюється тим, що тут основним конструктивним прийомом спорудження стіни є відкритий зруб, а кількість опадів у Карпатах значно більша, ніж у будь-якій іншій частині України. Характерною рисою старого житла в цих районах є розвинуті звиси покрівлі.

Піддашки відрізняються від звисів покрівлі розмірами виносу. Так, піддашки мають звичайно винос до 1,60 м, а іноді й більше, а звиси—максимум 1,10 м. Ця різниця у виносах пояснюється тим, що піддашок, крім того, що захищав стіни від атмосферних опадів, виконував й інші функції, замінюючи в значній мірі веранду.

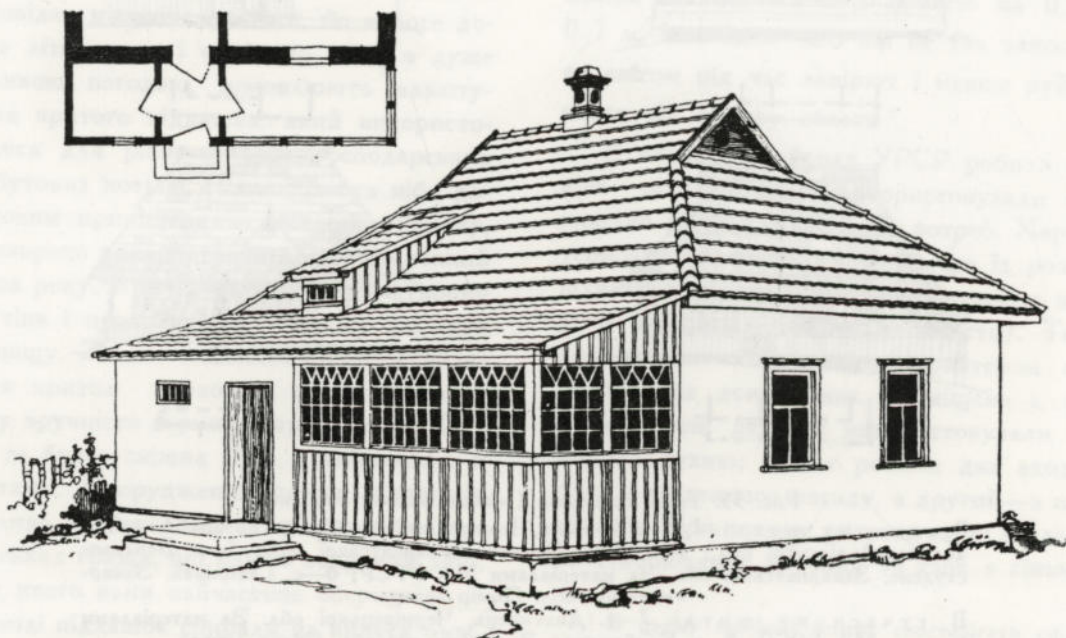

Рис. 34. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Нові Санджари, Полтавської обл.
Рисунок автора.

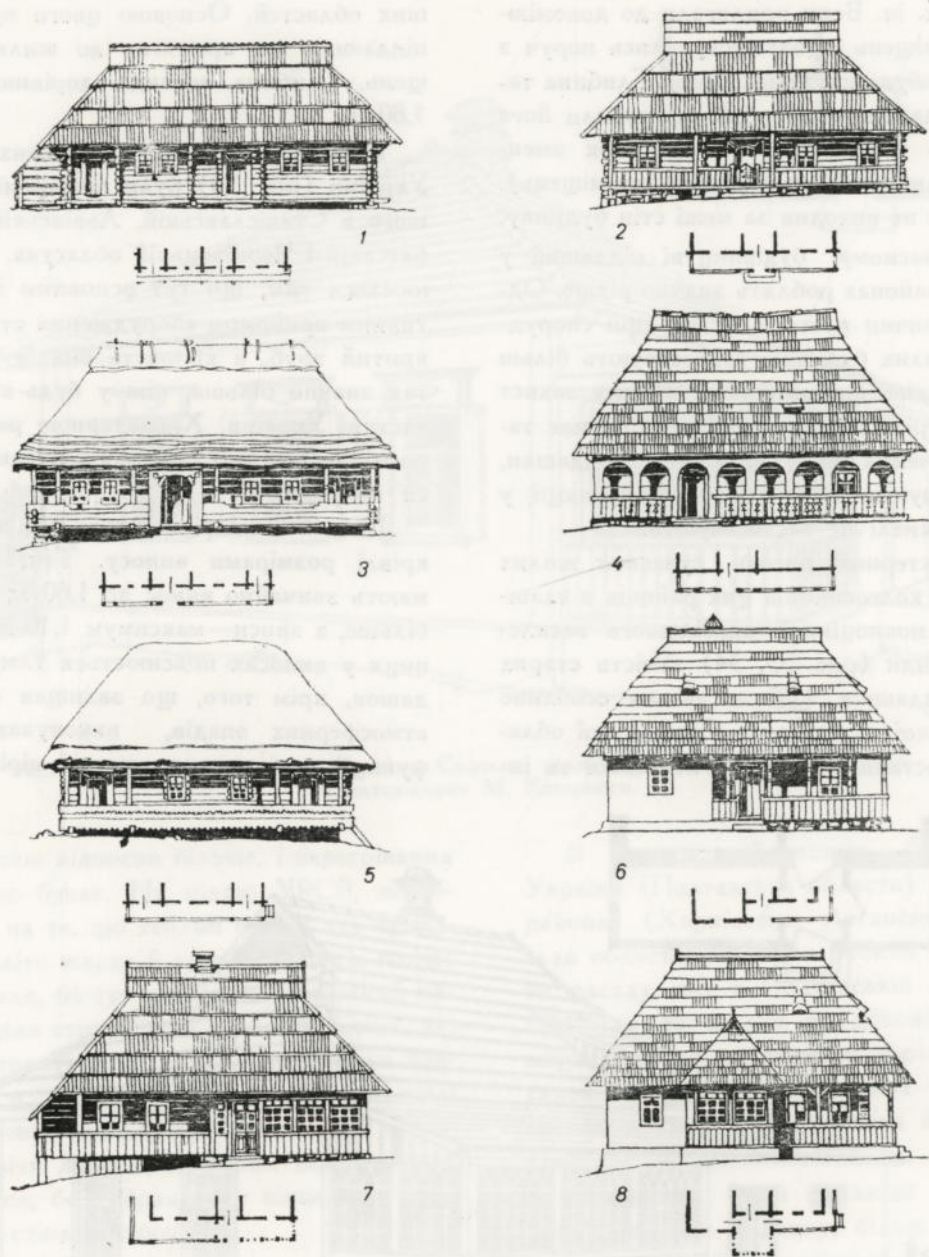

Рис. 35. Типи піддашків (західні райони України).

В старому житлі: 1, 2—с. Ростоки, Чернівецької обл. Обміри автора; 3—с. Тухолька, Львівської обл.; 4—с. Біла Церква, Закарпатської обл.; 5—с. Верхньостудене, Закарпатської обл. За матеріалами МА УРСР; 6—с. Стеблівка, Закарпатської обл. Обмір автора.

В сучасному житлі: 7—с. Дихтинець, Чернівецької обл. За матеріалами МА УРСР; 8—с. Крайникове, Закарпатської обл. Обмір автора.

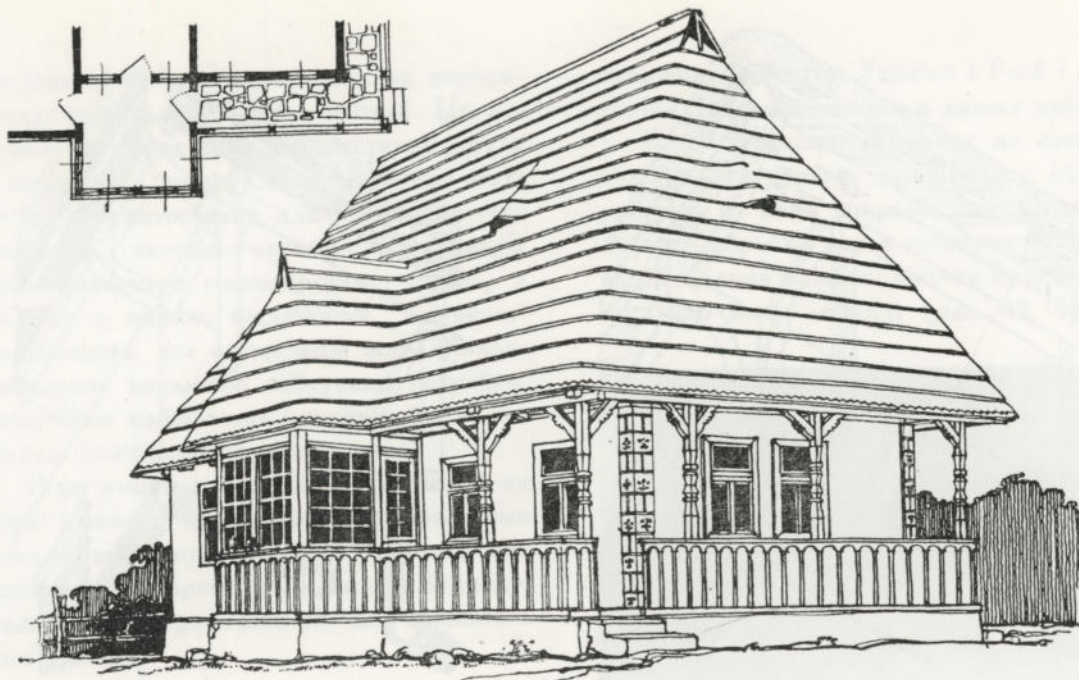

Рис. 36. Жилий будинок колгоспника із заскленою верандою та піддашком.
Сорокові роки; с. Крайникове, Закарпатської обл. Рисунок автора.

Такий характер використання піддашка відповідав місцевим умовам, бо вологе дощове літо, весна і особливо осінь з дуже мінливою погодою, зумовляють влаштування критого піддашка, який використовувався для різноманітних господарських і побутових потреб. Піддашок був ніби додатковим приміщенням жилого будинку, яке широко використовувалося весь теплий період року. В сонячну погоду він створював тінь і прохолоду, а в негоду захищав від дощу. Зимом піддашком користувалися як критим проходом, що створювало певну зручність в умовах тих районів Карпат, де буває сніжна зима з завірюхами й заметами. Спорудження таких піддашків особливо характерне для старих типів гуцульських гражд, що мають закритий двір, у бік якого вони найчастіше обернуті.

Іноді піддашок спирали на випуск нижніх вінців зрубу, тобто робили на консолях (рис. 35, 3, 5). Підлога такого під-

дашка піднімалася над землею на 0,5—0,7 м, внаслідок чого він не так заносився снігом під час завірюх і менше руйнувався від впливу вологи¹.

В західних районах УРСР робили також піддашки, які використовували виключно для господарських потреб. Характерною їх особливістю є те, що їх розміщували з північної напільної сторони жилого будинку (Львівська область). Таке розміщення пояснюється характером використання допоміжних приміщень і, зокрема сіней, які тут використовували як літню кухню; в них робили два входи: один з південного фасаду, а другий—з північного. При такому розташуванні піддашка створювався зручний зв'язок з сіньми,

¹ В цьому прийомі можна спостерігати спільність з російським народним житлом північних районів, де рублену «избу» піднімають над рівнем землі (роблять на підкліті), також зважаючи на кліматичні умови.

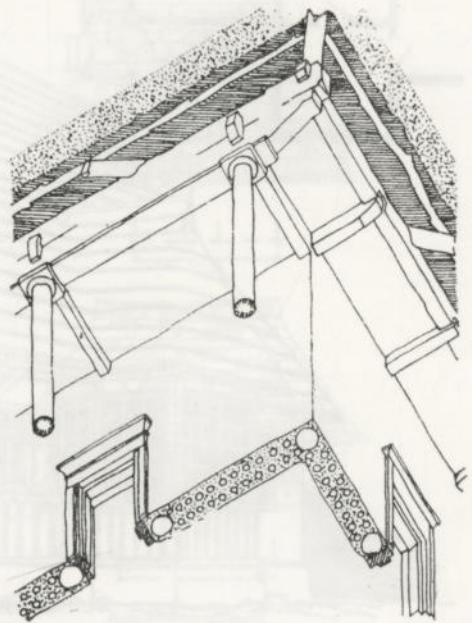
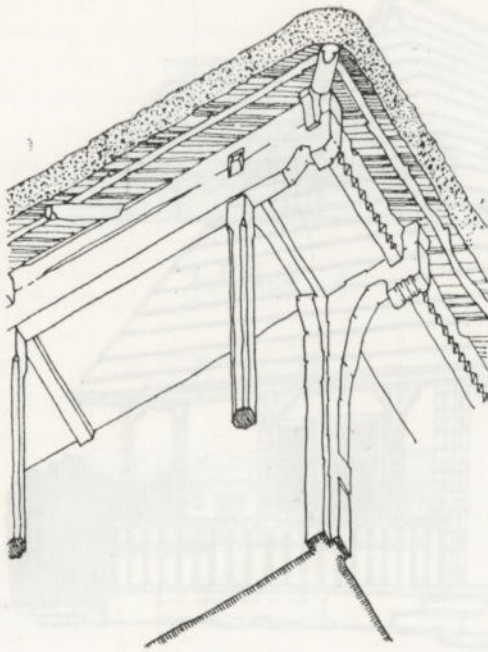

Рис. 37. Піддашки в старих хатах на Полтавщині. За матеріалами П. Юрченка.

які влітку були основним робочим місцем господарки.

У Львівській області (Славський район) споруджували піддашки з двох боків—один з південного фасаду, а другий—з північного. Південний піддашок використовували переважно для побутових потреб сім'ї, він був немов парадною частиною будинку, а північний піддашок виконував суто господарські функції. Обидва піддашки зв'язувалися з сіньми.

В нових жилих будинках піддашки, що виконують лише господарські функції, роблять дуже рідко.

В новому колгоспному будівництві в цих районах УРСР піддашок, як і раніше, є невід'ємною частиною жилого будинку, але в багатьох випадках прийом влаштування його вже відрізняється від попередніх. Частина піддашка, що прилягає до входу в будинок, має глибину 1,80—2,20 м і є повноцінною верандою, причому здебільшого вона застелена (рис. 36), а реш-

та—меншої глибини залишається відкритою. Веранда і піддашок зв'язані між собою дверима. Цей прийом останнім часом все більше поширюється, бо він дуже зручний в побутовому відношенні. Поєднання застеленої веранди і відкритого піддашка дає можливість використовувати їх якнайдоцільніше залежно від погоди і пори року. Зрідка роблять застелені піддашки одногокового виносу (див. рис. 23).

Крім піддашків, розміщених з південного фасаду, в деяких районах Закарпатської області (Рахівський, Хустський, Тячівський) влаштовують піддашки також із східного фасаду. Іноді їх розміщують з трьох боків будинку, причому глибина їх з торцевих фасадів менша, ніж з південного.

Таким чином, у сучасному сільському індивідуальному будівництві (особливо в східних районах УРСР) можна простежити досить виразно тенденцію заміни піддашків, що виконували у минулому переважно

господарчі функції, верандою, яка використовується для побутових потреб. Це пояснюється характером використання житла у минулому і тепер. Старе селянське житло було пристосовано для виконання господарчих і частково виробничих функцій дрібнотоварного господарства. Зараз, в зв'язку з зміною виробничої діяльності колгоспника вся організація житла підпорядкована виключно побутовим потребам, створенню найбільш зручностей і поліпшенню санітарно-гігієнічних умов.

Різні умови влаштування піддашків на сході і заході, зумовлені різноманітними утилітарними причинами, в значній мірі впливають на архітектуру жилого будинку, надаючи їй специфічних рис для кожного з цих районів.

В східних районах, де піддашок виконував переважно господарчі функції, його обробляли досить стримано. Основну роль відігравав загальний композиційний прийом, завдяки якому створювалася багата гра світла й тіні на білих площинах стін, що оживляло архітектуру жилого будинку. Разом з тим має значення обробка деталей, зокрема кронштейнів, які підтримують звиси даху (рис. 37).

Найбільш популярним мотивом обробки кронштейнів у минулому, який підкреслював їх призначення як несучого елемента, була крупна контурна вирізка. Серед найрізноманітніших форм вирізок, які легко виконувати на дереві, найчастіше зустрічалася форма, що має певну схожість з кінською головою («коник»). Такий прийом обробки (рис. 38—42) кронштейна (особливо на причілках) найбільш характерний для ряду районів Полтавської, Харківської областей, але він зустрічається і в інших районах Лівобережної України. Мотив стилізованої кінської голови, вирізаної з дерева, досить широко застосовувався в народній архітектурі та при-

кладному мистецтві України і Росії і своїм корінням заглиблюється в далеке минуле¹.

Якщо піддашки робилися на стовпчиках, головна увага приділялася обробці прогону, на який опирався дах. Основним засобом обробки цього елемента було глибоке різьблення нижньої кромки прогону, що надавало йому легкості (рис. 43, 44, 48,

Рис. 38. Кронштейни («коники») в старій хаті; с. Бобровник, Полтавської обл. Фото автора.

1, 2). Зустрічається також і контурна вирізка нижньої частини прогону, але цей прийом не поширився, бо вирізка значно послаблює прогін невеликого перерізу.

¹ Зображення голови коня надавалося в російському народному будівництві кінцеві «охлупня», тобто бруса, укладеному по коньку даху (звідси й назва «коньок»). Цю ж форму мали іноді кронштейни-повали (Сибір) і т. ін. Зображення голови коня можна зустріти на меблях, речах хатнього вжитку тощо.

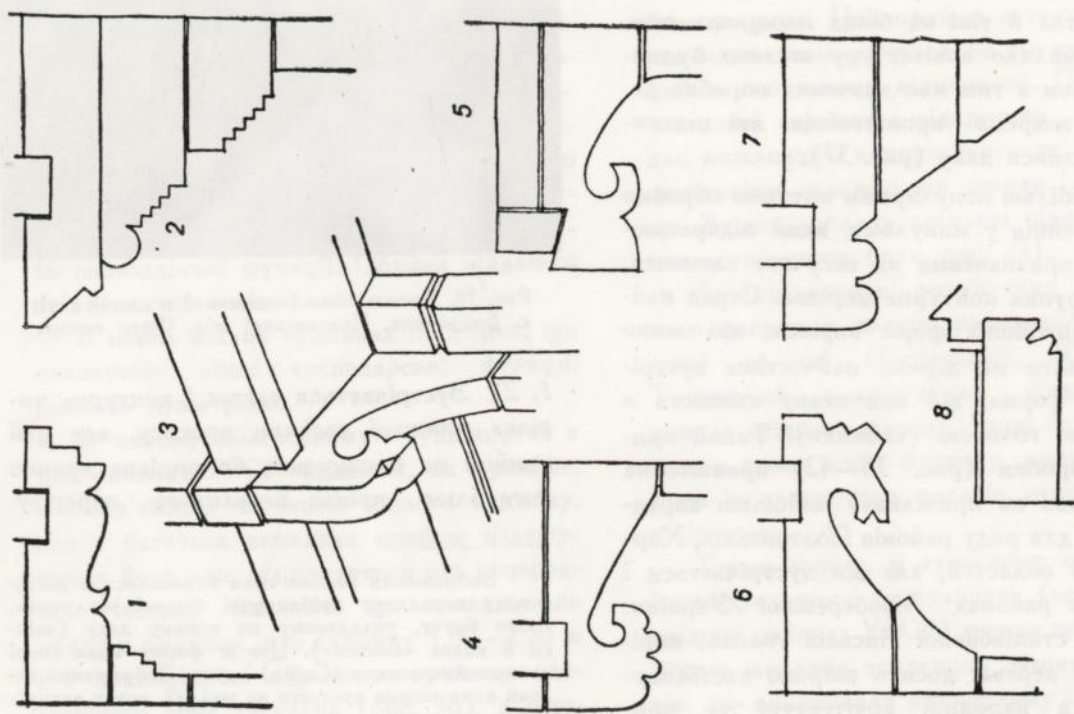

Рис. 39. Обробка дерев'яних кронштейнів. Кінець XIX—початок XX ст.
1, 2—Чернівецька область; 3, 4, 5, 6, 8—Полтавська обл.;
7—Харківська обл. Обміри автора, Г. Лебедева, П. Юрченка.

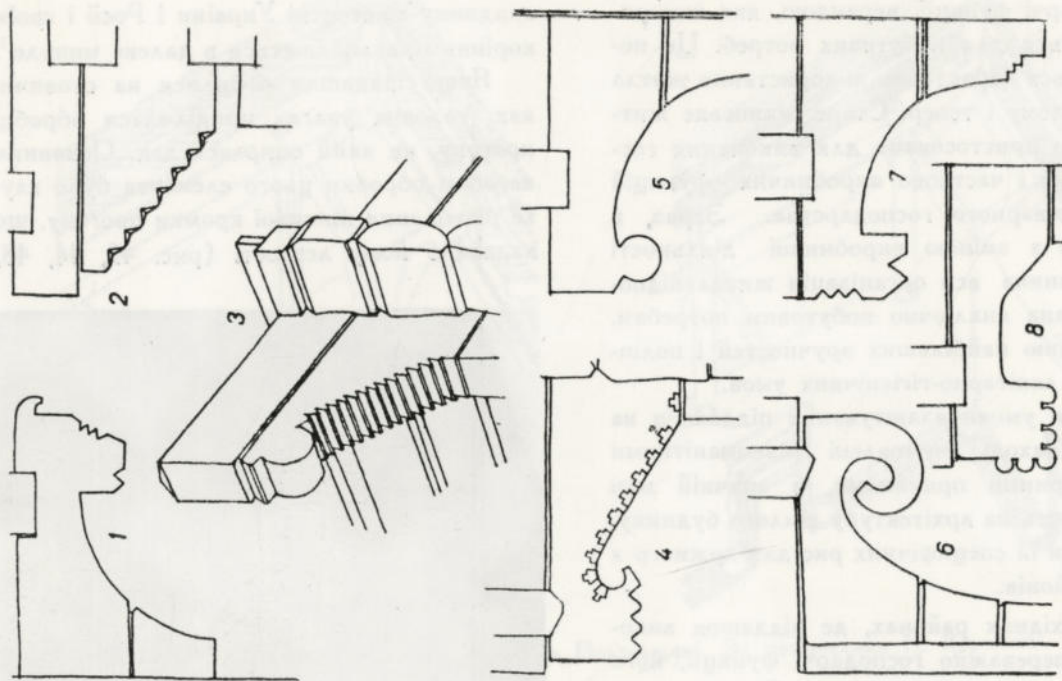

Рис. 40. Обробка дерев'яних кронштейнів. Кінець XIX—початок XX ст.
1, 2, 5—Київська обл.; 3—Житомирська обл.; 4, 6, 7, 8—Полтавська обл.
Обміри автора, Г. Лебедева, П. Юрченка.

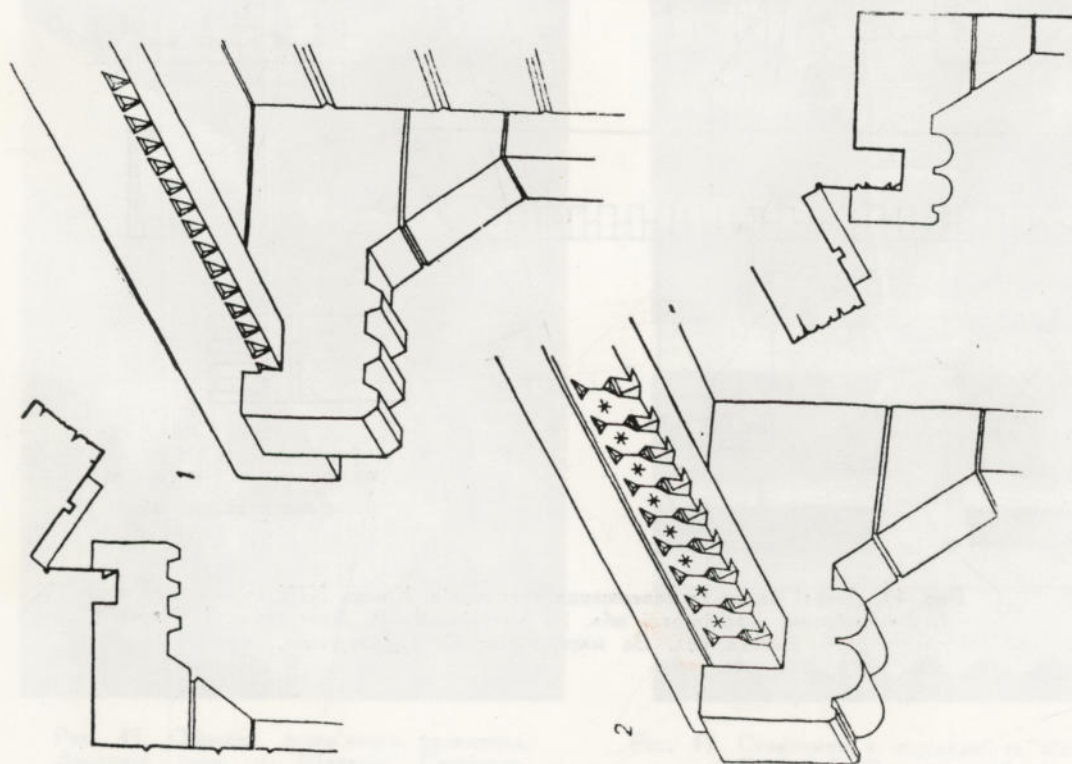

Рис. 41. Обробка дерев'яних кронштейнів і балок. Кінець XIX ст.
1—с. Баранівка, Полтавської обл.; 2—с. Котельва, Полтавської обл. За матеріалами П. Костирика.

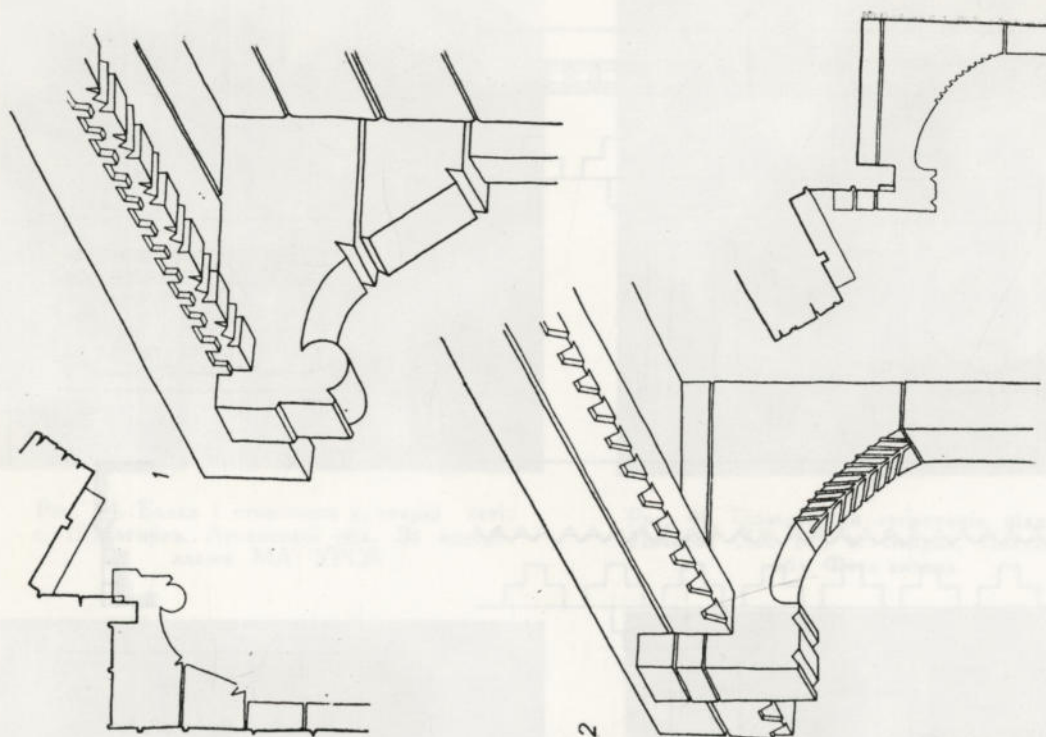

Рис. 42. Обробка дерев'яних кронштейнів і балок. Кінець XIX ст.
1—с. Богданівка, Харківської обл. За матеріалами В. Лазаренка;
2—Харківська обл. За матеріалами С. Тарануценка.

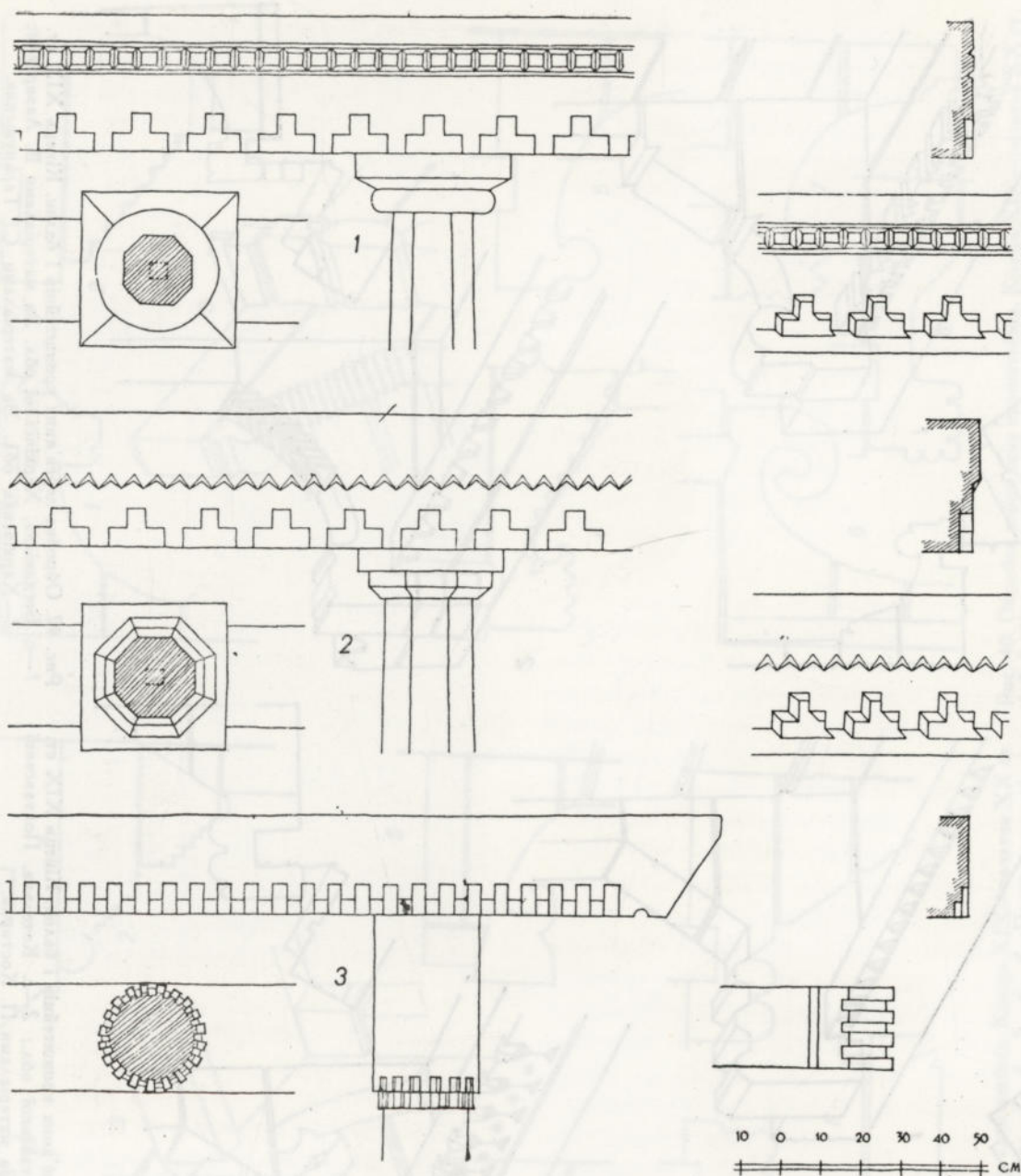

Рис. 43. Деталі балок та завершення стовпчиків. Кінець XIX ст.
 1, 2—Люботин, Харківської обл. За матеріалами В. Лазаренка; 3—Харківська обл. За матеріалами С. Таранушенка.

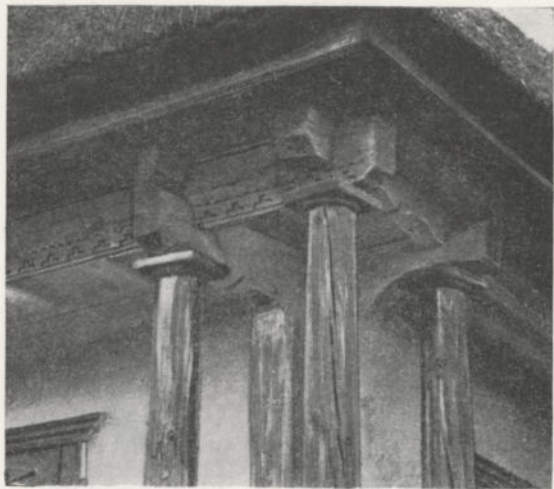

Рис. 44. Балка і стовпчики в старій хаті;
с. Шульгинка, Луганської обл. За матері-
алами МА УРСР.

Рис. 46. Завершення стовпчиків піддашка.
Початок XX ст.; с. Веприк, Полтавської
обл. Фото автора.

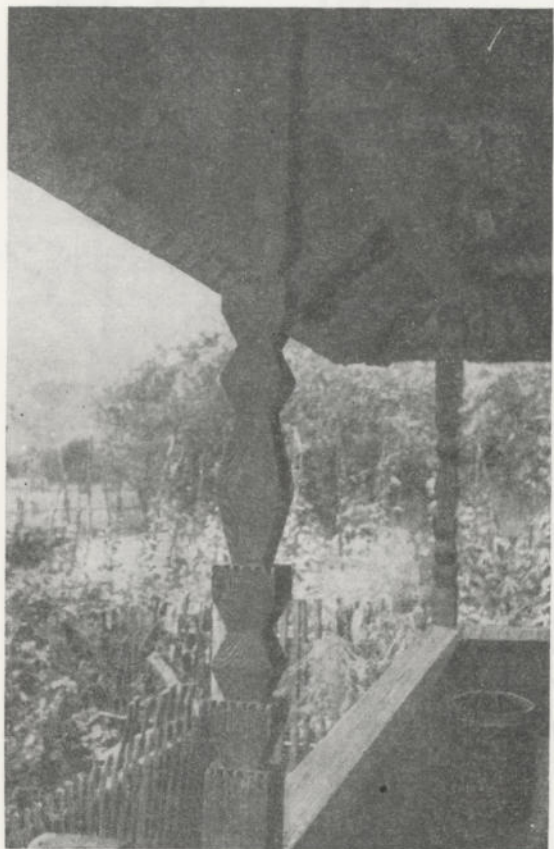

Рис. 45. Обробка дерев'яного стовпчика.
Двадцяті роки; с. Шишори, Станіслав-
ської обл. Фото автора.

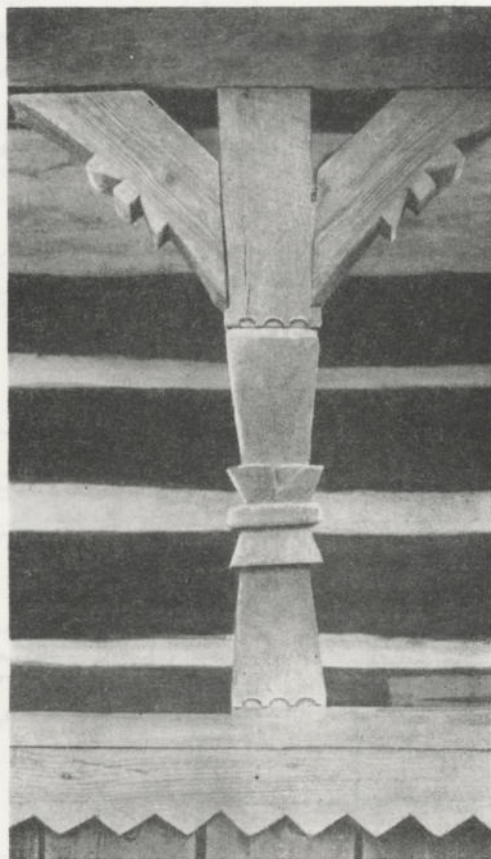

Рис. 47. Стовпчики з порізкою та підкосами;
с. Стеблівка, Закарпатської обл.
Сорокові роки. Фото автора.

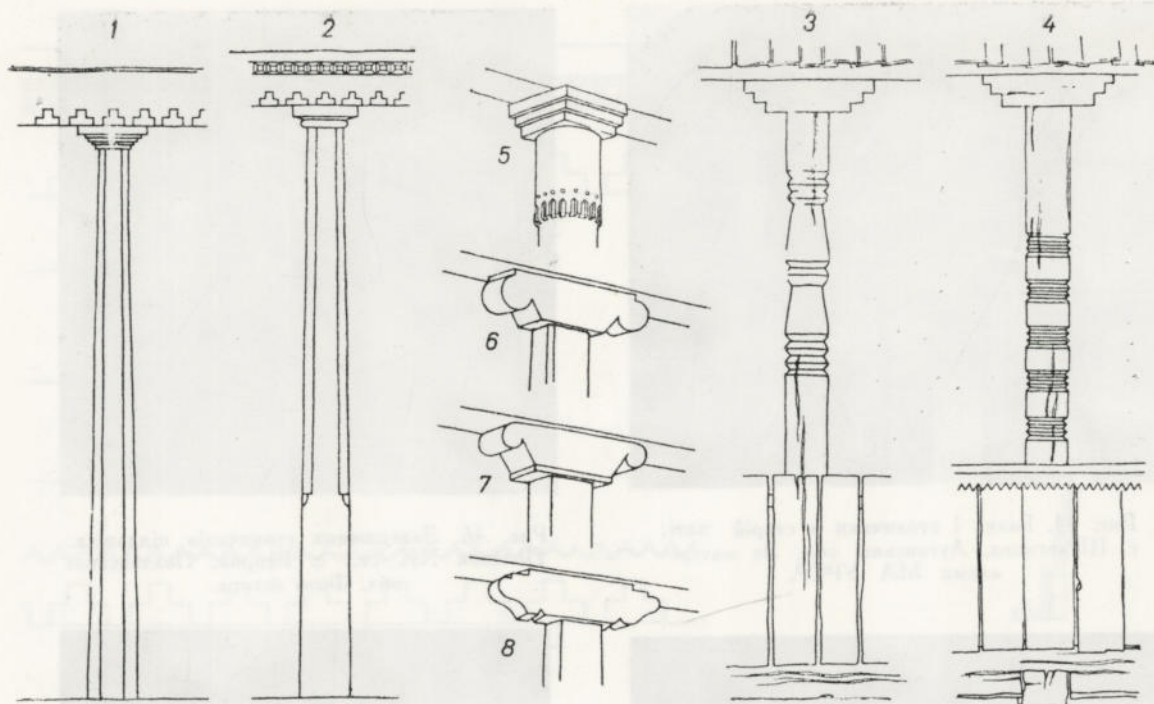

Рис. 48. Обробка дерев'яних стовпчиків. Початок XX ст.
1, 2, 5—Харківська обл.; 3, 4, 6, 7, 8—Закарпатська обл. Обміри автора та В. Лазаренка.

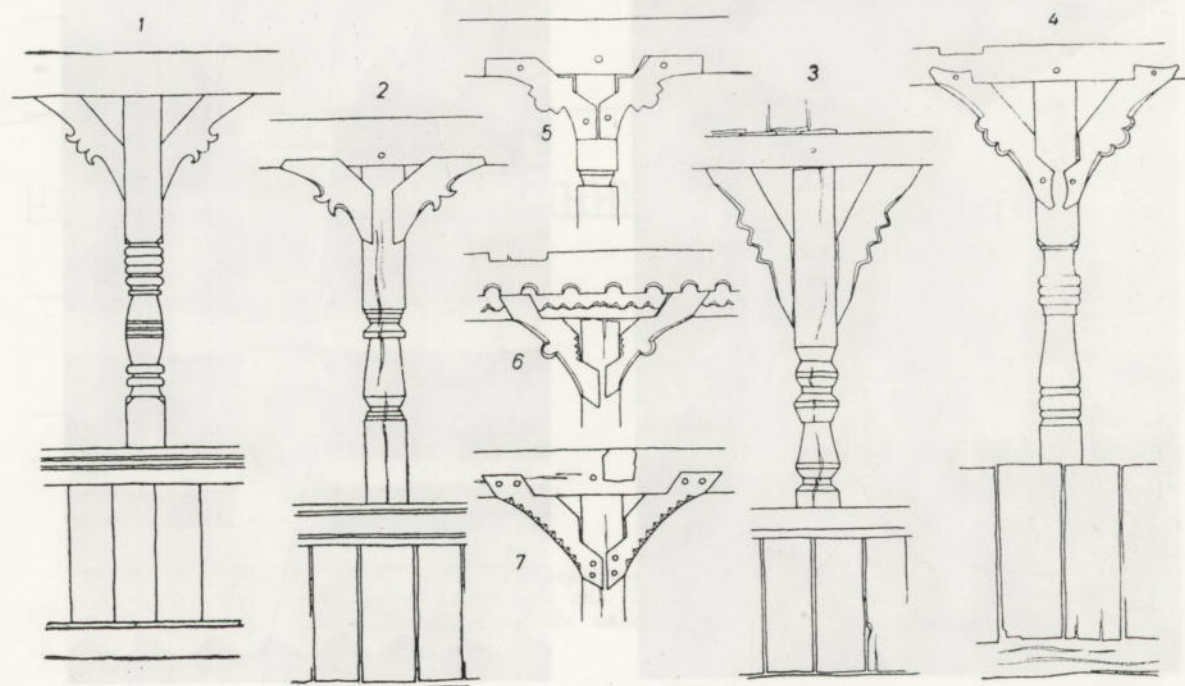

Рис. 49. Обробка дерев'яних стовпчиків. Початок XX ст.
1—7—Закарпатська обл. Обміри автора та за матеріалами МА УРСР.

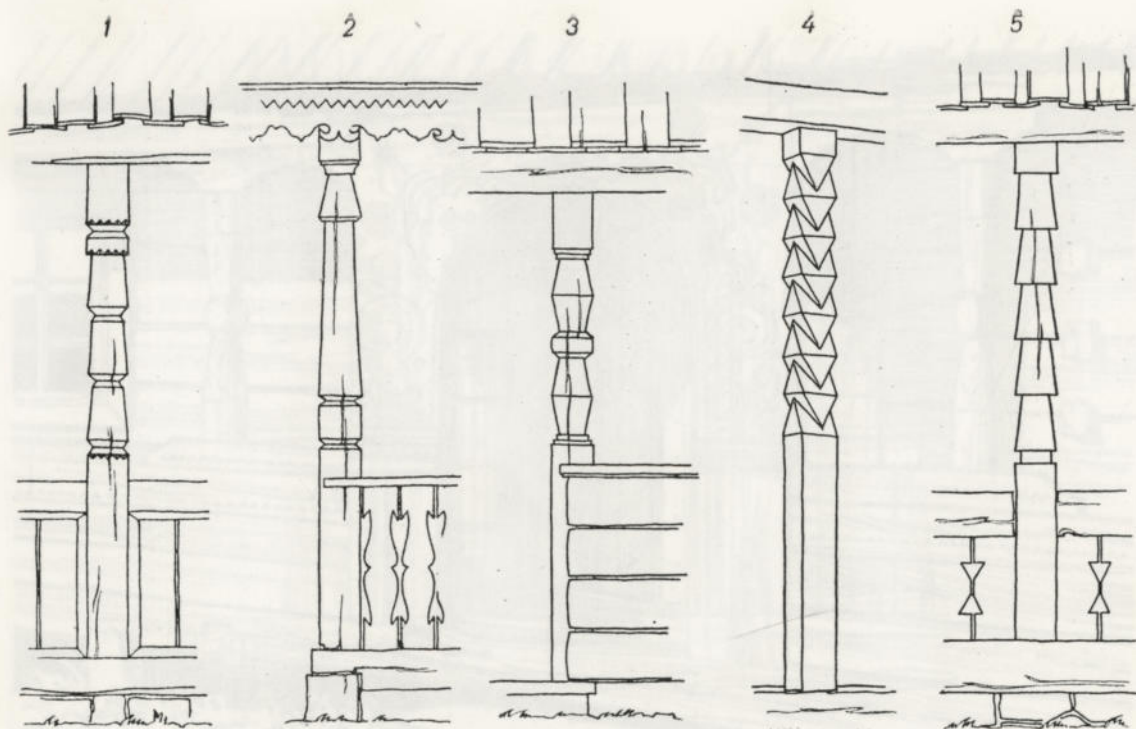

Рис. 50. Обробка дерев'яних стовпчиків. Двадцяті-тридцяті роки.
1—3—Київська обл.; 4—Подлавська обл.; 5—Станіславська обл. Обміри автора.

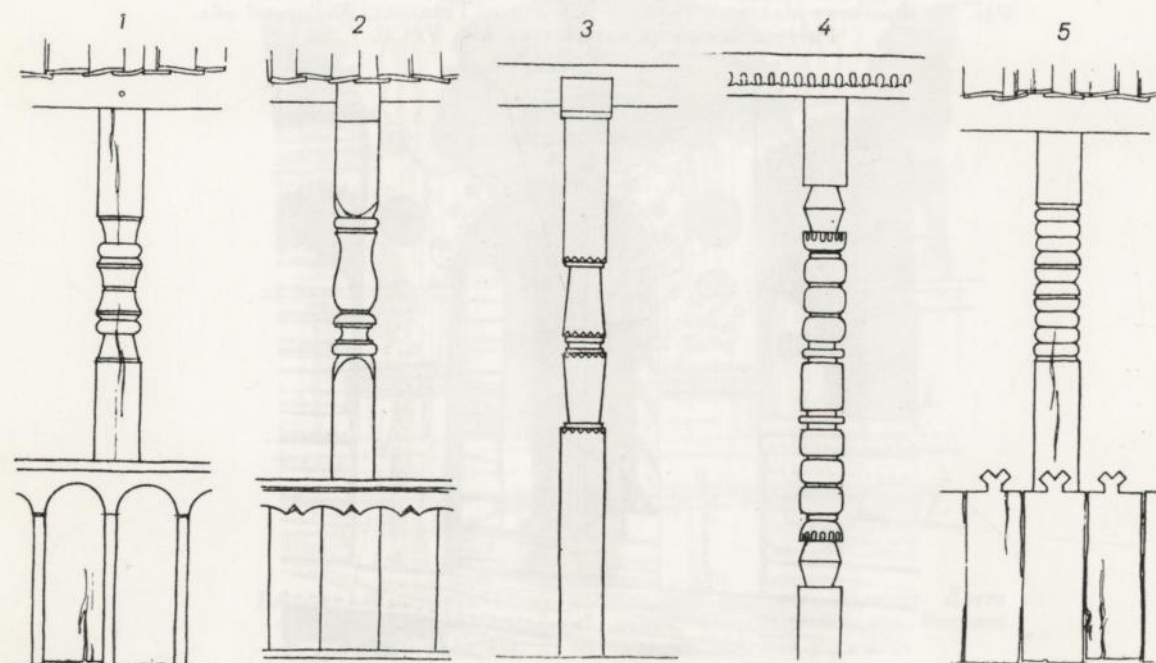

Рис. 51. Обробка дерев'яних стовпчиків. Двадцяті-тридцяті роки.
1—3, 5—Закарпатська обл.; 4—Чернігівська обл. Обміри автора.

Рис. 52. Фрагмент піддашка. Початок XX ст.; с. Тухолька, Львівської обл.
Рисунок автора за матеріалами МА УРСР.

Рис. 53. Дерев'яна арка, що є входом до піддашка.
Початок XX ст., с. Тухолька, Львівської обл. Рисунок автора.

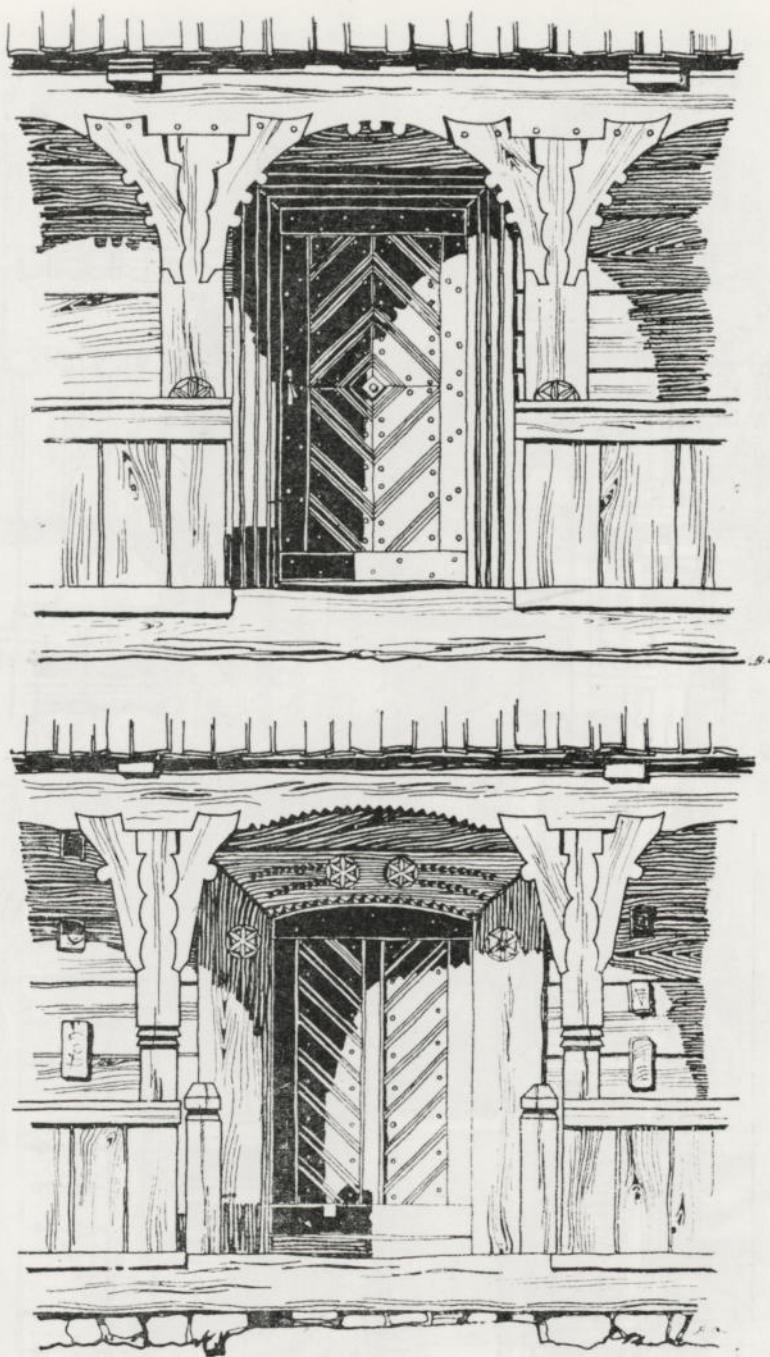

Рис. 54. Фрагменти входу до піддашка рубленого будинку. Друга половина XIX ст. Рахівський район, Закарпатської обл. Рисунок автора. За матеріалами МА УРСР.

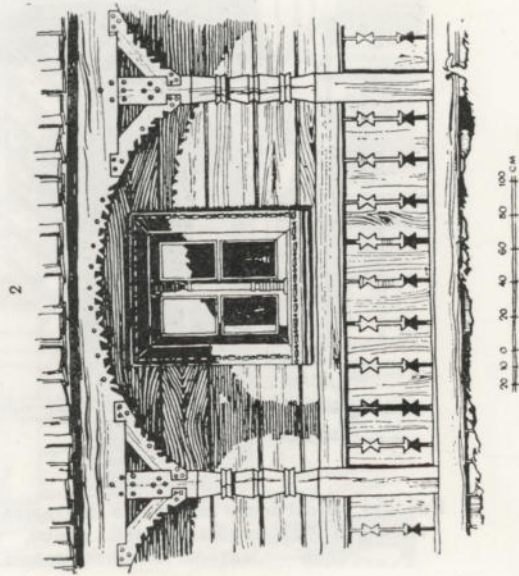
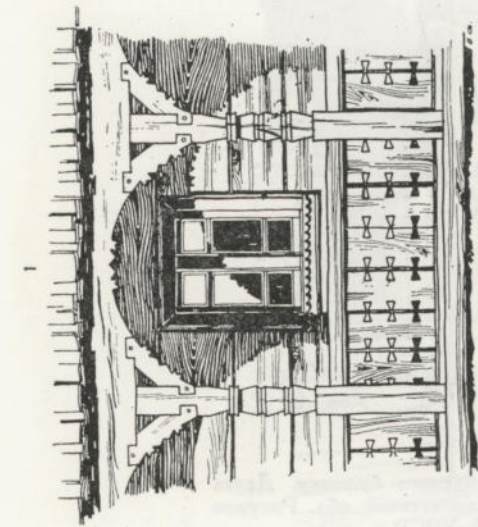

Рис. 55. Фрагменти піддашка рубленого будинку. Початок XX ст.
1—с. Діброва, Закарпатської обл.; 2—с. Середнє Волянє,
Закарпатської обл. Рисунок автора. За матеріалами МА УРСР.

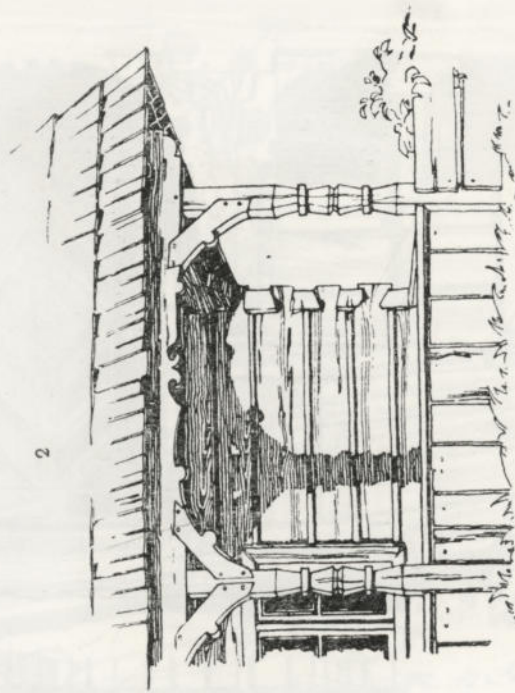
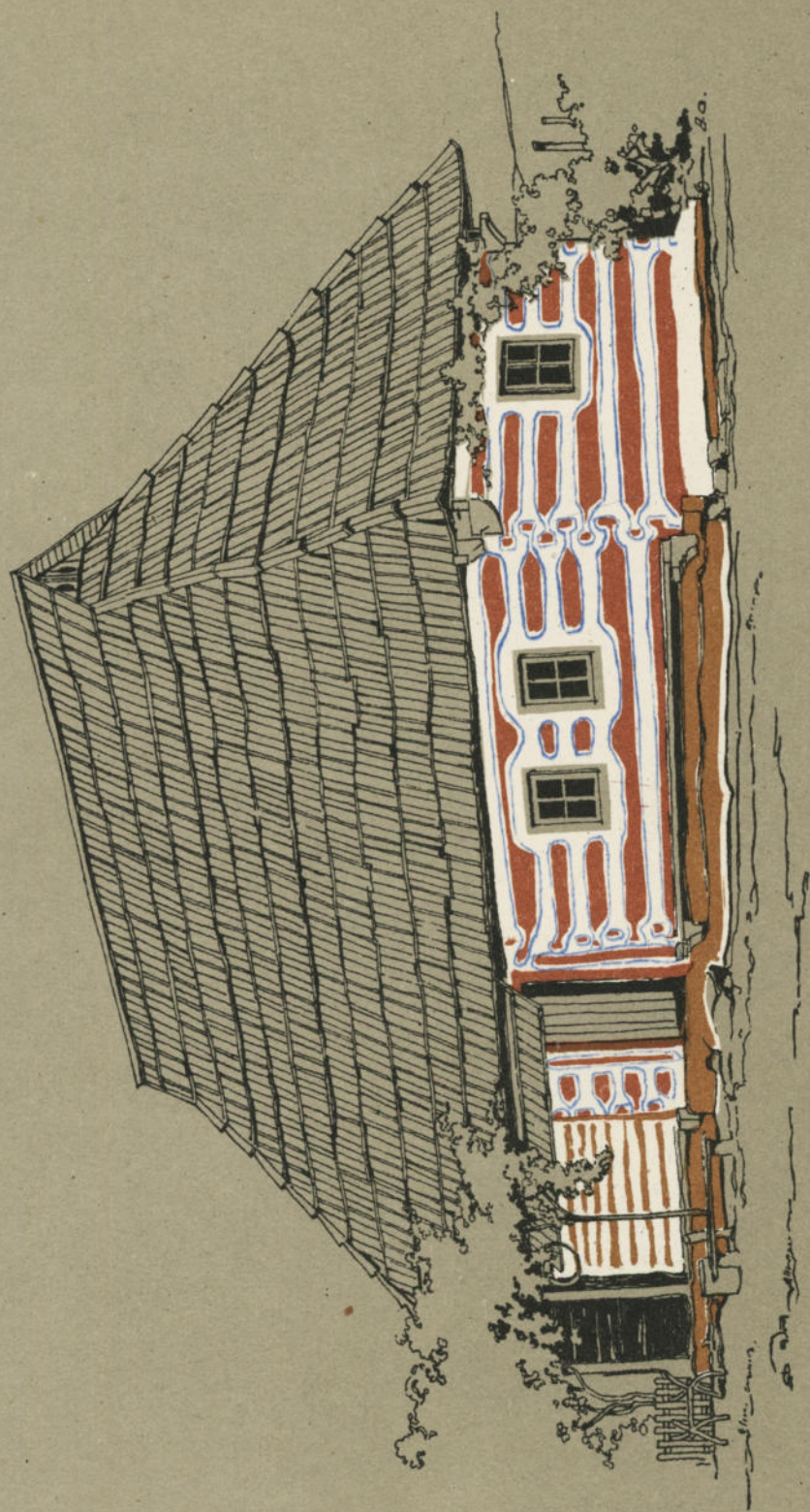

Рис. 56. Фрагменти піддашка рубленого будинку. Початок XX ст.
1—с. Колочава, Закарпатської обл.; 2—с. Грушове, Закарпат-
ської обл. Рисунок автора. За матеріалами МА УРСР.

Пофарбування стін будинку. Сорокові роки. с. Сокирниця, Закарпатської обл. Рисунок автора.

Кольорове оздоблення оштукатуреної стіни у зруб. Сорокові роки. с. Калини, Закарпатської обл.
Рисунок автора за матеріалами МА УРСР.

Легкі дерев'яні стовпчики піддашка здебільшого також не мають ніякої вирізки¹.

В деяких районах Харківської і Луганської областей стовпчики в старих хатах часто мали завершення. Спочатку це була проста квадратна прокладка з дошки між прогоном та стовпчиком, яка служила конструктивним елементом. Згодом цей елемент розвинувся і набрав форми, яка нагадує спрощену капітель доричного ордеру (рис. 46), в чому можна вбачати вплив архітектури міст і поміщицьких садиб.

У західних районах обробкою піддашка підкреслювали його значимість як місця, що використовувалось не тільки для господарських потреб, а й такого, де люди проводили значну частину свого часу, відпочивали, приймали гостей і т. ін. Іноді, навіть всупереч традиційним правилам орієнтації по сторонах світу, будинок розташовували так, що з піддашка відкривався красивий вид на околиці, щоб тут було не лише зручно працювати, а й приємно посидіти у вільний час.

Піддашки мали декоративно оброблені стовпчики, що підтримували прогін, на який спирався дах. Як правило, стовпчики робили різьбленими, з крупною вирізкою, що красиво сприймалася на фоні рубленої або оштукатуреної стіни (рис. 45, 47—51).

Якщо стовпчики галерейки розміщені далеко один від одного, робили підкоси з декоративною вирізкою, які упиралися в прогін (рис. 47, 49). Цей прийом широко застосовувався в Тячівському, Хустському та інших районах Закарпатської області.

У гірських районах Львівської області (Славський, Старосамбірський райони) вхід до піддашку в старих хатах розміщений завжди проти входу в будинок; він

має вигляд арки з міцних, широких брусків. Така арка є опорою для прогону та підкреслює вхід у будинок. Площину її прикрашають різьбленням у вигляді гео-

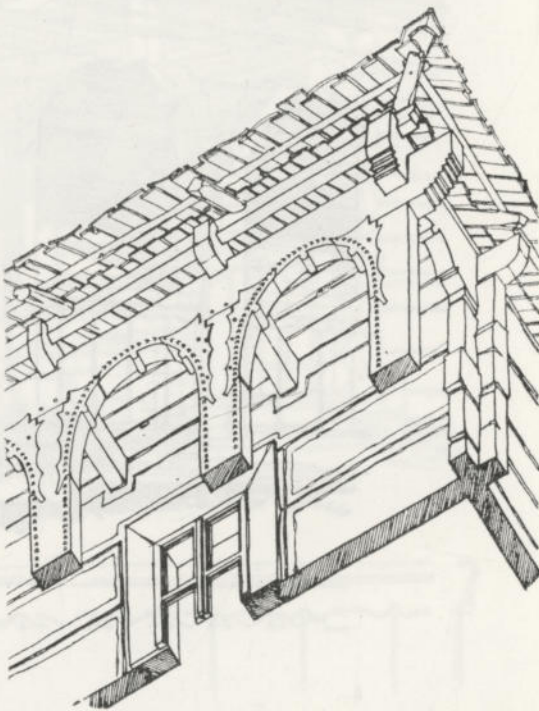

Рис. 57. Фрагмент піддашка у вигляді дерев'яної аркади. Кінець XIX ст.; Рахівський район, Закарпатської обл. Рисунок автора.

метричного орнаменту і традиційних розеток (рис. 52, 53). У поєднанні з струнками колонками, що мають порізку, арка надає архітектурі жилого будинку винятково своєрідних рис. Прогін підбирали достатнього перерізу, що давало змогу обробляти його крупним контурним різьбленням (рис. 54—56).

Особливо своєрідні піддашки в селах Тячівського району, Закарпатської області, де вони мають вигляд дерев'яної аркади (рис. 57). Цей прийом характерний здебільшого для народного житла кінця XVIII—XIX ст.ст. Конструктивно таку аркаду споруджують, встановлюючи

¹ Нестача лісоматеріалу в цих районах примушує будівельників використовувати мінімальні перерізи прогонів і стовпчиків, на яких вже не можна робити будь-яких вирізок.

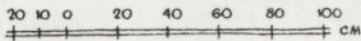
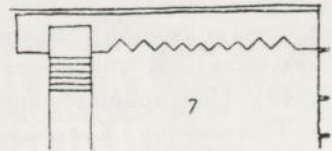
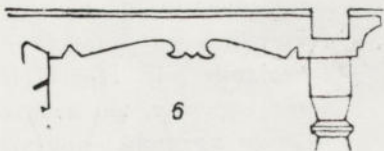
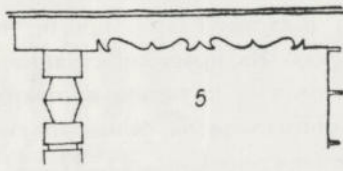
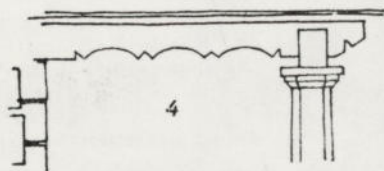
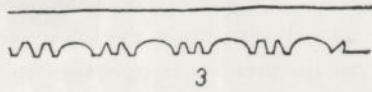
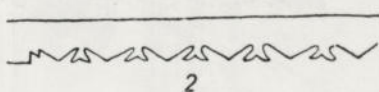

Рис. 58. Деталі піддашків, контурна різьба балок. Кінець XIX ст.
1, 6, 7—Закарпатська обл.; 2, 3, 4—Полтавська обл.; 5—Жи-
томирська обл. Обміри автора, З. Петрової та Г. Лебедева.

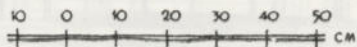
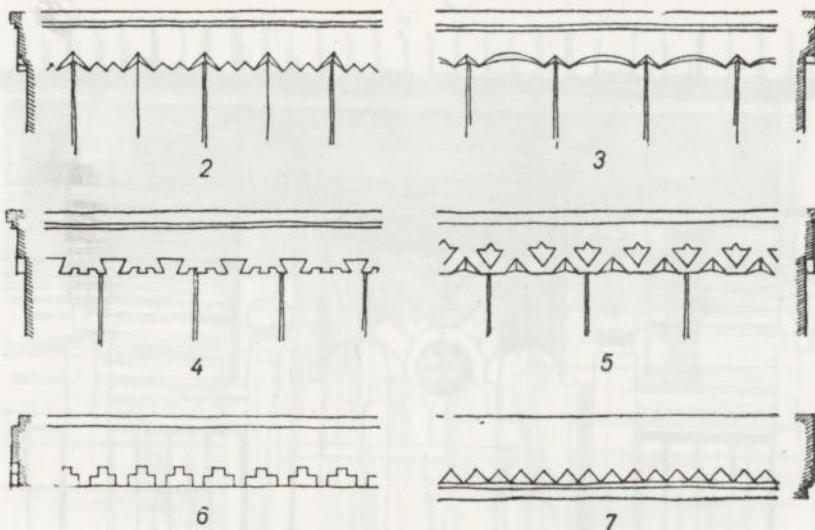
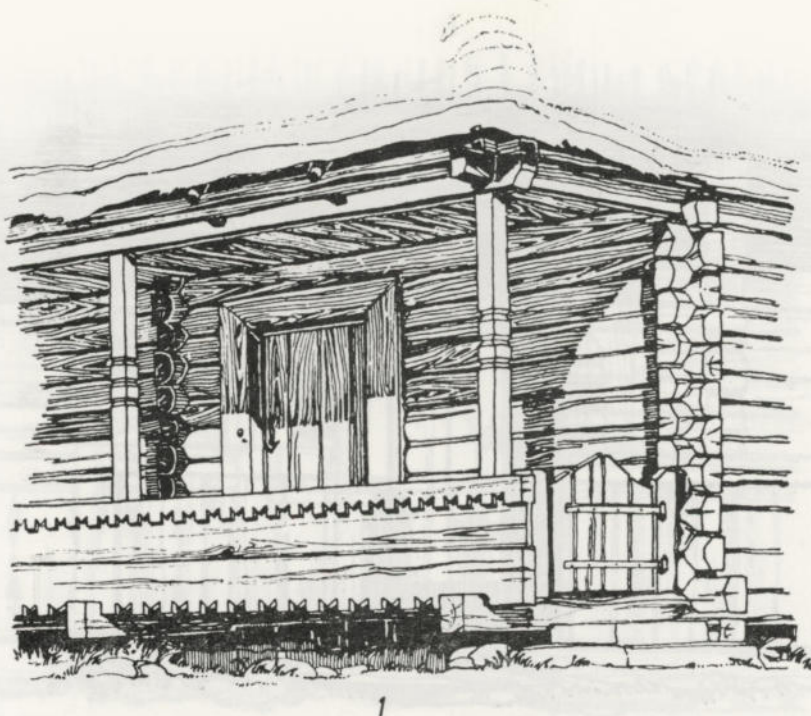

Рис. 59. Деталі піддашків. Кінець XIX, початок XX ст.
1—7—Закарпатська обл. Обміри автора та за матеріалами МА УРСР.

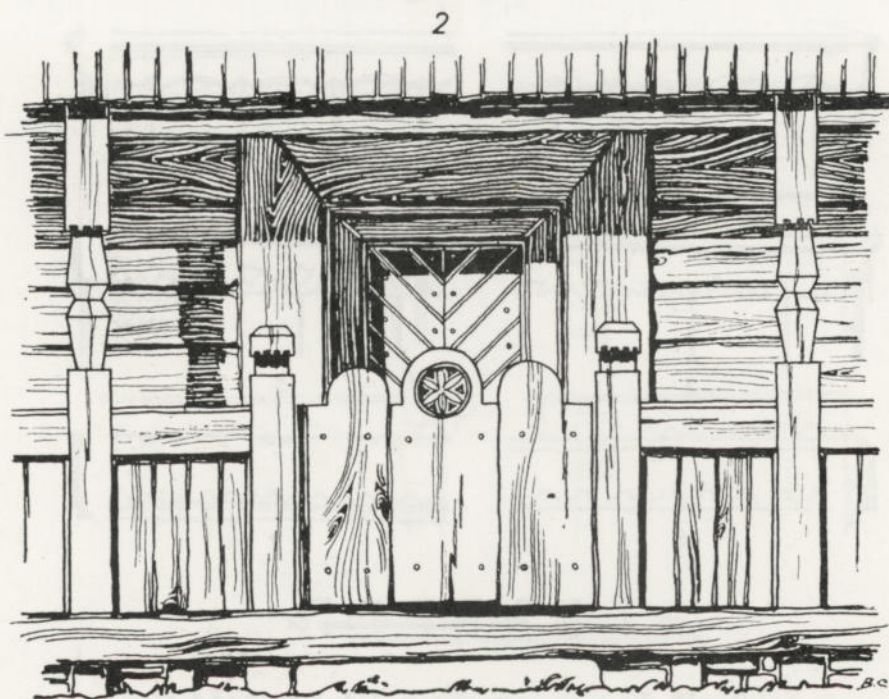

Рис. 60. Фрагменти входу до піддашка рубленого будинку. Кінець XIX ст.
1—с. Чорна Тиса, Закарпатської обл.; 2—с. Ростоки,
Станіславської обл. Обміри автора.

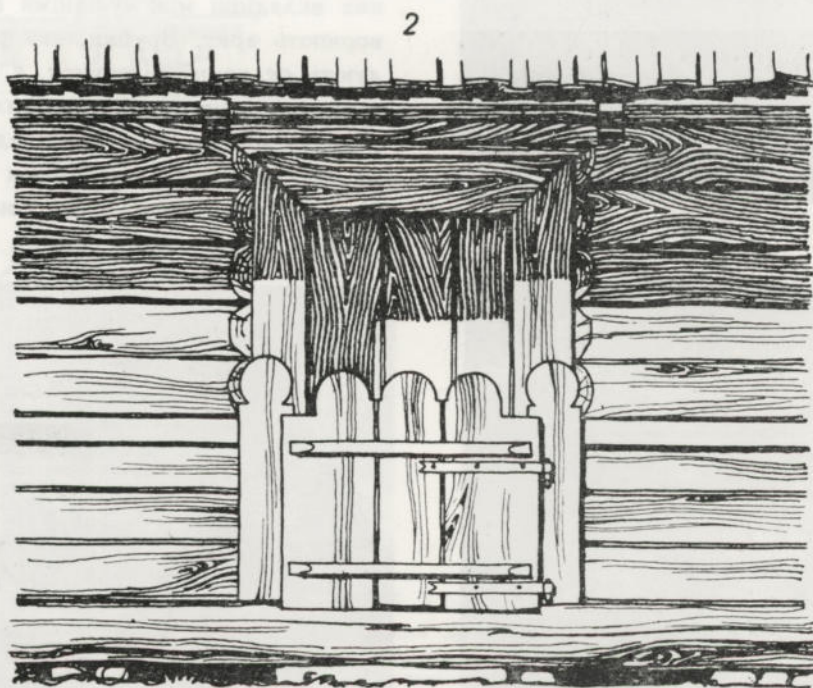
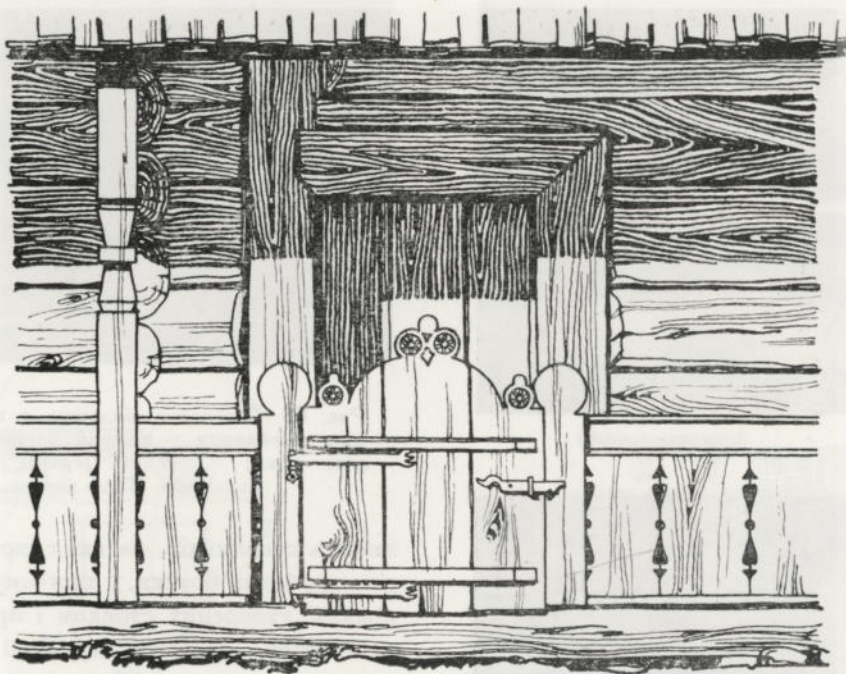

Рис. 61. Фрагменти входу до піддашка рубленого будинку. Кінець XIX ст.
 1—с. Космач, Станіславської обл.; 2—с. Яворів, Станіслав-
 ської обл. За матеріалами З. Петрової.

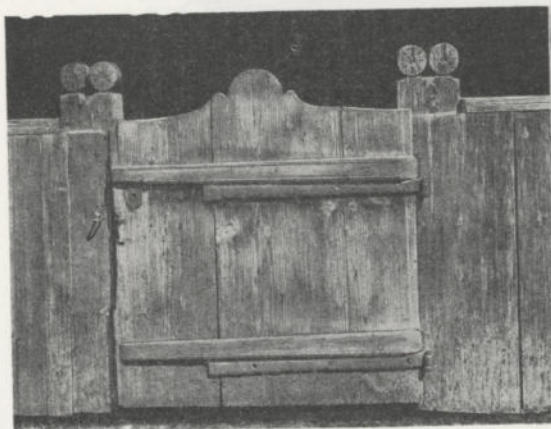
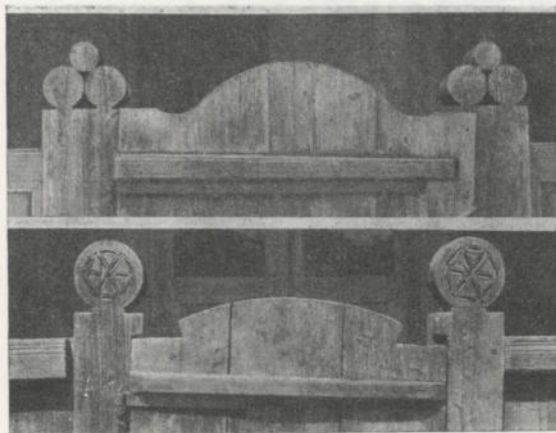
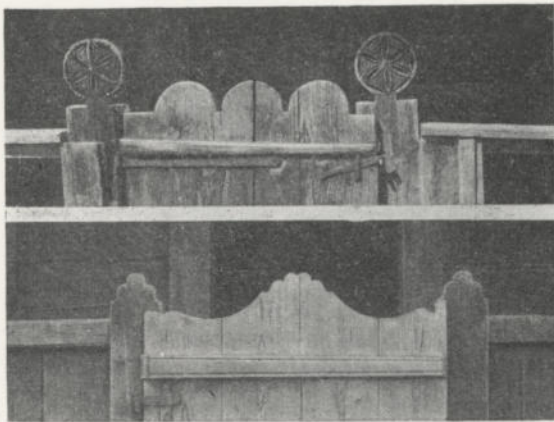

Рис. 62. Обробка входу до піддашка. Двадцяти-тридцять роки; різні села Косівського району, Станіславської обл. Фото автора.

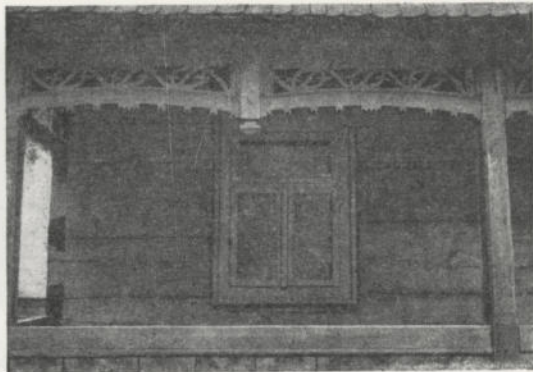

Рис. 63. Фрагмент піддашка з застосуванням різьблення у верхній частині. Тридцять роки; с. Біла Церква, Закарпатської обл. Фото автора.

замість стовпчиків, на які спираються прогін, грубезні бруски, причому у верхніх різках, утворених стояком і прогоном, закріплюють врубкою дерев'яні вкладиші, зрізані зовні у вигляді півкола. Два таких вкладиші між сусідніми стояками утворюють арку. Врубки, які формою нагадують складний візерунок, є водночас одним із засобів оздоблення галерейки. Іноді лінію врубки на стику вкладиша та стояка підкреслюють різьбленим орнаментом. Отже, в цьому разі чисто конструктивний прийом стає також одним із способів

Рис. 64. Жилий будинок з ганком і піддашком. Тридцять роки; м. Дашкове, Закарпатської обл. За матеріалами МА УРСР.

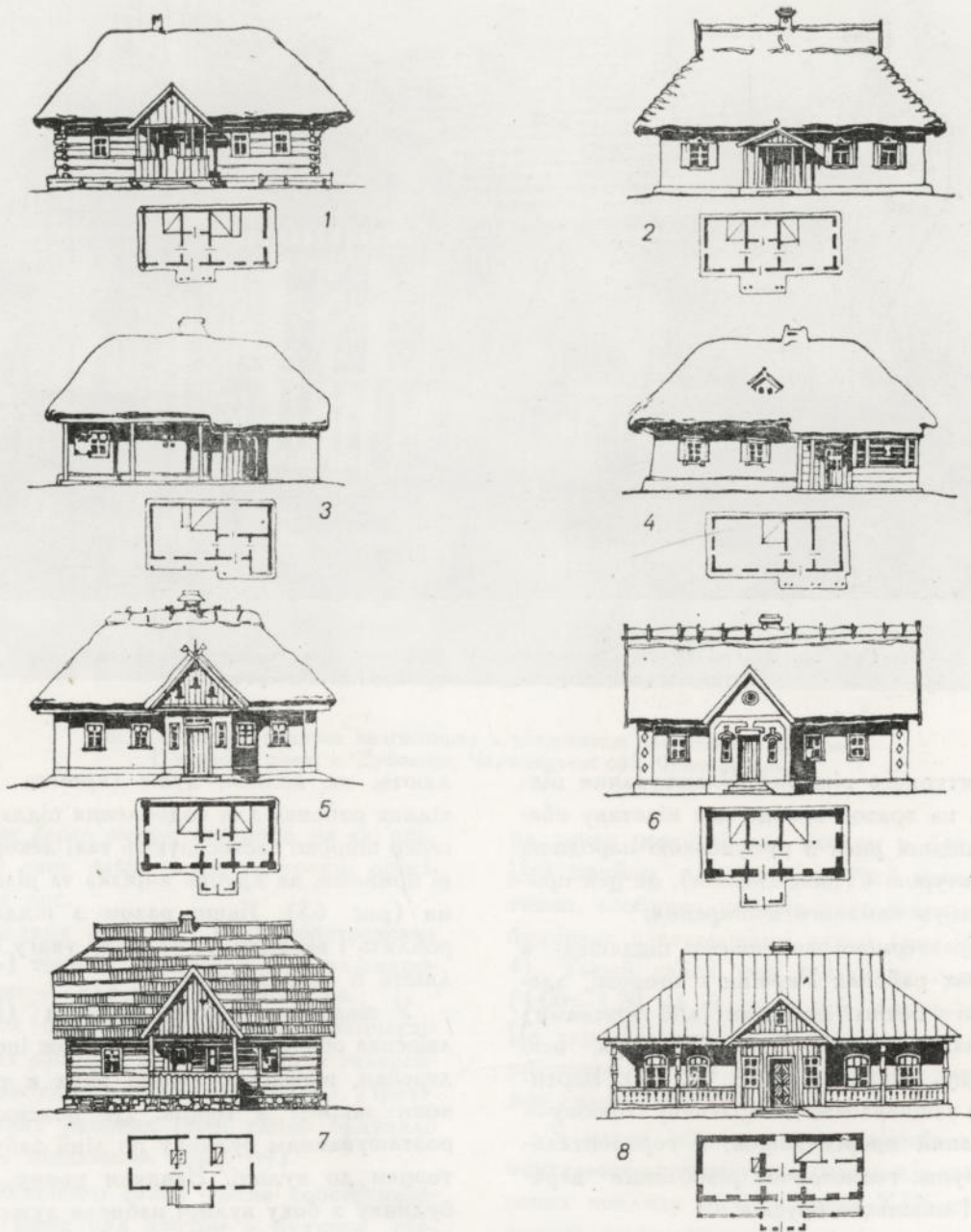

Рис. 65. Типи ганків.

В старому житлі: 1—с. Нижня Дубешня, Київської обл.; 2—с. Лука, Київської обл. Обміри автора; 3—Полтавська обл. За матеріалами Держбуду УРСР; 4—с. Велика Обухівка, Полтавської обл. За матеріалами Г. Лебедева; 5—с. Христинівка, Черкаської обл.; 6—с. Ставкове, Одеської обл.

Обміри автора.

В сучасному житлі: 7—с. Лопухів, Закарпатської обл. За матеріалами МА УРСР; 8—с. Івашківці, Вінницької обл. Обмір автора.

Рис. 66. Жилий будинок колгоспника з прибудованим зашкленням ганком. П'ятдесяті роки. Чернівецька обл. Фото М. Катерноги.

архітектурного рішення. Влаштування піддашка на зразок аркади дає підставу вбачати спільні риси з румунською народною архітектурою (Трансільванія), де цей прийом набув чималого поширення.

Характерною особливістю піддашка в західних районах України є огорожі, здебільшого зашиті дошками (або брусами) вертикально чи горизонтально — на всю довжину піддашка (рис. 58, 59). Вертикальна зашивка має декоративну обробку — наскрізний проріз дощок, а горизонтальна — крупне геометричне різьблення верхнього і нижнього брусків.

Входи на галерейку мають часто вигляд невеличких дверцят. Для їх обробки застосовують контурну порізку або різьблення верхніх частин стовпчиків, які огорожують вхід (рис. 60—62).

У східних районах в сучасному будівництві при спорудженні піддашків їх оброб-

ляють, як колись, дуже скромно. В західних районах для оздоблення піддашків і тепер широко застосовують такі декоративні прийоми, як крупна вирізка та різьблення (рис. 63). Якщо разом з піддашком роблять і веранду, то головну увагу приділяють її оздобленню.

У південних районах України (Миколаївська область) будували також іноді галерейки, відмінною рисою яких є те, що вони закриті з торців. Це пояснюється розташуванням будинку по лінії забудови, торцем до вулиці. Завдяки цьому фасад будинку з боку вулиці набирає дуже своєрідного вигляду, оскільки при його загальному симетричному вирішенні сама стіна — асиметрична. Стіну, яка відгороджує галерейку, роблять глухою з входом з вулиці.

Поєднання стін з каменю або глини, що закривають торці галерейки, і легких,

Рис. 67. Жилий будинок колгоспника з вбудованою заскленою верандою. П'ятдесяті роки; с. Дубовець, Чернівецької обл. Фото автора.

струнких дерев'яних стовпчиків, на які опирається звис даху, надає галерейці оригінальних рис.

У деяких районах (Дніпропетровська область) торцеві частини галерейки закриті стіною — для захисту від вітрів.

Ганок будинку обладнували найчастіше у тих районах, де влаштування галерейки не набуло значного поширення. Проте в західних районах іноді ганок будували разом з піддашком (рис. 64).

Здебільшого ганок являв собою невеличкий навіс над входом у будинок, підтримуваний легкими дерев'яними стовпчиками, для захисту від негоди і як місце відпочинку. Такий тип ганку особливо був поширений у північних та лісостепових районах України. В житлі більш давніх типів ганок влаштовувався за рахунок збільшен-

ня звису покрівлі над входом у будинок. Цей прийом, найбільш простий конструктивно, особливо широко застосовувався у будинках з солом'яним дахом (рис. 65, 3, 4). Такий ганок мав невеличку глибину (1,00—1,20 м) через малий винос даху. Це перешкоджало його доцільному використанню, бо при значному виносі даху ганок ставав занадто низеньким.

З часом під впливом прийомів монументальної архітектури в районах, розташованих поблизу міст, з кінця XIX ст. великого поширення набув тип ганку, покритого двосхилим дахом з фронтоном (рис. 65, 1, 2.). Про вплив монументальної архітектури свідчить трактовка фронтону, стовпчиків та інших елементів, які дуже скидалися в ряді випадків на невеличкий ампірний портик у міських будинках та по-

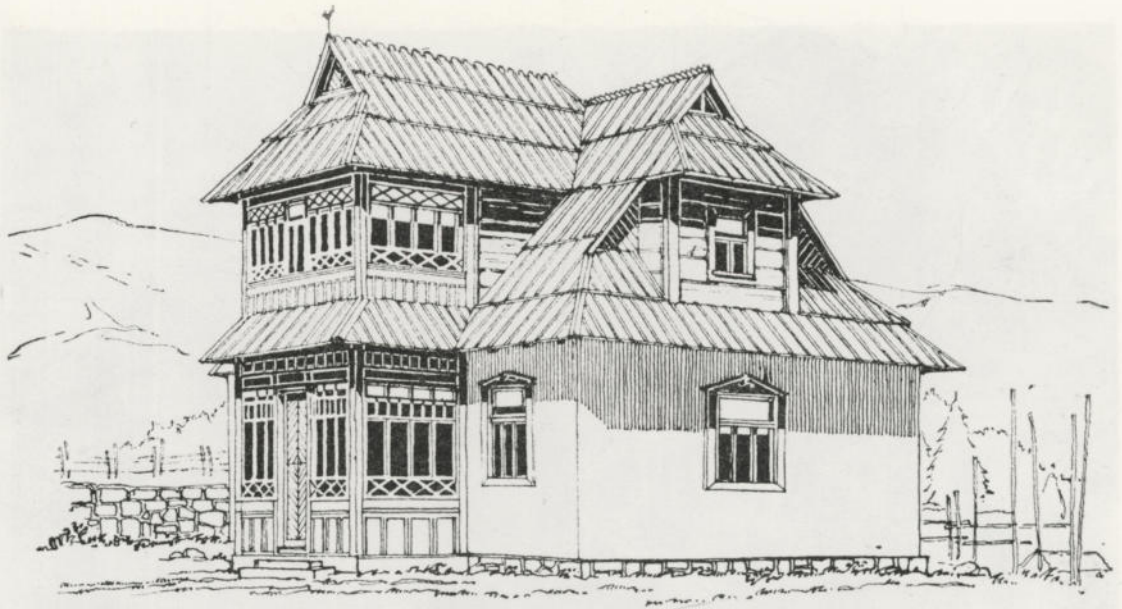

Рис. 68. Жилий будинок колгоспника мансардного типу з заскленою верандою на двох поверхах. П'ятдесяті роки; с. Космач, Станіславської обл. Рисунок автора.

міщицьких садибах. Такий ганок був завширшки 1,40—1,60 м, глибиною 1,60 — 2,00 м, завдяки чому можна було розмістити дві лави вздовж стін обабіч входу в будинок.

Перевага такого прийому полягає в тому, що ганку можна надати будь-якої потрібної глибини. Недоліком є те, що на стику покрівлі будинку та ганку має бути розжолобок, який важко влаштувати, якщо дах солом'яний. Такий ганок роблять іноді і в сучасних жилих будинках.

Нерідко ганок розширюють асиметрично до входу. Розширена частина дістає додаткову площу, де осторонь входу можна зручно розмістити не лише лави, а й стіл. Отже, ганок використовують як веранду.

Ганок-веранда характерний в основному для нового колгоспного будівництва, хоч споруджувався інколи і в минулому, порівняно рідко перекривається двосхилим дахом з фронтоном, оскільки це значно збільшує висоту фронтона. Його перекрит-

тя утворюється здебільшого за рахунок звису покрівлі. В цьому разі використовують старий прийом, який тепер майже не застосовується при спорудженні ганку звичайного типу. Його відмінною рисою порівняно з прийомом, застосовуваним раніше, є те, що похил даху, який перекриває ганок-веранду, роблять, як правило, меншим, ніж похил даху будинку, між тим як у минулому вони були однаковими¹. Зміна похилу покрівлі дає можливість надати ганку-веранді необхідної глибини, і, отже, більш доцільно використати його площу.

Здебільшого ганок і ганок-веранду роблять відкритими. Певною мірою виняток становлять райони півдня, південного сходу та особливо заходу України, де в сучасному будівництві ці прибудови засклені, що пояснюється місцевими умовами, головним чином, — кліматичними.

¹ Застосування меншого похилу даху для перекриття ганку-веранди стало можливим завдяки використанню таких покрівельних матеріалів, як залізо, черепиця, етерніт тощо.

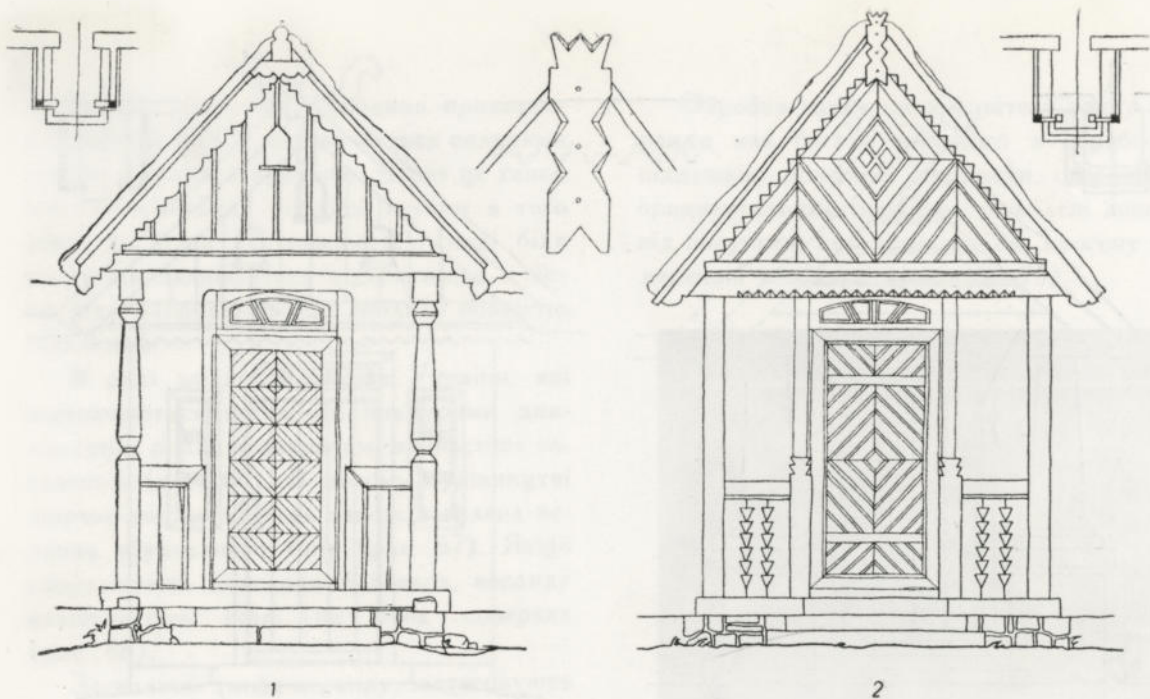

Рис. 69. Типи ганків. Тридцяті роки.
1—с. Должок, Хмельницької обл.; 2—с. Репенці, Хмельницької обл. Обміри автора.

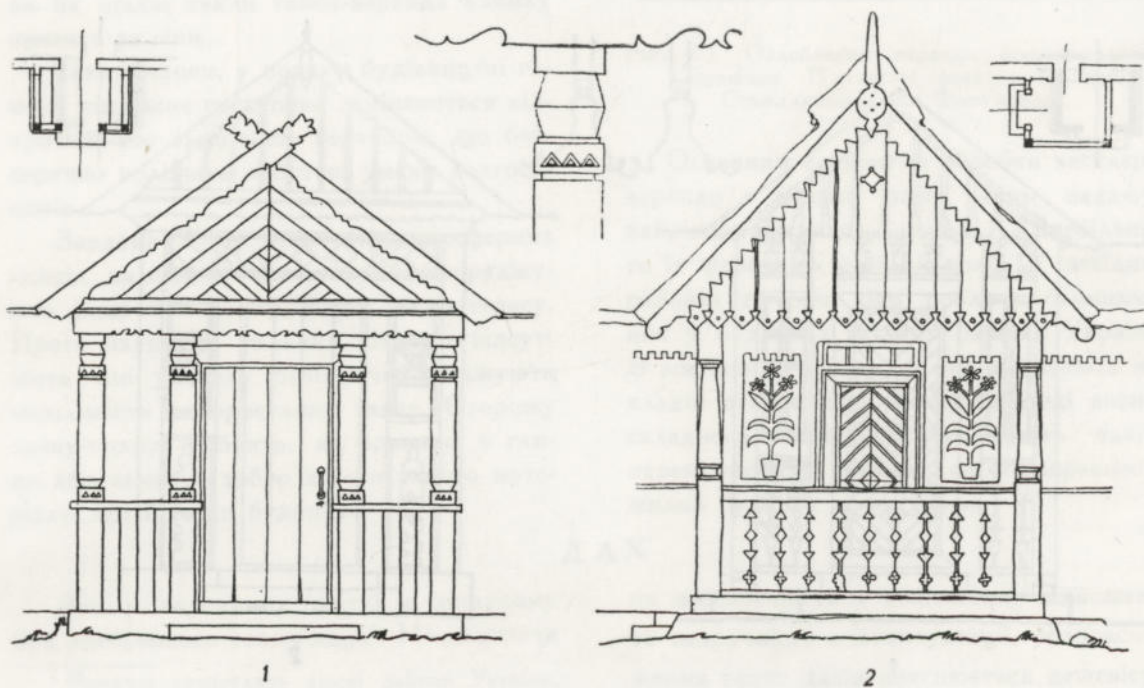

Рис. 70. Типи ганків. Тридцяті роки.
1—Кам'яний Брід, Житомирської обл. За матеріалами Д. Криворучка; 2—с. Залісся, Хмельницької обл. Обміри автора.

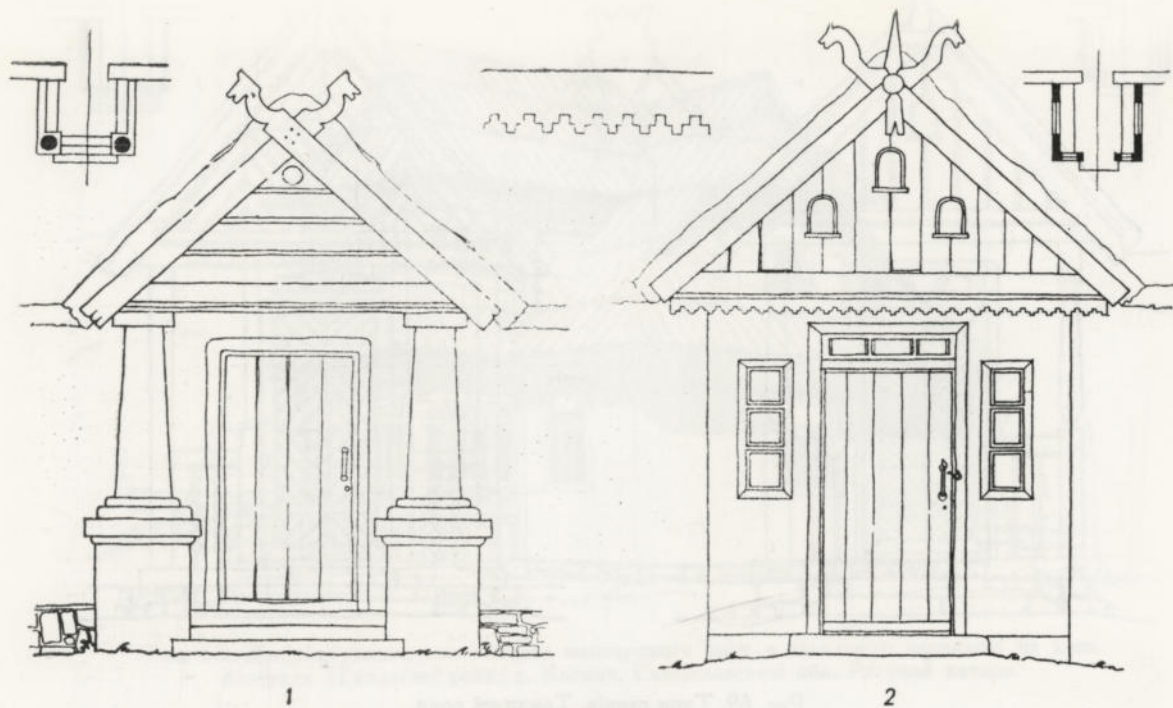

Рис. 71. Типи ганків.
1—с. Завадівка, Одеської обл. Початок XX ст.; 2—с. Христинівка, Черкаської обл. Сорокові роки. Обміри автора.

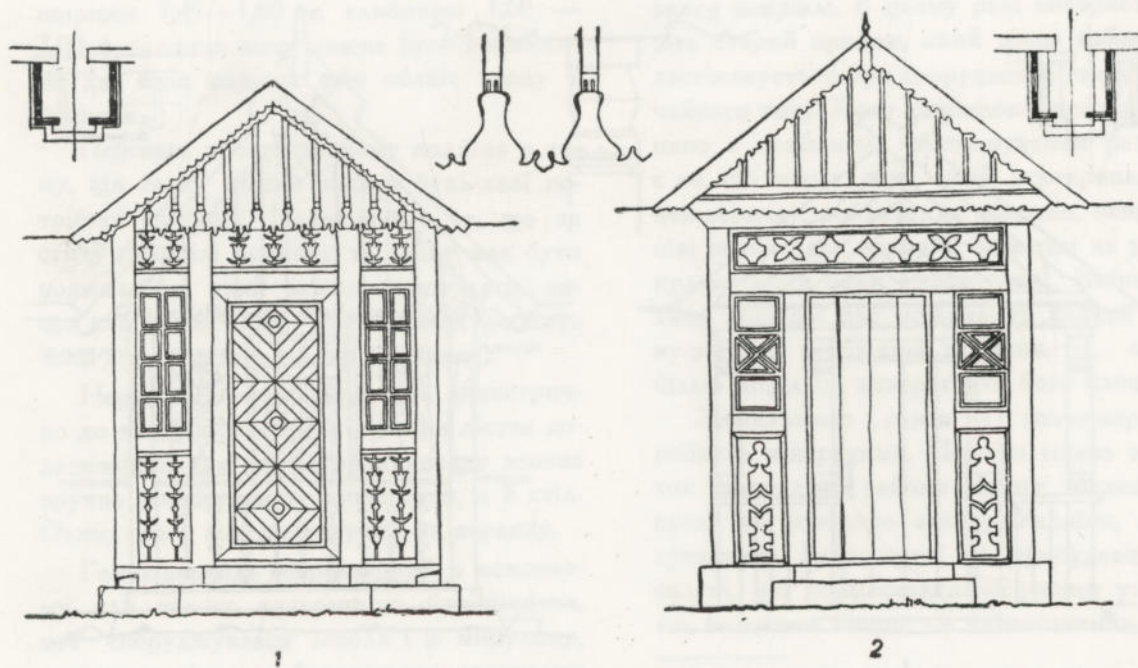

Рис. 72. Типи ганків. Сорокові роки.
1—с. Старий Косів, Станіславської обл. За матеріалами МА УРСР; 2—с. Козаче, Хмельницької обл. Обмір автора.

Клімат південних, особливо приморських районів УРСР, відзначається сильними сухими вітрами з курявою. Через це ганок або ганок-веранду роблять глухим з того боку, де вітри переважають. Іноді біля входу він залишається відкритим, а з боків його закривають або роблять повністю зашкленим.

В ряді західних районів України, які відзначаються негожими похмурими днями, ганок роблять закритим, найчастіше зашкленим (рис. 66). В новому будівництві широко застосовується також зашклена веранда вбудованого типу (рис. 67). Якщо споруджують мансардний поверх, веранду влаштовують іноді на обох поверхах (рис. 68).

Зашклений ганок-веранду застосовують також у новому будівництві в лісостепових та північних районах УРСР, де він стає додатковим тепловим шлюзом, тоді як на півдні такий ганок-веранда взимку править за сіни.

Таким чином, у новому будівництві ганок і піддашок поступово замінюються відкритою або зашкленою верандою, що безперечно поліпшує побутові умови колгоспників.

Завдяки малій кількості атмосферних опадів на півдні України ганок споруджують іноді без навісу, тобто ганок-терасу. Проте наявність сильних вітрів і відсутність тіні у спеку безперечно знижують можливість використання ганку. Огорожу ганку-тераси роблять, як правило, з глини або каменю, тобто з того самого матеріалу, що й стіни будинку.

Дах у народному житті в минулому був здебільшого солом'яний¹. Незважаючи

¹ Виняток становлять лісові райони України, головним чином північно-західні та гірські, де покрівельним матеріалом було найчастіше дерево (гонта, тріски) і деякі райони півдня, де поряд з солом'яною застосовували черепичну покрівлю.

Обробка ганку чи відкритого ганку-веранди має багато спільного з обробкою піддашків: різьблені стовпчики, огорожа з орнаментальним прорізом, різьблені дошки під поручнем, контурна вирізка прогону чи верхньої обв'язки (рис. 69—73).

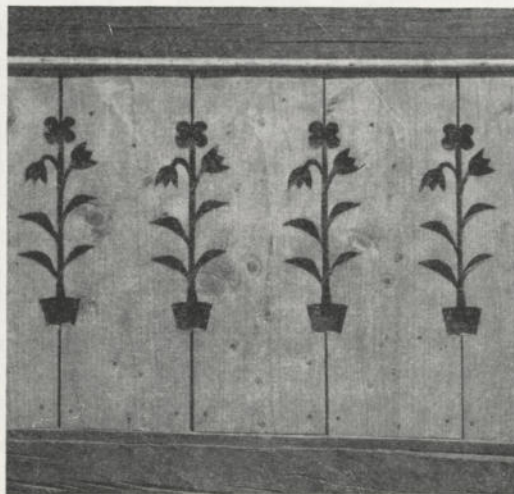

Рис. 73. Оздоблення веранди орнаментальним прорізом. П'ятдесяті роки; с. Пистинь, Станіславської обл. Фото автора.

Основним елементом обробки зашкленої веранди є віконні рами, яким надають найрізноманітнішої форми. Здебільшого їх фарбують у білий колір. У західних районах прорізи рам роблять більшими, ніж у будинках східних районів України. З зовнішнього боку на них набивають накладні декоративні елементи, іноді досить складного малюнка, розписують також окремі частини веранди, які прикрашають жилий будинок колгоспника.

ДАХ

на небезпечність у пожежному відношенні та незручність в експлуатації, розповсюдження таких дахів пояснюється дешевістю солом'яного і простотою виготовлення. Споруджувати покрівлю з кращих, але дорожчих

матеріалів було під силу лише заможним селянам.

У сучасному масовому житловому будівництві колгоспних сіл застосовують переважно довговічні і вогнетривкі матеріали: черепицю, азбофанеру тощо. Проте ознайомлення з прийомами спорудження солом'яної покрівлі, її формою, характером обробки тощо, обумовленими кліматичними умовами і властивостями покрівельного матеріалу, дає можливість краще зрозуміти основний метод створення архітектурної форми, властивої народному будівництву, — метод органічного, нерозривного зв'язку та єдності функції, конструкції й художньої форми.

В більшості районів України солом'яну покрівлю сільських будинків робили чотирисхилю, а в ряді районів півдня, де іноді будинки покривали черепицею, а також на Поліссі, де основним покрівельним матеріалом було дерево, — двосхилю. Тепер двосхила покрівля найбільш поширена (рис. 74). Порівнюючи ці два типи покрівлі, можна переконатись, що при одних і тих же перекритих прогонах, висоті та при однаковій кількості покрівельного матеріалу для двосхилого даху потрібно було більше лісоматеріалу, оскільки фронти з торцевих боків здебільшого роблять дерев'яними. При виборі форми даху значну роль відігравали міркування економічності і теплопровідності покрівельного матеріалу. При солом'яній чотирисхилій покрівлі горище значно тепліше взимку й менше прогрівається влітку, ніж у житлі з двосхилою покрівлею, де торцеві дерев'яні стіни відзначаються великою теплопровідністю¹. Об'єм горища менший, ніж при двосхилій.

¹ У південних районах України при глинобитних, кам'яних і цегляних стінах фронти при двосхилому солом'яному дахові також роблять з цього матеріалу, проте полегшеної конструкції, чим забезпечується захист горища від перегріву та охолодження.

Крім того, чотирисхила солом'яна покрівля має більш жорстку конструкцію і краще протистоїть сільним вітрам. Саме цим пояснюється її поширення у минулому.

Основними факторами, що визначають висоту та похил солом'яної покрівлі, є кліматичні умови даного району (кількість опадів, сила вітру). В районах з великою кількістю опадів, як правило, висоту покрівлі збільшували. Збільшення висоти покрівлі давало можливість зробити її схили більш крутими і сприяло швидкому стіканню опадів. Така покрівля скоріше просихає і довше зберігається.

Там, де атмосферних опадів менше, де переважають сильні вітри, покрівлю робили нижчою, оскільки при високій покрівлі зростає вітрове навантаження, що вимагає посилення конструктивних елементів. Наприклад, у Закарпатській області солом'яна покрівля при однаковій ширині корпусу будинку була майже в три рази вища (рис. 75, 76), ніж на Полтавщині.

Невеликі опади і, головним чином, сильні вітри, наприклад, у Полтавській, Харківській, Луганській областях, викликали необхідність у спорудженні низької обтічної форми покрівлі. У Вінницькій, Хмельницькій і переважно в західних областях, де кількість опадів значна, а вітри слабкі, був поширений інший тип покрівлі, з віялоподібними уступами на рогах і розвиненою завершальною частиною — гребенем.

У солом'яній покрівлі найбільш водонепроникним місцем були роги та гребінь. Саме тому в районах, де має місце велика кількість опадів, на рогах покрівлі снопи клали вгору колосками, створюючи таким чином потовщену уступчасту віялоподібну поверхню (китиці, остріжки, роги), яка забезпечує водонепроникність. Гребінь даху також укріплювали додатковим рядом снопиків.

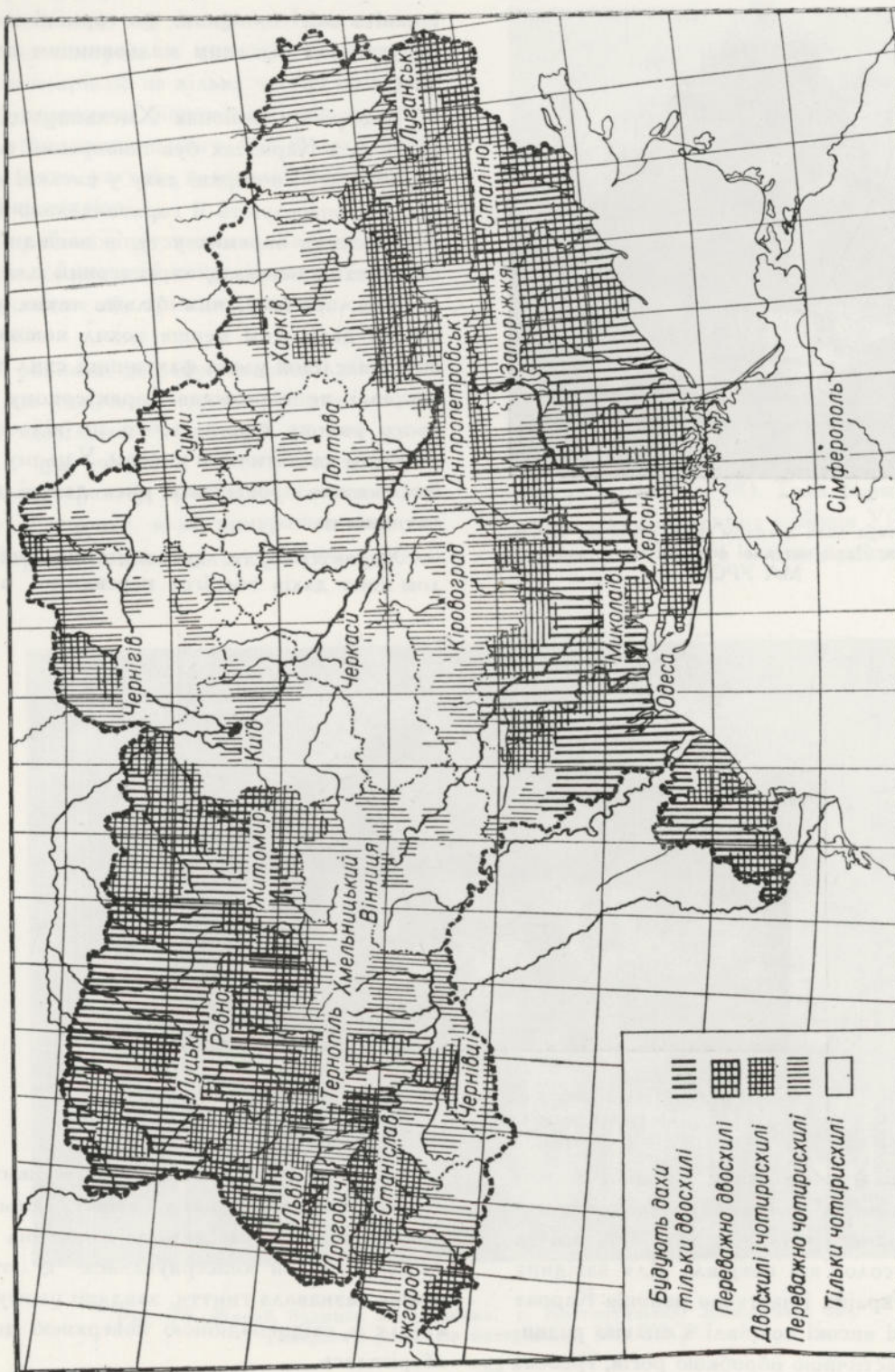

Рис. 74. Карта застосування двохілих і чотирихілих дахів в житлих будинках когоспників на території Української РСР. За матеріалами 1950—1955 рр. Складена автором.

Рис. 75. Стара хата з солом'яною стріхою; с. Сокириця, Закарпатської обл. За матеріалами МА УРСР.

Рис. 76. Стара хата з солом'яною стріхою; с. Опішня, Полтавської обл. Фото Ю. Хохла.

Для південного сходу України характерні скромні за своєю трактовкою невисокі, без жодного уступу, м'які обрисами та силуетом солом'яні покрівлі. Для західних районів України і частково районів Карпат характерні високі покрівлі з сильно розвинутою пластичною обробкою рогів, гребеня

і навіть всієї площини, що гармонічно поєднується з гірським мальовничим пейзажем.

В окремих районах Хмельницької області та в Карпатах був поширений спосіб обробки всієї поверхні даху у вигляді уступів, які оперезують її горизонтально (рис. 77). Похили окремих уступів завжди менші за схил покрівлі, характерний для цих районів, причому, чим більше таких уступів на даху, тим менше похил кожного з них. Внаслідок цього фактичний схил такої покрівлі не відповідав характерному для цього району схилу, тобто не відповідав місцевим кліматичним умовам. У цьому прийомі можна простежити риси деякої декоративності.

Характерно те, що описаний тип солом'яних дахів зберігся переважно в тих

селах Західної України, де у житлах дим вогнища випускали безпосередньо на горище. Прокурена димом солом'яна покрівля немовби консервувалася і, отже, менше зазнавала гниття, завдяки цьому покрівля з східцеподібною поверхнею добре зберігалась.

Суто декоративним способом оздоблення солом'яних покрівель було обладнання окремих виступів із снопиків соломи, які ділили покрівлю на кілька частин по вертикалі, утворюючи різноманітні фігури, а також обладнання одного або кількох горизонтальних уступів в верхній або нижній частині покрівлі.

В районах, де випадає багато опадів, гребінь солом'яної покрівлі часто перекривали гонтом або тріскою, щоб вода не протікала.

У районах, де панують сильні вітри, солом'яна покрівля часто прошивалася лозою, здебільшого в нижній частині та по рогах, щоб зберегти солом'яну покрівлю від зривання вітром. Характер прошивки створював подобу орнаменту, який прикрашав дах.

Поряд з солом'яною як місцевий покрівель-

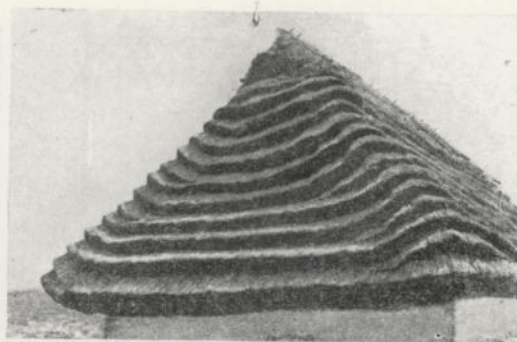

Рис. 77. Уступоподібний дах в старій хаті; с. Адамівка, Хмельницької обл. Фото автора.

ний матеріал широко використовувався очерет.

Черепичні дахи здебільшого роблять двосхилими (рис. 78). Така форма є характерною для південних районів УРСР і часто зустрічається в нових будинках інших

Рис. 78. Жилий будинок колективника; с. Костянтинівка, Запорізької обл. П'ятдесяті роки. За матеріалами МА УРСР.

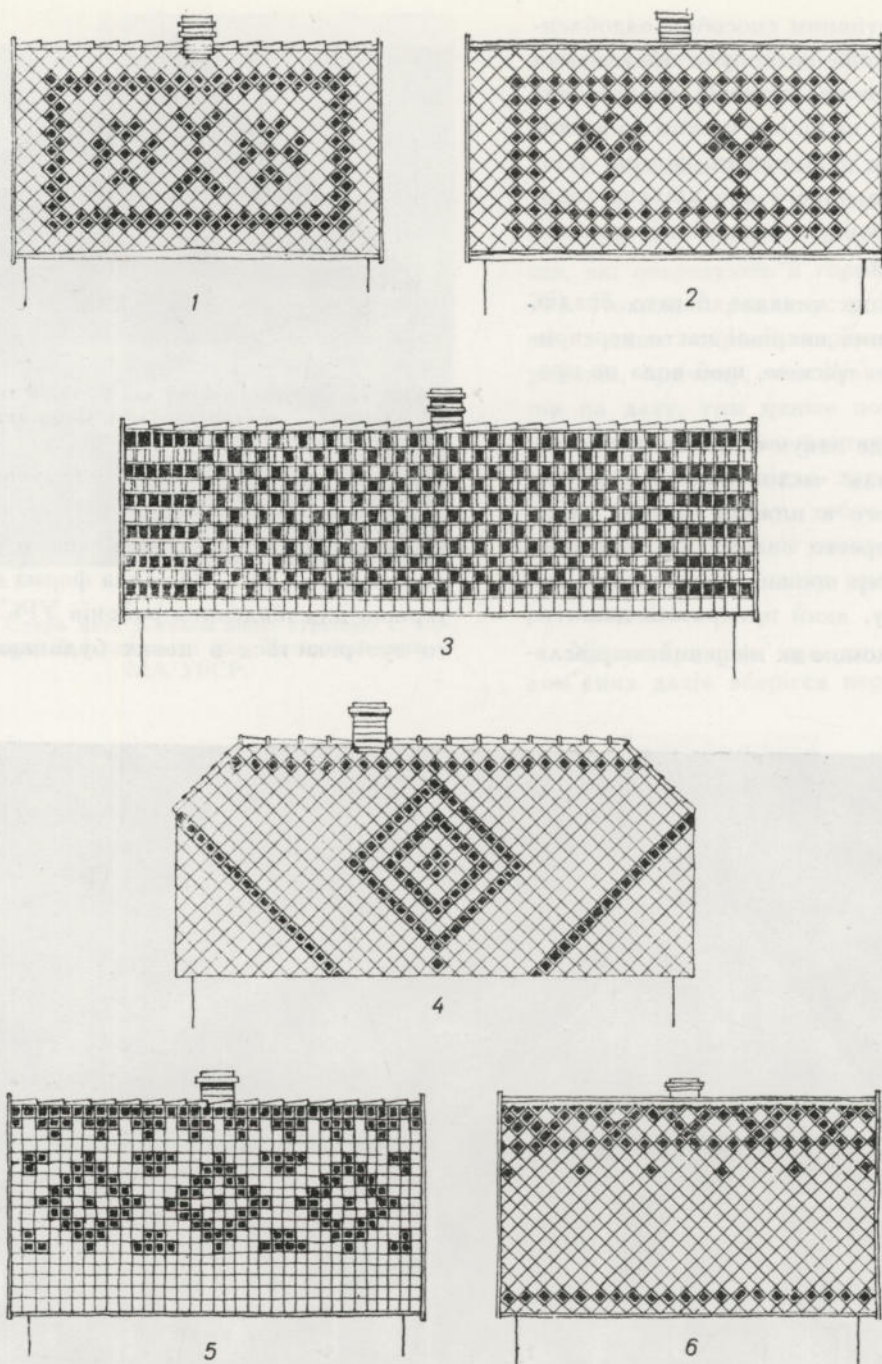

Рис. 79. Типи черепичних та етернітових дахів. Сорокові-п'ятдесяті роки.
 1, 2—Закарпатська обл.; 3—Херсонська обл.; 4—Одеська обл.; 5—Станіславська обл.; 6—Чернівецька обл. Рисунки автора.

районів, хоч в окремих районах (лісостеповій смузі) переважають і тепер чотирисхилі дахи (Полтавська, Хмельницька, Вінницька області, див. рис. 74).

Черепиця значно більше теплопровідна, ніж солома, в зв'язку з цим горище перегрівається або охолоджується однаково при будь-якій формі покрівлі. Для забезпечення необхідного теплового режиму приміщень утеплюють горищне перекриття. Отже, умови теплопровідності не впливають на форму дахів з черепиці. Форму черепичних дахів обумовляють конструктивні міркування. Двосхилий дах, простіший за побудовою та надійніший в експлуатації, вимагає менше дорогої гребеневої черепиці.

Рис. 80. Жилий будинок, покритий гонтом. Початок XX ст. с. Новопетрівці, Чернівецької обл. За матеріалами МА УРСР.

Дахи з черепиці мають майже однакову висоту в усіх районах України.

На півдні України форму черепичного даху роблять іноді асиметричною з враху-

Рис. 81. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Червона Слобода, Черкаської обл. Фото Ю. Хохла.

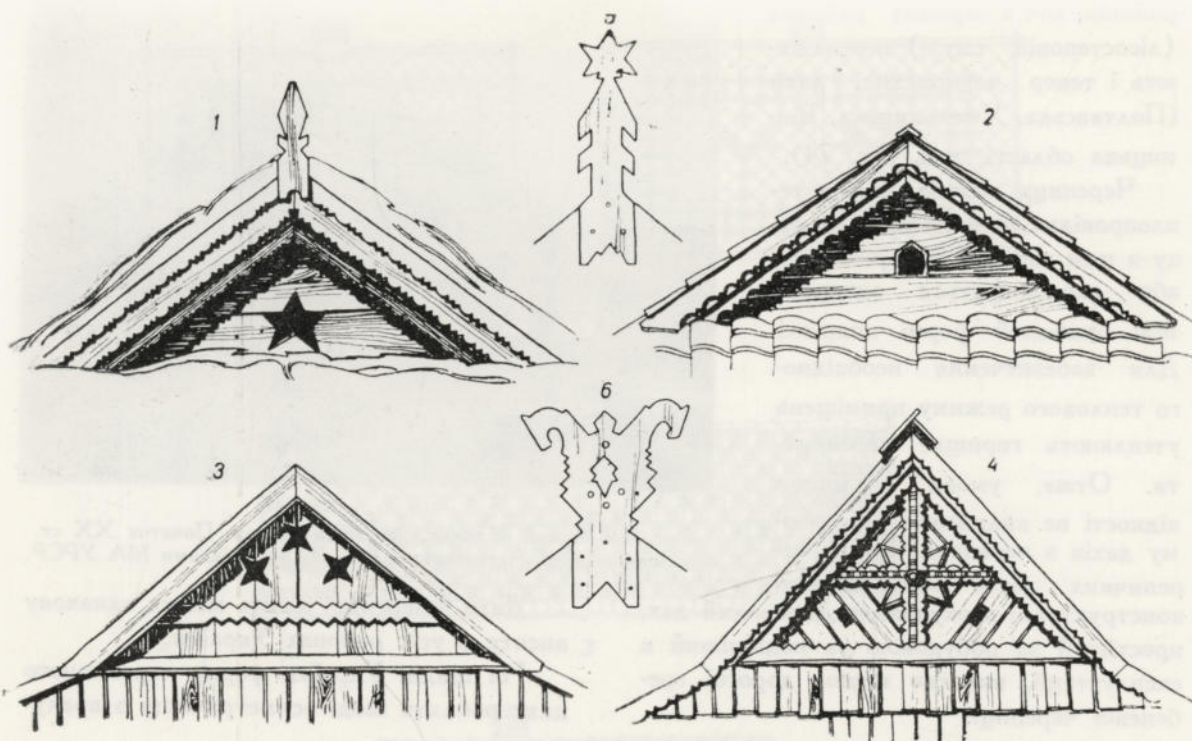

Рис. 82. Обробка фронтонів чотирисхилого даху та завершення фронтонів. Тридцяті-сорокові роки.
1—с. Сахнівка, Київської обл.; 2—с. Лука, Київської обл.; 3—с. Богдан, Закарпатської обл.;
4—с. Чорна Тиса, Закарпатської обл.; 5, 6—с. Дмитрашківка, Вінницької обл. Обміри автора.

ванням напряму пануючих вітрів: додатковий третій схил обладнують з боку напряму вітрів. З протилежного боку (найчастіше з боку вулиці) роблять фронтон звичайного типу, або невеличкий фронтон для освітлення горища.

Ряд районів півдня України (Одеська, Херсонська, Миколаївська області) в минулому терпів від нестачі води. Для збирання дощової води під звисом покрівлі робили спеціальні жолоби, по яких вода стікала у спеціальні резервуари (басейни), обладнані поруч в будинку. Збирання води, звичайно, простіше з двосхилого даху, ніж чотирисхилого, оскільки для цього треба менше жолобів і труб. У деяких селах Одеської області робили навіть односхилі дахи, які дають можливість найпростіше та за

найменшими втратами зібрати дощову воду в басейн. Цей спосіб, можливо, запозичено у прийомах міської архітектури півдня України, де він дістав поширення в минулому.

Основним способом декоративної обробки черепичних дахів як тепер, так і в минулому є поєднання кольору і фактури. Червоний колір даху з черепиці при білих стінах у поєднанні з зеленими насадженнями надає житлу яскравого й життєрадісного характеру.

Червона черепиця в поєднанні з білою цементною або різнокольорова цементна черепиця надає даху пишнobarвного вигляду. На загальному фоні даху в певній ритмічній послідовності викладають простий геометричний орнамент з черепиці іншого кольору. Такий орнамент найчастіше

розміщують у верхній або нижній частині даху, підкреслюючи цим його форму. Здебільшого на суцільному світло-сірому фоні роблять орнамент з червоної черепиці. При цьому стіни будинку фарбують у синій тон. При кольорових, яскравих і особливо орнаментованих дахах стіни будинків здебільшого лишають білими. Цей спосіб створює певну кольорову рівновагу в архітектурі житла, що взагалі характерно для народної архітектури.

В окремих випадках на покрівлях викладають і багатобарвні орнаменти з цементної черепиці різноманітних відтінків (Станіславська, Чернівецька, Чернігівська, Одеська та ін. області). Цей спосіб особливо характерний для даху з етерніту (Закарпатська область). Кольоровий орнамент на покрівлях дуже нагадує своїм характером

орнаментальні мотиви вишивок (рис. 79). Іноді майже весь дах роблять на зразок орнаментального кольорового килима.

У селах Миколаївської області є будинки криті яскраво-синьою цементною черепицею з скромним орнаментом з білої, що надає житлу дещо незвичайного, але мальовничого вигляду. Поряд з кольором для архітектурного оздоблення даху іноді застосовують черепицю різної фактури, підкреслюючи нею ті чи інші частини орнаменту. З цією метою використовують поливну черепицю. Найчастіше зустрічається поливна черепиця темнозеленого кольору (Миколаївська, Одеська, іноді Кіровоградська області).

Спостерігаються також і прийоми пластичної обробки черепичного даху. Так, у Вінницькій області застосовують спеціаль-

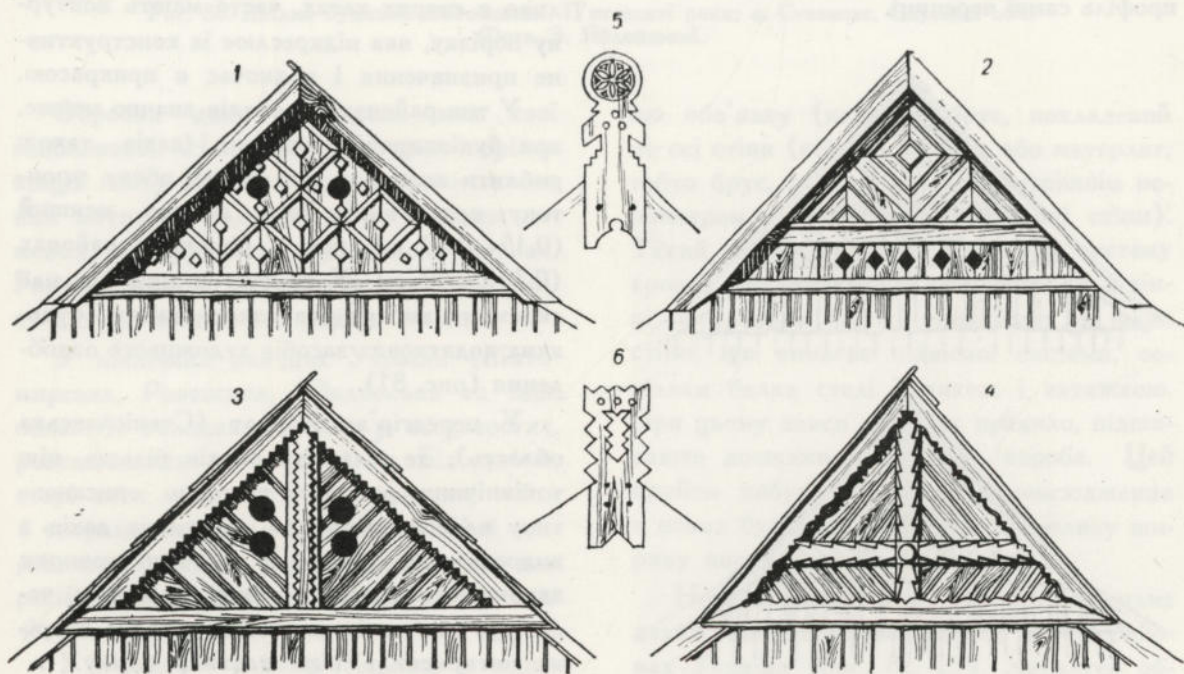

Рис. 83. Обробка фронтонів чотирисхилого даху та завершення фронтонів. Тридцяті-сорокові роки.
1—с. Старий Косів, Станіславської обл. За матеріалами МА УРСР; 2, 3, 4,—с. Богдан, Закарпатської обл.;
5—с. Свирж, Львівської обл.; 6—с. Микулічі, Київської обл. Обміри автора.

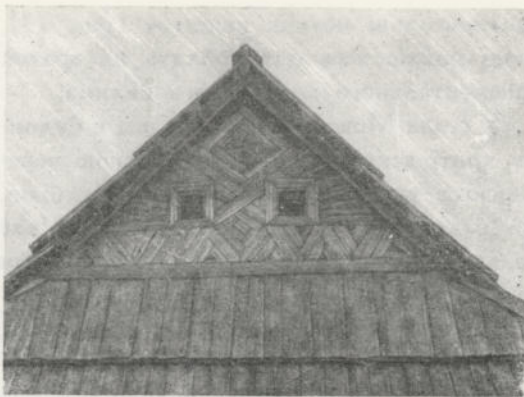

Рис. 84. Фронтоник у старій хаті. Кінець XIX ст.; с. Бистрець, Станіславської обл. За матеріалами МА УРСР.

ну гребневу черепицю з круглими шишками або виступами у верхній частині, що надає гребневі даху своєрідної ламаної уступоподібної форми. Певне значення у створенні форми даху має величина та профіль самої черепиці.

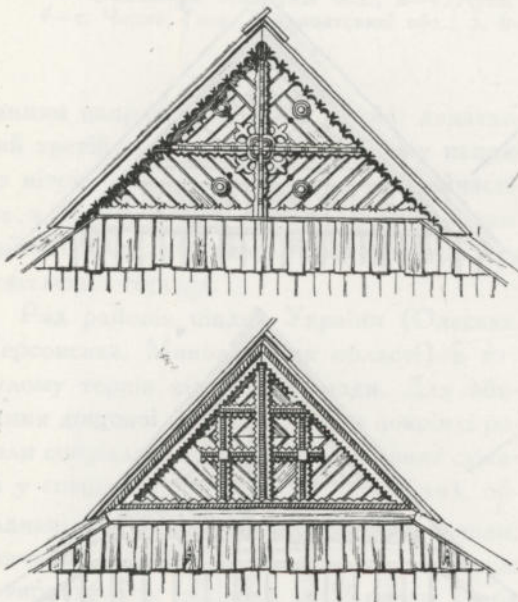

Рис. 85. Обробка фронтонів чотирисхило-го даху. Початок XX ст.; с. Чорна Тиса, Закарпатської обл. Обміри автора.

Поряд з черепичними дахами широкого розповсюдження в сучасному житловому будівництві набули покрівлі з хвилястої азбофанери, етерніту й інших покрівельних матеріалів.

У північних і гірських районах України широко застосовують як у минулому, так і тепер покрівлі з тріски та гонту (рис. 80). Дахи з дерев'яним покриттям мають різну форму. На Поліссі, особливо на Правобережній Україні, такі дахи роблять в основному двосхилими, а в районі Карпат — чотирисхилими з невеличкими фронтонами.

У двосхилих покрівлях з боку фронту над стіною роблять козирьок, який у поєднанні з звисами покрівлі забезпечує захист стін від атмосферних опадів. Козирьок при рублених стінах спирається на кронштейни, утворені випуском верхніх віncів поздовжніх стін. Кронштейни, особливо в старих хатах, часто мають контурну порізку, яка підкреслює їх конструктивне призначення і водночас є прикрасою.

У тих районах, де опадів значно менше, при будівництві двосхилих дахів також роблять козирьок під стіною збоку фронту, проте висота його значно менший (0,15—0,20 м), ніж у північних районах (0,70—0,90 м). У зв'язку з цим він має скромний вигляд без використання будь-яких додаткових засобів художнього оздоблення (рис. 81).

У передгір'ях Карпат (Станіславська область), де кількість опадів більша, ніж у північних районах, козирки описаного типу влаштовують для двосхилих дахів з виносом до 1,00—1,20 м. Такі козирки закривають значну частину фронту, через що дах своїм силуетом нагадує скоріше чотирисхилу, ніж двосхилу форму.

В гірських районах дах як у минулому, так і тепер буває переважно чотирисхилим з невеличкими фронтонами.

Рис. 86. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Ставкове, Одеської обл.
Фото З. Яблонської.

Обробка даху з дерева має свої особливості. Наприклад, фігурна порізка кінців гонту створює певний орнаментальний мотив на площині даху, а також немовби визерунчасте завершення гребеня. Гонт з порізкою укладають згори або знизу даху, а іноді через ряд із звичним.

У північних районах України (Житомирська, Ровенська, Волинська та інші області), головним чином у місцевостях, розташованих на кордоні з Білорусією, старі хати мали дахи на «самцях», тобто з опорами на рублені фронтони. Цей старовинний прийом, характерний також для російського та білоруського народного зодчества, майже зник нині.

У більшості районів України в минулому і тепер масовим типом конструкції даху є влаштування його на кроквах, які спираються на верхні вінця (зруб), у верх-

ню обв'язку (каркас), брус, покладений по осі стіни (стіни з глини), або мауерлат, тобто брус, покладений за внутрішнім периметром стін (цегляні, кам'яні стіни). Такий прийом вимагає нахильну систему кроків. Інколи крокви спираються на кінці поперечних балок, випущених за межі стіни, що вимагає підвісної системи, оскільки балка стелі є також і затяжкою. При цьому звиси даху, як правило, підшивають дошками у вигляді короба. Цей прийом набув широкого розповсюдження в нових будинках, які мають невелику ширину корпусу.

Невеличкі фронтони на чотирисхилих дахах спостерігаються майже в усіх районах України (рис. 82, 83). Характер обробки цих елементів та їх значення різне для певних районів. У гірських районах Карпат основним призначенням цих еле-

Рис. 87. Оздоблення фронту. Початок XX ст.; с. Піски, Миколаївської обл.
Фото А. Маковеева.

ментів в старих хатах (рис. 84) був вихід диму з горища; в інших районах, особливо в новому житлі, здебільшого вони використовуються для освітлення, правлячи за слухове вікно. Своєрідно обробляли ці елементи на Карпатах, оскільки вони були одним з основних засобів оздоблення будинку. Звичайно на фронтончику робили кілька невеликих отворів найрізноманітнішої форми (квадрат, коло, ромб, зірка і т. д.), які розміщували у певній послідовності. Ці отвори, що мали функціональне призначення, були водночас одним із засобів оздоблення фронтончика. Провідним прийомом була пластична обробка. Фронтончик облямовували різьбленими дошками, на його площині прибивали у певному порядку планочки, розетки та інші елементи, створюючи контраст з спокійною площиною даху. Де-не-де вони

втрачають своє функціональне значення і стають елементом лише декоративного оздоблення (рис. 85).

У Станіславській області в нових будинках застосовується різнокольорове пофарбування фронтончика.

Обробка фронту двосхилих дахів залежить, головним чином, від характеру будівельного матеріалу. У північно-західних районах республіки для цього застосовують деревину, на півдні — камінь, глину, цеглу, а іноді ці матеріали комбінують.

Прийом обробки дерев'яних фронтонів має спільні риси на півдні та півночі.

Найбільшого поширення гепер набув прийом каркасного фронту з обшивкою його дошками «в ялинку». Іноді так обшивають весь фронтон, подекуди — тільки його частину в поєднанні з звичайною вертикальною обшивкою (див. рис. 81). В

південних районах таку обшивку часто підкреслюють забарвленням (рис. 86).

Рублені фронтони (до кінця XIX ст.) обробляли неглибоким різьбленням; згодом у таких і особливо каркасних фронтонах з'являється запозичена з міста більш проста наскрізна порізка.

Різьблені елементи, застосовувані в минулому, були органічно пов'язані з конструкцією будови і розташовувалися під звидами даху чи на стику фронтона та стіни. Поеднання скромної, стриманої різьби на дошках, які прибивали в зазначених місцях, і площини рубленого фронтона надавало йому особливо виразного вигляду.

У каркасних обшитих дошками фронтонах провідним видом різьблення була наскрізна прорізка, поєднана з різноманітними прийомами обшивки площин. Слід проте зазначити, що надмірне застосування дешевої та легко виконуваної наскрізної прорізки призводило іноді до перевантаження орнаментальними мотивами, через що втрачалися стриманість і простота властиві кращим зразкам архітектури народного житла.

Особливого значення прикрашенню фронтонів при двосхилих дахах надавали в південних районах України, де торцевий фасад, який виходить безпосередньо на вулицю, — головний. В Запорізькій області (Пологський район), де фронтони двосхилих дахів часто робили із цегли, основним елементом їх оформлення була пластична обробка. На площині фронтона робили різні пояски, тяги; слухові вікна облямували цеглою фігурної кладки у вигляді поребриків, сухариків тощо.

Приєм пластичної обробки цегляних фронтонів спостерігається і в сучасному колгоспному будівництві (Запорізька область), проте загальний вигляд їх більш стриманий, ніж у минулому (див. рис. 78).

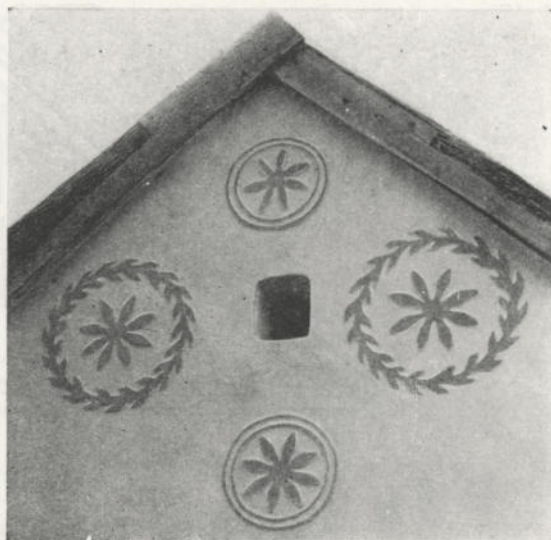

Рис. 88. Оздоблення фронтона будинку з двосхилим дахом. Початок XX ст.; с. Троїцьке, Миколаївської обл. Фото автора.

У Миколаївській області фронтони робили із каменю з наступним штукатуренням. Найбільш поширеними засобами їх оздоблення були ліпні елементи. Здебіль-

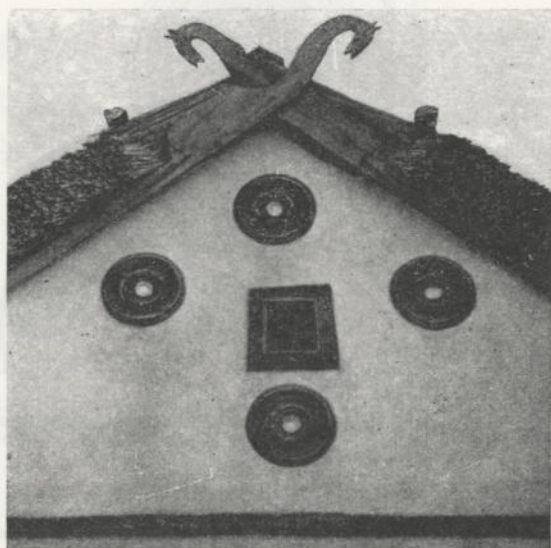

Рис. 89. Оздоблення фронтона будинку з двосхилим дахом. Сорокові роки; с. Дорошівка, Миколаївської обл. Фото автора.

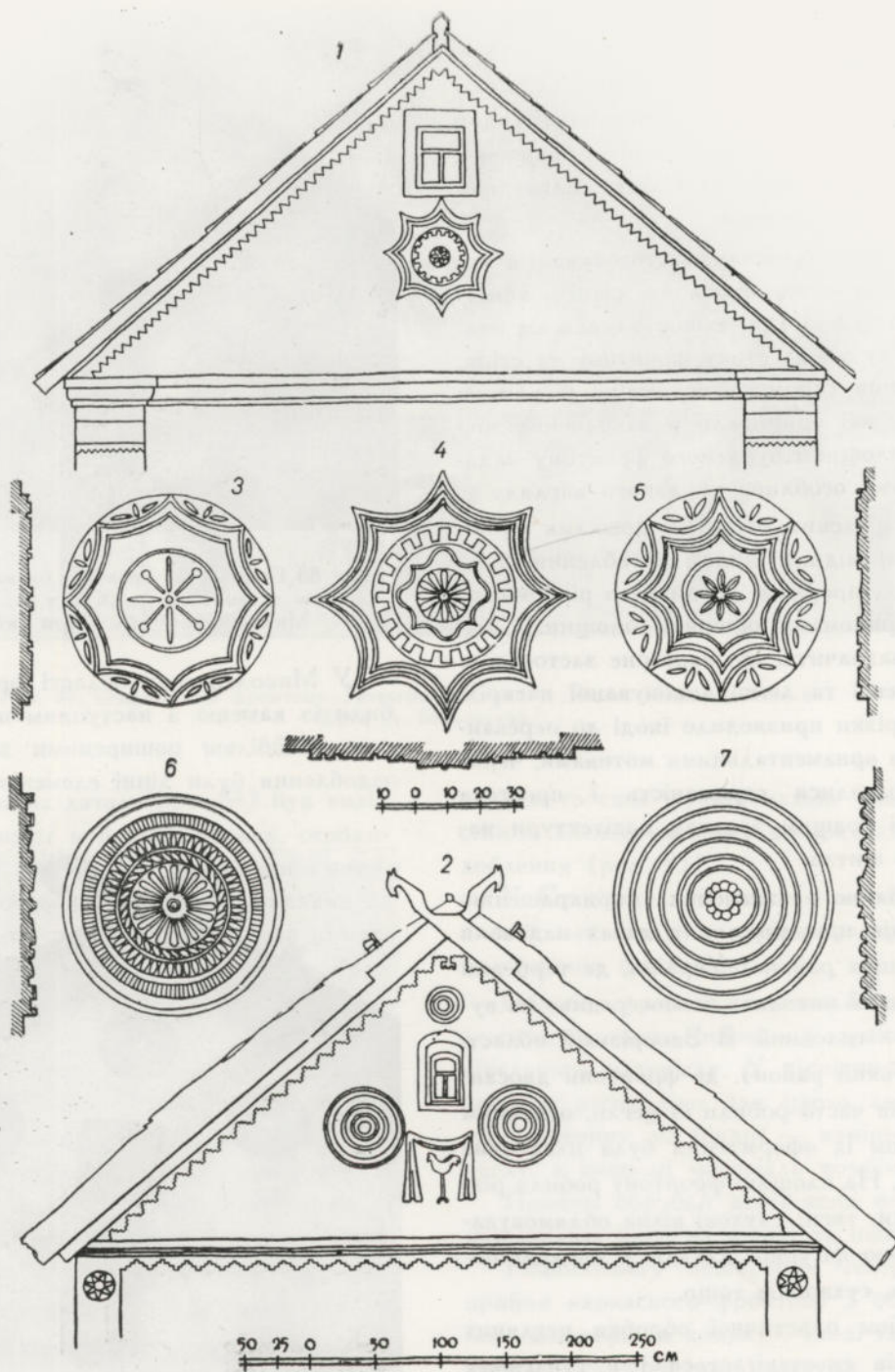

Рис. 90. Обробка фронтонів двосхилих дахів. Початок XX ст. Миколаївська обл.
 1, 3, 5—с. Новопетрівці; 2—с. Дорошівка; 4—с. Піски; 6, 7—с. Себине.
 Обміри автора і М. Буценка.

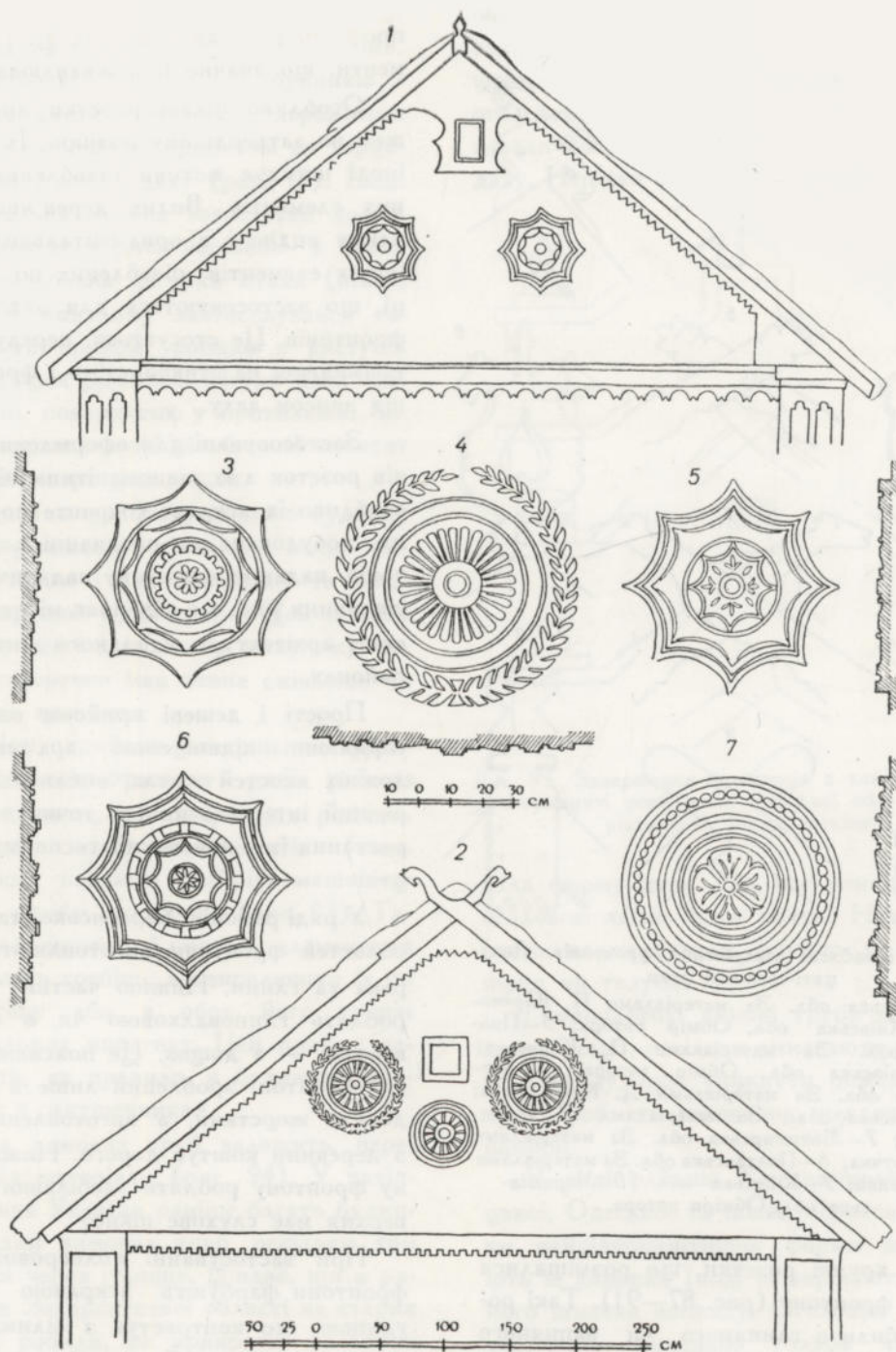

Рис. 91. Обробка фронтонів двосхилих дахів. Початок XX ст. Миколаївська обл.
1, 2, 5, 6—с. Новопетрівці; 3, 4—с. Піски; 7—с. Себине. Обміри автора і М. Буценка.

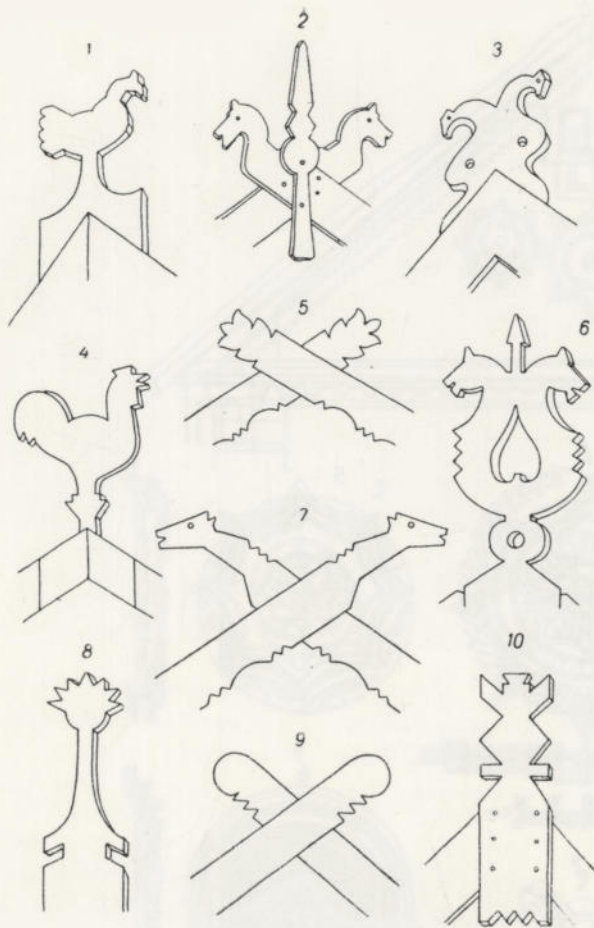

Рис. 92. Різьблені завершення фронтонів. Двадцять-сорокові роки.

1—Полтавська обл. За матеріалами П. Юрченка; 2—Київська обл. Обмір автора; 3—Полтавська обл. За матеріалами П. Юрченка; 4—Миколаївська обл. Обмір автора; 5—Житомирська обл. За матеріалами Д. Криворучка; 6—Херсонська обл. За матеріалами В. Жидринського; 7—Житомирська обл. За матеріалами Д. Криворучка; 8—Полтавська обл. За матеріалами П. Юрченка; 9—Київська обл. 10—Чернігівська обл. Обміри автора.

шого це крупні розетки, що розміщалися у центрі фронтону (рис. 87—91). Такі розетки робили з глиняного чи вапняного розчину ліпними або тягнутими (витягуються задалегідь виготовленим шаблоном). Ліпні орнаментальні мотиви значно соковитіші. Іноді до тягнутої за певним

профілем розетки додавали ще і ліпні елементи, що значно її поживлявало.

Особливо цікаві розетки вирізані ножом по затверділому розчині. Їх візерунок іноді нагадує мотиви різьблених дерев'яних елементів. Вплив дерев'яного різьблення видно і в орнаментальних мотивах інших елементів, різьблених по штукатурці, що застосовуються для оздоблювання фронтонів. Це стосується, передусім, тяги, розміщеної на стикові стіни і фронтону, та під звисом даху.

Застосовувані для оформлення фронтонів розетки з їх різноманітним візерунком, особливо їх яскраве соковите пофарбування, побудоване на поєднанні контрастних тонів, надають фронту надзвичайно оригінальних рис, що відбиває місцеві особливості архітектури народного житла в цих районах.

Прості і дешеві прийоми оздоблення, сприяючи підвищенню архітектурно-художніх якостей житла, викликають безперечний інтерес і нині з точки зору використання їх у новому колгоспному будівництві.

У ряді районів Херсонської та Одеської областей фронтони виготовляють з дерева та глини. Нижню частину фронтону роблять глиновалковою чи з саману, а верхню — з дощок. Це пояснюється тим, що фронтон, зроблений лише з глини, не досить жорсткий, а виготовлення цілком з деревини коштує дорого. Нижню частину фронтону роблять здебільшого глухою, верхня має слухове вікно.

При застосуванні кольорової обробки фронтони фарбують яскравою червоною глиною, що контрастує з білими стінами жилого будинку. Якщо стіни мають сині, блакитні тони, фронтон здебільшого роблять білим. В деяких районах Одеської області фронтони оздоблюють настінним

розписом, проте цей прийом не дістав поширення через трудність його поновлення.

Завершуються фронтони будинків з двосхилими дахами, звичайно, дерев'яним різьбленим елементом, прибитим до торцевої частини гребеня даху (рис. 92). Іноді це вертикальна вузька загострена дошка з вибагливою контурною порізкою з боків, іноді — різьблена фігурка птаха (півня, голуба). У минулому застосовувався також і такий прийом: робили з виступів вітрових дощок різьблені фігури двох кінських голів, повернутих у протилежні боки. Іноді вертикальний різьблений елемент прибивали поверх цих дощок.

Завершення фронтона жилого будинку у вигляді різьблених кінських голів характерне також і для російської та білоруської народної архітектури. Цей прийом застосовувався і в далекому минулому, коли він безперечно мав певне смислове чи символічне значення.

Своєрідні прийоми завершення фронтонів спостерігаються у ряді районів Одеської області, де завершення роблять з різьблених кам'яних елементів («шишок»), яким надають найрізноманітнішу форму — ромба, кулі тощо (рис. 93). Такими різьбленими об'ємними елементами прикрашають гребінь, встановлюючи їх по осі фронтона або з обох його сторін на спеціальних виступах. Цей прийом застосовують, як правило, в будинках, споруджених з ракушечника.

Форма димових труб залежить, переважно, від матеріалу (рис. 94). У західних районах України раніше багато будинків не мали димових труб, оскільки дим випускали через горище. Цікаво, що в ряді районів Закарпатської області на старих будинках робили, як прикраси, фальшиві дерев'яні труби (рис. 94, 8—10).

В старих хатах переважно центральних районів димові труби робили з лози та

обмазували глиною і білили, а щоб крізь отвір вода та сніг не потрапляли в приміщення (сіни), трубу зверху закривали оголовком з дощок, надаючи йому форму невеличкого двосхилого чи чотирисхилого даху. Нерідко форма його точно відтворю-

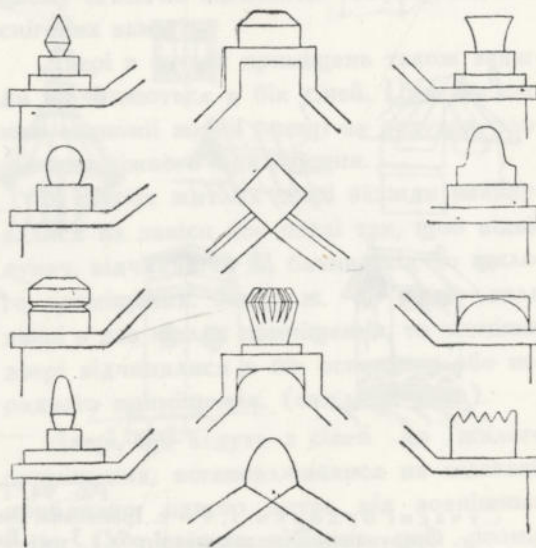

Рис. 93. Завершення фронтонів з каменю. Двадцять-тридцять роки; села Одеської обл. За матеріалами В. Жиздринського.

вала форму даху. Під час ремонту такий оголовок легко було зняти. Над трубою часто влаштовували флюгер з фігуркою півня чи голуба.

Глиноплотові димові труби незручні в експлуатації, оскільки вимагають ретельного догляду, щоб уникнути пожежі. Тепер труби роблять переважно цегляні або керамічні.

У ряді районів Хмельницької, Вінницької, Одеської та інших областей оголовки найрізноманітнішої форми виготовляють із каменю. Іноді їх вирізають із цільного шматка вапняку. Оголовки часто завершують фігуркою голуба чи квітки (Хмельницька та Вінницька області) або шишками, різноманітними за своїм візерунком.

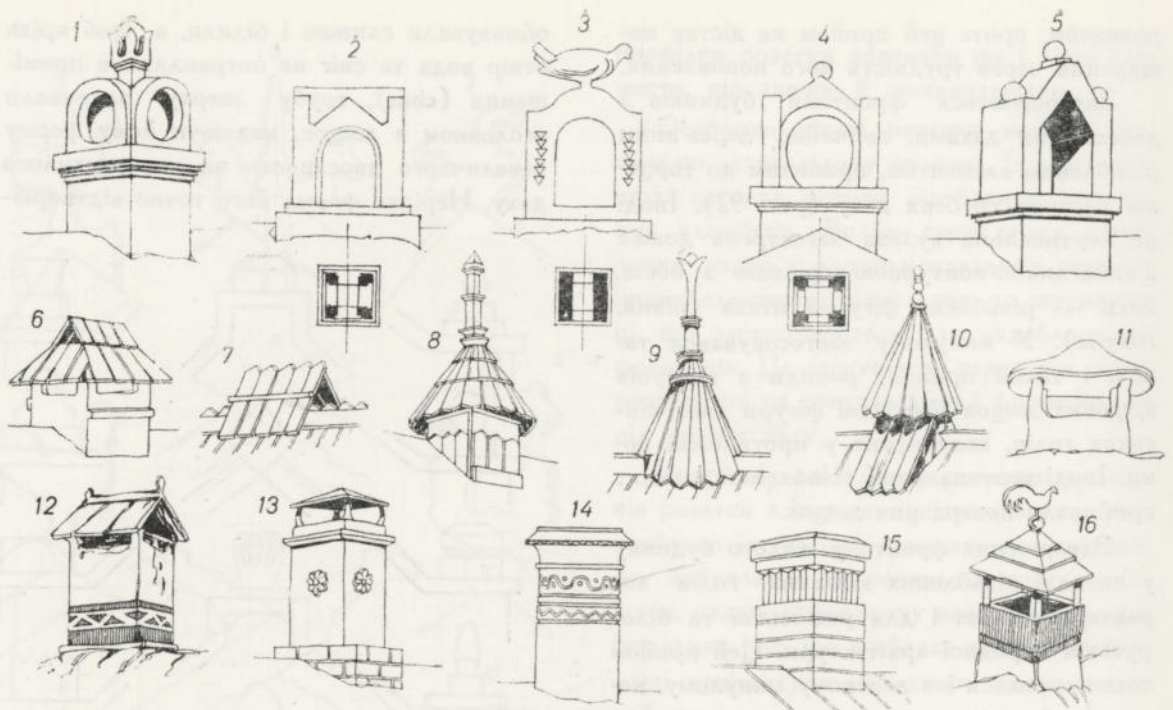

Рис. 94. Типи димових труб.

Сучасні будинки: 1, 4—с. Іракліївка, Вінницької обл. За матеріалами В. Жиздринського; 2—с. Супрунківці, Хмельницької обл.; 3—с. Вихватівці, Хмельницької обл. Обмір автора; 5—с. Клембівка, Вінницької обл. За матеріалами В. Жиздринського.

Старе житло: 6—с. Брага, Хмельницької обл.; 7—с. Жванець, Хмельницької обл.; 8, 9—с. Крайникове, Закарпатської обл.; 10—с. Стеблівка, Закарпатської обл.; 11—с. Мукша, Хмельницької обл.; 12—с. Чигирин, Черкаської обл.; 13—с. Браїлів, Вінницької обл.; 14—с. Стихорщина, Чернігівської обл.; 15—с. Клевань, Ровенської обл.; 16—с. М. Девіца, Чернігівської обл. Обміри автора.

У Чернігівській та Полтавській областях зараз широко застосовують керамічні поливні та орнаментовані оголовки труб. В Чернігівській області (Новгород-Сіверський район) керамічні оголовки мають здебільшого круглий переріз, у Полтавській — квадратний.

Вдало знайдені пропорції та форма за-

вершення труби, застосування декоративних елементів, іноді також і яскраве пофарбування надають цьому суто функціональному елементу властивостей, які сприяють підвищенню архітектурного рішення житла, відбиваючи водночас різноманітність місцевих особливостей різних районів України.

ДВЕРНІ І ВІКОННІ ПРОРІЗИ

Дверні і віконні прорізи є органічними, невід'ємними елементами архітектури житла, тому їх розміщення на фасадах, розмір

і пропорції, а особливо спосіб оздоблення, мають істотний, а інколи вирішальний вплив на зовнішній вигляд жилого будинку.

Розміщення дверей у народному житлі має твердо встановлену традицію, створену віковим досвідом, яка виходить з принципу зручної та доцільної організації жилих і допоміжних приміщень при максимальному використанні найбільш цінної площі та створенні зручного й короткого зв'язку між окремими приміщеннями будинку. Цей принцип характерний і для сучасного будівництва.

У старих житлах здебільшого були одні — зовнішні вхідні двері, що вели в сіни (з головного фасаду). Їх, звичайно, розташовували не по осі сіней, а ближче до дверей, що ведуть з сіней в жиле приміщення. Таке розташування зовнішніх дверей зручне тим, що скорочується шлях з жилого приміщення на подвір'я, а сіни краще використовуються для різних господарських потреб, оскільки частина їх залишається непрохідною.

Цей прийом розміщення дверей в сінях широко застосовується також і в новому житлі.

В ряді районів Лівобережної України та Карпат у старих хатах робили ще одні зовнішні двері, що вели в бік городу чи господарського двору («городні двері»). Отже, одні двері були немовби парадними, а другі — чорним ходом.

У сучасному будівництві два входи влаштовують переважно в трьох-чотирьохкімнатних будинках. В двокімнатних будинках два входи роблять лише тоді, коли будинок розташований на ділянці по лінії забудови і вхід до нього зроблено з вулиці.

Наявність парадного і чорного входів дає можливість групувати допоміжні приміщення навколо кухні, а жилі — навколо передньої. При цьому спрощується зв'язок кухні з коморою та присадибною ділянкою, а також створюється зручний зв'язок між жилими приміщеннями і з па-

радним входом, що значно покращує побутові умови сім'ї.

Зовнішні двері, якщо перед ними не влаштовують крикої галерейки, ганку або веранди, відчиняються, як правило, в бік сіней, всередину приміщення; завдяки цьому їх легко відчинити взимку під час снігових заметів.

Двері з жилих приміщень також завжди відчиняються в бік сіней. Цим досягають економії жилої площі за рахунок площі допоміжного приміщення.

У старих житлах двері завжди навішувалися на завіси або петлі так, щоб відвідувач, відчиняючи їх, бачив вхід до жилого приміщення. Якщо ж з сіней вели двері в два жилих приміщення, то зовнішні двері відчинялися в бік основного або парадного приміщення (світлиці, хати).

Двері, що ведуть з сіней до жилого приміщення, встановлювалися на відстані приблизно одного метра від зовнішньої стіни. (У північних районах цей розмір часто збільшували). При певній ширині жилого приміщення це забезпечувало розміщення з одного боку дверей традиційної відкритої шафи для посуду (мисника), а з другого — варистої печі та необхідного робочого місця перед нею (див. рис. 10—13). Крім того, таке розташування дверей створювало найбільш сприятливі умови для скорочення шляху між жилими приміщеннями та виходом.

Ширина зовнішніх дверей, як правило, дорівнювала 0,80—0,85 м, що характерно для одностулкових дверей, які набули масового поширення в старому селянському житлі, і є найбільш доцільною, оскільки забезпечує можливість для проходу людини з вантажем (в'язанка дров або сніп соломки для опалення, посуд з кормом для тварин тощо). Висота дверей дорівнювала 1,60—1,70 м, що пояснюється прагненням уникнути значного охолодження сіней, а

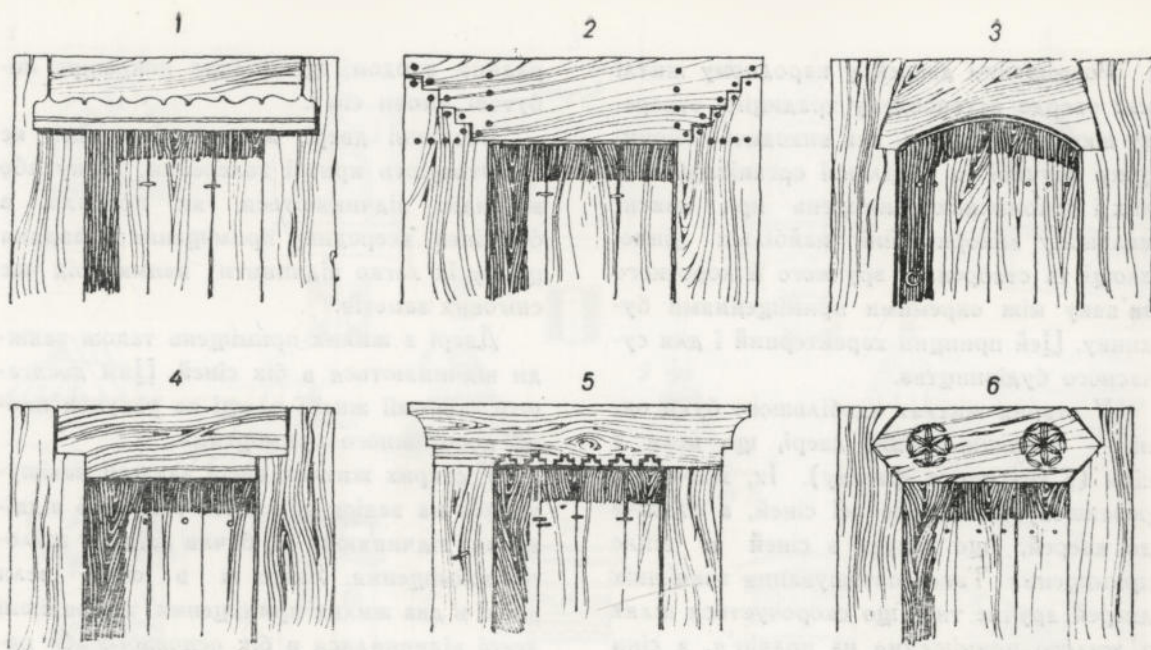

Рис. 95. Типи завершення дверей. Початок XX ст.
1—с. Ясиня, Закарпатської обл. Обмір автора; 2—с. Середнє Водяне, Закарпатської обл. За матеріалами МА УРСР. 3—с. Богдан, Закарпатської обл.; 4—с. В. Рача, Житомирської обл.; 5—с. Новосілки, Київської обл.; 6—с. Гряда, Львівської обл. Обміри автора.

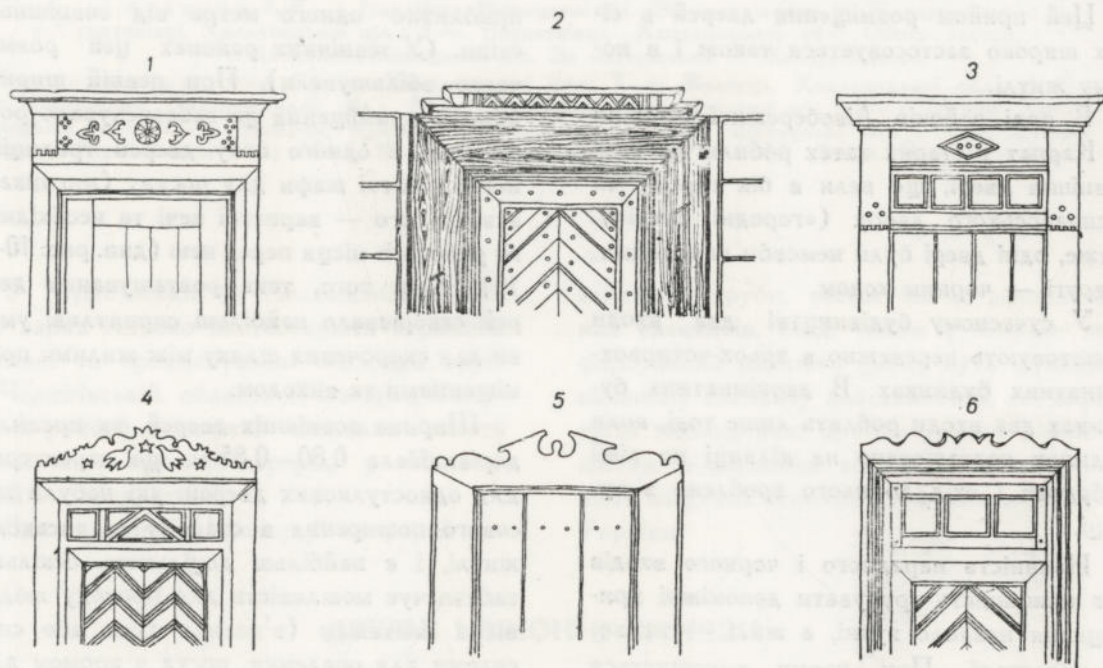

Рис. 96. Типи завершення дверей. Тридцяті-сорокові роки.
1—с. Шульгівка, Дніпропетровської обл. За матеріалами МА УРСР; 2—с. Чорна Тиса, Закарпатської обл. Обмір автора; 3—с. Ровеньки, Луганської обл.; 4—с. Садгора, Чернівецької обл. За матеріалами МА УРСР; 5—с. Ростокі, Станіславської обл.; 6—с. Хохитва, Київської обл. Обміри автора.

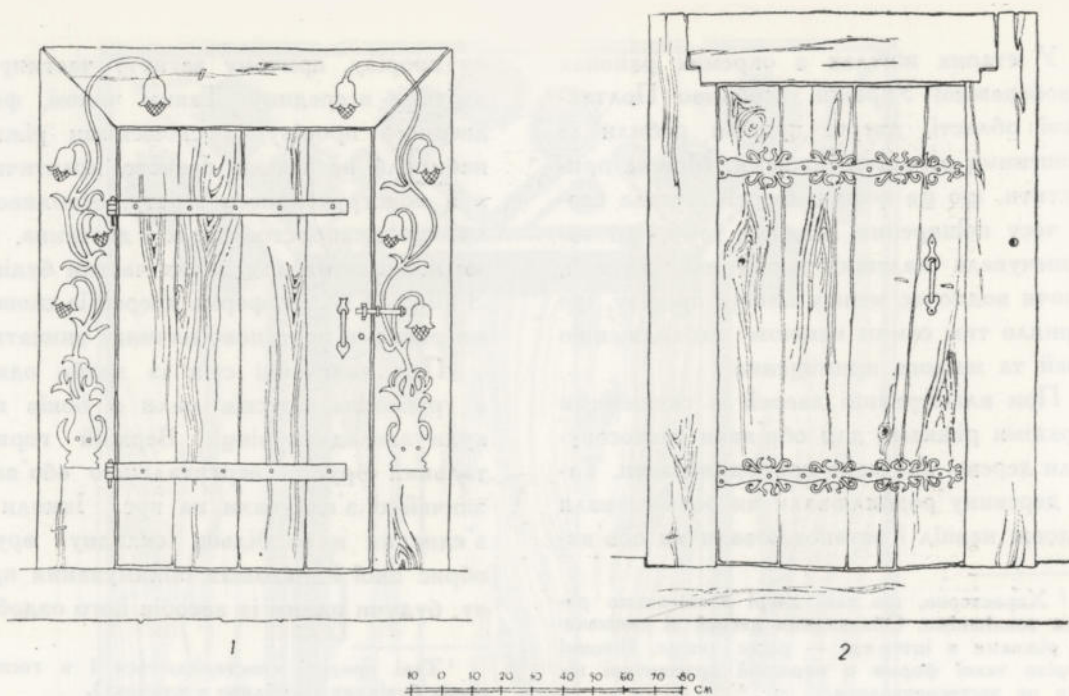

Рис. 97. Обробка зовнішніх дверей. Початок XX ст.
1—м. Замостя, Харківської обл.; 2—с. Опішня, Полтавської обл.
За матеріалами Держбуду УРСР.

значить, і жилих приміщень узимку. Такі двері були фактично ще нижчими через наявність високого порогу, характерного для старих хат більшості районів України.

Необхідність створення потрібного теплового режиму при недосконалих конструкціях стін, низькому коефіцієнту тепловіддачі варистої печі, а також нестачі топива була також однією з основних причин зменшення висоти приміщень та розміру вікон. Цим пояснюється і те, що в північних та особливо гірських районах, де панують сильні морози і холодні вітри, двері робили нижчими, ніж на півдні України¹. Внутрішні двері робилися вищими. Заможні селяни споруджували будинки, в яких висота дверей була більшою.

¹ У Закарпатській області (Рахівський район) висота дверей у старих хатах становила навіть 1,4 м.

У старому житлі, як правило, двері влаштовували одноствулкові. Тільки в кінці XIX ст. під впливом міської архітектури у будинках заможних селян почали робити двостулкові двері.

В сучасних жилих будинках колгоспників зовнішні двері, як правило, мають висоту 1,90—2,00 м, чому сприяє значне покращення теплового режиму жилих приміщень (застосування більш якісних стінових матеріалів, поліпшення системи опалення). Ширина дверей залишалась незмінною, бо вона найбільш зручна в експлуатації. Тепер між жилими приміщеннями роблять переважно двостулкові двері, а зовнішні—лише тоді, коли вони є парадними. Біля чорного входу та в будинках з одним входом колгоспники здебільшого влаштовують одноствулкові двері, більш зручні в користуванні.

У старих житлах в окремих районах Лівобережної України, особливо Полтавської області, дверні прорізи робили із скошеними верхніми ріжками. Можна припустити, що ця форма дверей дістала свого часу поширення завдяки тому, що забезпечувала належні умови експлуатації, маючи водночас меншу площу прорізу, що сприяло тим самим меншому охолодженню сіней та жилого приміщення¹.

При влаштуванні дверей із скошеними верхніми ріжками для обв'язки застосовували дерево, яке мало природний згин. Таку деревину розпилювали чи розколювали вздовж навпіл і встановлювали як обв'яз-

¹ Характерно, що такі двері здебільшого робили зовнішніми. Обладнання дверей зі скошеними ріжками в інтер'єрі — рідке явище. Віконні прорізи такої форми в народній архітектурі ніколи не застосовувалися.

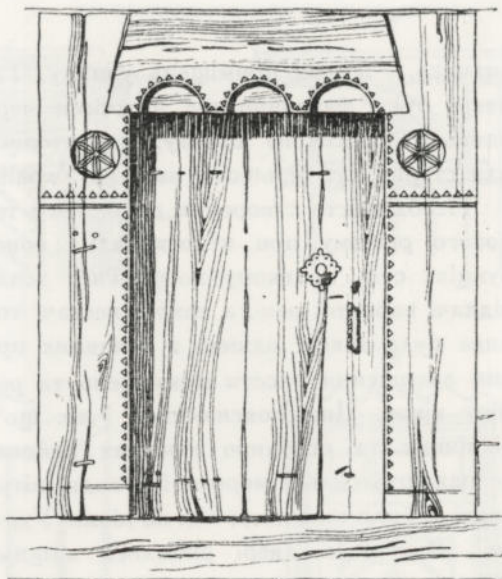
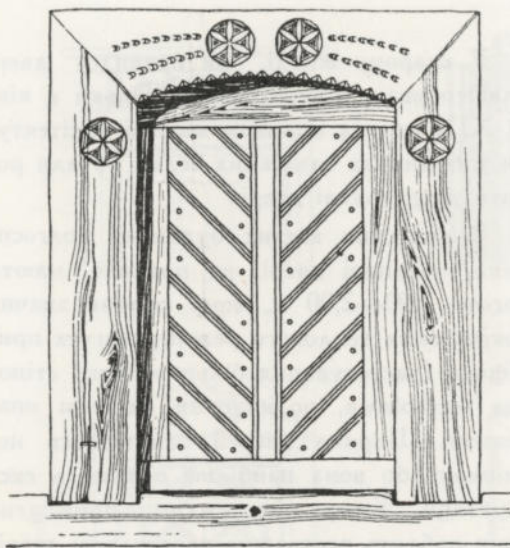
ку прорізу, причому загнуту частину повертали всередину. Таким чином, форма дверного прорізу із скошеними ріжками набирала не тільки певного практичного, а й конструктивного змісту, особливо тому, що використовувалася деревина, майже непридатна для інших частин будівлі¹. З кінця XIX ст. форма дверей із скошеними ріжками поступово починає зникати.

При виведенні стін із зруба одвірки з грубесних брусків мали з боків пази, куди закладали вінці. Верхній горизонтальний брус з вертикальною обв'язкою звичайно з'єднували на вус. Інколи це з'єднання мало більш складну врубку, обрис якої прикрашав облямування прорізу, будучи одним із засобів його оздоблен-

¹ Такі прорізи спостерігаються і в господарських будівлях (особливо в коморах).

1

2

10 0 10 20 30 40 50 60 70 80
cm

Рис. 98. Обробка зовнішніх дверей. Друга половина XIX ст.
1—с. Біла Церква, Закарпатської обл. Обмір автора; 2—с. Ужок, Закарпатської обл.
За матеріалами МА УРСР.

Рис. 99. Обробка наличника. Середина XIX ст.;
с. Лазещина, Закарпатської обл. Обмір автора.

ня, особливо тоді, коли лінія з'єднання вруб'язки підкреслювалася різьбленням (рис. 95, 96).

У старому житлі в рублених будинках обв'язка дверного прорізу здебільшого залишалася відкритою, будучи його облямуванням. Широкі одвірки надавали дверно-

му прорізові виразного вигляду, підкреслюючи вхід у будинок.

В більшій частині України, крім західних районів, одвірки рідко мали декоративну обробку, за винятком внутрішніх дверей, які іноді розмальовували кольоро-

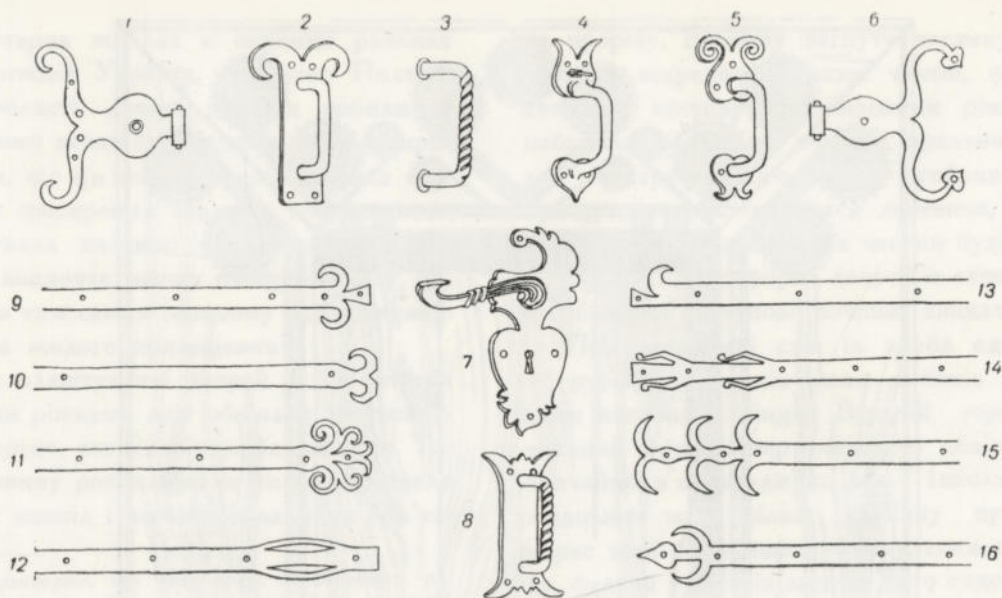

Рис. 100. Ковані металеві дверні ручки та завіси. Кінець XIX—початок XX ст.
1—16—села Хмельницької, Полтавської та Закарпатської областей. Обміри автора та за матеріалами Г. Лебедева.

вим орнаментом (Харківська область) (рис. 97, 1).

У західних районах України (Карпати) декоративно-художнє оздоблення обв'язки дверей в старих хатах застосовували у вигляді різьблених розеток різної величини, розташованих у певному композиційному порядку та пов'язаних між собою додатковими орнаментальними елементами (рис. 98, 99). Цей спосіб оздоблення позначений рисами далекого минулого, коли подібні елементи різьблення на дверях будинку та господарських будівлях були «оберегами», тобто охоронними знаками, що нібито захищали житло від лихих сил природи. Про це свідчить форма розетки, яка в більш спрощеному вигляді з давніх-давен означала сонце — символ добра. Згодом таке оформлення втратило свій первинний зміст і перетворилося виключно на декоративний елемент.

Під впливом російської архітектури в

рублених, а особливо каркасних будинках, великого поширення набув наличник, що мав конструктивне призначення, який у давніх будівлях являв собою широку дошку з плоским профілем, здебільшого у вигляді борозенок. В дальшому його ширина значно зменшується, змінюється і ступінь профілювання. Профіль наличника внутрішніх дверей стає майже плоским, а зовнішніх, навпаки, більш розвинутим. Це пояснюється тим, що спостерігач бачив наличник внутрішніх дверей тільки зблизька і мав змогу уважно розглянути дрібні деталі, а чітку розвинуту пластику наличника зовнішніх дверей видно здалека. У верхній, більш широкій частині наличника робили іноді також контурну прорізку.

Полотнища дверей у житлі старого типу виготовлялися з дощок в стик або в чверть і закріплялися врзною з тильного боку шпуюю. Для закріплення, а головне

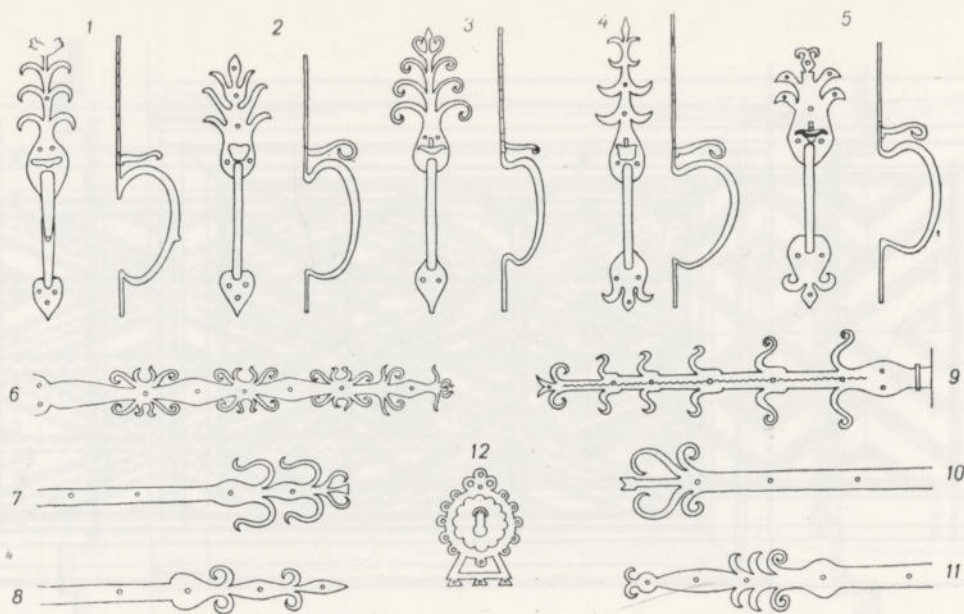

Рис. 101. Ковані металеві дверні ручки та завіси. Кінець XIX—початок XX ст.
1—12—села Полтавської обл. Обміри автора та за матеріалами Держбуду УРСР.

для їх навішування, полотнища мали металеві ковані завіси, що мали різноманітну, іноді вибагливу форму. Такий же характер мали ручки та клямки (рис. 97, 2; 100, 101). В деяких районах ці елементи були головною прикрасою дверей (Полтавська, Харківська області). Наприкінці XIX ст. з появою фабричних виробів покровки починають зникати.

В сучасному житлі найбільш поширеним засобом обробки дверного прорізу є профільований наличник, що застосовується майже для всіх типів внутрішніх та зовнішніх дверей.

Значного розповсюдження, особливо в Правобережних районах УРСР, набули набірні двері¹ («двері в розгін», «цвяховані двері»). (рис. 102—107).

По периметру таких дверей прибивали

обв'язку з профільованих дощок, посередині якої набивали невеличкі дощечки, щільно припасовуючи одну до одної та розміщуючи так, що утворювався певний візерунок, чітким обрисам якого сприяло те, що кожна дощечка мала профіль.

Застосування цього способу пояснюється, безперечно, прагненням прикрасити житло, надати більшої парадності входу в будинок. Влаштування таких дверей доцільно і з конструктивного боку, оскільки завдяки набивці окремих планок у різних напрямках звичайного типу двері «на шпугах» виходять більш жорсткими, менше деформуються і довше зберігаються. Саме ці обставини і сприяли великому поширенню такого способу оздоблення дверей в архітектурі житла.

У ряді районів Хмельницької, Вінницької та інших областей такі двері прикрашували також різноманітними орнамен-

¹ Такі двері застосовували в сільському житлі в окремих випадках і раніше (кінець XIX—початок XX ст.).

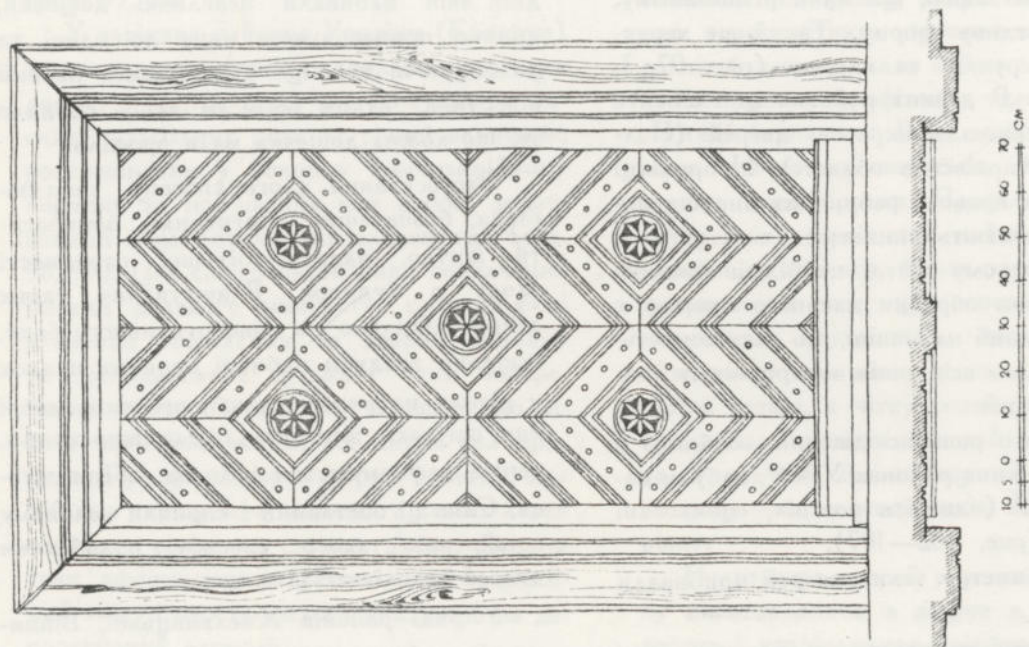

Рис. 102. Обробка зовнішніх дверей. Двадцять роки;
с. Ростоки, Чернівецької обл. Обмір автора.

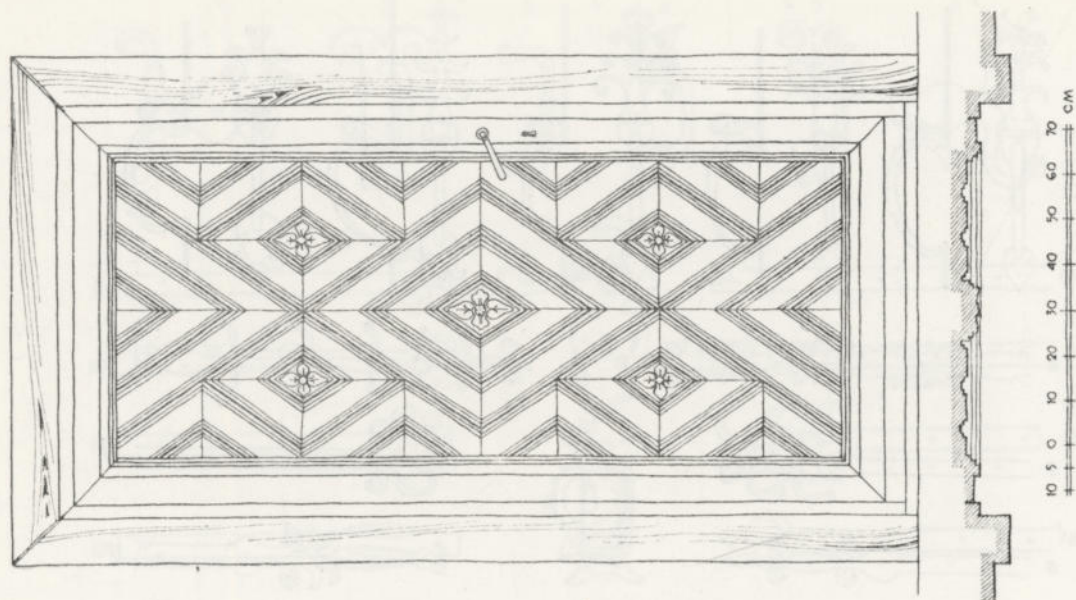

Рис. 103. Обробка зовнішніх дверей. Сорокові роки;
с. Кадіяці, Хмельницької обл. Обмір автора.

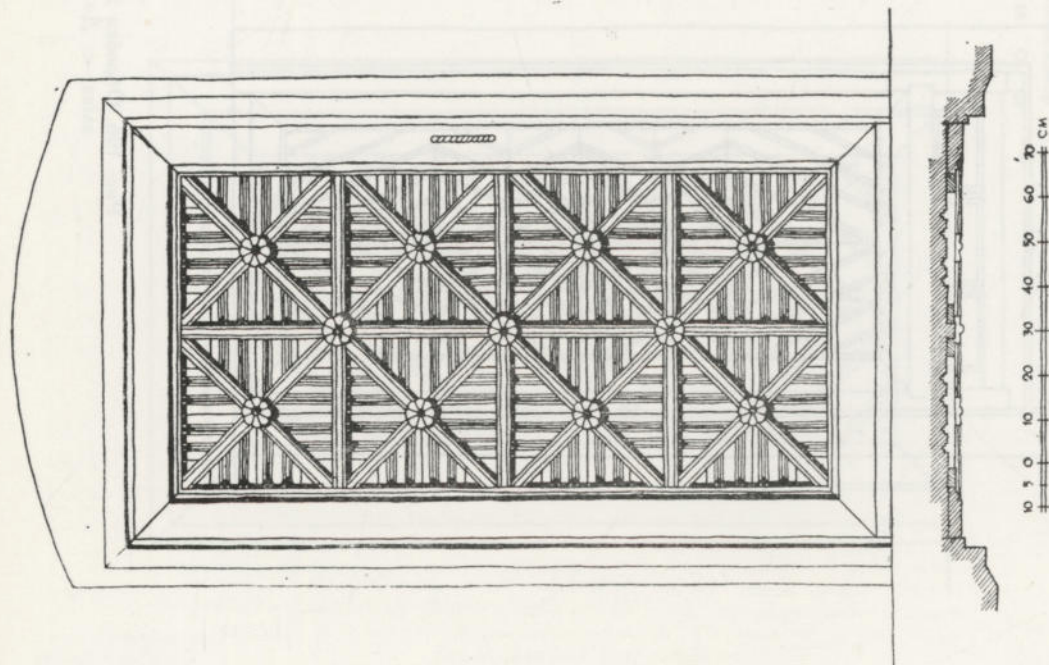

Рис. 104. Обробка зовнішніх дверей. Тридцять роки;
с. Кадіївці, Хмельницької обл. Обмір автора.

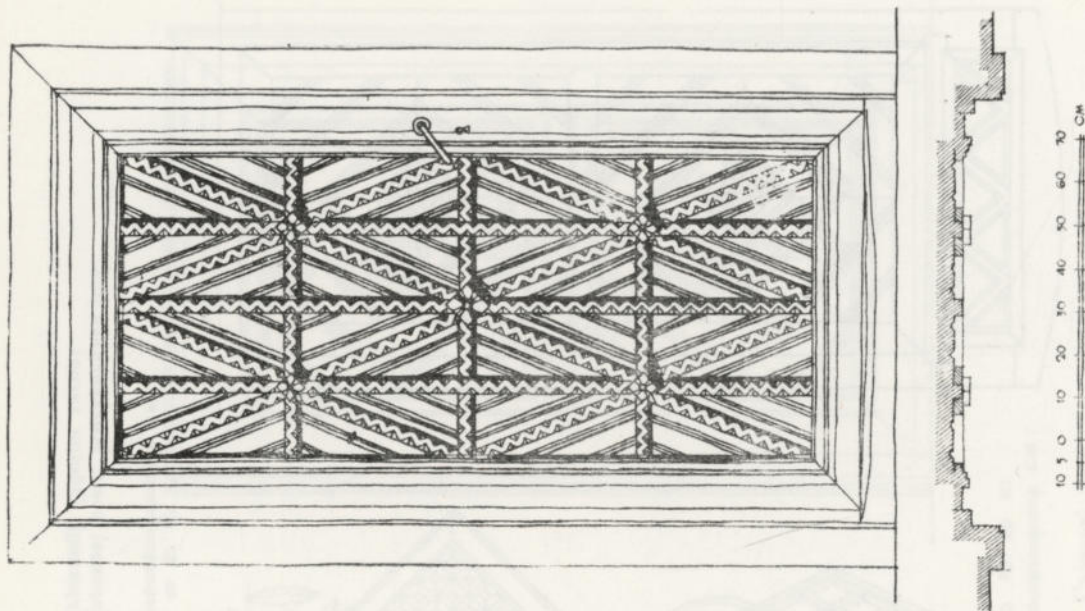

Рис. 105. Обробка зовнішніх дверей. Сорокові роки;
с. Кадіївці, Хмельницької обл. Обмір автора.

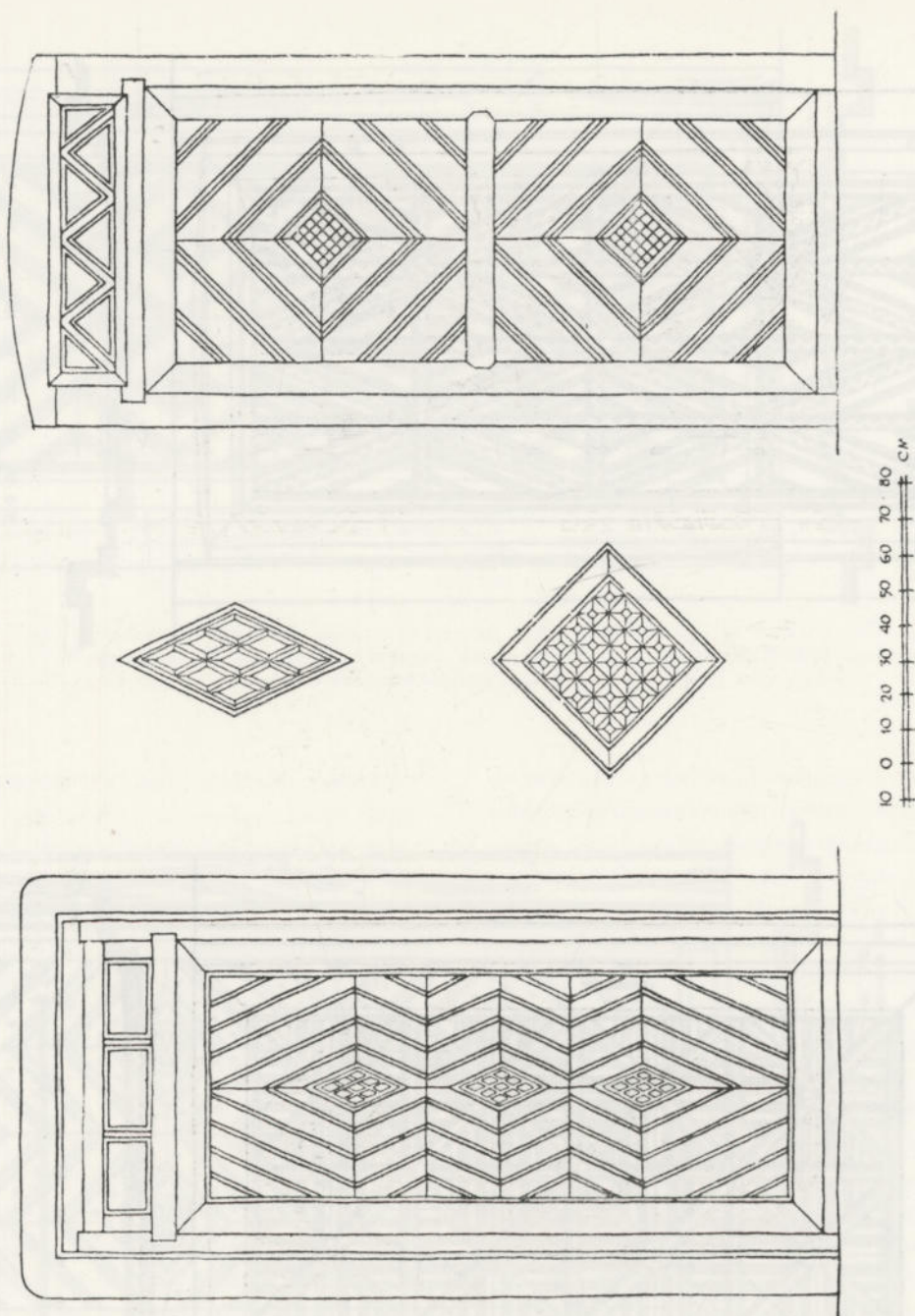

Рис. 106. Обробка зовнішніх дверей. Сорокові роки; Хмельницька обл.
зліва—с. Должок; справа—с. Суржинці. Обміри автора.

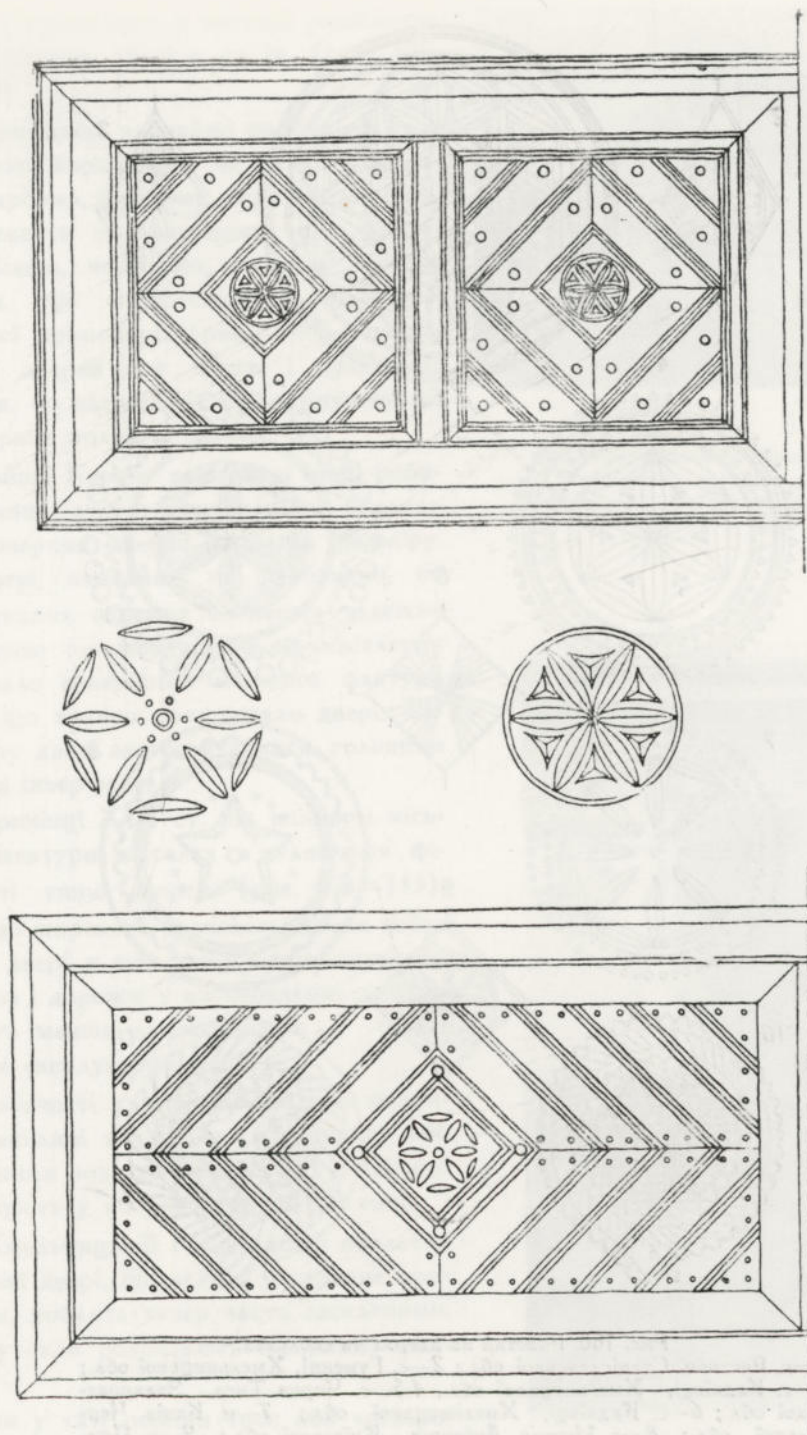

Рис. 107. Обробка зовнішніх дверей. Сорокові роки.
Зліва—с. Лозова, Вінницької обл.; справа—с. Стеблівка, Закарпатської обл. Обміри автора.

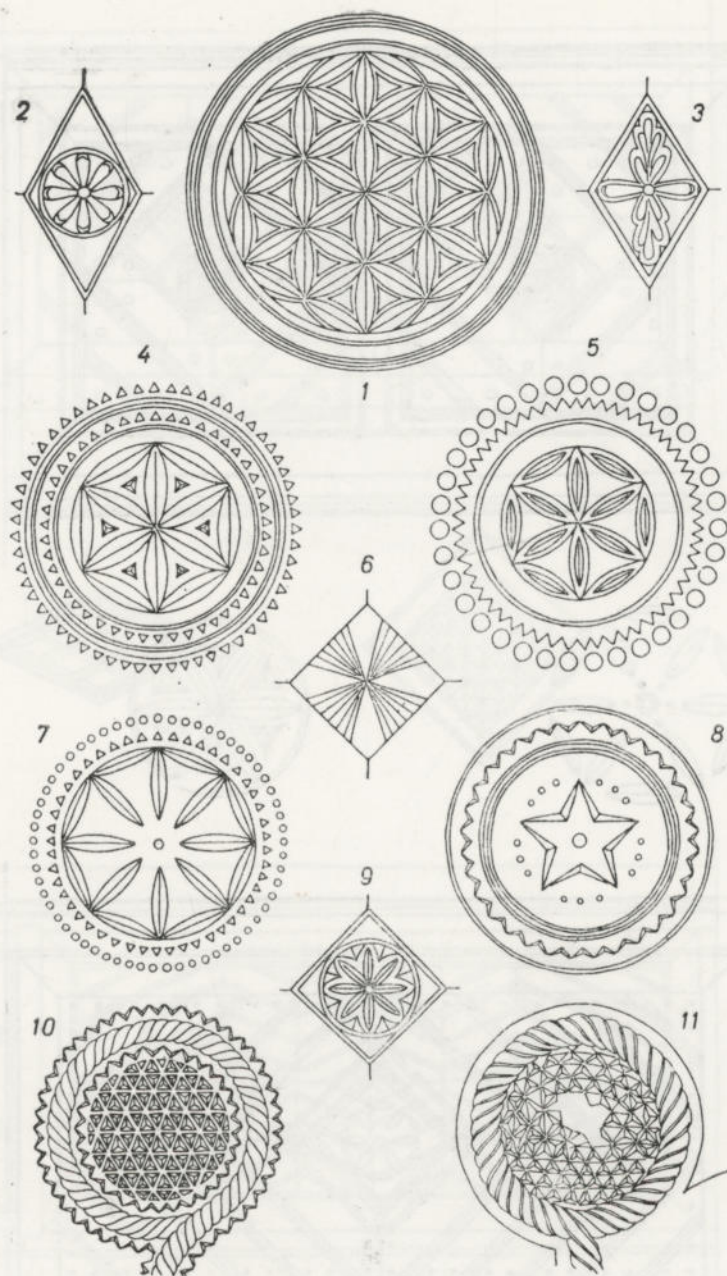

Рис. 108. Розетки на дверях та сволоках.

1—с. Ростки, Станіславської обл.; 2—с. Гуменці, Хмельницької обл.; 3—с. Кади́вці, Хмельницької обл.; 4, 5—с. Чорна Гіса, Закарпатської обл.; 6—с. Кади́вці, Хмельницької обл.; 7—м. Канів, Черкаської обл.; 8—с. Нижня Дубешня, Київської обл.; 9—с. Привороття, Хмельницької обл.; 10—с. Крайниково, Закарпатської обл. (церковне зодчество); 11—с. Сокиринця, Закарпатської обл. (церковне зодчество). Обміри автора.

тованими елементами у вигляді різьблених квіток, розеток, смужок та ін. (рис. 106, 107, 108).

Набірні двері звичайно фарбували темно-зеленою, коричневою чи іншими масляними фарбами, причому окремі профільовані елементи по основному тону фарбували білою, червоною, синьою, чорною фарбами, що підкреслювало візерунок рельєфної композиції (рис. 109). Пофарбування дверей має також і практичне значення, бо захищає їх від руйнуючої дії атмосферних впливів.

У районі Карпат такі двері іноді робили з рівних, виструганих планок, завдяки чому поверхня дверей не мала рельєфу. Такі двері, звичайно, не фарбували, бо розташування окремих елементів залежно від напрямку волокон дерева та освітлення створювало своєрідний малюнок фактури дерева, що значно прикрашало двері. Такого типу двері застосовувалися, головним чином, в інтер'єрах.

Наприкінці XIX ст. під впливом міської архітектури в селах з'являються фільончасті типи дверей (рис. 110—113). Особливо широкого розповсюдження набули такі двері у сучасному будівництві, бо вони, хоч і дорожчі у виготовленні, але потребують менше лісоматеріалів і більш зручні в експлуатації.

Фільончасті двері прикрашають розписом у вигляді традиційного «вазона» або різьбленими розетками (рис. 113), які іноді фарбують у яскраві, контрастні тони.

У Хмельницькій і Вінницькій областях внутрішні двері, що ведуть у парадне приміщення, роблять тепер часто заскленими, причому скло розписують масляною фарбою.

Вікон у хаті робили трое або четверо, з яких два обов'язково виходили на головний фасад («чоло») і одне або двоє на

Рис. 109. Жилий будинок з пофарбованими набірними дверима. Двадцять років. Чернівецька обл. За матеріалами МА УРСР.

Рис. 110. Обробка фільончастих дверей. Сорокові роки; с. Остриця, Чернівецької обл. Фото автора.

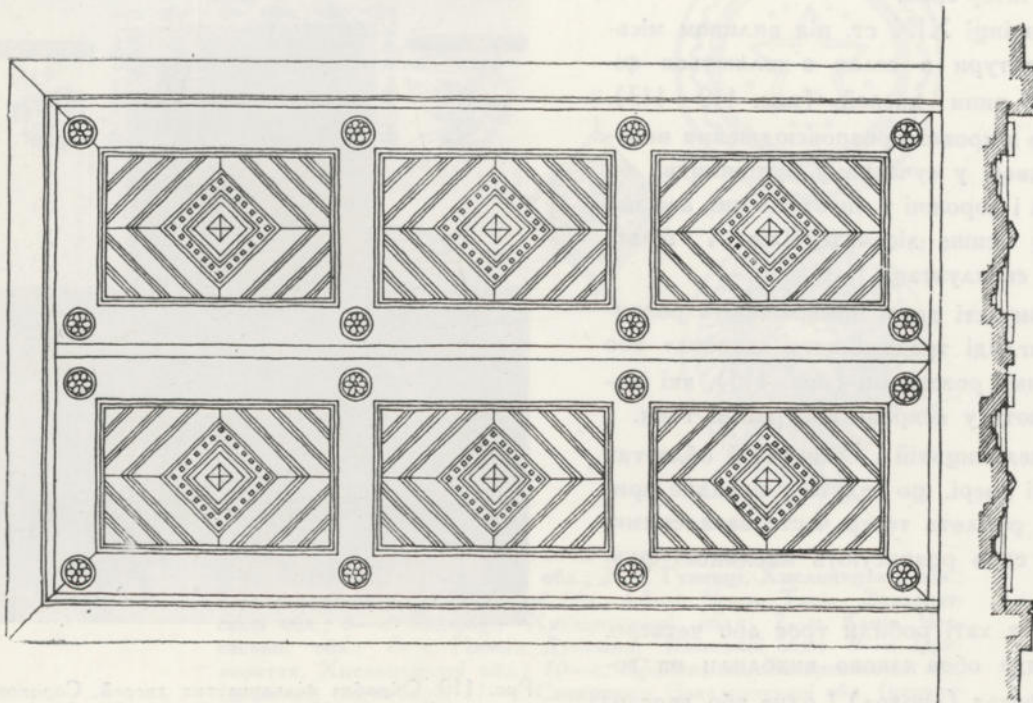

Рис. 111. Обробка внутрішніх дверей. Сорокові роки;
с. Козаче, Хмельницької обл. Обмір автора.

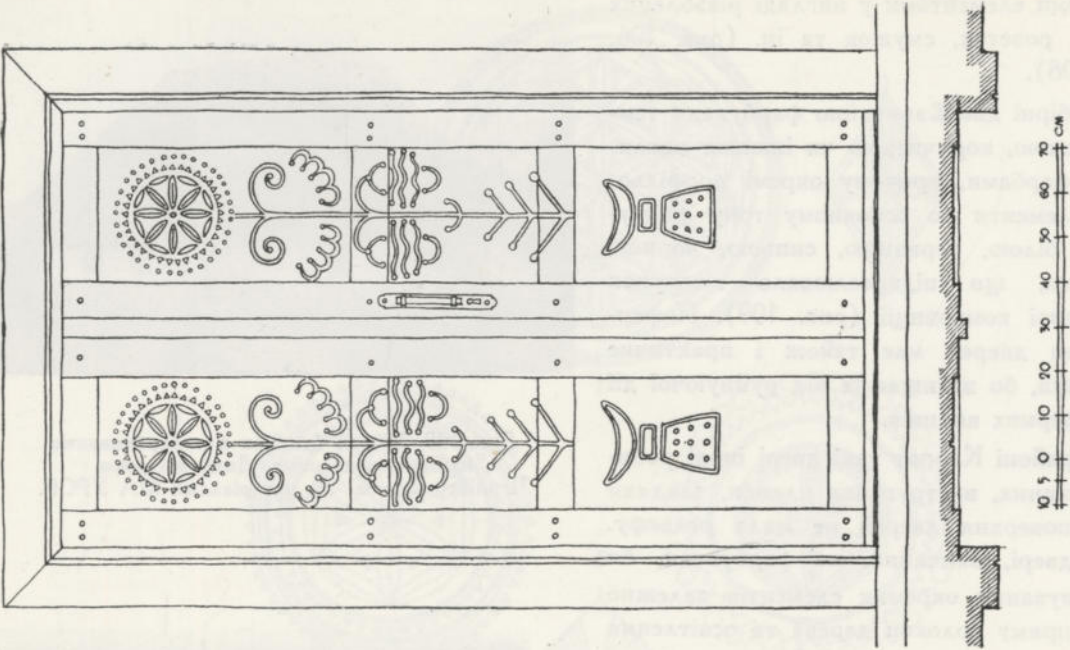

Рис. 112. Обробка зовнішніх дверей. Тридцять роки;
м. Канів, Черкаської обл. Обмір автора.

2

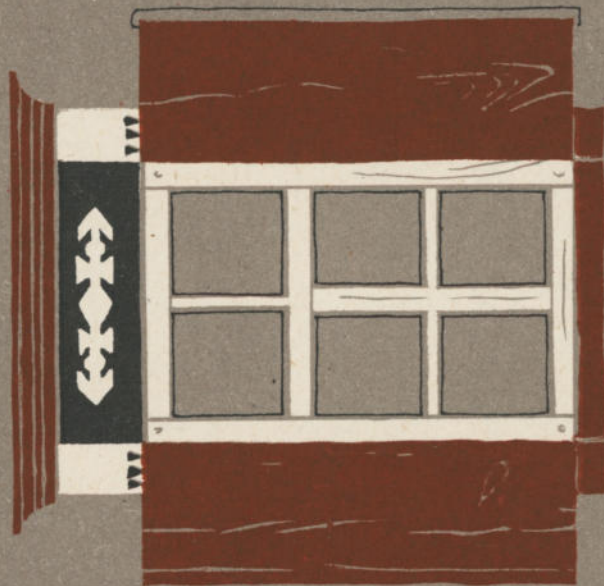
1

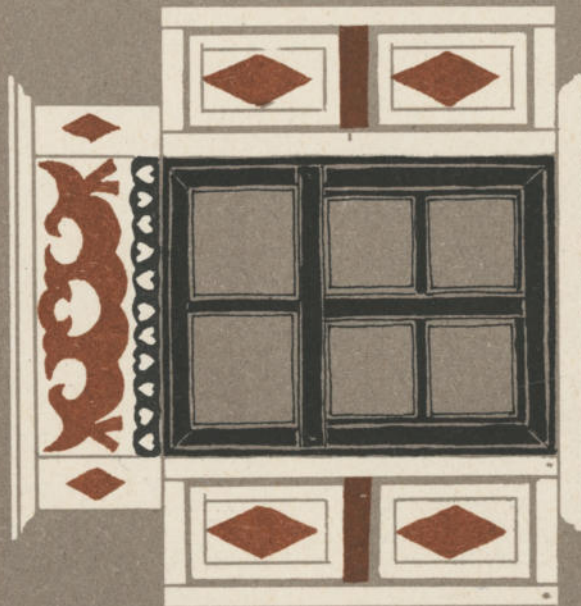
10 0 10 20 30 40 50 60 70
cm

Пофарбування набірних дверей. П'ятдесяті роки. 1—с. Калішіві, Хмельницької обл.; 2—с. Вихватівці, Хмельницької обл. Рисунок автора.

1

2

10 0 10 20 30 40 50 60 70
 CM

1—с. Захлюпанка, Полтавської обл. За матеріалами Ю. Хохла, 2—Фенівічі, Київської обл. Обмір автора.

бічний фасад («причілок»)¹. Таке розташування вікон обумовлювалося найбільш раціональною орієнтацією будинку по сторонах світу та потребою в кращому освітленні окремих частин приміщення.

Завдяки орієнтації головного фасаду будинку на південь найбільш повно використовуються сприятливі кліматичні фактори для підвищення побутових умов (захист від перегріву влітку та прогрів жилого приміщення взимку). В той же час через вікна у причілковій стіні, що орієнтовані на схід, приміщення влітку інсолюється прямим сонячним промінням у ранкові години, тобто тоді, коли теплова дія сонячного проміння ще незначна². Північний бік у старих хатах, як правило, не мав вікон, за винятком невеликого віконця, яке іноді робили на печі (напичне вікно) або над пілом (напільне вікно).

Таким чином, розташування віконних прорізів в старих хатах пов'язані з кліматичними факторами і обумовлюється внутрішньою організацією приміщення.

У більшості районів України (за винятком частини західних районів) одне з вікон головного фасаду хати поблизу вхідних дверей освітлювало піч (передпичне вікно). Друге вікно з головного фасаду і третє причілкове (застільне, покутне) освітлювали парадний, червоний куток приміщення, розташований проти входу. В гірських районах Карпат у житлі гуцулів причілкових вікон звичайно не робили, оскільки з цього боку до хати примикає прибудова (притула).

¹ Мова йде про найбільш розповсюджений тип старого житла — хата+сіні+комора. У Харківській, Полтавській, Сумській, а також південних областях України причілковий фасад, звернений у бік вулиці, має часто 3 вікон. В цьому прийомі, безумовно, має місце вплив російського народного зодчества. В будинках сучасного будівництва у будь-яких районах Української РСР все частіше роблять 3 вікон на бічному фасаді.

² В хатах, що мали два приміщення—хата+сіні+хата, одне з них мало орієнтацію на захід.

Вікна у масовому селянському житлі робили мінімальних розмірів, в зв'язку з чим жилі приміщення були недостатньо освітленими, особливо окремі їх частини.

На головному фасаді старого селянського житла, що мало одну кімнату, вікна мали різні розміри. Одне з них, яке досягало здебільшого $\frac{3}{4}$ величини другого, завжди освітлювало кухонну частину приміщення, друге — парадну. У хатах, які мали дві жилі кімнати («хата через сіни»), звичайно більші за розмірами вікна розміщували в парадному приміщенні — світлиці, яке було, по суті, літнім, через що величина прорізів з точки зору охолодження взимку не мала істотного значення.

Краще освітлення парадного приміщення властиве і новому колгоспному будівництву, але шляхом збільшення кількості вікон. Кімната площею 16—20 м² має три, а іноді й чотири вікна, а кухня-їдальня площею в 14 м² освітлюється здебільшого лише одним вікном.

У ряді районів Правобережної України (Львівська, Тернопільська та інші області) замість двох окремо розміщених вікон на головному фасаді робили одне, але збільшеного розміру¹.

На Поділлі (деякі райони Хмельницької, Вінницької, Тернопільської областей) на головному фасаді будинку робили спарені вікна впритул одне до одного.

Відстань від підлоги до підвіконня в старих хатах була теж неоднакова. На Лівобережжі вікна здебільшого розміщували на відстані 0,7—0,8 м від підлоги (тобто вони мали нормальну висоту), а на Поділлі та Заході—на відстані 0,9—1,10 м, що пов'язано з їх пропорціями. На Пол-

¹ Цей прийом є пережитком, який зберігся в цих районах з того часу, коли стягався податок з кожного вікна. С. Є. Бломквіст. Селянські будівлі росіян, українців і білорусів. Східно-слов'янський етнографічний збірник М., Видавництво АН СРСР, 1956.

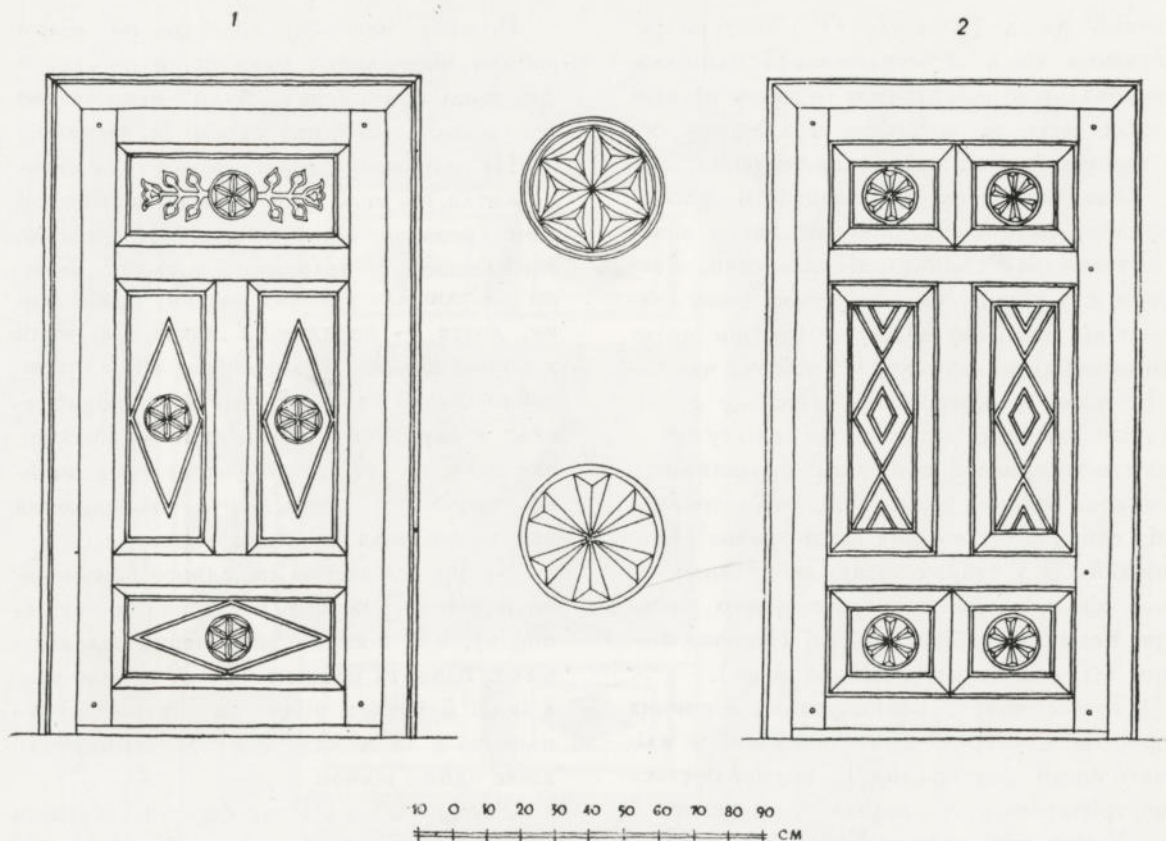

Рис. 113. Обробка зовнішніх фільончастих дверей. П'ятдесяті роки; Хмельницька обл.
1—с. Суржа; 2—с. Кадіївці. Обміри автора.

тавшині та в інших східних районах вікна мали вертикально видовжені пропорції, на Поділлі їх робили квадратними, а на заході горизонтально видовженими, причому площа віконних прорізів — приблизно однакова.

Освітлення приміщення при маленьких квадратних вікнах гірше, ніж при вертикально видовжених, тому що при більшій відстані між верхом вікна та стелею світло гірше відбивається від стелі і менше освітлює глибину приміщення. Отже, вертикально видовжені пропорції вікон сприяють кращим умовам освітлення і через те у районах, де робили квадратні чи близькі до них за пропорціями вікна, вони розмі-

шувалися вище, завдяки чому зменшувалася відстань від верха вікна до стелі й поліпшувалося освітлення приміщення.

Різні пропорції віконних прорізів у східних і західних районах пояснюються, напевне, історичними умовами. В західних районах (на Поділлі, особливо в Карпатах) у кінці XIX і навіть на початку XX ст. ще застосовувалися курні хати з волоковими вікнами, які у східних районах на цей час майже зникли. Давні способи відчинення вікон збереглися на заході України, зокрема в районі Карпат. Так, наприклад, у Львівській області збереглися хати, вікна яких відсуваються в бік (з внутрішнього боку стіни) за принципом волокового

Рис. 114. Типи перепльотів та пропорції вікон у жилих будинках колгоспників:
 1, 7, 10—Станіславська обл.; 2, 4, 6—Закарпатська обл.; 3—Тернопільська обл.; 5, 11,
 12—Львівська обл.; 8—Волинська обл.; 9, 13—Ровенська обл.; 14—Полтавська обл.;
 15—Черкаська обл.; 16, 21—Хмельницька обл.; 17—Луганська обл.; 18, 22, 23—Київ-
 ська обл.; 19—Чернігівська обл.; 20—Вінницька обл.; 24—Херсонська обл.; 25—Дніпро-
 петровська обл.; 26—Сумська обл. Обміри автора.

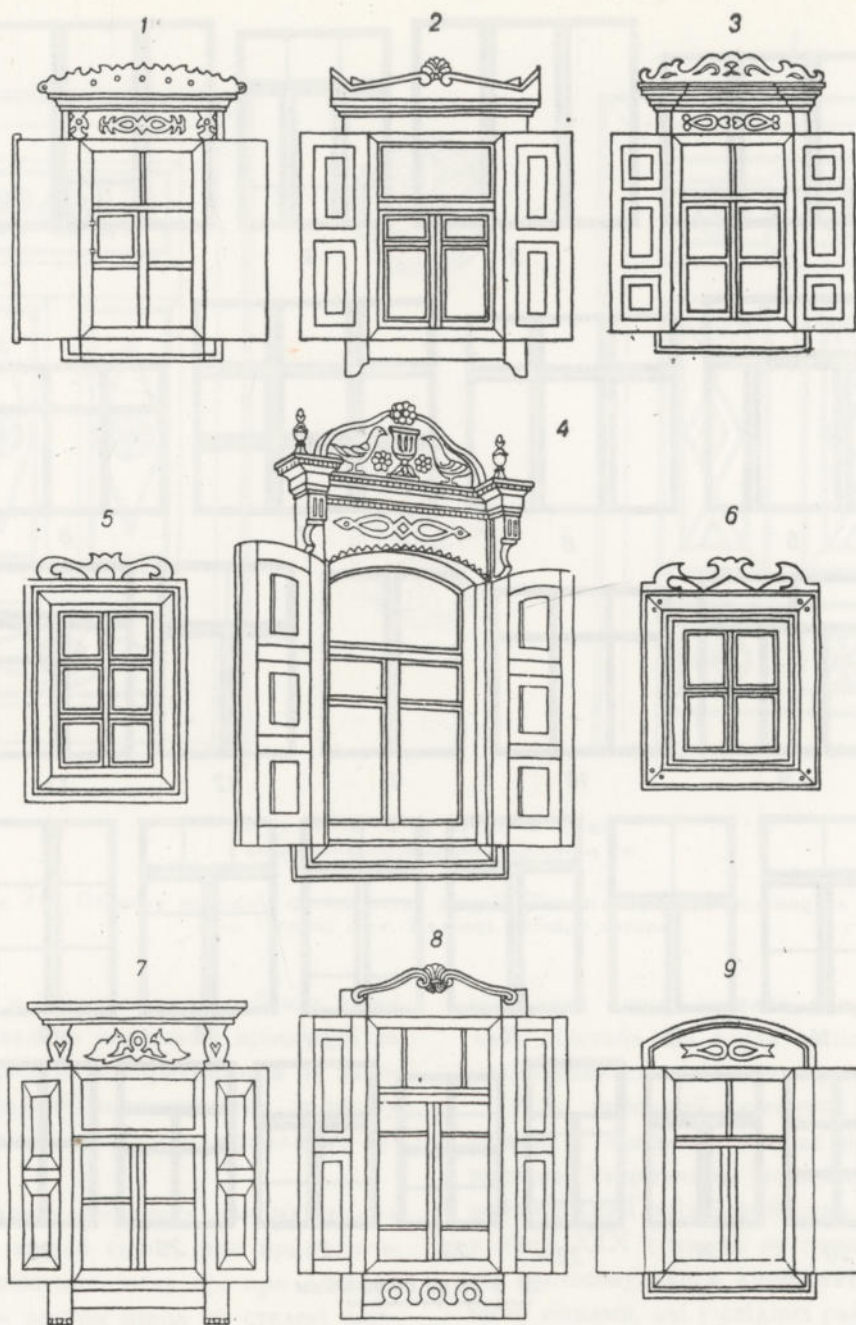

Рис. 115. Типи вікон. Початок XX ст.
 1, 3, 4, 9—Кіровоградська обл.; 2, 7—Полтавська обл.; 5, 6—Вінницька обл.; 8—Сумська
 обл. Обміри автора та за матеріалами М. Коломійця і Ю. Хохла

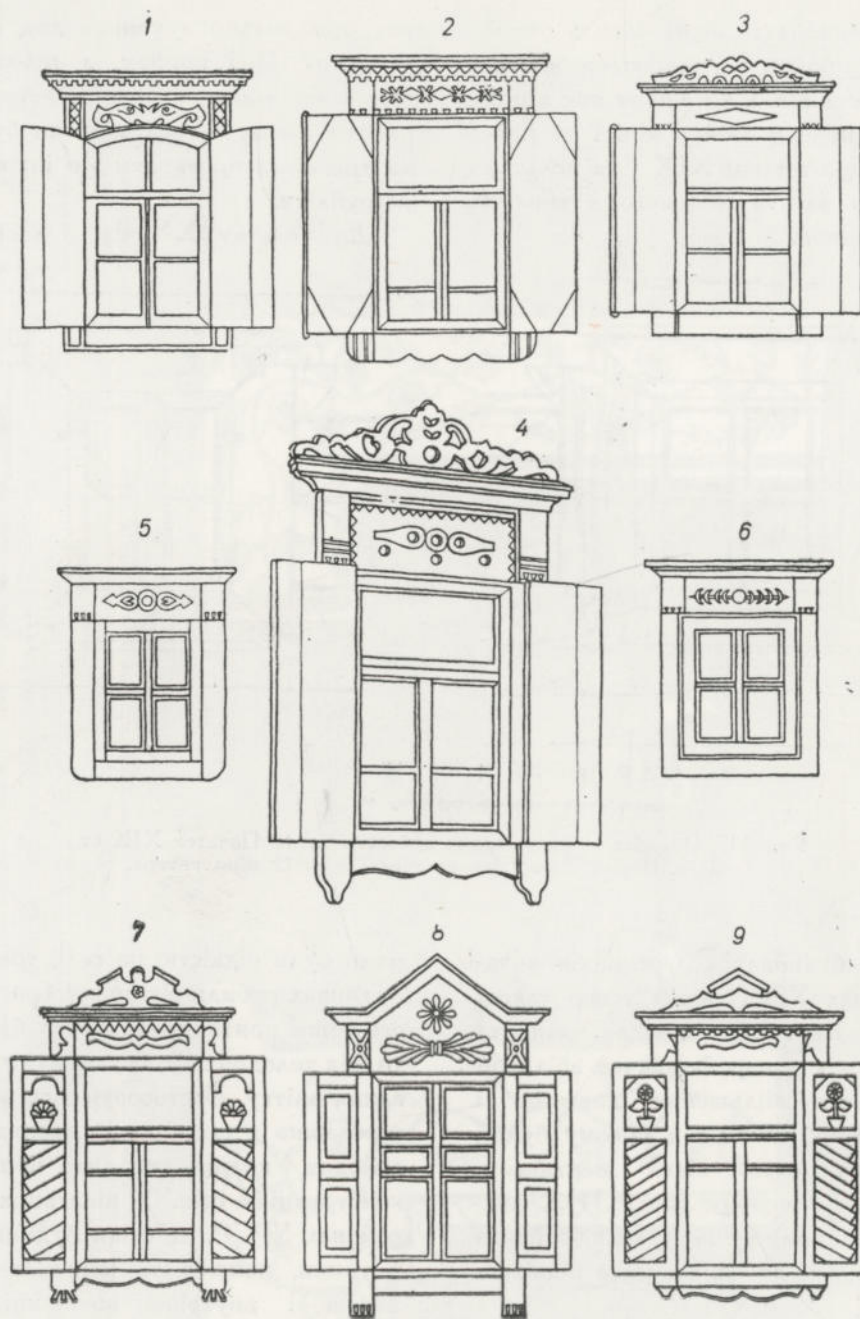

Рис. 116. Типи вікон. Початок XX ст.
 1—Чернігівська обл.; 2, 7, 9—Київська обл.; 3—Полтавська обл.; 4—Сталінська обл.;
 5—Вінницька обл.; 6—Черкаська обл.; 8—Сумська обл. Обміри автора та С. Таранушенка.

вікна, а в Закарпатті вікна мають петлі лише з одного боку і відчиняються повністю. Збереження таких архаїчних рис в цих районах вплинуло в якійсь мірі і на пропорції вікон, що в кінці XIX і на початку XX ст. мали багато спільного з типами старовинних вікон.

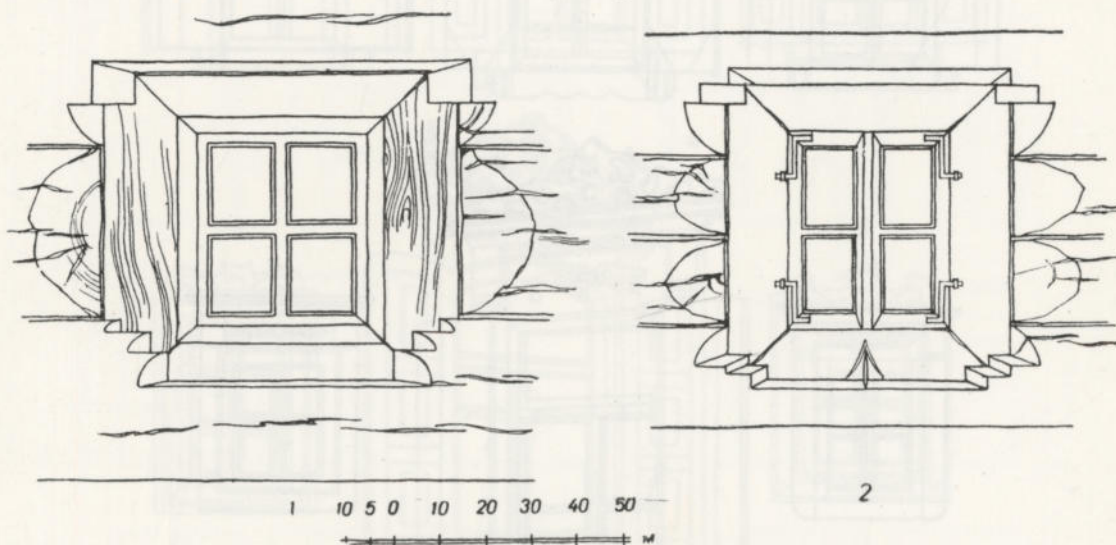

Рис. 117. Обробка вікон у старих рублених хатах. Початок XIX ст.
1, 2—с. Чорна Тиса, Закарпатської обл. Обміри автора.

В жилих будинках колгоспників в західних районах УРСР вікна тепер також мають квадратні або близькі до квадрата пропорції, однак площа їх значно збільшилась за рахунок збільшення довжини і висоти. В інших районах в новому будівництві переважають вікна вертикально видовжених пропорцій (рис. 114). Освітлення жилих приміщень у всіх районах становить від $\frac{1}{12}$ до $\frac{1}{8}$, а висота підвіконня — 0,8 м.

Площа віконного прорізу у будинках східних районів менша, ніж у західних районах УРСР. В зв'язку з цим для нормального освітлення однакового за площею жилого приміщення на заході роблять меншу кількість вікон, ніж в інших райо-

нах, що значно зручніше для організації інтер'єра. Цей прийом, а також застосування вікон досконалішої конструкції перепльотів поширюється завдяки будівництву за типовими проектами і в інших районах республіки.

До початку XX ст. подвійні віконні

рами були рідкістю на селі, тому у старих будинках робили віконниці (рис. 115, 116), основним призначенням яких було захищати від холодних вітрів узимку та від перегрівання влітку. Застосовуються вони і тепер переважно у східних і деяких південних районах України, особливо при каркасних конструкціях стін. У південних (і інших) районах УРСР, де стіни будинків роблять з глини, каменю та цегли, влаштовують також і внутрішні віконниці, які легше прикріплювати, ніж зовнішні.

Найдавніші типи віконниць були одноствулковими. Їх, як правило, виготовляли з товстих дощок впритул або вчетверть, закріплених шпугою з внутрішнього боку. Із збільшенням розмірів вікон почали

Розпис рогів напильної стіни будинку. Хати старі, розпис сорокових років.
1—с. Верхнячка, Черкаської обл.; 2—с. Дмитрушки, Черкаської обл. Рисунок автора.

2

A vertical scale bar with markings from 0 to 70 cm. The markings are labeled 0, 10, 20, 30, 40, 50, 60, and 70. The unit 'CM' is indicated at the top.

Пофарбування вікон з віконницями. Сорокові роки.
1—с. Нижня Дубешня, Київської обл.; 2—с. Лески, Черкаської обл. Рисунок автора.

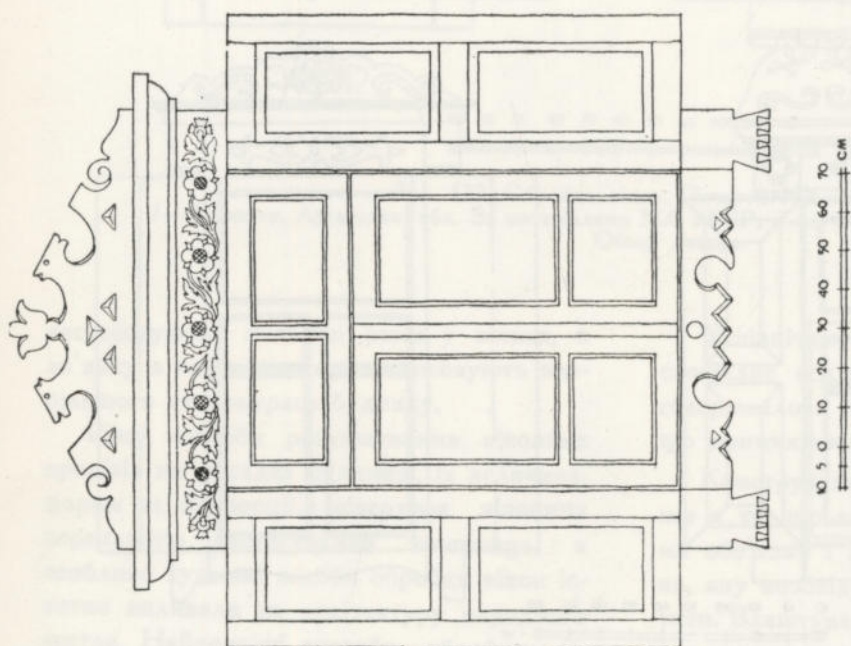

Рис. 118. Обробка вікна з застосуванням різьби. Тридцяті роки; с. Стара Буда, Київської обл. За матеріалами Д. Криворучка.

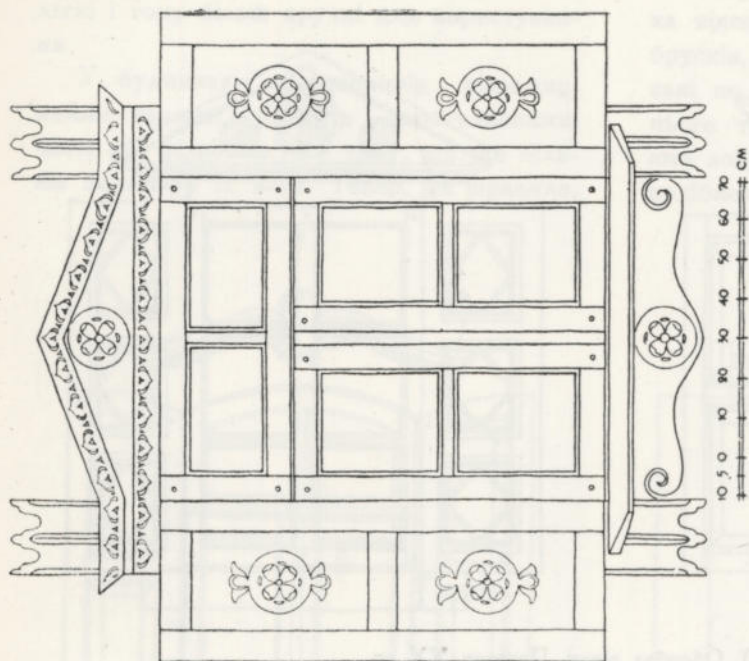
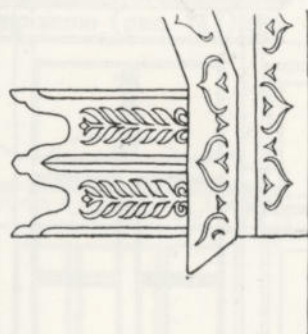

Рис. 119. Обробка вікна з застосуванням різьби. Сорокові роки; с. Стара Буда, Київської обл. За матеріалами Д. Криворучка.

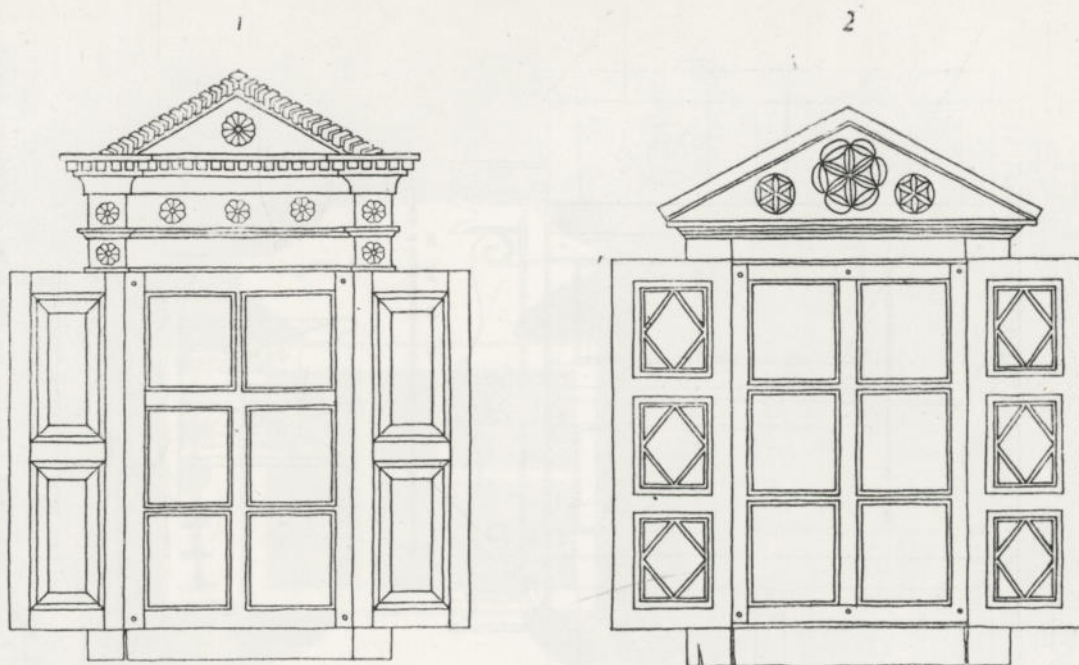

Рис. 120. Обробка вікон. Початок XX ст.
1—с. Седнів, Чернігівської обл.; 2—с. Пії, Київської обл. Обміри автора.

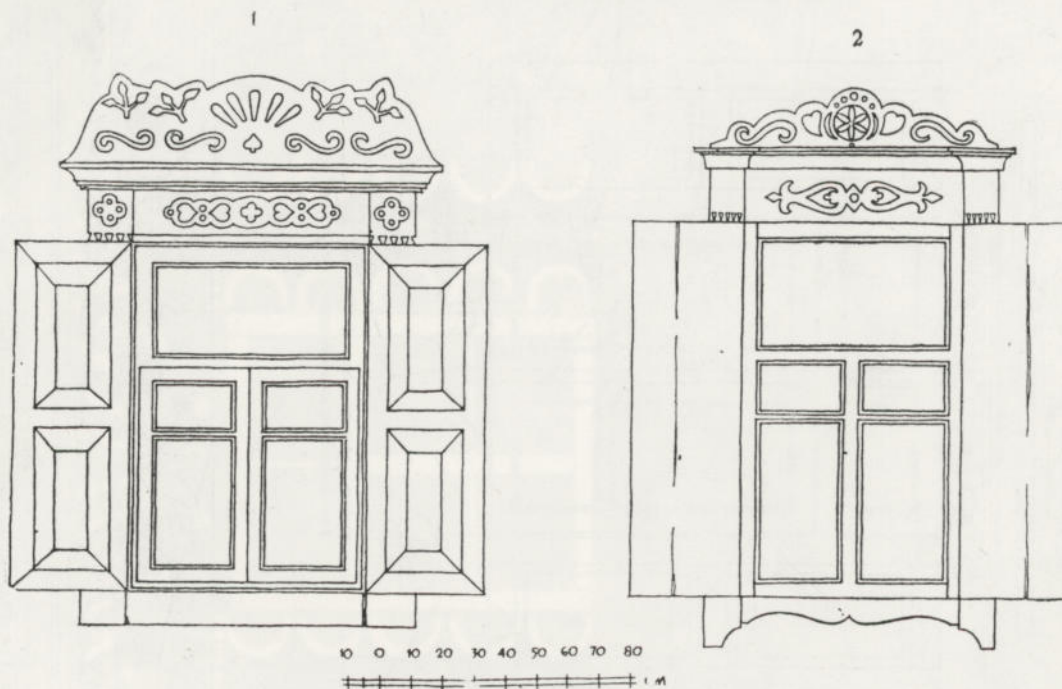

Рис. 121. Обробка вікон. Тридцять років.
1—с. Бегаж, Чернігівської обл. Обмір автора; 2—с. Шувальківка, Дніпропетровської обл.
За матеріалами МА УРСР.

застосовувати двостулкові віконниці, більш легкі і тому більш зручні для користування.

У будинках колгоспників віконниці майже завжди роблять двостулковими, часто — фільончастого типу, що ще більше полегшує їх вагу. Тепер, як правило,

тах кінця XVIII і початку XIX ст. обв'язка віконного прорізу робилася з великих брусків, у пази яких закріплювалися стесані по краях вінці зрубу. Частини верхнього та нижнього вінців, які підтримують зовні обв'язку, оздоблювалися уступоподібною порізкою (рис. 117).

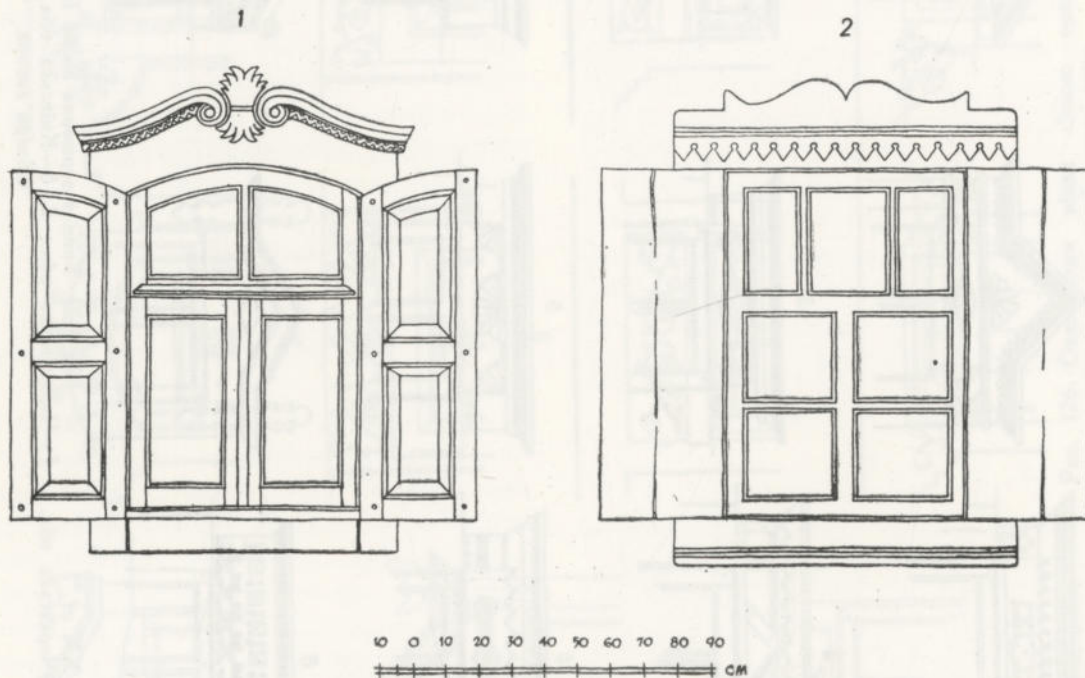

Рис. 122. Обробка вікон. Початок XX ст.
1—Ровеньки, Луганської обл. За матеріалами МА УРСР; 2—с. Стецівка, Черкаської обл.
Обмір автора.

застосовують подвійні рами у вікнах, в зв'язку з чим віконниці застосовують здебільшого як прикрасу будинку.

Різні способи розташування віконних прорізів на фасадах будинків, їх величина, форми та пропорції, візерункові віконних переплетів, застосування віконниць, а особливо художні засоби обробки вікон істотно впливали на архітектуру народного житла. Найдавніші способи обробки віконних прорізів можна спостерігати у старих хатах гірських районів Карпат. В ха-

У північних районах України (Полісся) своєрідне облямування віконного прорізу створювалося шляхом стесування вінців, що примикають до обв'язки.

Конструктивним недоліком цих прийомів є те, що між вертикальними частинами обв'язки і зрубом утворювалася щілина, яку необхідно було ретельно законопатити. Влаштування наличника, який закривав цю щілину, змінило характер облямування вікна, а в зв'язку з цим — і його обробку. В старих хатах Полісся наличники

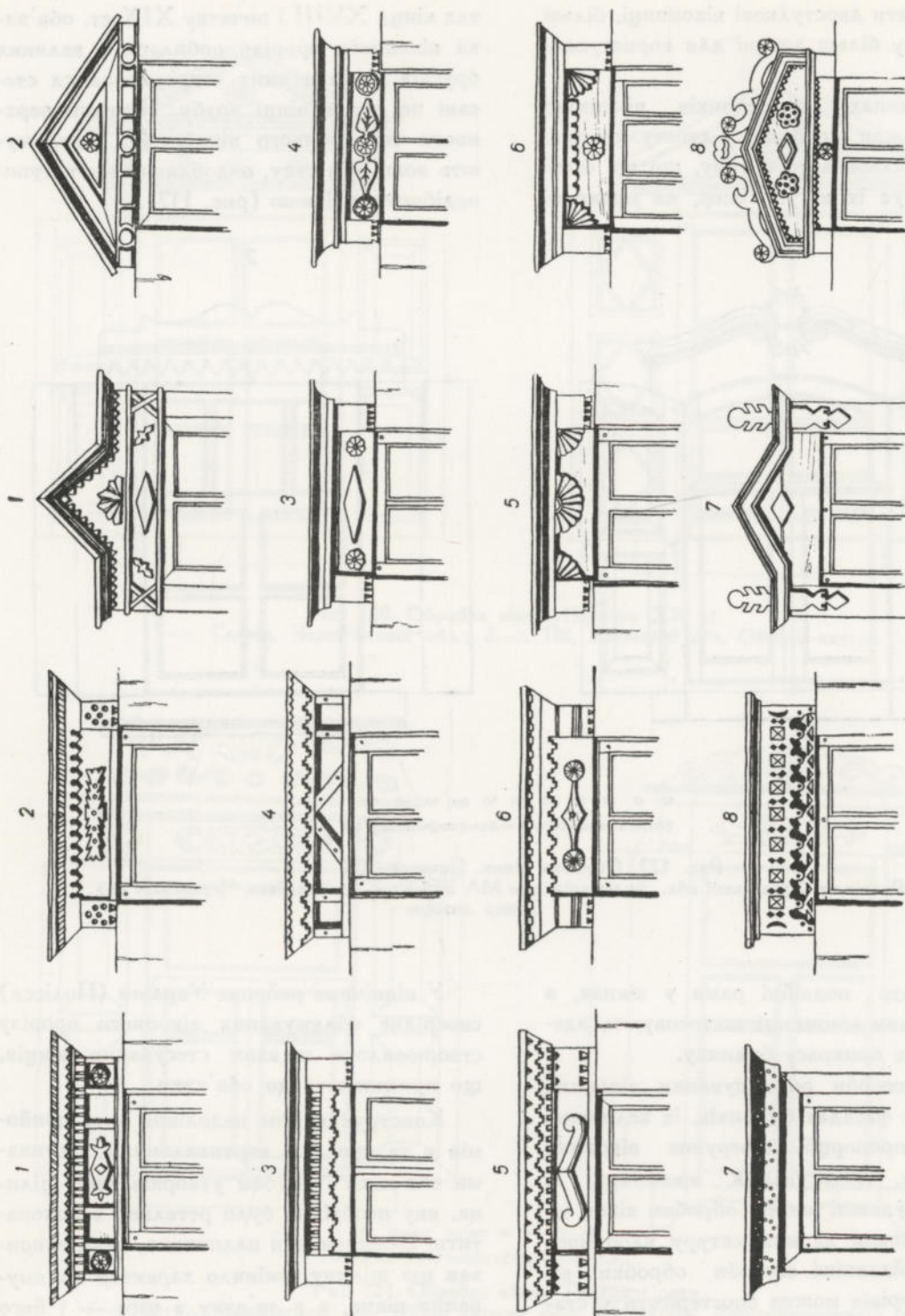

Рис. 123. Типи завершення вікон. Початок XX ст.
1—5, 8—Київська обл.; 6—Чернігівська обл.; 7—Черкаська обл.
Обміри автора.

Рис. 124. Типи завершення вікон. Початок XX ст.
1—Чернігівська обл.; 2, 8—Київська обл.; 3—7—Черкаська обл.
Обміри автора.

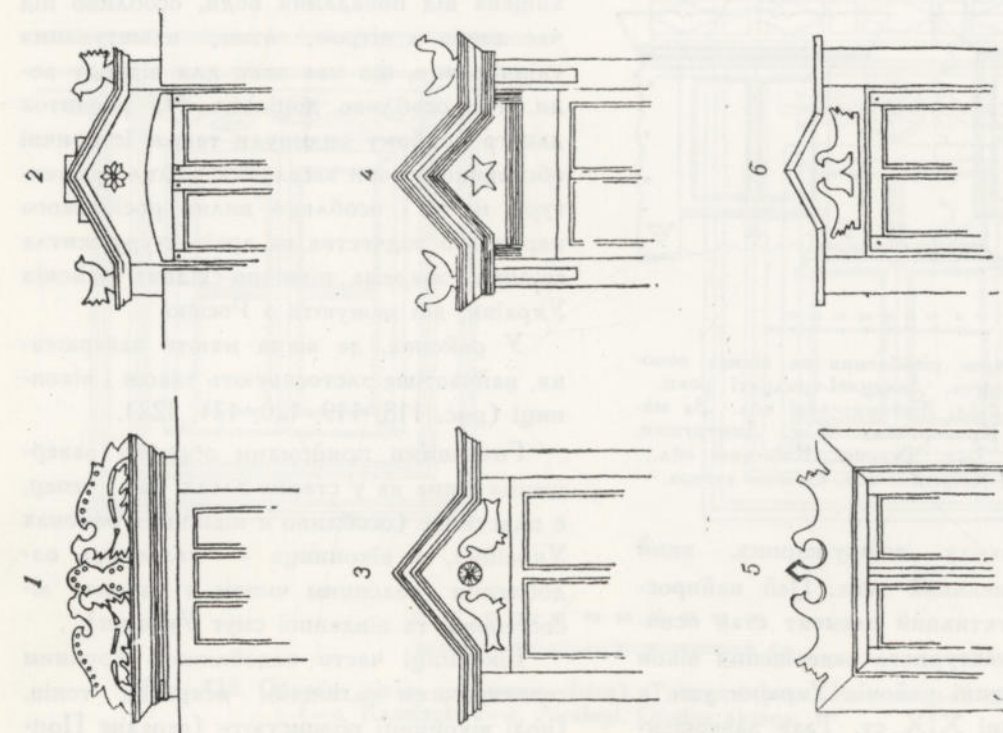

Рис. 125. Типи завершення вікон. Двадцяті-сорокові роки.
1—Чернігівська обл.; 2—Миколаївська обл.; 3, 4—Житомирська
обл.; 5—Чернівецька обл. Обміри автора; 6—Полтавська обл.
Обмір П. Юрченка.

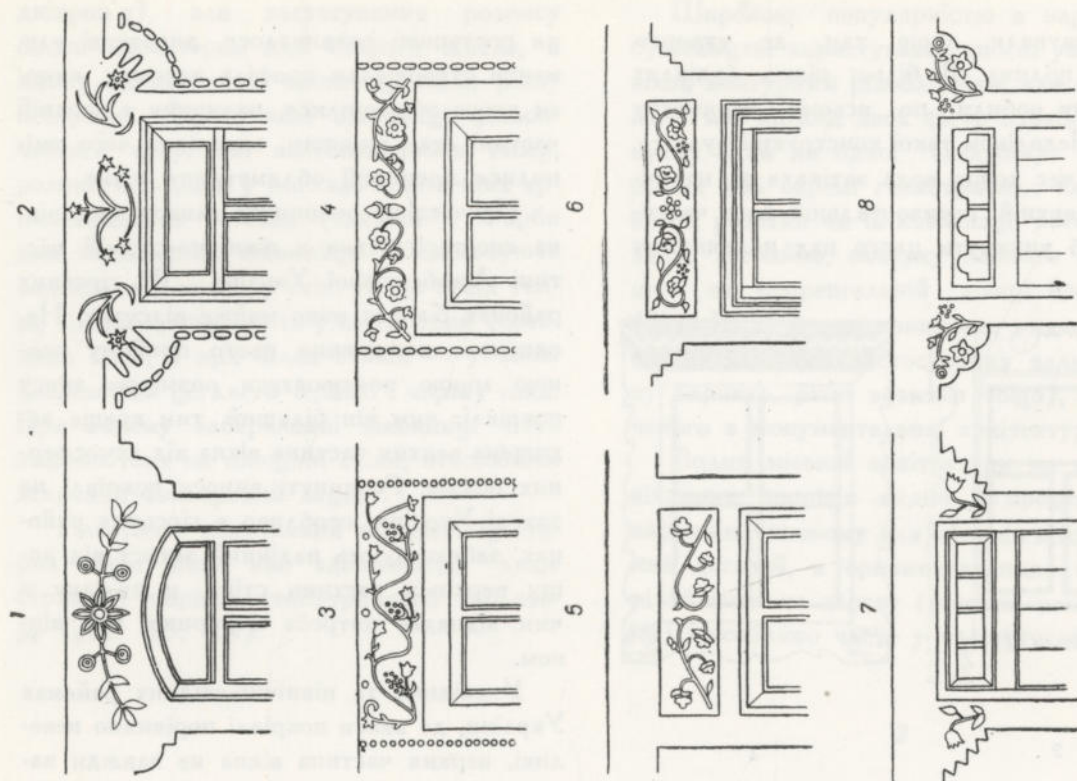

Рис. 126. Оздоблення вікон ліпною орнаментикою. Сорокові-
п'ятдесяті роки.
1—Хмельницька обл.; 2—8—Вінницька обл. Обміри автора та
М. Буденка.

розташовували лише там, де утворювалася щілина. В більш пізніх будівлях наличник робили по всьому периметру вікна. Недоліком такої конструкції було те, що під час дощів вода затікала за наличник у верхній, горизонтальній його частині. Щоб уникнути цього над наличником

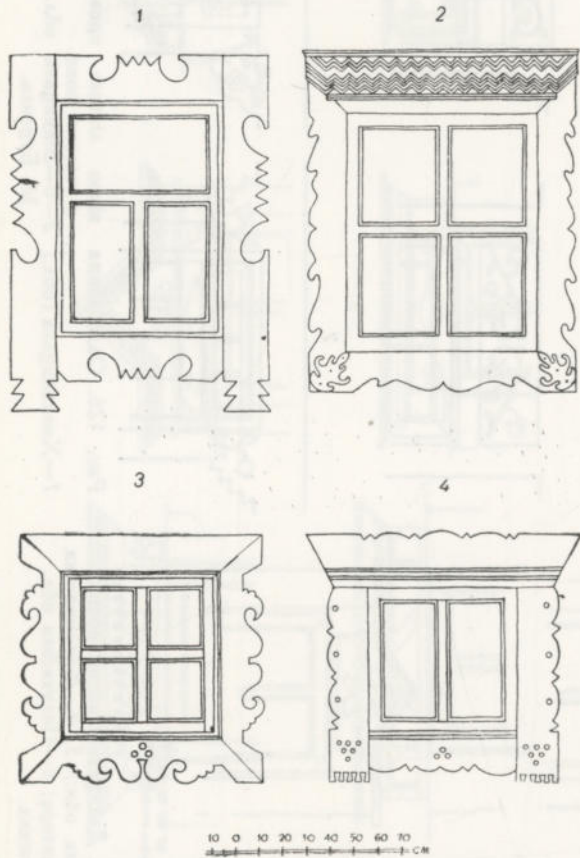

Рис. 127. Контурне різьблення на вікнах допоміжних приміщень. Двадцяті-тридцяті роки. 1—с. Кам'яний брід, Житомирської обл. За матеріалами Д. Крижоручка; 2—с. Дмитрушки, Черкаської обл.; 3—с. Тулинці, Київської обл.; 4—с. Степанці, Київської обл. Обміри автора.

прибивали похилу дошку-карниз, який створював невеликий звис. Цей найпростіший конструктивний елемент став основою для архітектурного завершення вікон в значній частині районів України уже в другій половині XIX ст. Таке завершен-

ня поступово розвивалося, додаткові елементи створювали профіль карнизу, виноси якого збільшилися, наличник у верхній частині став ширшим, внаслідок чого змінилися пропорції облямування вікна.

Найчастіше розвинуте завершення вікна спостерігається в північно-східній частині Лівобережної України. В гірських районах Карпат воно майже відсутнє. Невідповідне поширення цього прийому певною мірою пояснюється розміром звису покрівлі: чим він більший, тим краще захищена верхня частина вікна від атмосферних опадів. Розвинуті виноси покрівлі на заході України, особливо в гірських районах, забезпечують надійний захист від дощу верхньої частини стіни, в зв'язку з чим відпадає потреба в карнизі над вікном.

У східних та північно-східних районах України, де звиси покрівлі порівняно невеликі, верхня частина вікна не завжди захищена від попадання води, особливо під час дощів з вітром, отже, влаштування увінчування, що має звис для відводу води, тут особливо доцільне. На розвиток даного прийому вплинули також історичні обставини, умови заселення, вплив архітектури міста і особливо вплив російського народного зодчества на архітектуру житла східних, зокрема північно-східних районів України, які межують з Росією.

У районах, де вікна мають завершення, найчастіше застосовують також і віконниці (рис. 118, 119, 120, 121, 122).

Головними прийомами обробки завершення вікна як у старих хатах, так і тепер, є пластичне (особливо в північних районах України), а віконниці — кольорове оздоблення (головним чином в районах лісостепової та південної смуг України).

Віконниці часто оздоблюють крупним геометричним малюнком яскравих тонів. Іноді віконниці розписують (середнє При-

дніпров'я), але застосування розпису більш характерне для старого житла, в якому одноствулкові віконниці мали рівну поверхню. Двостулкові віконниці фільончастого типу, які застосовуються тепер, розписують іноді у вигляді невеличких орнаментальних вставок («квітки»). Фарби для оздоблення віконниць застосовують залежно від кольору стін. Якщо стіни темні, віконниці фарбують у світлі тони (особливо білі), а при білих стінах — у темні (переважно цеглясто-червоні і чорні) тони. При такому забарвленні віконниці чітко виділяються на площині стіни, створюючи яскравий кольоровий акцент.

Пластичне оздоблення завершення старих типів вікон має здебільшого лише стриману порізку геометричного характеру (рис. 123, 124).

Широкою популярністю в народному будівництві користувався спосіб увінчання вікон контурним різьбленням, яке здебільшого має вигляд двох фігур птахів, повернутих одна до одної (голубів). Фігури птахів або окремі геометричні елементи, квіти, розетки чи їх комбінації встановлювали, звичайно, поверху карниза або під ним на шпренгельній дошці (рис. 124, 125). Іноді у цих прикрасах видно вплив стилю барокко (застосування валюти типу барокко, різні завитки тощо), запозиченого з монументальної архітектури міст.

Вплив міської архітектури на обробку віконних прорізів видно в профілюванні карнизів, типовому для обломів архітектурних деталей, в орнаментальних мотивах різьблення по дереву (йоники, намисто та ін.) і особливо часто у влаштуванні крап-

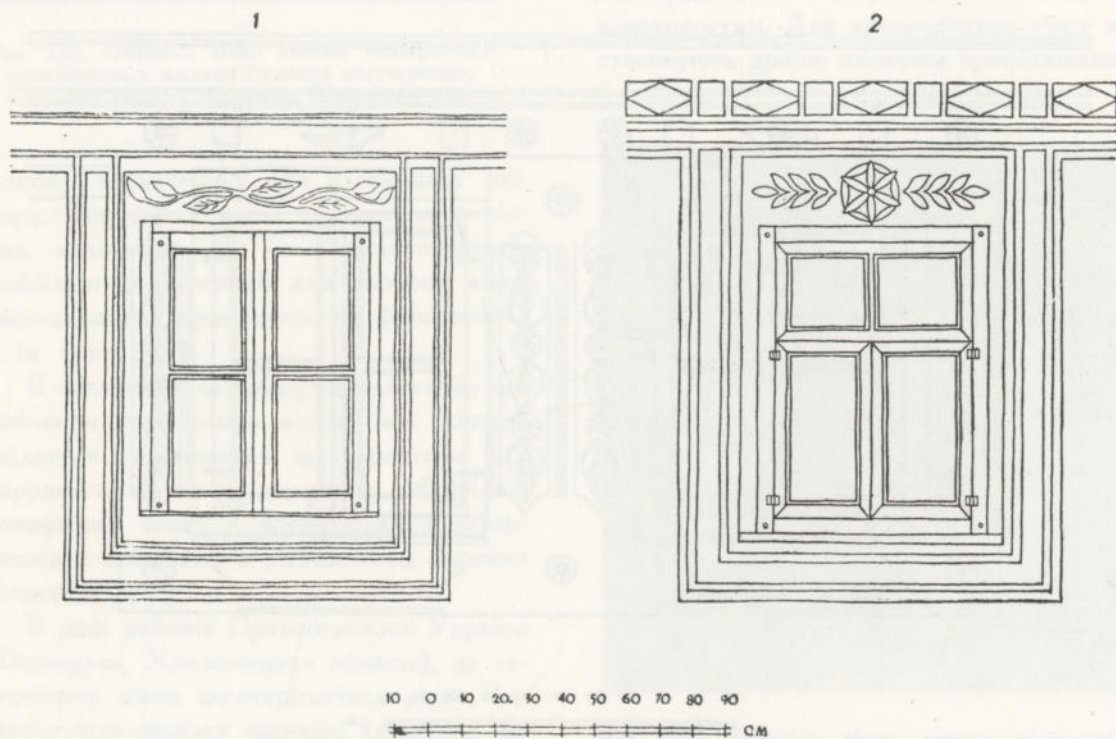

Рис. 128. Обробка вікон орнаментом (гіпс). Тридцять років. Хмельницька обл.
1—с. Кадіївці; 2—с. Лісківці. Обміри автора.

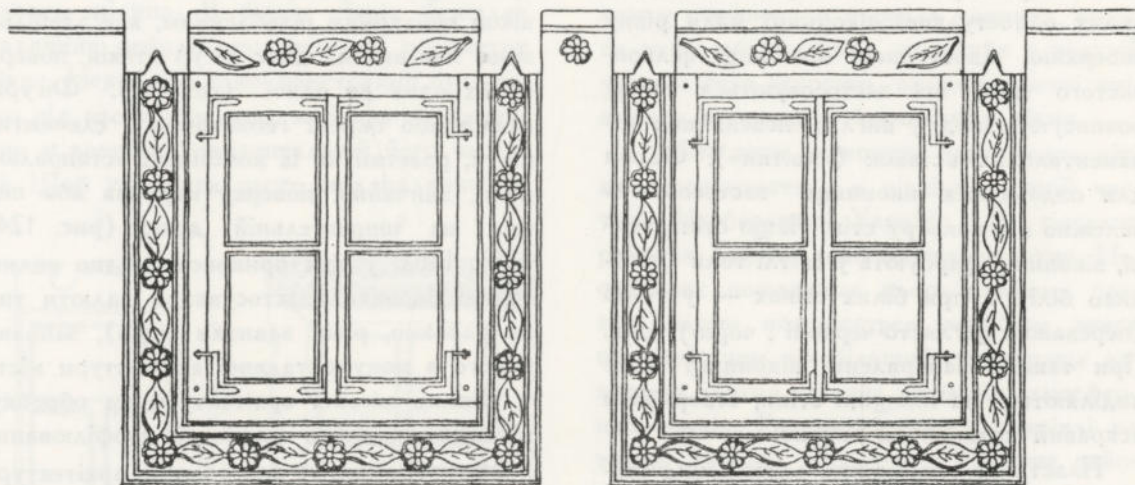

Рис. 129. Обробка вікон з застосуванням орнаментальних мотивів (гіпс). Сорокові роки; с. Кадіївці, Хмельницької обл. Обмір автора.

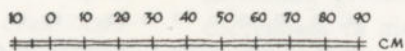
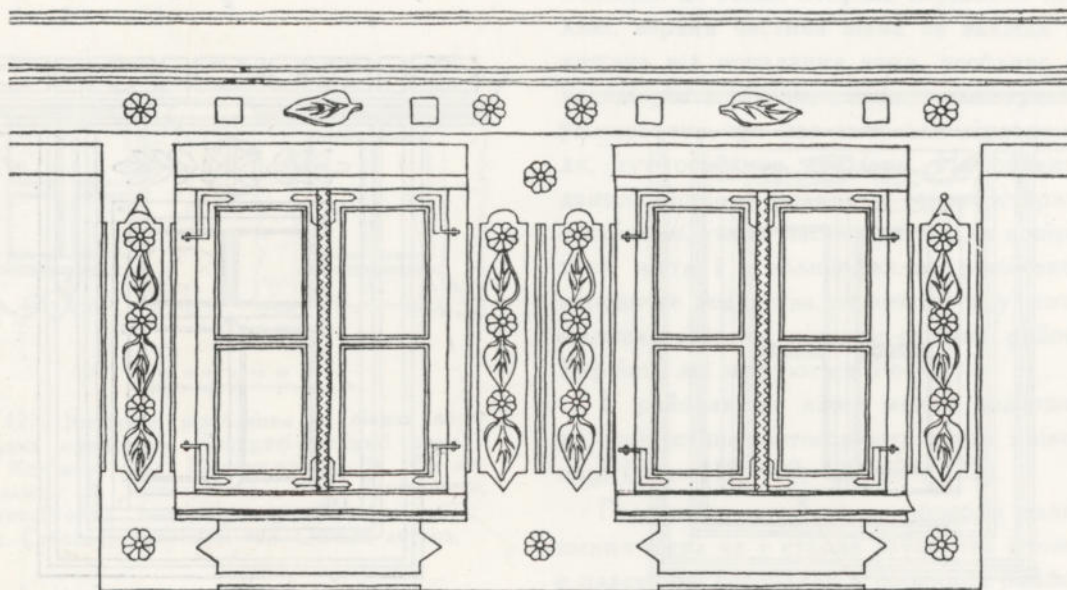

Рис. 130. Обробка вікон орнаментом (гіпс). Тридцяті роки; с. Кадіївці, Хмельницької обл. Обмір автора.

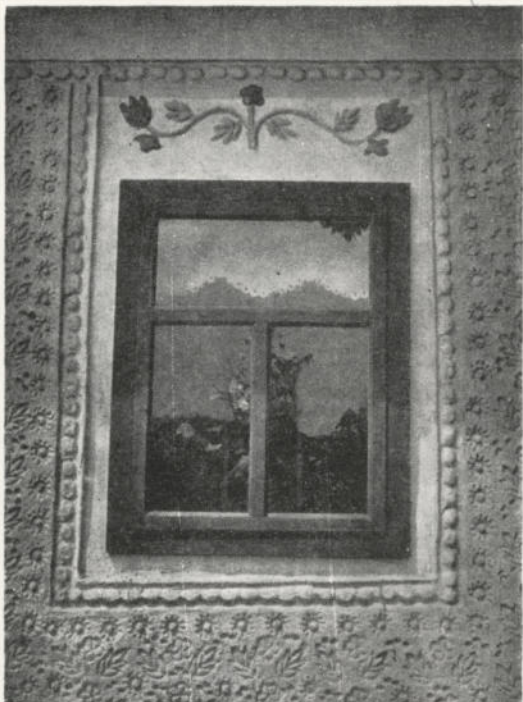

Рис. 131. Обробка вікна ліпним поліхромним орнаментом в жилу будинку колгоспника. Сорокові роки; с. Клебань, Вінницької обл. Фото автора.

линок, характерних для класичного ордеру. Контурний поріз вертикальних частин наличника, що іноді застосовується, найбільш характерний для обробки вікон господарських приміщень, на фронтонах і т. ін. (рис. 127).

В сучасному будівництві пластичне оздоблення завершення вікон має багато спільного з прийомами, що характерні для народного житла у минулому. Найбільш поширеним тепер є профілювання завершення в поєднанні з різьбленням окремих елементів профілю.

В ряді районів Правобережної України (Вінницька, Хмельницька області), де завершення вікон спостерігається рідко, застосовують порізок окремих елементів перепльоту, головним чином, планок, які закривають щілину між стулками вікна

(нащільники). Віконний проріз в будинках цих районів обрамлюють також профільованими наличниками з глини або гіпсу часто в сполученні з рельєфним орнаментом, виконаним з того ж матеріалу.

В південних районах Хмельницької області (Кам'янець-Подільський, Ориновський та інші) рельєфний орнамент розміщують понад вікнами і по периметру вікон (рис. 128, 129, 130), у Вінницькій області (Тульчинський, Олександрівський та інші райони) — переважно понад вікнами, створюючи самостійну, осьову композицію (рис. 131, 132, 126).

Тут майже завжди яскраво забарвлюють або сам орнамент, або ту частину стіни, на якій він розміщується.

Характер профілю і інших пластичних елементів, які застосовують для обрамлення і обробки віконного прорізу, залежить від будівельних матеріалів і відповідає їх властивостям. Для використання гіпсу застосовують дрібне насичене профілювання.

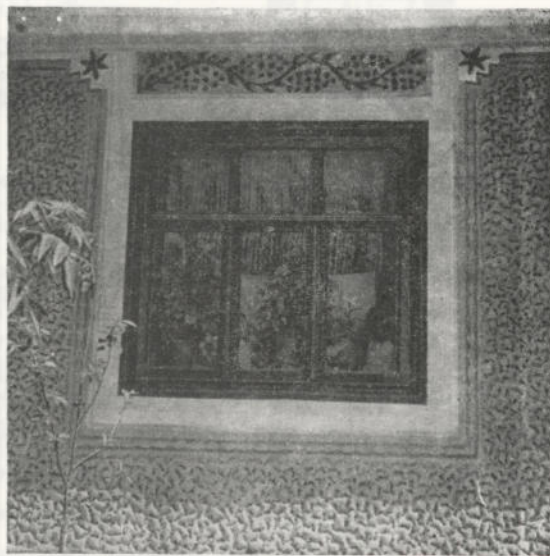

Рис. 132. Обробка вікна ліпним поліхромним орнаментом в жилу будинку колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Клебань, Вінницької обл. Фото Т. Самсоної.

В південних районах УРСР, де основним матеріалом для стін є камінь (вапняк), вікна також обрамлюють профільованим наличником, але з розвинутими і крупними елементами.

або більше і часто сполучають їх з елементами розпису. Різна ширина смужок, застосування різних кольорів в сполученні з орнаментними мотивами нескінченного орнаменту («хмелик») створює різноманітність

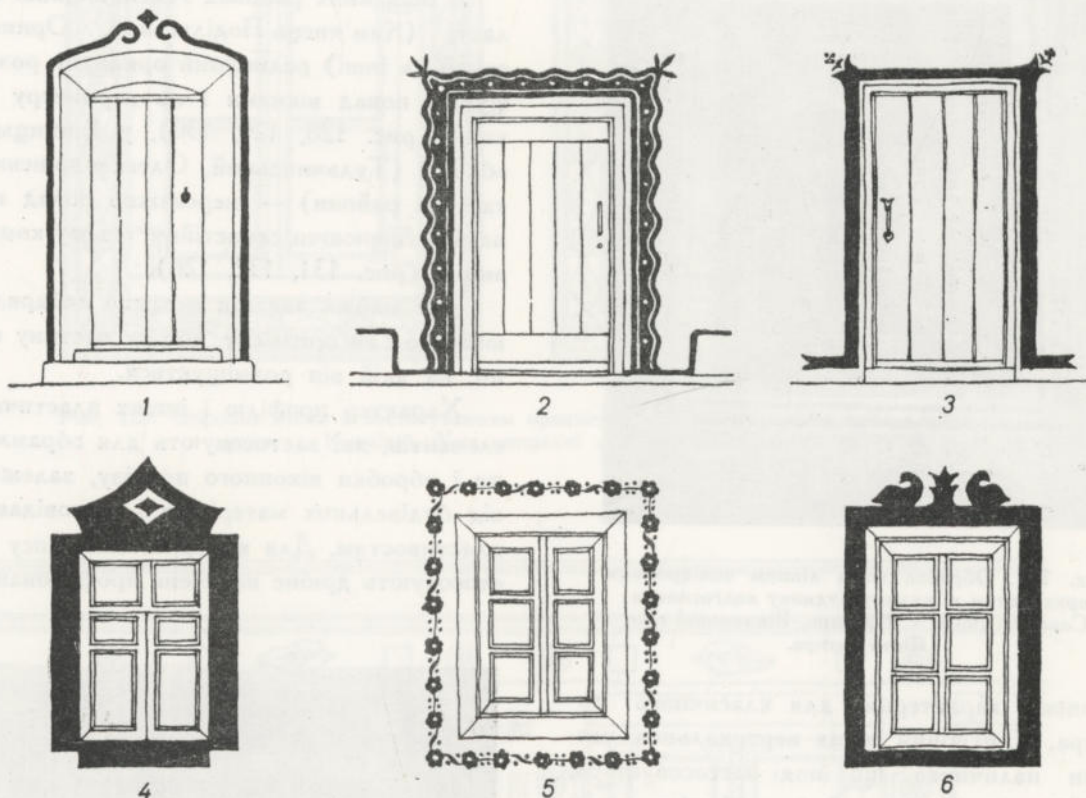

Рис. 133. Облямівування дверей і вікон кольоровими «підводками» та орнаментикою. Сорокові-п'ятдесяті роки.

1—с. Володимирівка, Миколаївської обл. За матеріалами В. Жиздринського;
2—с. Панівці, Хмельницької обл.; 3—с. Маньківка, Черкаської обл.; 4—с. Дмитрушки, Черкаської обл.; 5—с. Кукули, Вінницької обл.; 6—с. Завадівка, Одеської обл.
Обміри автора.

У районах Одеської, Кіровоградської, Запорізької, а також західних областей України, де пластична обробка прорізу не розповсюджена, проріз часто обводиться яскравою червоною або синьою смугою, іноді імітуючи собою наличники (рис. 133). Таким самим кольором фарбують і завершення вікон. Кольорових смуг роблять дві

обрамлення віконного прорізу. Такі методи оздоблення вікон були особливо популярні в минулому для масового селянського житла, тому що невеликі вікна здавалися більшими і прикрашали фасад будинку.

Тепер частину стіни понад вікнами іноді фарбують в різні кольори, імітуючи цегляну перемичку (рис. 134).

В будинках, стіни яких мають значну товщину (глинобитні, глинолитні, саманні та інші) вікна робляться з глибокими амбразурами. В цих випадках зовнішні укоси вікон часто фарбують тонами, що відрізняються від основного кольору стіни. Так, наприклад, при білих стінах косяки фарбують в світло-блакитні, синьо-зелені або інтенсивно сині тони, а при кольоровому пофарбуванні стіни, особливо якщо воно інтенсивне, зовнішні косяки вікон робляться білими. Цей принцип пофарбування значно збагачує зовнішній вигляд будинку, навіть в тих випадках, коли інших декоративно-художніх засобів для рішення фасаду не застосовується.

В деяких районах (Хмельницька обл.) фарбування віконних відкосів поєднується з кольоровими смужками, що робляться на стіні навколо вікна або настінним розписом, що розміщується на площинах укосів.

Деяку закономірність можна простежити також при фарбуванні стін і віконних рам, звичайно, при темних стінах (відкритий зруб, інтенсивне пофарбування стіни тим чи іншим кольором) або темно-

Рис. 134. Фрагмент жилого будинку колгоспника. П'ятидесяті роки; с. Моївка, Вінницької обл. Фото автора.

му облямувані вікна раму роблять в світлих тонах (здебільшого білим кольором) і навпаки.

КОНСТРУКЦІЇ ТА ДЕКОРАТИВНО- ХУДОЖНЄ ОЗДОБЛЕННЯ СТІН

Україна, а також у Україні та
Карпатському регіоні. Для цього у минулому були використані
традиційні матеріали, які застосовували
в народній архітектурі. В сучасності, створюючи
райони, де архітектура була зручними для
життя матеріалами, часто робили з різних
або природних матеріалів. Оскільки це означає
те, що в минулому райони були побудовані на
матеріалі, який не змінив у часі, а значить, він
— надійний і не змінив нічого.
Тому можна на деякі відомі матеріали
матеріали і конструкції у народній

1. Традиційні матеріали / конструкції, які використовували в минулому, часто не змінилися, а значить, вони надійні і не змінилися.

Україна, а також у Україні та
Карпатському регіоні. Для цього у минулому були використані
традиційні матеріали, які застосовували
в народній архітектурі. В сучасності, створюючи
райони, де архітектура була зручними для
життя матеріалами, часто робили з різних
або природних матеріалів. Оскільки це означає
те, що в минулому райони були побудовані на
матеріалі, який не змінив у часі, а значить, він
— надійний і не змінив нічого.
Тому можна на деякі відомі матеріали
матеріали і конструкції у народній

2. Традиційні матеріали / конструкції, які використовували в минулому, часто не змінилися, а значить, вони надійні і не змінилися.

КОНСТРУКЦІЯ СТІН

АСТОСУВАННЯ різних конструкцій стін залежить головним чином від виду будівельного матеріалу, з якого вони споруджуються. У північних, лісових ра-

йонах України, а також у гірських районах Карпат основним будівельним матеріалом для стін у минулому була деревина. У лісостепових, менш багатих на ліс, районах як будівельний матеріал, крім деревини, використовували глину. В південних, степових, районах, де деревина була переважно привізним матеріалом, стіни робили з глини або природного каменю. Отже, на півночі та в гірських районах були найбільш поширені стіни із зрубу, в лісостеповій смузі — каркасні, а на півдні — монолітні¹. Такий поділ на зони обумовлює застосування матеріалів і конструкцій у народно-

му житлі приблизно з кінця XIX — початку XX ст.¹.

Величезний розмах сучасного будівництва вимагає суворої економії лісоматеріалу і тому стіни з глини, каменю та інших матеріалів все більше будують в районах Лісостепу і навіть на півночі України. Каркасні стіни будують у північних районах замість зрубових. Дедалі ширше роблять стіни з застосуванням цегли, шлакобетону, комишиту тощо.

Спорудження рублених будинків характерне тепер, головним чином, для районів Карпат та деякої частини північних районів України (рис. 135)². У гірських районах Карпат зруб роблять переважно відкритим із деревини хвойних порід. На півночі відкритий зруб спостерігається рідко, в основному в районах, що межують з Білорусією та РРФСР, тобто в північних районах Полісся. Тут для будівництва

¹ Хати із зрубу були поширені також в деяких районах Лісостепу, де раніше були лісові масиви.

² Карти застосування на території Української РСР (за винятком Кримської обл.) у сільському житловому будівництві різних конструкцій складені на основі матеріалів 1945—1955 рр.

Рис. 135. Карта застосування в жилих будинках стін із зрубу. Складена автором.

використовували переважно листяні породи. Рублені стіни з рівної та мірної деревини хвойних порід (сосна, ялина, піхта)—міцні і красиві (рис. 136), а стіни з деревини осики, верби, грабу, вільхи, липи тощо недосить якісні і мають мало привабливий вигляд.

Щоб зруб був рівний, без перекосів, два сусідні вінці припасовували комлем у різні боки, що призводило до найменшої кількості стесів.

Старі житла будувались з дерев'яних колод (кругляк), пластин, брусків. Використання кругляка характерне здебільшого для лісових районів України. З метою більш доцільного використання деревини вже в ХІХ ст. стіни будували також з колотих або пиляних пластин, плоский бік яких повернутий всередину будинку.

Як правило, зруб робили з лишком (кінці вінців на різках виходили за межі стіни). При цьому гірше використовували лісоматеріал, але кутки будинку менш промерзали, тому що деревина більш промерзає вздовж волокна, ніж упоперек.

В сучасному будівництві стіни рублених будинків роблять без лишків (рис. 137). Щоб захистити роги будинку від промерзання, їх утеплюють вертикально поставленими дошками, пришитими до зрізів вінця. Велика увага приділяється також якості врубок на рогах будинку, а також сполученню сусідніх вінців зрубу, щоб захистити їх від попадання води.

Нижні вінці зрубу (підвалини), які особливо зазнають дії атмосферної вологи, роблять з найбільш міцних порід деревини (дуб або смолисті колоди), які укладають на каміння або на дерев'яні стільці (стояни). Для стоянів використовують короткі товсті колоди чи пеньки з корінням.

При будівництві стін іноді спочатку складають перші 5—6 вінців, потім знімають останній, і вже по ньому роблять реш-

ту. Після цього весь зруб збирають на місці. При такій системі найбільш трудомістка частина роботи виконується без риштувань, що зручніше і дешевше.

Найбільш простим способом поліпшення теплотехнічних якостей стін зрубу є конопачення та замазування швів між віnciaми. Цей прийом дістав широке розповсюдження на півночі України та в районах Карпат.

У південних районах північної зони та в суміжних з ними районах Лісостепу застосовують замазку швів глиною з наступною побілкою або обмазуванням всієї поверхні рубленої стіни глиняним або вапняним розчином. Щоб розчин краще тримався на поверхні зрубу, його заздалегідь клинцюють (у стіну забивають короткі дерев'яні кілочки) або тинькують (набивають на стіну під кутом драпку).

У північно-східних районах (Чернігівська, Сумська області) зруб обшивають горизонтальними дошками з напуском верхньої дошки на нижню. В Закарпатській області роблять вертикальну обшивку, закриваючи щілину між сусідніми дошками нащільником. У гірських районах з цією ж метою рублену стіну іноді обшивають гонтом (рис. 138). Обшивка зрубу не тільки покращує теплотехнічні якості стін, але й сприяє збереженню деревини, захищаючи її від руйнуючої дії атмосферних впливів.

В Чернігівській області у минулому використовувався також прийом облицювання рубленої стіни керамічними плитками, які кріпились металевими штирями через спеціально виготовлені отвори в плитці.

У північно-західних районах України дерев'яні будинки як раніше, так і тепер облицюють цеглою (в $\frac{1}{4}$ цеглини). Поставлена плазом (на ребро) цегла кріпиться по дерев'яній стіні цвяхами, забитими в шви через металеву прокладку, що при-

Рис. 136. Жилий будинок колгоспника з рубленими стінами. Сорокові роки;
с. Старі Кути, Станіславської обл. Фото автора.

хвачує дві сусідні цеглини і таким чином тримає облицьовку.

Облицьовані керамічними плитками або цеглою стіни набували кращої вогнетривкості і мали більш привабливий зовнішній вигляд.

Застосування зрубу в будівництві житла в останній час різко зменшилося завдяки застосуванню в районах, де він був раніш поширений, нових, більш досконалих та економічних конструкцій.

Каркасні стіни («вслуп», «вшули») поряд з рубленими поширені у південних ра-

йонах північної смуги, а головним чином у лісостеповій смузі УРСР. Несуча конструкція каркаса виготовляється, як правило, з деревини, заповненої різноманітними місцевими будівельними матеріалами.

Каркас складається з ряду стояків («соха», «шула»), розташованих на різках та в проміжках між ними, які зверху сполучаються обв'язкою («ощіп», «зруб»). У стояках роблять вертикальні пази, в них закріплюють заповнення каркаса. Балки перекриття кладуть залежно від конструкції даху безпосередньо на верхню обв'яз-

ку або затискують зверху ще одним її вінцем. Іноді для більшої точності роботи складають заздалегідь на землі верхню обв'язку та крокви, а потім по обв'язках встановлюють стояки каркаса. Як правило, каркасні стіни штукатурять. У районах північного заходу України (Житомирська та Ровенська області) заповнювачем каркаса є ретельно припасовані один до одного дерев'яні бруски, тому каркасна стіна якістю не поступається перед рубленою.

Обмазану поверхню стіни, як правило, білять, що робить її дуже схожою на стіну монолітної конструкції.

У північних районах лісостепової частини України для заповнення каркаса використовують короткометражну, небудівельну деревину («закидка»), яку укладають горизонтально між двома сусідніми стояками з наступним штукатуренням внутрішньої та зовнішньої поверхень стіни глиняним або глиновапняним розчином. Влаштування вертикальної закидки «всторч» (рис. 139) поширене лише в окремих районах Полтавської, Харківської, Луганської областей.

У середній частині лісостепової смуги (рис. 140) горизонтальна дерев'яна закидка («заміття») поєднується з глиноваль-

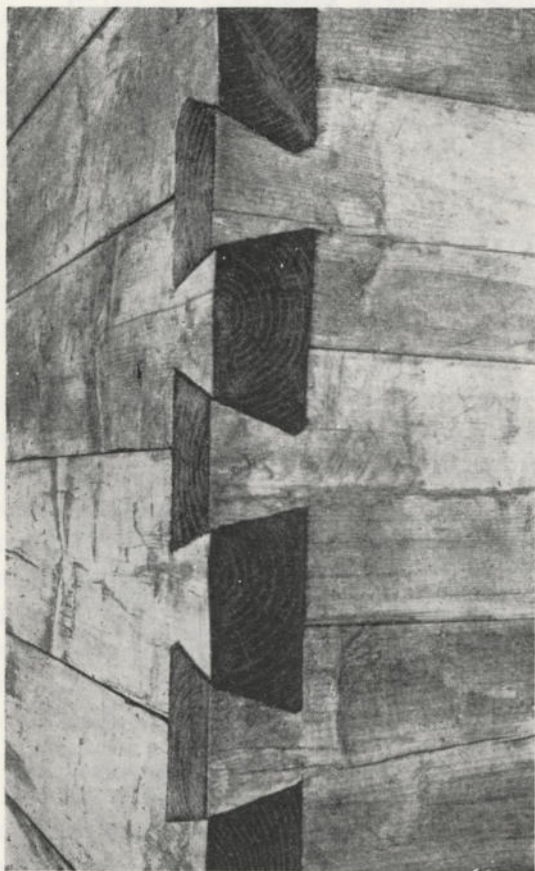

Рис. 137. Фрагменти стін зрубу без лишків. Тридцять роки; Станіславська обл.
Фото автора та З. Петрової.

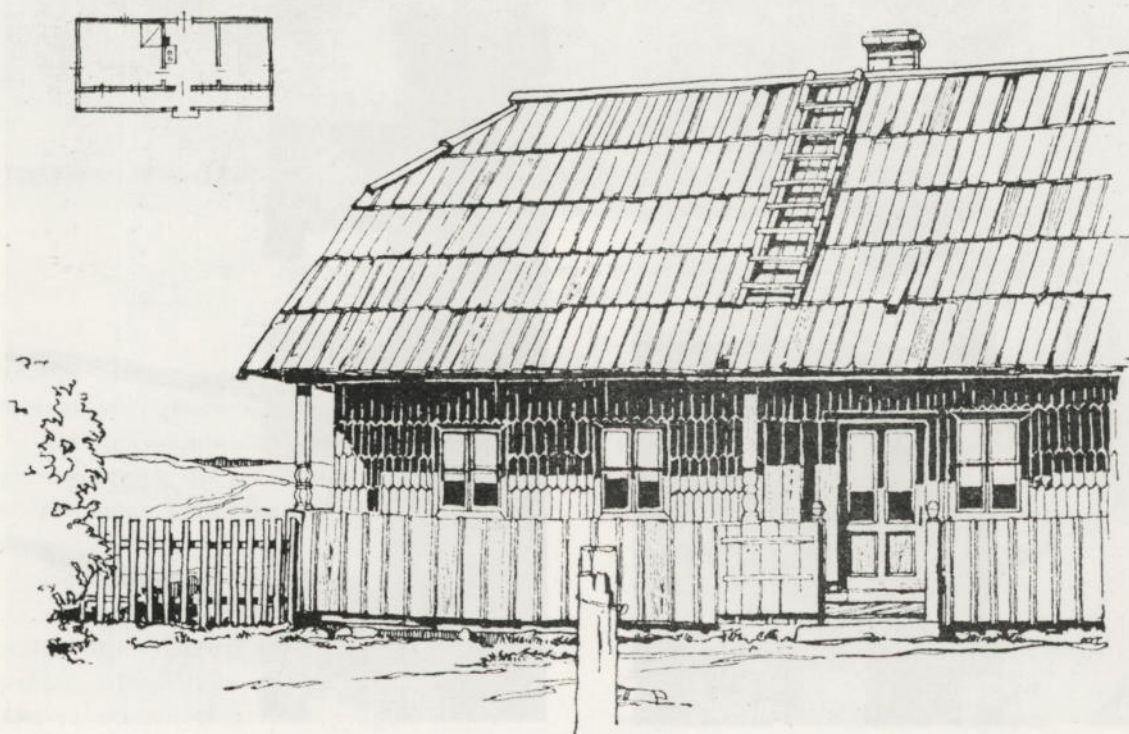
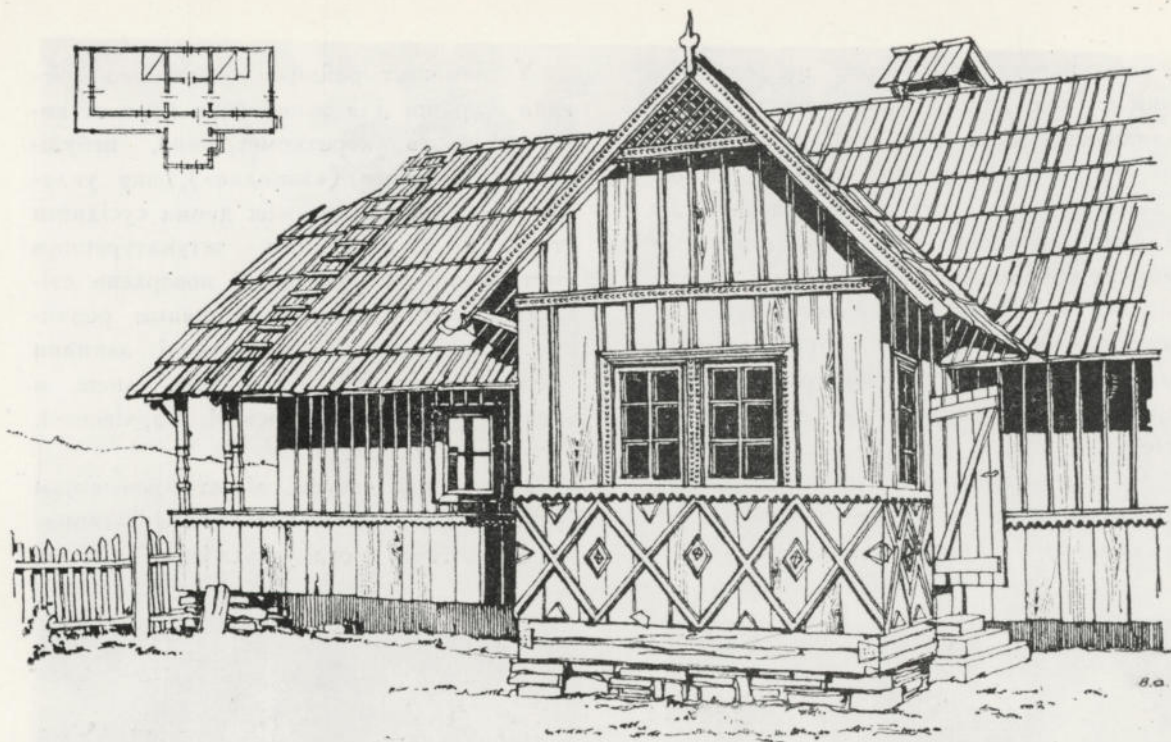

Рис. 138. Фрагменти рублених будинків з обшивкою стін дошками і гонтом. Сорокові роки; вгорі—с. Чорна Тиса, Закарпатської обл. Рисунок автора; внизу—Чернівецька обл. Рисунок автора за матеріалами МА УРСР.

ками (через один або через кілька рядів). Глиновальки, як правило, кладуть упоперек закидки так, що кінці їх звисають. Ці кінці обтискують обрізком дошки донизу, закриваючи дерево, яке знаходиться під ними. Цей прийом застосовують іноді і в північних районах лісостепу, тому що він дає змогу економити деревину і поліпшує теплотехнічні якості стіни.

У південних районах лісостепу основним заповнювачем дерев'яного каркаса є глиновальки (рис. 140) і інші місцеві матеріали, зокрема очерет (рис. 141). Вертикально поставлені пучки очерету кріплять до горизонтальних жердин, закріплених між стояками каркаса (рис. 142). Пучки встановлюють у шахматному порядку: один з зовнішнього, другий — з внутрішнього боків, заповнюючи порожнини глиносоломою та згодом покриваючи штукатуркою поверхню стіни. Цей прийом забезпечує теплотехнічні якості стіни і широко застосовується в сучасному сільському будівництві. В останні роки поширився прийом заповнення каркаса комишитовими плитами.

Глиноплотове заповнення, тобто таке, коли стіна між стояками заплітається плотом або має підвійний пліт з заповненням глиносоломою («загата») і обмазується з обох боків глиносоломою («хатамазанка»), було дуже поширене в минулому. Цей прийом застосовували також у перші післявоєнні роки при будівництві тимчасового житла. Зараз глиноплотові стіни майже не застосовуються, тому що вони не забезпечують необхідного теплового режиму.

У колгоспному будівництві глиноплотові стіни, особливо одинарні, роблять здебільшого в господарських приміщеннях. Іноді каркас заповнюють солом'яними жгутами (перевеслами), заплетеними між

густо поставленими вертикальними жердинами — за типом плоту.

Монолітні стіни з глини та каменю як у минулому, так і тепер широко засто-

Рис. 139. Фрагмент каркасної стіни з вертикальною забірною («всторч»). Сорокові роки.

Полтавська обл. Фото Ю. Хохла.

совуються в південних районах України, у ряді районів лісостепу, а іноді і на півночі України.

Монолітні стіни з глини роблять глинобитними, глинолитними, глиновальковими «в ялинку» і з саману.

Глинобитні стіни будують переважно у центральних, глинолитні — в східних, а глиновалькові — в західних районах півдня, а також в значній частині лісостепової смуги України (рис. 143, 144).

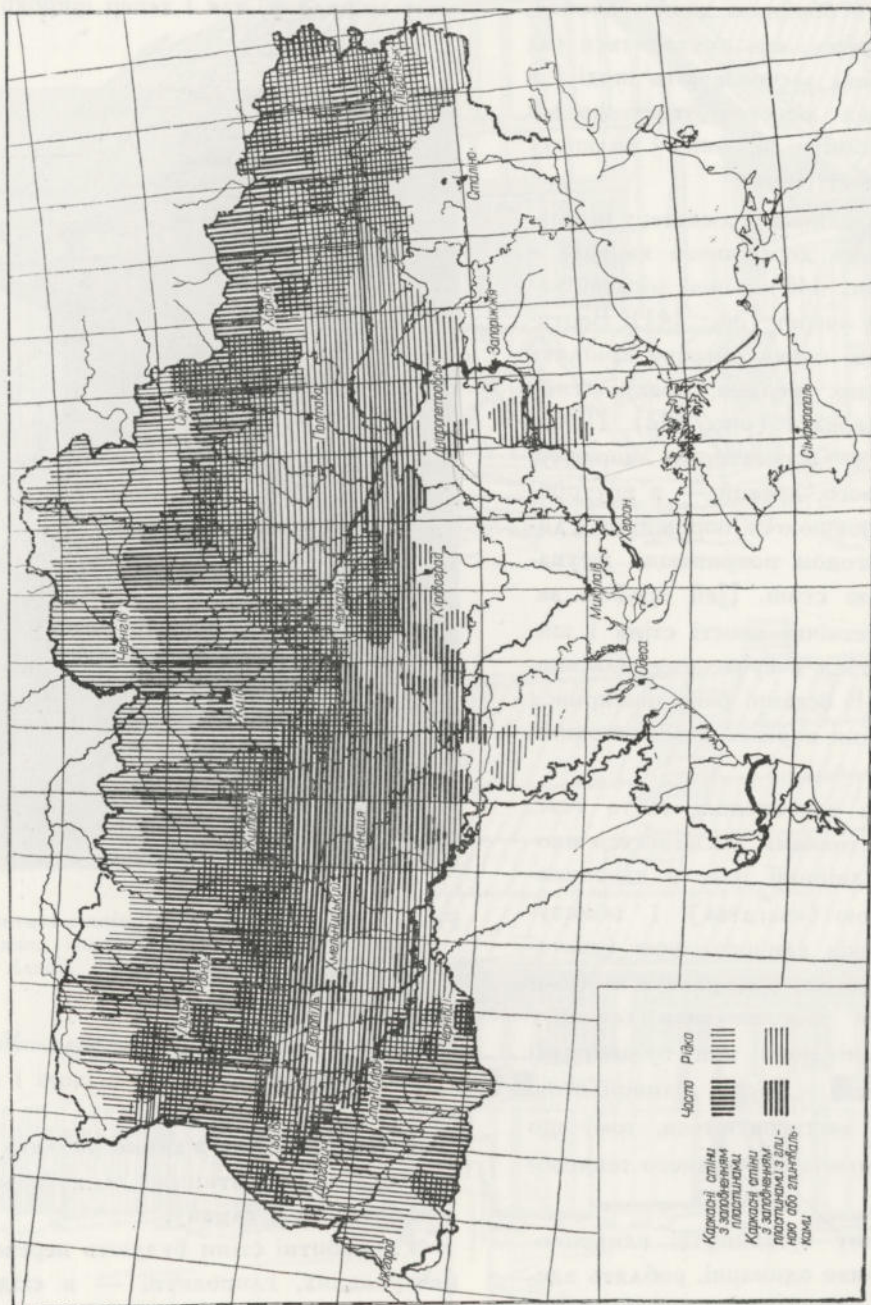

Рис. 140. Карта застосування в жилих будинках каркасних стін з заповненням деревом з глиною. Складена автором.

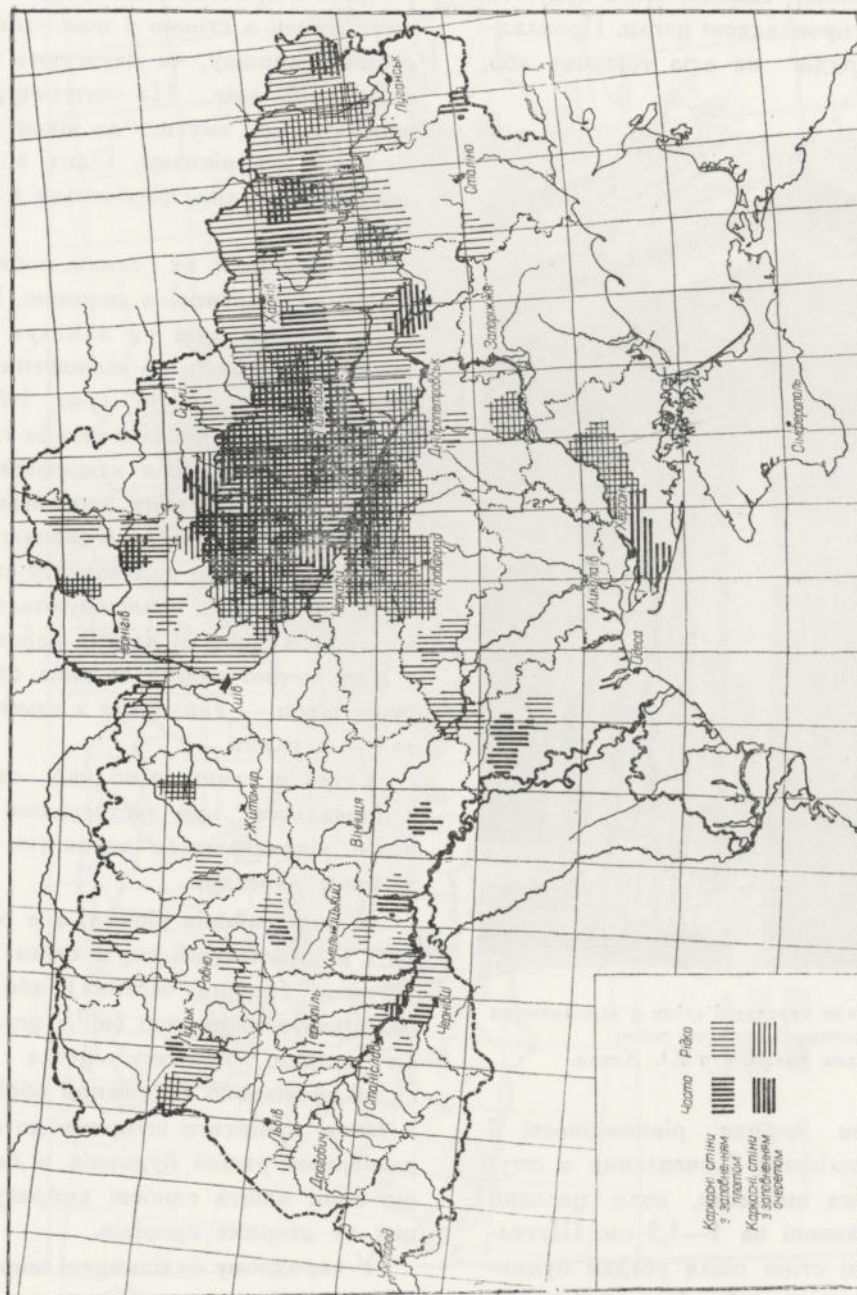

Рис. 141. Карта застосування в жилих будинках каркасних стін з заповненням очеретом та плитом. Складена автором.

У післявоєнні роки особливого поширення набули саманні («каліб», «лампач») та глиновалькові стіни «в ялинку». У Закарпатській області саманні стіни будують в поєднанні з прокладкою цегли. Прокладка цегляних рядів на всю товщину або

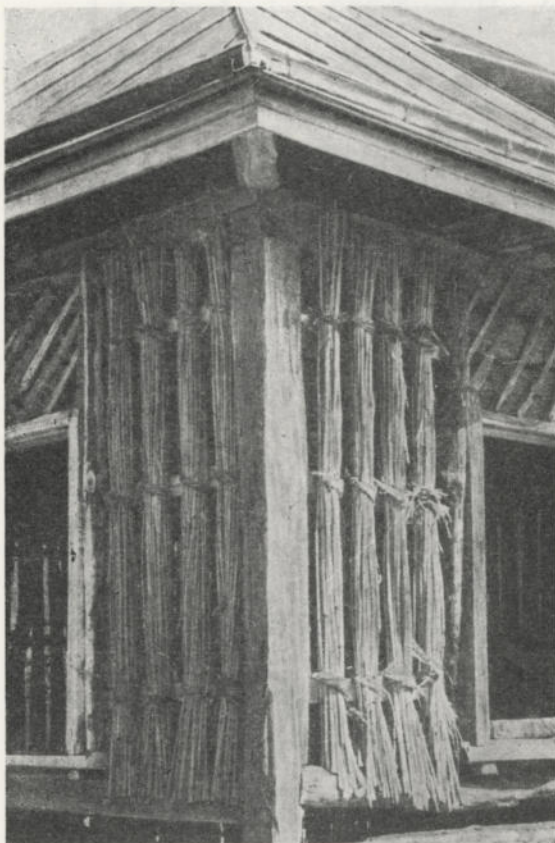

Рис. 142. Фрагмент каркасної стіни з заповненням очеретом. П'ятдесяті роки; Полтавська обл. Фото Ю. Хохла.

частину стіни сприяє рівномірності її осідання та поліпшує її зчеплення з штукатуркою в тих випадках, коли цеглини виступають назовні на 1—1,5 см. Штукатурять саманні стіни після усадки будинку, приблизно через рік після закінчення будівництва. Стіни, звичайно, штукатурять глиняним розчином, додаючи для зчеплен-

ня солом'яний дріб'язок, після чого стіну затирають і білять. Поряд з цим стіни часто штукатурять вапняним або мішаним розчином, причому для кращого зчіплення штукатурки з стіною у шви забивають черепичну кришку, чи натягують на стіні в'язальний дріт. На оштукатурену стіну наносять три смуги: до вікон, по висоті вікон та під вікнами. Одна з цих смуг, звичайно середня, фарбується в інший колір.

Глиновальки, як і саман, роблять з м'ятої глини, змішаної з соломною. При укладанні глиновальків «у ялинку» один ряд вальків укладають по відношенню до другого під кутом 35—40° (рис. 146).

Основним недоліком стін із глини є те, що вони під впливом атмосферних опадів і особливо ґрунтових вод легко стають вологими, внаслідок чого зазнають значної деформації. Тепер для захисту стін від вологи, як правило, влаштовують фундамент з гідроізоляцією. В деяких районах півдня з цією метою нижня частина стіни — до рівня вікон — викладена з каменю, а решта — з глини.

Стіни з глини, особливо саманні та глиновалькові, при застосуванні цих прийомів відзначаються хорошими теплотехнічними якостями.

У ряді районів півдня, а в останні роки і в лісостеповій смузі стіни з глини частково (нижня частина) або повністю облицьовують цеглою (в $1\frac{1}{2}$ цеглини) після усадки, причому цегла спирається на спеціально залишений обріз цоколю, а також кріпиться штирями до стіни. Характерною рисою будинків з глини є те, що вони мають глибокі амбразури віконних та дверних прорізів.

У народному будівництві широко застосовують черепашник (Одеська, Миколаївська області) та щільні вапняки (Вінницька, Хмельницька й Тернопільська облас-

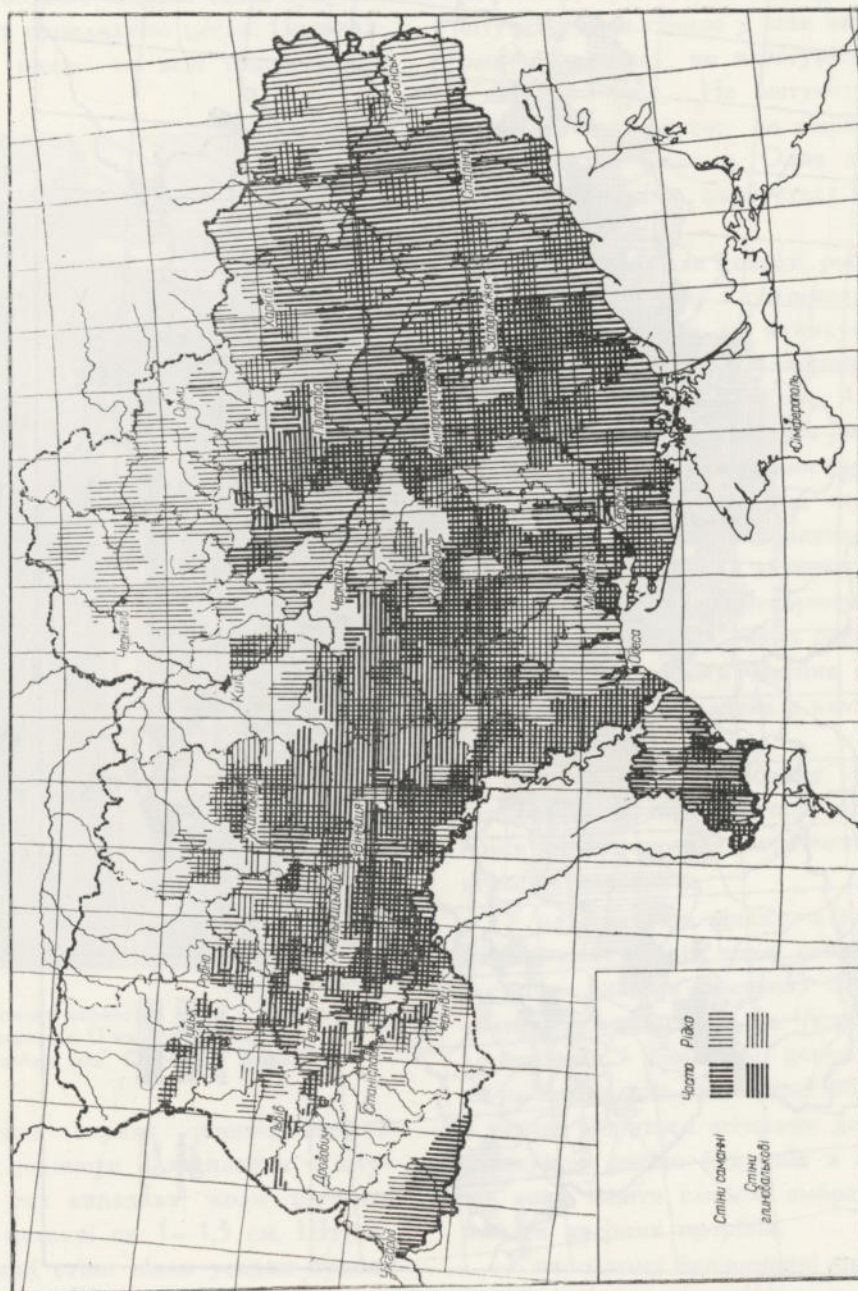

Рис. 144. Карта застосування в жилах будинках саманних і глиняноцегляних стін. Складена автором.

Розпис фризів у жилих і господарських будівлях. Сорокові роки.
 1—с. Супруківці, Хмельницької обл.; 2, 4—с. Дмитрушки, Черкаської обл.; 3—с. Родниківка,
 Черкаської обл. Рисунок автора.

Кольорове та орнаментальне оздоблення рогів північної стіни. Сорокові роки.
 1, 2, 4—с. Маньківка, Черкаської обл.; 3—с. Верхнячка, Черкаської обл. Рисунок автора.

ті); (рис. 145). Будинки з цих матеріалів штукатурять або залишають природну фактуру каменю.

Черепашник застосовують у вигляді блоків, щільні вапняки у вигляді буту. Іноді із блоків викладають лише окремі частини стіни (роги, відкоси дверей та вікон), а саму стіну — з буту.

У південно-східних районах України для кладки стін використовують крейду, мергель, відвальні породи та інші місцеві матеріали. В Луганській області для спорудження будинків застосовують витесані сокирою з великих брил крейдиані блоки. Кладку стін ведуть на глиняному чи вапняному розчині.

Таким чином, характерною рисою житлового будівництва як тепер, так і в минулому є широке застосування різноманітних місцевих будівельних матеріалів для спорудження стін жилих будинків. Проте в сучасному будівництві їх використання має багато відмінностей в зв'язку з застосуванням інших конструктивних рішень (різноманітні типи облицювання стін, влаштування якісних фундаментів, гідроізоляції, створення стійких і міцних штукатурок та інше), що значно покращило умови експлуатації будинку, його міцність та теплотехнічні якості.

Поряд з місцевими будівельними матеріалами при спорудженні житла все більш широкого розповсюдження набувають і інші матеріали заводського виготовлення.

Застосування різних конструктивних прийомів та різних будівельних матеріалів

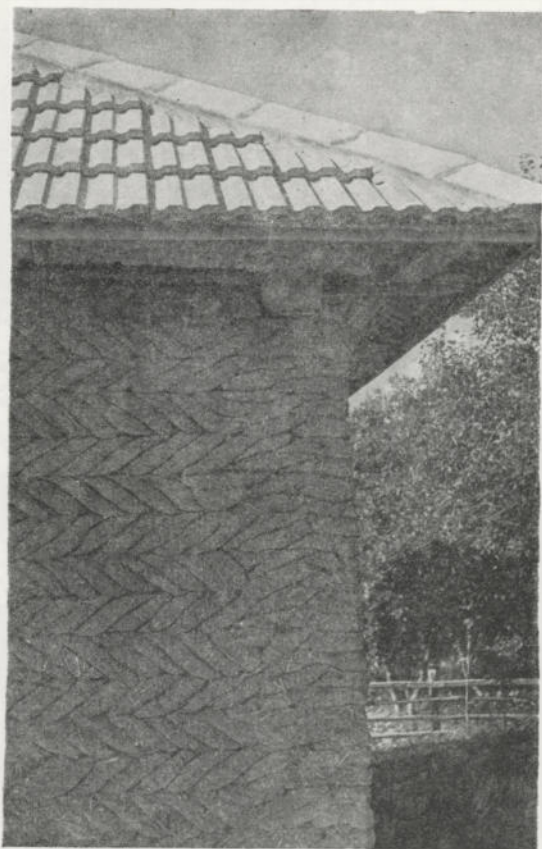

Рис. 146. Фрагмент стін з глиновальків «у ялинку». П'ятдесяті роки; Хмельницька обл.
Фото автора.

для спорудження стін у тому чи іншому районі України визначили значною мірою також і прийоми декоративного оздоблення стін (пластика, колір, фактура тощо), які в свою чергу істотно вплинули на архітектурне рішення жилого будинку в цілому.

ДЕКОРАТИВНО-ХУДОЖНЄ ОЗДОБЛЕННЯ

Пластична обробка стін, тобто влаштування пілястрів, карнизів, тяг, поясків тощо, характерна для житла лише частини правобережних районів України. Єдиним елементом пластичної обробки стін,

що спостерігається всюди на Україні як у минулому, так і тепер є наріжні пілястри, які мають практичне значення: вони утеплюють кутки будинку та сприяють затриманню вологи, бо в зимовий період зов-

нішні кутки жилих приміщень зволожуються через недостатню циркуляцію повітря в цих місцях.

Наріжні пілястри у дерев'яних рублених будинках роблять, обшиваючи ріг дошками; у будинках з стінами іншого матеріалу (глини, каміння) пілястрами служать потовщення стін в наріжній частині.

Найбільш широко застосовувалась пластична обробка стіни в ряді південно-західних і південних районах України (Одеська, Миколаївська області), де основним стіновим матеріалом є вапняк, який легко піддається обробці. На характер обробки безперечно вплинула архітектура міста і особливо архітектура російської класичної школи, занесена в села місцевими майстрами-мулярами, про що свідчить спільність не тільки характеру обробки основних пластичних елементів, а й окремих архітектурних деталей. Але в народному житлі ці елементи не є простою копією, вони творчо перероблені з урахуванням масштабу будинку, прийому композиції та народних будівельних традицій. Це призвело до того, що архітектура народного житла в цих районах не втратила своєрідності та національних рис і збагатилася новими прийомами і художніми формами. У південних районах пластична обробка стін застосовується досить широко і тепер.

На прийоми пластичної обробки стін в південних районах Хмельницької та у Вінницької областях також вплинула монументальна архітектура, особливо архітектура барокко, риси якої можна спостерігати в багатьох будинках міст і містечок Поділля. Тут елементи пластичної обробки з гіпсу та глини не мають конструктивного призначення і є лише засобом декоративного оздоблення стіни.

На півдні УРСР пластична обробка стін має більш органічний, конструктивний

характер, тому що пластичні елементи, виконані з того ж матеріалу, що й стіни, є немовби складовою їх частиною.

На кам'яних стінах будинків у південних районах (Миколаївська обл.) роблять горизонтальні тяги під вікнами. Ці тяги немовби відбивають нижню частину стіни, що надає фасаду будинку своєрідної поздовжньої витягнутої пропорції. Цей прийом членування фасаду виник внаслідок конструктивних міркувань. Нижня частина стіни до рівня вікон зроблена з міцнішого, але дорожчого матеріалу (каміння) або облицьована цеглою, як правило, товще, ніж верхня частина стіни, збудована з дешевшого матеріалу (саману, глиновальок тощо). Таким чином між нижньою і верхньою частинами стіни створювався виступ, з якого треба було відвести воду, для чого робили тяги, які служили зливами. Прийом горизонтального членування фасаду в інших районах, де стіни робилися з одного матеріалу, втратив свій конструктивний зміст і набув чисто декоративного характеру (рис. 147). Стіни будинків обробляють також тягами у верхній частині стіни та пілястрами, що спираються часто на нижню тягу. Ширина пілястрів відповідає товщині стіни. Поздовжні тяги разом з широкими пілястрами, глибокі амбразури вікон та дверей створюють враження монументальності будинку.

У Вінницькій та особливо Хмельницькій областях, де стіни роблять каркасні, застосовується інший прийом їх пластичної обробки. Відсутність горизонтальних тяг, стрункі високі пілястри, що відповідають стоякам каркаса, надають будинку своєрідних пропорцій (рис. 148).

Застосування різних будівельних матеріалів і конструкцій позначилося як на прийомах пластичної обробки стіни, так і на характеру обробки пілястрів, тяг, поясків та інших архітектурних деталей (рис. 149, 150, 151, 152).

Рис. 147. Пластична обробка стін жилого будинку. Тридцять років; с. Привільне, Миколаївської обл. Фото автора.

На півдні України, в тих районах, де основним будівельним матеріалом є вапняк, застосовують розвинуту пластику стіни та крупне профілювання архітектурних елементів, завдяки чому на площині білої стіни під дією яскравого південного сонця створюється багата гра світла і тіні.

У Хмельницькій області, де основним матеріалом для пластичного оздоблення стіни є гіпс, тобто матеріал, властивості якого дозволяють одержати лише невеликі відноси пластичних елементів і дрібну їх профілювання, світлотінь недостатньо виявляє архітектурні деталі. В зв'язку з цим застосовується пофарбування стін.

Площину стіни звичайно фарбують в інтенсивні сині або зелено-сині тони, а всі виступаючі елементи залишають білими.

Таке фарбування добре підкреслює пластичну обробку фасадів. Поряд з цим застосовують також рельєфну орнаментику, яку розміщують на пілястрах, фризі, обляміванні вікон та ін.

У Вінницькій області, де пластичні елементи роблять з глини, тобто матеріалу недостатньо міцного і тривкого, вони мають дрібні відноси без профілювання. Для покращення пластичної обробки тут також застосовують кольорове пофарбування, розпис тощо.

Обробка пілястрів теж має різний характер. Здебільшого пілястри мають завершення та підвалини. На півдні України завершення пілястрів характером своїм нагадує капітель або має завершення у вигляді розвинутого профілю. Площини пі-

Рис. 148. Пластична обробка стін жилого будинку. Сорокові роки; с. Ріхтецька Слобідка, Хмельницької обл. Фото автора.

лястрів роблять або рівними, або прикрашають різноманітними за формою фільонками (рис. 153). У Хмельницькій, особливо у Вінницькій областях, пілястри і їх завершення — винятково своєрідні і відзначаються іноді вигадливим характером (рис. 151, 152, 154, 155). В окремих випадках форма завершення повторюється немовби у перевернутому вигляді в підваulinі пілястрів. В цих прийомах особливо яскраво виражені риси декоративності. Іноді пілястри та їх завершення оздоблюються також ліпною орнаментикою чи розписом. Здебільшого завершення пілястрів оздоблюють поліхромною розеткою

(рис. 156), довкола якої розміщують іноді квіти та листя.

Фарбування стін є одним з найбільш дешевих і водночас ефективних засобів підвищення архітектурно-художніх якостей житла.

Любов народу до яскравих барв виявилась у різних галузях народної творчості. Загальновідомі своєрідні барвисті українські костюми, кольорова побутова кераміка, гарні, рясно орнаментовані килими, плахти, яскраві, мистецькі вишиті рушники тощо. У різних областях України властиві їм кліматичні та побутові умови, характер застосовуваних будівельних матері-

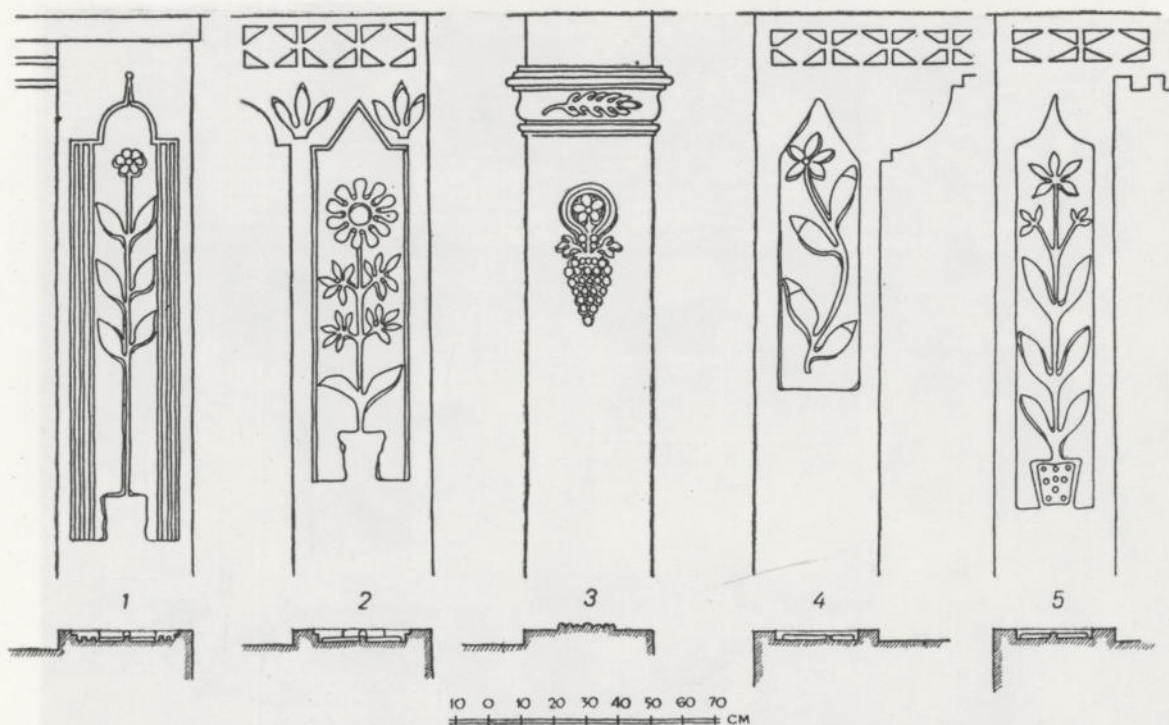

Рис. 149. Види оздоблення пілястр ліпною орнаментикою (гіпс). Тридцяті-сорокові роки. Хмельницька обл. 1—с. Кадіївці; 2—с. Рихта; 3—с. Шатава; 4, 5—с. Ласківці. Обміри автора.

алів, а також різні смаки та традиції обумовили значною мірою прийоми фарбування стін і деталей народного житла.

В північних і гірських районах України, де будували житла з рубленими стінами, фарбування їх не типово, тому що характер зрубу з його нерівною поверхнею, як і сама фактура дерева не створювали необхідних умов для цього. В значній частині лісостепової смуги, особливо в південних районах, де основним будівельним матеріалом є глина, застосування фарб є одним з основних засобів декоративної обробки.

У північних районах фарбують головним чином деталі та іноді окремі частини стін, у південних районах навпаки. В районах Полісся, в будинках з відкритим зру-

бом, фарбують переважно віконні переплоти й особливо віконниці. Це обумовлено зручністю фарбування обструганих дощок, прагненням зберегти ці елементи на довгий строк, а також бажанням прикрасити житло.

Пофарбування яскравими тонами віконниць на фоні природного кольору зрубу характерне також для російського народного зодчества, що свідчить в даному випадку про спільність прийомів оздоблення житла.

У північно-західних районах Полісся, де віконниці роблять порівняно рідко, зруб фарбують довколо віконних проїмів. Іноді таке облямування обводять ще й кольоровою смужкою, найчастіше синьою, цим самим немовби проводячи межу між від-

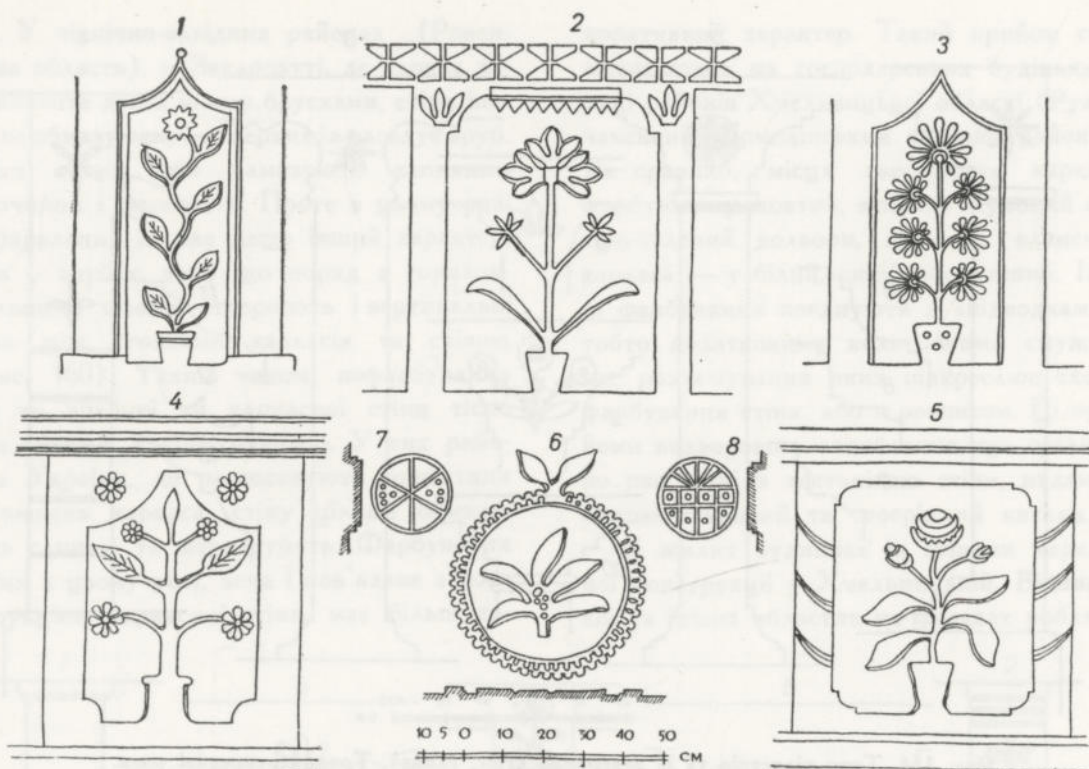

Рис. 150. Види ліпної орнаментики на фасадах будинків та печак. Тридцяті-сорокові роки; різні села Кам'янець-Подільського району, Хмельницької обл. Обміри автора.

критим та побіленим зрубами. Якщо вінця зрубу біля вікна стесані, побілка та обводка робиться за формою цих стесів. Фарбування білим кольором стесів, які примикають до вікна, має практичне значення, тому що завдяки відбитим променям поліпшується освітлення приміщення.

Цікавим прийомом кольорового оздоблення в зрубових будинках є фарбування швів зрубів, широко застосовуваний здебільшого в районах Закарпаття й Львівської області¹. Щоб захистити стіну, що має недосить якісний зруб, від продування та забезпечити належний тепловий режим у житлових приміщеннях, особливо взим-

ку, шви стін законопачували мохом, а потім обмазували розчином з глини і вапна. В інших районах Закарпатської області вапняним розчином обмазують також і торці колод зрубу. Вапняний розчин, потрапляючи в пори та тріщини деревини в торцях колод, захищає їх від загнивання.

Ці суто конструктивні прийоми стали раціональною основою для кольорового оздоблення стін із зрубу. Шви між вінцями фарбують найчастіше в білий або синій колір, торці колод — в чорний, жовтий, червоний, синій. Іноді шви й торці на різках зрубу фарбують у різні кольори так, що кожних два сусідніх шви або торці мають різне пофарбування. Дверні і віконні пройоми обводять однією чи кількома кольоровими смужками.

¹ Рахівський і Тячевський райони, Закарпатської області та Самбірський район, Львівської області.

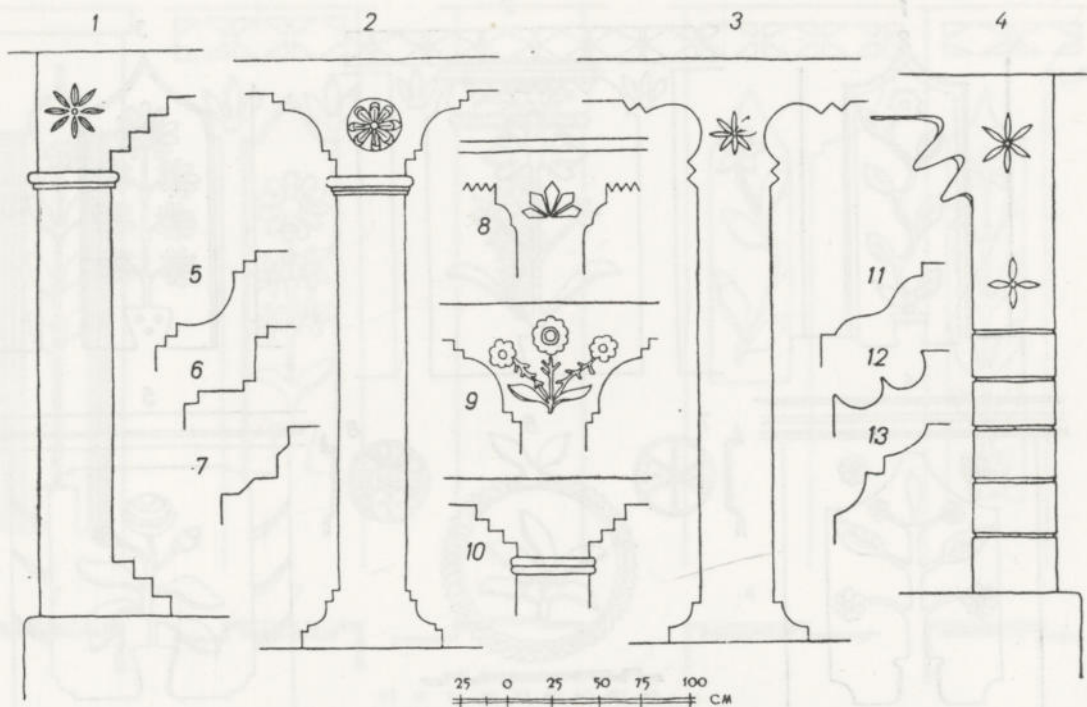

Рис. 151. Типи пілястрів та їх завершень (гіпс, глина). Тридцяті-сорокові роки.
 1—с. Червона Гребля, Вінницької обл. За матеріалами В. Жиздринського; 2—с. Липецьке, Вінницької обл. Обмір автора; 3—с. Івашків, Вінницької обл. За матеріалами В. Жиздринського; 4—с. Нижні Панівці, Хмельницької обл.; 5, 6, 7—с. Кадіївці, Хмельницької обл.; 8, 13—с. Ласківці, Хмельницької обл. Обміри автора; 9—с. Червона Гребля, Вінницької обл. За матеріалами В. Жиздринського; 10—с. Чечельник, Вінницької обл.; 11, 12—с. Залісся, Хмельницької обл. Обміри автора.

Яскрава, життєрадісна розцвітка окремих частин зрубу значно збагачує і прикрашає сіру, монотонну площу зрубної стіни (рис. 157, 158, 159).

У тих районах Закарпатської області, де зруб, як правило, штукатурять, на стіні фарбою чи жовтою глиною малюють окремі вінця й торці колод, внаслідок чого виникає подоба фарбованого зрубу. Цей прийом носить суто декоративний характер.

У ряді районів Львівської області поверхню зрубу промазують відходами переробки нафти, які є своєрідним антисептичним засобом для деревини, це зберігає її від руйнування і в той же час забарвлює

стіни в червонуваті тони. На такому фоні особливо яскраво помітне пофарбування швів і торців.

В Закарпатській області (Рахівський район), де рублені стіни обшивають дошками у вертикальному напрямі, стики між ними закривають нащільниками. В цьому випадку обшивка також фарбується, чому сприяє вистругана поверхня дощок, причому нащільники пофарбовані в інший колір, ніж дошки. Обшивку здебільшого фарбують у червоний, білий, а нащільники—чорний або синій кольори.

У жилих будинках каркасної конструкції прийоми фарбування стіни залежать в основному від матеріалу заповнення карка-

са. У північно-західних районах (Ровенська область), в Закарпатті, де каркас заповнюють дерев'яними брусами, стіни іноді не обмазують, і поверхня їх нагадує зруб. Шви таких стін замазують вапняним розчином і фарбують. Проте в цьому разі забарвлення їх має дещо інший характер, ніж у зрубках, тому що поряд з горизонтальними швами створюють і вертикальні шви між стояками каркасів та стіною (рис. 160). Таким чином, пофарбування чи то зрубною чи каркасною стіни тісно пов'язане з її конструкцією. У тих районах України, де застосовують інші типи заповнень каркаса, стіну цілком обмазують глиною та штукатурять. Фарбування стіни в цьому разі, хоча і пов'язане з конструкцією каркасної стіни, має більш де-

коративний характер. Такий прийом спостерігається на господарських будівлях у ряді районів Хмельницької області (Ружичанський, Ярмолінський та інші райони). Як правило, місця заповнення каркаса фарбують у жовтий, яскраво-червоний або сіро-зелений кольори, а несучі елементи каркаса — у білий, синій або чорний. Іноді фарбування поєднують з «підводками», тобто додатковими кольоровими смужками, розташування яких підкреслює схему фарбування стіни, або з розписом. Ці прийоми кольорового оздоблення, що органічно пов'язані з тектонікою стіни, надають будові яскравий та своєрідний вигляд.

В жилих будинках із стінами каркасної конструкції у Хмельницькій, Вінницькій та інших областях на фасадах роблять

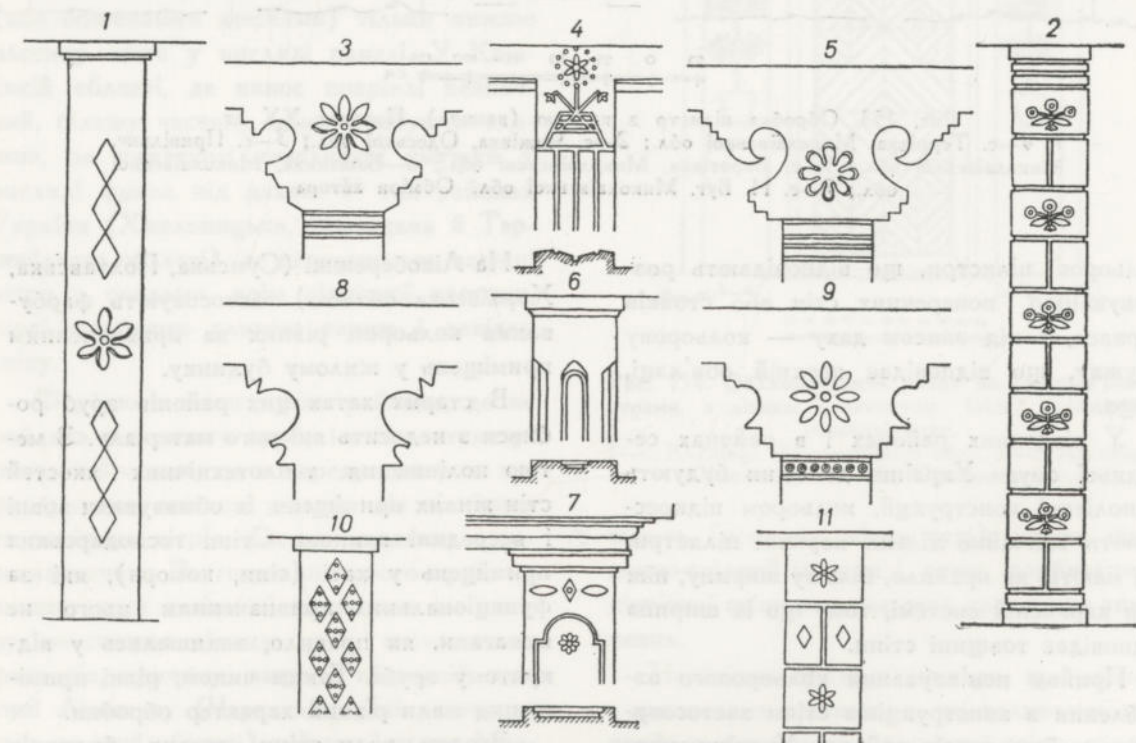

Рис. 152. Типи пілястрів та їх завершень (гіпс, глина). Тридцять-п'ятдесяті роки.
1—с. Баратівка, Миколаївської обл.; 2—с. Крайнікове, Закарпатської обл.; 3, 5—с. Луги, Вінницької обл.; 4, 6, 7—с. Кадиївці, Хмельницької обл.; 8—с. Жабокричка, Вінницької обл.; 9—с. Чечельник, Вінницької обл. Обміри автора; 10—с. Яришів, Вінницької обл. За матеріалами В. Жиздринського; 11—с. Крайнікове, Закарпатської обл. Обмір автора.

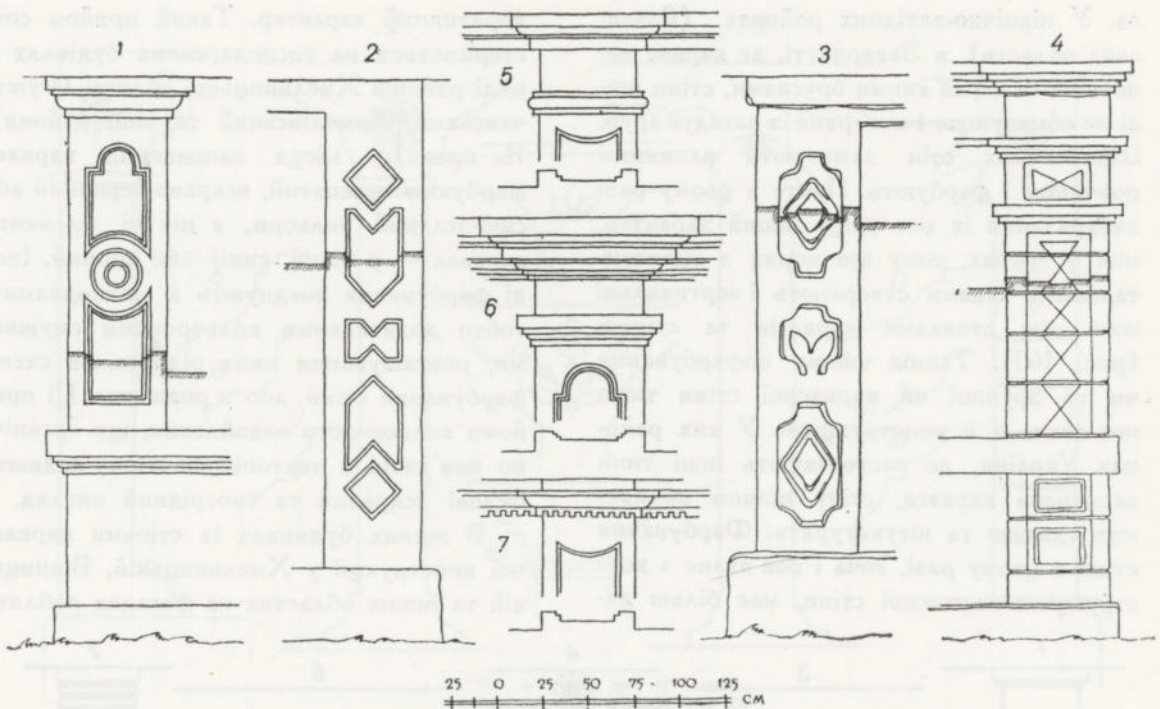

Рис. 153. Обробка пілястр з каменю (вапняк). Початок XX ст.
 1, 4—с. Тернівка, Миколаївської обл.; 2—с. Чижівка, Одеської обл.; 3—с. Привільне,
 Миколаївської обл.; 5—с. Баратівка, Миколаївської обл.; 6—Баштанка, Миколаївської
 обл.; 7—с. Н. Буг, Миколаївської обл. Обміри автора.

кольорові пілястри, що відповідають розташуванню поперечних стін або стояків каркаса, а під звисом даху — кольорову смужку, що відповідає верхній обв'язці, тощо.

У південних районах і в районах середньої смуги України, де стіни будують монолітної конструкції, кольором підкреслюють звичайно тільки наріжні пілястри, які мають, як правило, більшу ширину, ніж при каркасній системі, тому що їх ширина відповідає товщині стіни.

Прийом пов'язування кольорового оздоблення з конструкцією стіни застосовується майже в усіх районах України, проте найбільшого поширення він набув на Правобережжі (Хмельницька, Вінницька, Тернопільська області), а також у ряді гірських районів.

На Лівобережжі (Сумська, Полтавська, Харківська області) застосовують фарбування кольором різних за призначенням приміщень у жилому будинку.

В старих хатах цих районів зруб робився з недосить якісного матеріалу. З метою поліпшення теплотехнічних якостей стін жилих приміщень, їх обмазували зовні і всередині глиною. Стіни господарських приміщень у хаті (сіни, комора), які за функціональним призначенням цього не вимагали, як правило, залишались у відкритому зрубі. Таким чином, різні приміщення мали різний характер обробки.

Згодом, коли стіни жилих будинків будувалися з інших матеріалів (зокрема глини), стіни жилих і господарських приміщень за традицією мали різне пофарбування — одні білилися, інші фарбувалися

різнокольоровими глинами. Цей прийом застосовують і тепер, особливо тоді, коли господарські приміщення винесені в прибудову до будинку і робляться з іншого матеріалу, ніж стіни жилих приміщень.

Характерні риси мають прийоми обробки північної стіни жилого будинку в тих районах, де переважають північні та північно-західні вітри. Як правило, цю стіну не білять, бо дощі змиють крейду. Ту частину стіни, що безпосередньо зазнає дії навскісних дощів, фарбують, а верхню частину, захищену звисом покрівлі, звичайно білять, причому площа побілки тим більша, чим більшу частину стіни цей звис захищає від навскісних дощів. Так, наприклад, у Чернівецькій області, де роблять великі звиси даху, глиною фарбують (або обшивають дошками) тільки нижню частину стіни у вигляді панелі. У Київській області, де винос покрівлі незначний, більшу частину стіни фарбують глиною, за винятком невеличкої смужки у вигляді фриза під дахом. У тих районах України (Хмельницька, Вінницька й Тернопільська області), де переважають західні вітри з опадами, крім північної частини, іноді фарбують глиною також і західну стіну.

Фарбують стіни в тих районах, де не роблять відкритого зрубу і стіни штукатурять, тобто там, де є передумова для пофарбування, а також там, де дія північних та західних вітрів, рясних опадами, є переважаючою. Застосування цього прийому зменшується з півночі на південь — в міру зменшення діяння цих кліматичних факторів, причому, якщо в південній частині Лісостепу (Черкаська, Дніпропетровська та інші області) цей прийом ще й подекуди має місце, то в південній зоні майже зовсім не застосовується. Обмежене застосування цього прийому на півдні України пояснюється тим, що вітри, які перева-

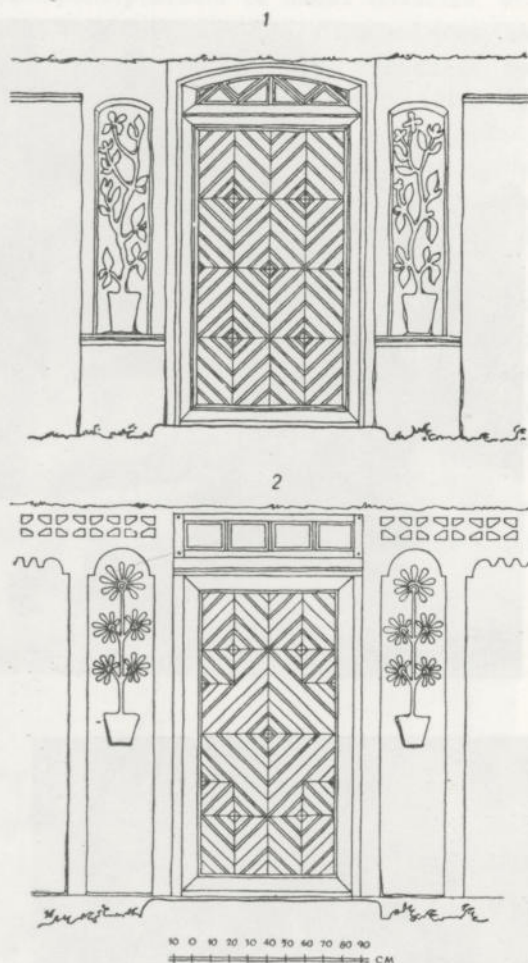

Рис. 154. Облямівування входу до будинку пілястрами з ліпним орнаментом (гіпс). Тридцяті-сорокові роки.

1—с. Кадіївці, Хмельницької обл.; 2—с. Лясківці Хмельницької обл. Обміри автора.

жають (причому, вітри сухі), мають південно-східний напрям і, отже, фарбування північної стіни втрачає своє практичне значення.

Необхідно проте зазначити, що поряд з наведеними причинами, які впливають на прийоми фарбування північної стіни, у ряді випадків мають значення й інші фактори практичного порядку. В ряді районів фарбування стін крейдою коштує дорожче, ніж глиною, тому що крейду завозять

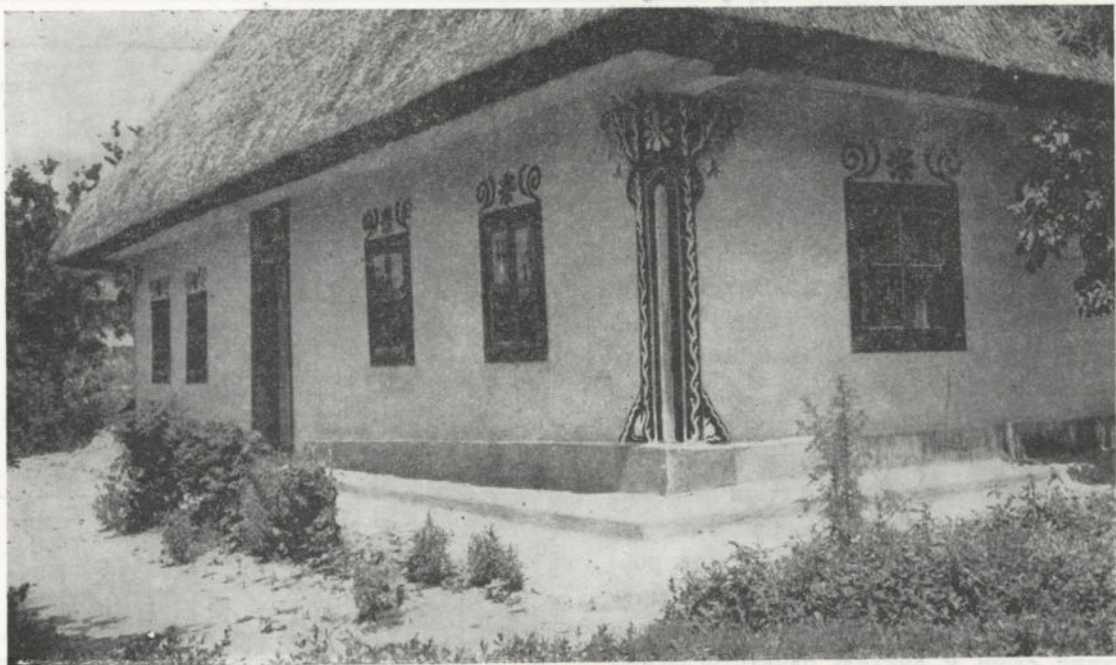

Рис. 155. Пластична і поліхромна обробка пілястрів. Хата стара. Оздоблення 1954 р.; с. Рудницьке, Вінницької обл. Фото автора.

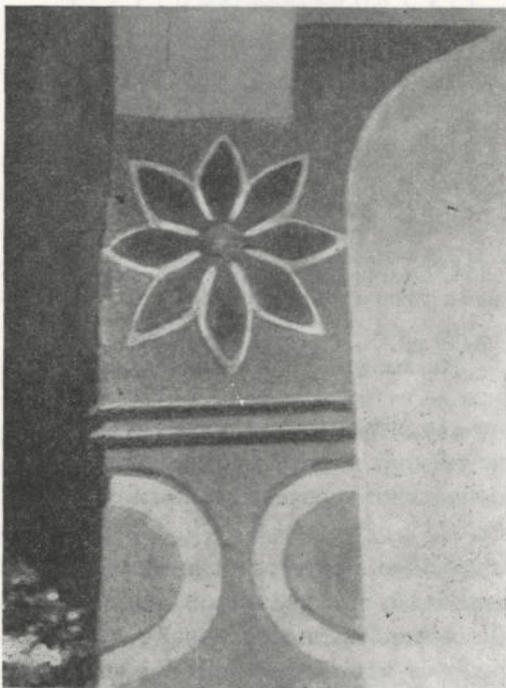

Рис. 156. Обробка завершення пілястрів. П'ятдесяті роки; с. Рудницьке, Вінницької обл. Фото автора.

з інших районів, в той час як глина є в кожному селі. Тому крейдою білять насамперед сіни жилих приміщень, тобто найбільш парадну частину будинку. Північну, напільну стіну та стіни господарських приміщень і будівель фарбують глиною. Крім цього, на прийоми фарбування північної стіни впливали й місцеві традиції, принесені колись переселенцями з інших районів. Саме цим можна пояснити той факт, що в деяких селах півдня України північні стіни іноді фарбують глиною, а в північних районах лісостепової смуги — білять.

Фарбування північної стіни жилого будинку пояснюється не лише практичними міркуваннями, а і потребою декоративного оздоблення. Це можна підтвердити тим, що в деяких селах південних районів Київської та Черкаської областей місцеву

бруднувато-жовту глину спеціально перепалюють, щоб колір її був яскравішим. В селах Вінницької, Хмельницької областей до глини додають синьку, сажу, крейду і одержують фарбу різних відтінків.

Там, де дія кліматичних факторів значна, декоративне оздоблення обмежене і переважають функціональні вимоги до пофарбування, там, де ці фактори мають менше значення,—застосовують різноманітні прийоми оздоблення.

На півночі лісостепової смуги площину стіни за винятком верхньої частини та невеликих наріжних пілястрів фарбують жовтою глиною. У південних районах Лісостепу, особливо в ряді районів Вінницької, Хмельницької, Одеської, Черкаської,

Дніпропетровської та інших областей, стіни фарбують у яскраві і барвисті тони, застосовуючи різнокольорові «підводки», настінний розпис і штучну фактуру (рис. 161, 162, 163). Декоративність цього прийому особливо помітна там, де фарбують глиною не всю стіну, а тільки центральну її частину (Вінницька, Черкаська області, рис. 164).

Фарбування та оздоблення напильної стіни залежить значною мірою від того, куди вона повернена. Якщо за умовами орієнтації будинку вона повернена в бік вулиці, її обробці надають значно більшої уваги.

Північну стіну фарбують як у старих типах житла, що ще збереглися, так і в

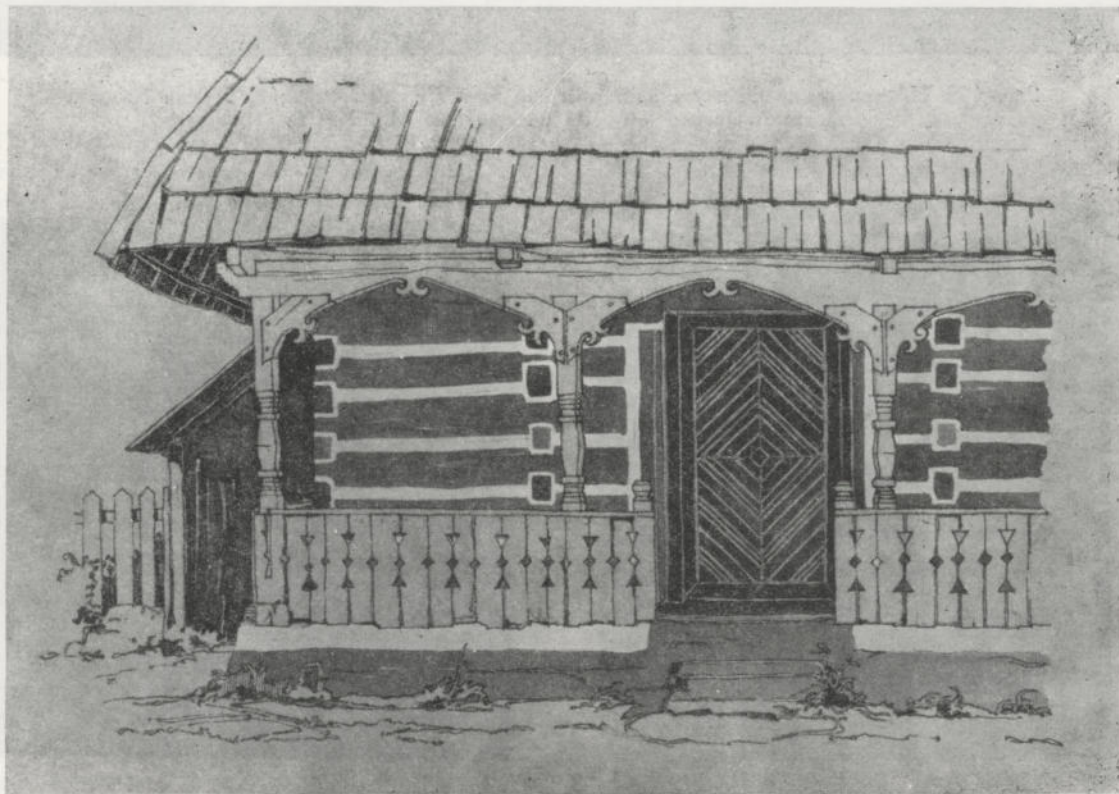

Рис. 157. Пофарбування швів та торців зрубу. П'ятдесяті роки; с. Підплеша. Закарпатської обл. Рисунок автора.

Рис. 158. Пофарбування швів у старій рубленій хаті. Сорокові роки; с. Верхня Яблунівка, Львівської обл. За матеріалами МА УРСР.

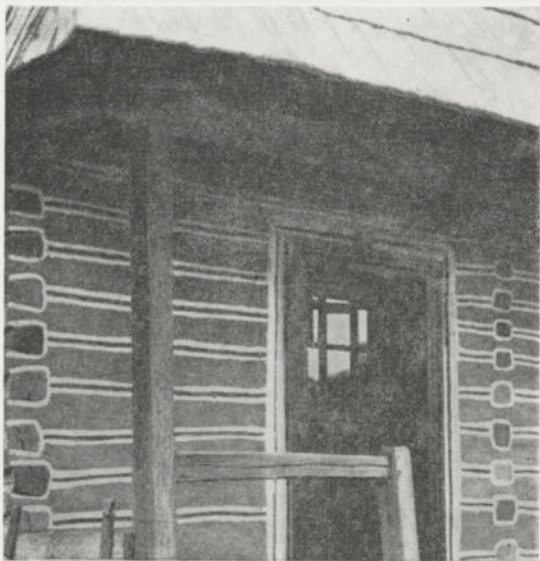

Рис. 159. Пофарбування швів та торців зрубу. П'ятдесяті роки; с. Ганичі, Закарпатської обл. Фото автора.

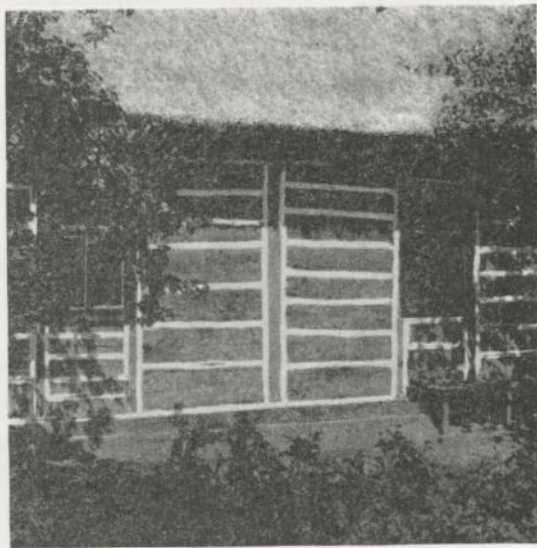

Рис. 160. Промазка вапняним розчином швів каркасної конструкції. П'ятдесяті роки; с. Новосілки, Ровенської обл. Фото автора.

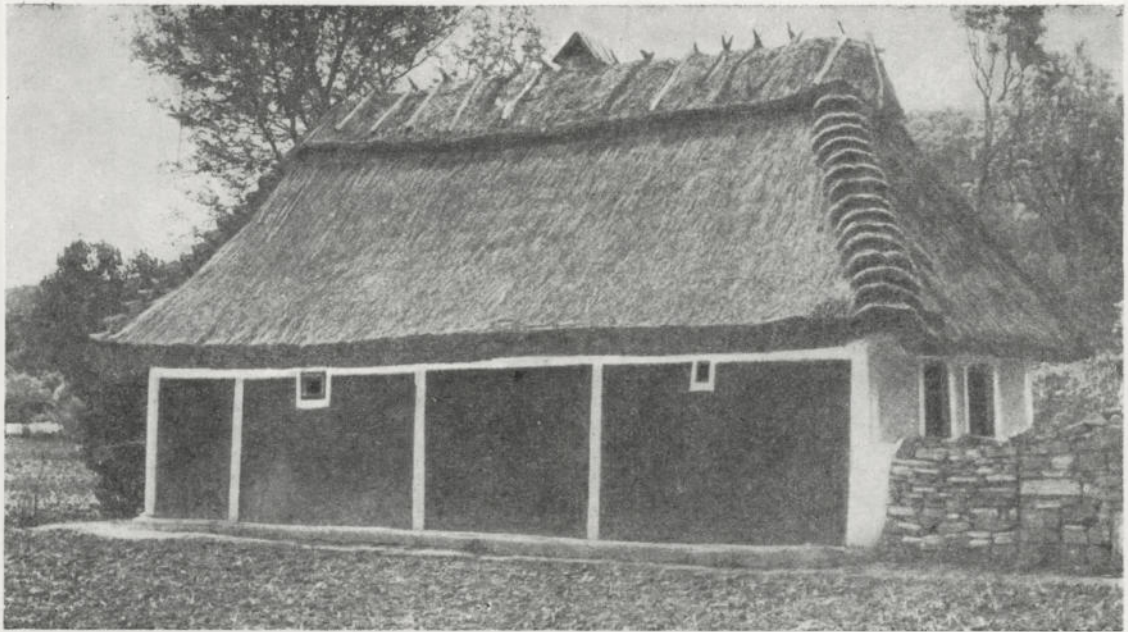

Рис. 161. Пофарбування напільної стіни. Хата стара. Оздоблення сучасне; с. Завалля, Хмельницької обл. Фото автора.

сучасних жилих будинках колгоспників. Але завдяки новій планіровці, при якій північна сторона будинку часто є фасадною, а також завдяки застосуванню більш стійких фарб, північний фасад жилого будинку тепер здебільшого фарбують так, як і інші стіни.

Майже в усіх районах України зовнішні стіни будинків фарбують у світлі тони (крейда, каолінова глина, гіпс, вапно). В ряді районів Правобережної та Західної України (Хмельницька, Вінницька, Закарпатська області) стіни фарбують також блакитними чи зеленуватими тонами або в інтенсивний синій чи синьо-зелені тони. Для фарбування стін господарських приміщень, а також північної стіни жилого будинку застосовують переважно темні тони, головним чином, глини різних відтінків—від жовтого (ряд районів Житомирської, Київської, Полтавської, Харківської та інших областей) до яскраво-оранжового та це-

гляно-червоного (ряд районів Хмельницької, Вінницької, Одеської, Дніпропетровської, Черкаської та інших областей).

Окремі райони і навіть села мають часто свою, типову для них улюблену кольорову гаму, вироблену внаслідок тих чи інших умов і причин, здебільшого завдяки використанню місцевих барвників.

Фарбування стін жилих приміщень в світлі тони, переважно в білий колір, певною мірою позначається і на тепловому режимі цих приміщень улітку, тому що білий колір, як відомо, відбиває теплові сонячні промені краще, ніж темні, в зв'язку з чим стіни і, отже, жилі приміщення, не перегріваються. Для стін, які відгороджують господарські приміщення, цей фактор не має значення; північна ж сторона будинку, пофарбована в темні тони, не створює помітного впливу на тепловий режим жилих приміщень, тому що вони мало освітлюються прямими сонячними променями.

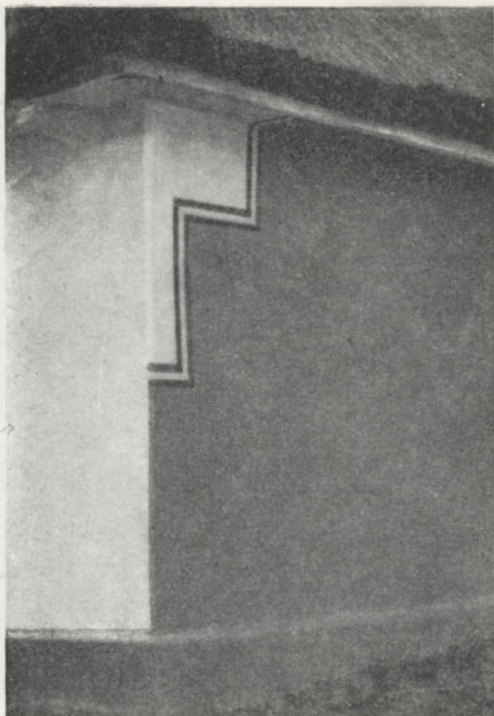

Рис. 162. Пофарбування кутової частини напільної стіни. П'ятдесяті роки; с. Паланка, Черкаської обл. Фото автора.

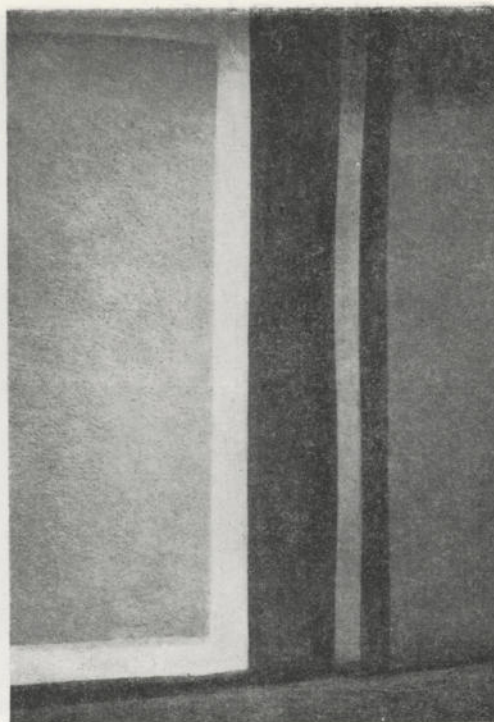

Рис. 163. Розділення двох різно пофарбованих площин стіни кольоровими смужками. П'ятдесяті роки; с. Клебань, Вінницької обл. Фото автора.

ми (влітку лише при сході та заході сонця, тобто тоді, коли теплова дія сонячних променів незначна).

Пофарбована площина стіни, як правило, обводиться смужкою іншого, темнішого кольору («підводка»), яка не тільки розмежовує стик пофарбованих у різні тони площин, а й закриває всі огріхи фарбування та нерівності на стику, неминучі при фарбуванні стін ручним способом.

Іноді стик двох кольорових площин розмежовується не однією, а кількома кольоровими смугами різної ширини та відтінку (рис. 163). Застосовують також і елементи розпису. Так, наприклад, простір між двома чи кількома смугами заповнюють простим геометричним або найчастіше рослинним орнаментом. При фарбуванні двох сусідніх стін жилого будинку

(наприклад, торцевої та північної) в різні кольори одним з них зафарбовують вузьку смужку другої стіни, причому ширина цієї смужки в більшості випадків відповідає товщині стіни. Влаштування стику кольорових площин точно по рогу будинку спостерігається рідко.

Щоб підкреслити конструктивну схему будівлі, пілястри фарбують більш темними фарбами, ніж стіни. Якщо стіна має яскраву розцвітку, ці елементи роблять світлими. Наприклад, при білій або світлого тону стіні пілястри та фриз фарбують найчастіше яскравим ультрамарином (Одеська, Вінницька та інші області), а при яскравосиній стіні—білою фарбою (Хмельницька область). Північна стіна, пофарбована глиною (жовтою, оранжевою), також має завжди білі пілястри.

Пофарбування напільних стін.

В старому житлі. Сорокові роки. 1—с. Брага, Хмельницької обл.; 2—с. Синява, Хмельницької обл.; 3—с. Христинівка, Черкаської обл.; 4—с. Залізничка, Черкаської обл.; 5—с. Супруківці, Хмельницької обл.; 6—с. Тальне, Черкаської обл. Обміри автора. В сучасному житлі. П'ятдесяті роки. 7—с. Клебань, Вінницької обл.; 8—с. Калініно, Вінницької обл. Обміри автора.

Пофарбування стін.

В старому житлі. 1—с. Чижівка, Одеської обл. Обмір автора; 2—с. Баштанка, Миколаївської обл. За матеріалами І. Мигая; 3—с. Кадиївці, Хмельницької обл.; 4—с. Супруківці, Хмельницької обл.; 5—с. Головеньки, Вінницької обл.; 6—с. Новоселиця, Чернівецької обл. Обміри автора. В сучасному житлі. П'ятдесяті роки; 7—с. Летава, Хмельницької обл.; 8—с. Недобоївці, Чернівецької обл. Обміри автора.

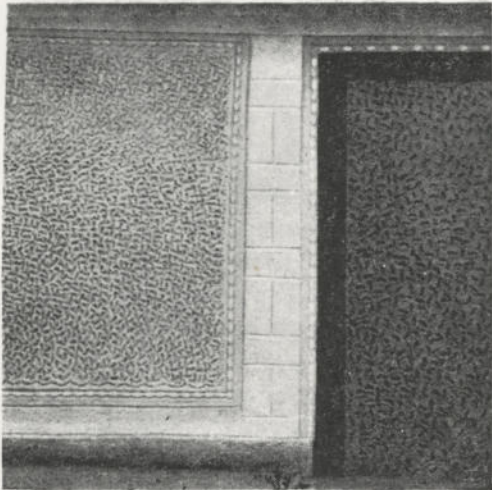

Рис. 164. Оздоблення напільної стіни.
П'ятдесяті роки; с. Клебань, Вінницької обл.
Фото автора.

Нижню частину стіни (призьбу або панель) фарбують для того, щоб вона не так сильно забруднювалася, особливо під час дощів, коли вода, збігаючи з даху, забризкує цю частину стіни. Для фарбування призьби використовують переважно кольорові глини, найчастіше—жовту (північні та східні райони України). В центральній частині Правобережної України призьбу фарбують у яскравий цегляно-червоний колір, а в ряді районів Одеської області, що межують з Молдавією, та інших районах півдня—в чорний колір (сажа). В деяких районах Вінницької, Хмельницької, особливо Чернівецької областей застосовують яскраво-синю (синька) або синьо-зелену фарби (жовта глина з синькою).

У північних районах Одеської області фарбують низ стіни у вигляді кольорових виступів під вікнами. У західних областях республіки (Чернівецька, Станіславська) нижні частини стіни обшивають дошками, що перешкоджає зволоженню стін від навскісних дощів¹. Таку дерев'я-

¹ Іноді так обшиваються майже вся північна і західна стіни жилого будинку.

ну панель часто фарбують в різні, здебільшого яскраві кольори. Різьблена дошка, що завершує панель та нащільники, фарбується в один колір (синій, білий, чорний), а площа обшивки — в інший (червоний, зелений).

В деяких районах фарбують також окремі деталі (стовпчики, ганки, галерейки, підкарнизні дошки, загороди та ін.) (рис. 165).

Настінний розпис як один з засобів оздоблення житла має багатовікову традицію, що йде своїм корінням в глибоку давнину. Вже у стародавніх поселеннях Трипільської культури були виявлені під час розкопок розписи, які багато чим нагадують настінний розпис українських хат.

Можна припустити, що в далекому минулому настінний розпис був пов'язаний

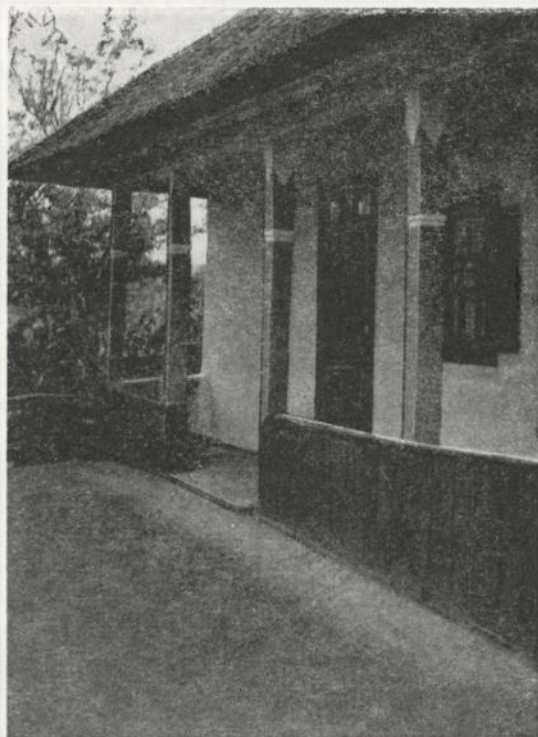

Рис. 165. Пофарбування стовпчиків піддашка. Сорокові роки; с. Концеба, Одеської обл. Фото автора.

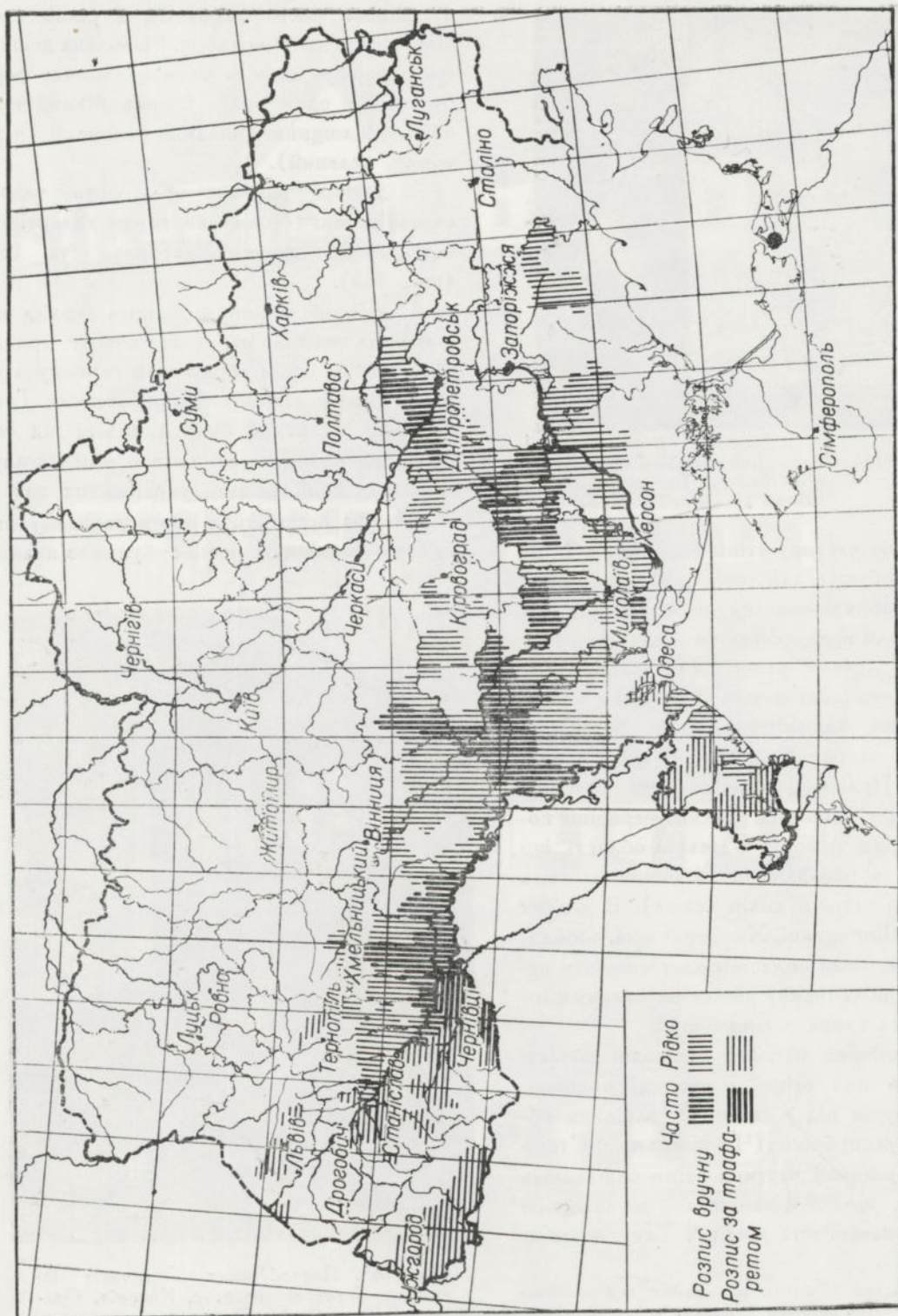

Рис. 166. Карта застосування наслідного розпису для оздоблення житла в УРСР.
За матеріалами 1950—1955 рр.

з релігійними віруваннями, уявленнями, кожне зображення мало певне значення. Пережитки цього збереглися до кінця XIX і навіть до початку XX ст. Так, наприклад, у минулому зображення сови було символом охоронця та покровителя; барвінку—життя та розквіту. Якщо в хаті на стіні навпроти входу малювали гілку з квітами, це означало, що тут живе дівчина на виданні. Таке ж значення мала кольорова або орнаментована обводка вікон назовні. Особливий вид розпису «закарлюка» на стінах приміщень (Західні Карпати), де утримувалася худоба, за старовинним повір'ям охороняв тварин. Розпис на зовнішніх дверях у вигляді гілки з квітами («квіт») визначав склад сім'ї, що проживає в цьому будинку. Біля гілочок, які символізують членів сім'ї жіночої статі, малювали листя барвінку, а чоловічої статі — зірку. Ці розписи вказували також на всі зміни в складі сім'ї: якщо народжувалась дитина, домальовувалася ще одна гілочка. Смерть члена сім'ї позначалася хрестиком.

Настінний розпис, що став тепер виключно декоративнохудожнім засобом оздоблення житла, широко застосовується у новому будівництві на Україні (рис. 166). Він є одним з найбільш простих, загальнодоступних та дешевих засобів декора, що значно збагачує архітектуру житла (рис. 167, 168, 169, 170, 171, 172).

Звичайно розпис у вигляді фриза роблять на фасадах, у верхній частині стіни над вікнами, що знаходиться під звисом даху. Тут розпис, захищений звисом даху, краще зберігається. На бічних і напільних стінах розпис такого типу роблять тільки тоді, коли стіна звернена в бік вулиці. Розписують також пілястри, або вугли будинку (Одеська, Вінницька, Чернівецька області). Кольоровими орнаментальними композиціями завершуються або облямовуються розписом у вигляді смуг

також двері й особливо часто віконні прорізи здебільшого тоді, коли вони не мають якої-небудь іншої обробки. Настінний розпис у вигляді окремих завершених композицій і вставок роблять іноді між вікнами, особливо, якщо вони розташовані близько одне до одного (Хмельницька область), або розміщують поряд з вікнами. У ряді районів розпис застосовується як елемент оздоблення площини північної стіни і особливо крайніх, наріжних її частин (Черкаська, Вінницька області). Рівну поверхню глухої північної стіни, пофарбовану глиною, іноді, якщо вона повернена до вулиці, розписують всю, імітуючи килим, або облямовують яскравим бордюром (Вінницька, Черкаська, Хмельницька та інші області). Розписують іноді і стіни господарських будівель.

У деяких західних областях (Чернівецька та Станіславська) розписом оздоблюють веранди, розписують також і призьбу (південні райони Вінницької, північні—Одеської областей, Дніпропетровська область), але дуже рідко, бо нижня частина стіни майже не захищена від дощів і, отже, розпис погано зберігається¹.

Настінний розпис виконується яскравими контрастними фарбами і має стильову єдність, а також і індивідуальні риси. Виконаний вручну малюнок здебільшого дуже виразний і позбавлений суворо симетричної композиції. Навіть при загальній симетрії орнаменту він у деталях своїх лишається асиметричним.

Зразком і основним джерелом мотивів настінного розпису є різні форми живої природи. Цим пояснюються прийоми композиції орнаменту та його багатобарвність.

Засоби орнаментального декора стіни різноманітні. Найчастіше—це настінний розпис у вигляді хвилястої лінії, на якій у

¹ Щоб краще зберегти розпис, його роблять на темному фоні (чорний, темно-коричневий або синьо-зелений).

Рис. 167. Розпис над вікном. П'ятдесяті роки;
с. Перельоти, Одеської обл. Фото автора.

ритмічному порядку розташовані листя, квіти, грони винограду тощо («хмелик»). Цей прийом використовується для орнаментування побутової кераміки, килимів, вишивок тощо. Він широко застосовується також у російській, білоруській народній творчості.

Нескінчений орнамент широко використовується для розпису фриза, пілястрів, облямівання вікон і дверей. Різний розмір інтервалів хвилястої лінії, характер малюнка та манера виконання багатобарвного рослинного орнаменту дають можливість урізноманітнювати цей простий прийом. Нескінчений орнамент роблять як у вигляді простої, примітивної вузької хвилястої

лінії з крапками, зробленої в один колір, так і широкої багатоорнаментованої, різнобарвної смуги.

Значне поширення в настінному розпису, а також в інших зразках народної творчості дістав прийом орнаментальної композиції у вигляді квітки або гілки з листям та квітками у вазоні, горщику чи корзинці («вазон», «квіт»). Графічне та кольорове виконання цієї композиції не носить проте натуралістичного характеру; квітки та листя звичайно стилізовані і немовби розгорнуті на площині створюють симетричну композицію в цілому (див. рис. 171).

Розпис у вигляді «вазона» роблять між вікнами або з обох боків дверей, підкрес-

люючи цим вхід до будинку. «Вазоном» прикрашають також пофарбовані глиною поверхні господарських будівель або напільну стіну (Хмельницька область).

Іноді застосовують також орнаментальну композицію у вигляді «віночка», яку малюють на площині стіни у верхніх наріжних кутках або найчастіше біля вікон і дверей.

Розпис у вигляді орнаментованого килима застосовується головним чином для оздоблення інтер'єра. В окремих випадках такий розпис використовують для оздоблення господарських приміщень або напільної стіни жилого будинку, якщо вона виходить на вулицю. Цей тип розпису виконують в основному двома засобами: розбивкою площини вертикальними орнаментованими смугами, що чергуються з кольоровими смугами без орнаменту, та заповненням усієї площини рослинним орнамен-

том, позбавленим чіткої композиції схеми (Хмельницька та Черкаська області).

Перший прийом характерний виключно для інтер'єрів і запозичений, можливо, з мотивів шпалер (про що свідчить і місцева назва цього прийому—«шпалери»). Другий прийом застосовують здебільшого для розпису стін господарських будівель, іноді—напільної стіни будинку.

Різні типи настінного розпису в залежності від розміщення на стінах мають свої особливості в кольоровому рішенні фону, на якому вони робляться. Розпис типу «вазона» має фон стіни, тобто переважно білий тон, орнамент типу «хмелика» роблять як на білому фоні, так і спеціальному переважно невеликої інтенсивності. Розпис типу «килим» майже завжди роблять на інтенсивному фоні або на пофарбованій раніше кольоровою глиною стіні.

Рис. 168. Розпис віконних відкосів. Хата стара, розпис сучасний; с. Адамівка, Хмельницької обл. Фото автора.

Різний характер фону змінює кольорову гаму і кількість тонів настінного розпису. Для світлого фону (білий, голубий) застосовують сині, зелені, жовті, коричневі, рідше—червоні тони, ще рідше—чорний тон. Орнамент, що має фон незначної інтенсивності (сірий, синій, сіро-зелений), виконується звичайно тими ж, що й фон, але більш інтенсивними тонами, а також чорними та білими. На стінах, пофарбованих інтенсивними тонами (темно-жовтий, оранжевий, цегельно-червоний), роблять особливо часто чорний в сполученні з білим орнамент.

Кольоровий фон для розписів зменшує різкість малюнка, пов'язує та поєднує кольорову орнаментальну композицію в єди-

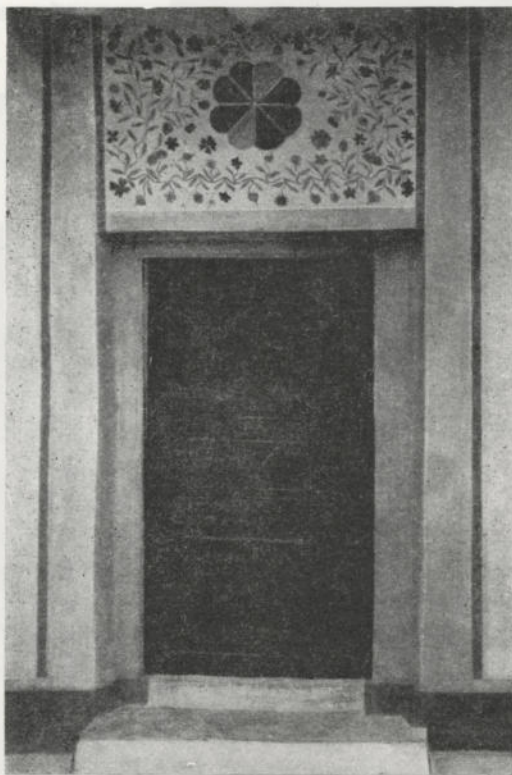

Рис. 169. Розпис над дверима. П'ятдесяті роки; с. Малаївці, Одеської обл. Фото автора.

Рис. 170. Розпис наріжних пілястрів. П'ятдесяті роки; с. Круглик, Чернівецької обл. Фото автора.

не гармонійне ціле. Настінний розпис на кольоровому фоні має також практичну перевагу: він менше забруднюється, довше зберігається. Крім того, кольоровий фон дає можливість фарбувати стіни, зберігаючи непошкодженим розпис, чого неможливо досягти на побіленій стіні. Здебільшого,

щоб досягти рівномірного пофарбування фону, його роблять кольоровими глинами, а не аніліновими фарбами.

Своєрідний характер мав настінний розпис українських горян (лемків) у західних Карпатах, де настінним розписом оздоблювали зовнішні стіни рублених будинків, які заздалегідь обмазували «нафтовою ропою», або фарбували перепаленою глиною, розведеною на маслі. На темно-коричнево-му з червонуватим відтінком фону зрубу світлими тонами, здебільшого білим, робили розпис. Найбільш типовим є розміщення розпису на торцях вінців зрубу, а також довкола дверних і віконних прорізів. Окрему орнаментальну композицію робили часто на площині зовнішніх дверей, підкреслюючи вхід до будинку.

Найчастіше для настінного розпису, як і для фарбування стін, застосовують земляні барви (глини різних кольорів), а також крейду, сажу, синьку й різноманітні рослинні фарби—відвари, соки, настої з ягід, трав, гілок тощо. Різноманітні відтінки фарб дістають також шляхом змішування різних барвників. Так, наприклад, суміш червоної глини з крейдою дає рожевий колір, з сажею або товченим деревним вугіллям—бурий чи коричневий колір, а біла глина з сажею — сірі тони тощо. Жовта фарба виготовляється з відвару луски цибулі, оранжева — з кори молодих пагонів яблуні, зелена — з квітів мальви. Використовують пелюстки соняшника, шовковиці, бузку, дубову кору, шкаралупу волоського горіха тощо. Розчини такого ти-

Рис. 171. Настінний розпис у вигляді «вазона». П'ятдесяті роки; с. Обжиле, Вінницької обл. Фото автора.

пу фарб розводять на рідкому клейстері з борошна або на знятому молоці, що робить їх більш стійкими.

Тепер у настінному розписі широко застосовуються також анілінові та інші фарби фабричного виробництва, які дають більш інтенсивне забарвлення і краще зберігаються. Іноді поєднують анілінові та рослинні барви. У селі Петриківка, Дніпропетровської області анілінові фарби розводять на яйці; білок надає блиску, а жовток яскравий тон.

Для нанесення орнаменту використовують саморобні або фабричні пензлики, пір'їнки, тампони, а також різноманітні штампи, вирізані з картоплі, гарбуза, буряка. Пензликами роблять здебільшого дрібні деталі та тонкі лінії, тампоном—крупніші частини орнаменту, наприклад, пелюстки квітів, листя тощо. М'які та пружні штампи полегшують накладання однотипових елементів орнаменту, які особливо характерні для розпису типу «шпалер» або «хмелька».

Великого поширення, особливо за останні роки, набуло виконання настінного розпису також за трафаретом (рис. 173, 174), головним чином у західних районах України. Цей прийом застосовується тепер навіть у тих районах, де настінний розпис раніше майже не робили.

На характер орнаментики настінного розпису, а іноді і на колорит значно впливають місцеві народні художні промисли—килимарство, вишивання, гончарство. Якщо порівняти, наприклад, розписи жителів у Хмельницькій, Вінницькій і Чернівецькій областях, можна переконатися в тому, що типові для них мотиви тісно пов'язані з улюбленими мотивами орнаментики побутової кераміки, вишивки тощо. Разом з тим настінні розписи позначені і властивими цим районам рисами: застосу-

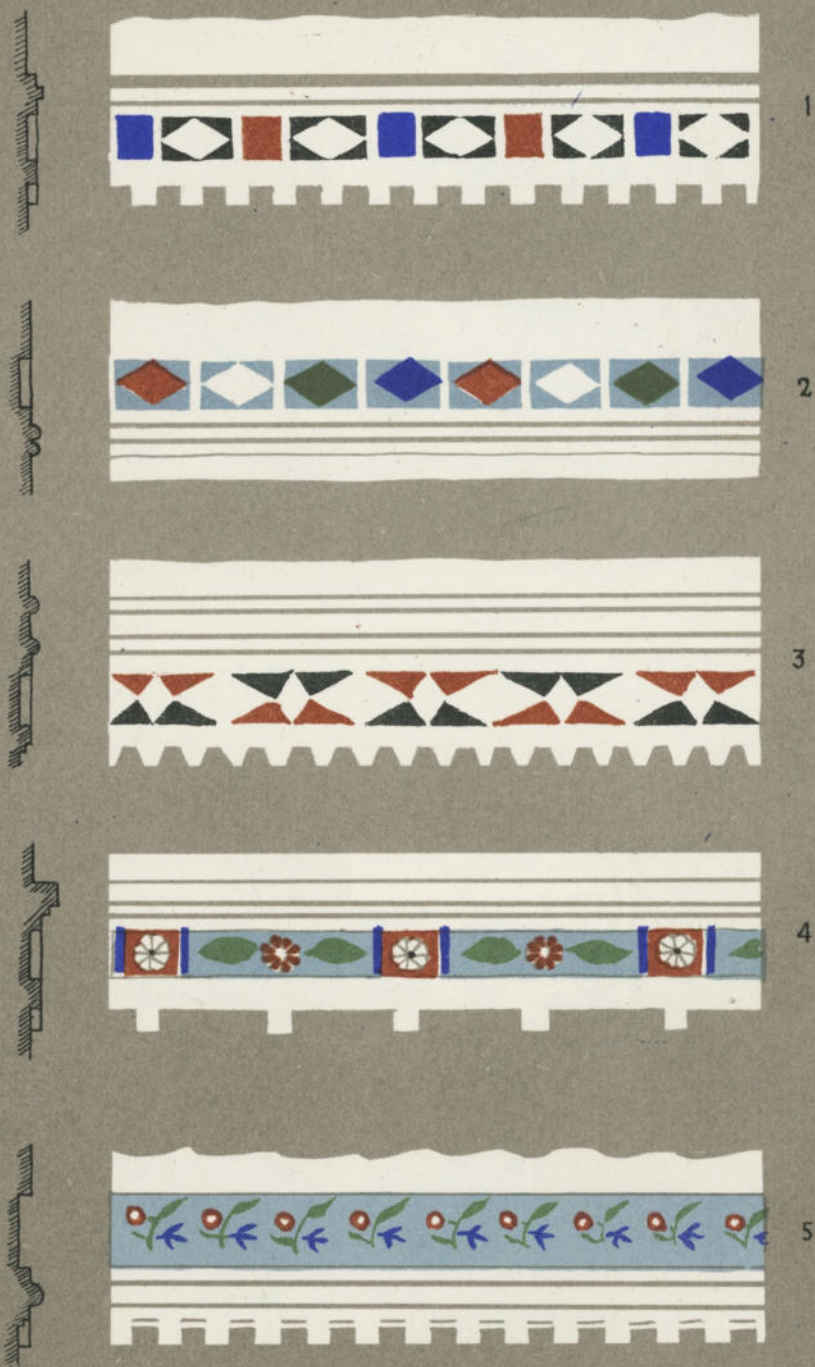
вання барв, інша техніка виконання, масштаби розпису тощо.

Рельєфний орнамент набув особливого поширення в радянський період у багатьох районах України (Хмельницька, Вінницька та інші області). Він практичніше настінного розпису, менше пошкоджується від атмосферних опадів і допускає побілку. Рельєфний орнамент буває монохромним і поліхромним. Якщо орнамент розміщують на білому фоні, то його фарбують часто в кілька кольорів.

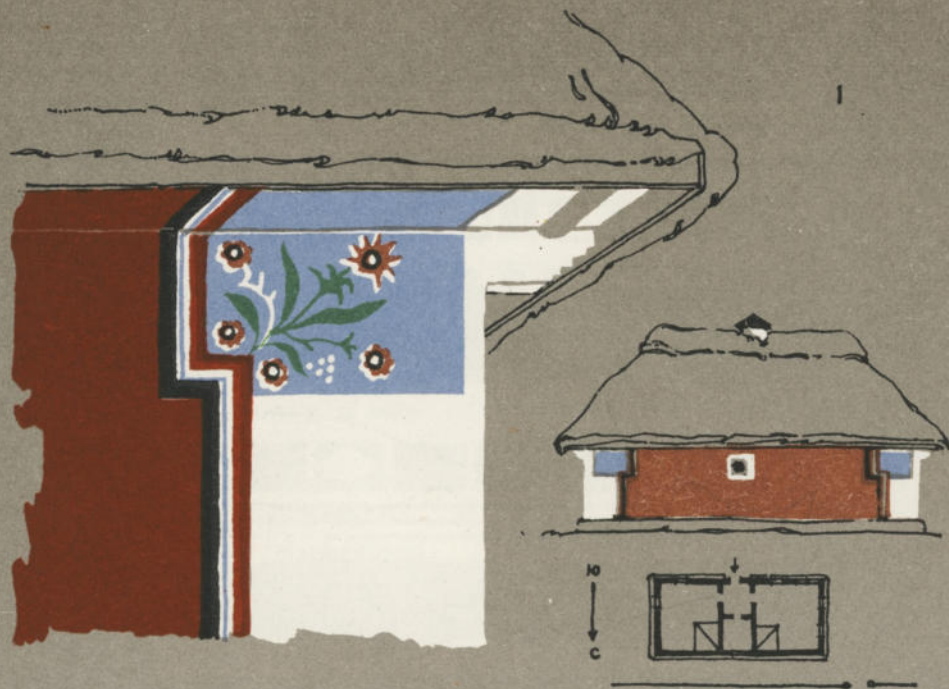
Основним мотивом рельєфної орнаментики є «вазон», значно рідше ліпні «віночки». Характер рельєфного орнаменту має багато спільного з настінним розписом, що передував йому і був для нього зразком, проте рельєф має і нові риси, породжені властивостями матеріалу, з якого він виконаний.

Композиція та характер малюнка зразків рельєфного орнаменту у минулому мало чим відрізнялися від традиційних прийомів розпису. Згодом характер орнаментальних композицій стає більш статичним, з'являються ознаки симетрії не тільки в загальному характері композиції, що було властиво і настінному розписові, а й у деталях. Характер малюнка спрощується, зменшується кількість окремих деталей, вся композиція стає більш чіткою і лаконічною. Проте спрощення орнаменту відбувалося не за рахунок збіднення його художніх якостей, а шляхом створення простими засобами найбільш виразної форми.

Спочатку орнаменти робили ліпними на площині стіни з глини чи гіпсу. Згодом їх виконували більш простим і менш трудомістким способом: на оштукатурену ділянку стіни наносили малюнок і вся поверхня поза ним вибиралася на глибину 2—3 см, коли штукатурка ще не затужавіла. Природно, що чим простіший малюнок орнаменту, чим менше дрібних деталей,

Фризи, оздоблені поліхромно ліпною орнаментикою (гіпс). Тридцяті—сорокові роки.
 1, 2, 4—с. Кадіївці, Хмельницької обл.; 3—с. Рихта, Хмельницької обл.; 5—с. Рихтецька Сло-
 бідка, Хмельницької обл. Обміри автора.

Розпис рогів напільної стіни. Хати старі, розпис сорокових років.
 1—с. Маньківка, Черкаської обл. Рисунок автора; 2—с. Дмитрушки, Черкаської обл. Рисунок автора.

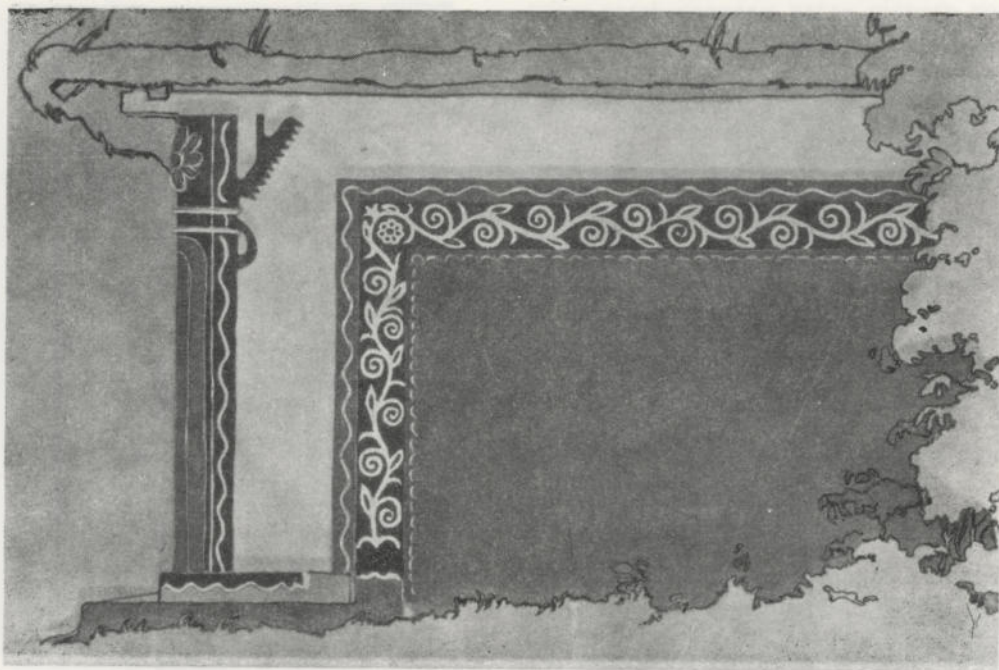

Рис. 172. Розпис на напільній стіні, зверненій до вулиці. П'ятдесяті роки; с. Рудницьке, Вінницької обл. Рисунок автора за матеріалами В. Жиздринського.

тим успішніше і скоріше можна його зробити, адже тужавіння гіпсового розчину відбувається досить швидко. Такий засіб застосовувався тоді, коли орнаментика займала невелику площу. Є і простіший прийом: окремі елементи орнаменту—листи, квіти тощо відливають в спеціальних формах, а потім прикріплюють їх до стіни в різних поєднаннях. Формами можна користуватися неодноразово.

У південних районах Хмельницької області окремі елементи рельєфного фриза позначені рисами, запозиченими з мотивів міської монументальної архітектури: форма профілю, сухарики, влаштовувані в нижній частині фриза, та ін. (рис. 175). Як правило, рельєфний фриз роблять поліхромним. Фарбування його яскравими, інтенсивними тонами пояснюється тим, що він майже ніколи не буває освітлений сонцем, бо знаходиться під звисом і, отже,

його пластика взагалі не буває підкресленою світлотінню. З цих же міркувань фарбують орнамент над вікном будинків у Вінницькій області.

Фактура стіни, що є одним із способів оздоблення будинку, має різноманітні прийоми. Одні з них виникли внаслідок практичної потреби, інші є лише засобом декоративного оздоблення.

В Чернігівській області у минулому застосовували облицювання стін зрубу керамічними плитками (рис. 176, 177), що мали конструктивне призначення (кінець XIX ст.). Звичайно такі стіни штукатурили. Щоб штукатурка міцно трималась на поверхні стіни, кожна плитка мала рельєфну поверхню. Згодом практика довела, що штукатурити такі стіни немає потреби. В зв'язку з цим рельєфна поверхня плиток набула виключно декоративного значення. Поступово малюнок плиток удосконалю-

Рис. 173. Настінний розпис за трафаретом. П'ятдесяті роки;
с. Остриця, Чернівецької обл. Фото автора.

вався, замість одноманітних дрібних виступів у вигляді квадратиків або кількох горизонтальних борозенок почали робити рельєфні квіти чи розетки, поєднані часто з іншими пластичними елементами, плитки облямовували профільованим кантиком

тощо. Рельєфний малюнок окремої плитки в поєднанні з такими самими сусідніми плитками дає на площині стіни більш крупний малюнок, причому, при різному розташуванні цих плиток зазнає зміни і загальна композиція, тобто фактура стіни.

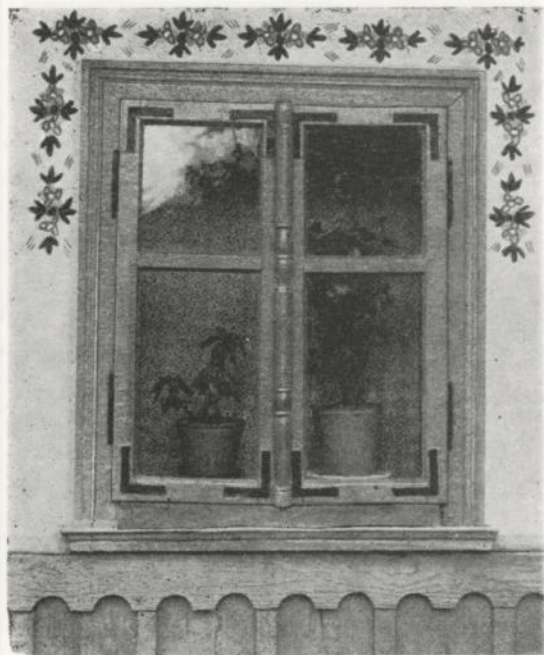

Рис. 174. Обрамлення вікна розписом за трафаретом. Шістдесяті роки; с. Остриця, Чернівецької обл. Фото автора.

Отже, чисто конструктивне призначення елемента стає згодом одним із засобів оздоблення жилого будинку.

Поєднання конструктивного і художнього призначення при офактурюванні стін будинку характерне також для ряду районів Чернігівської, Сумської, Хмельницької областей. З метою зміцнення зовнішньої поверхні стіни у сиру глиняну штукатурку вдаляють щільно один до одного невеличкі шматочки битої цегли. Така фактура стіни не задовольняла будівельника з естетичного боку. Щоб стіна набрала більш красивого вигляду, цеглу вкраплювали за певною системою: облямувували прорізи стіни, членували вертикально, імітуючи пілястри, карнизи тощо. Іноді з дрібної битої цегли викладали крупні розетки або квіти, орнаментували фриз, пілястри і т. д. Поступово цей прийом набував декоративних рис, особливо тоді, коли для обробки

стіни застосовували цеглу різного кольору (рис. 178), шматочки різнокольорового скла і навіть річкові черепашки з перламутровою поверхнею. Завдяки цьому створювалася фактура стіни, що мала характер кольорової мозаїки. Це надавало будинкові своєрідних рис, властивих лише у цих районах.

Для ряду районів Лівобережної України штучна фактура має виключно декоративний характер. В селах північних районів Одеської та південних районах Вінницької областей, а також на півдні УРСР фактуру роблять на глиняній або вапняно-

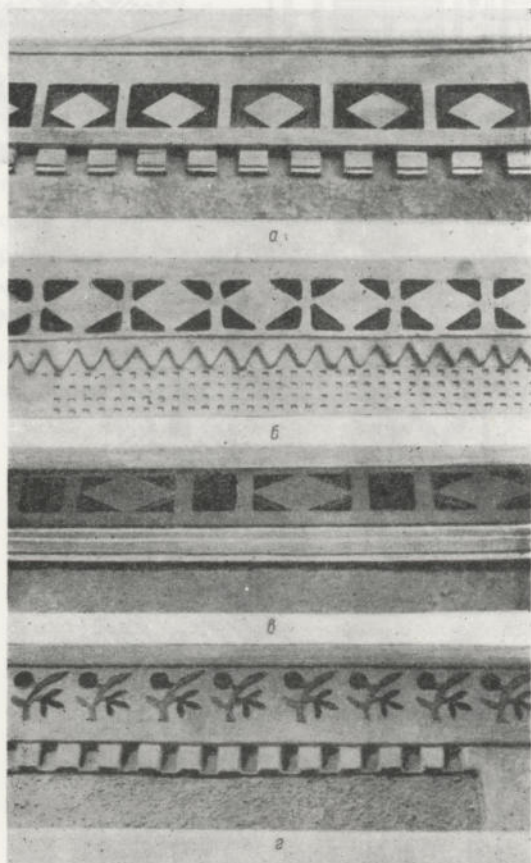

Рис. 175. Прийоми обробки фриза в жилих будинках (гіпс). П'ятдесяті роки; а, б, в — с. Каднівці, Хмельницької обл.; г — с. Ласківці, Хмельницької обл. Фото автора.

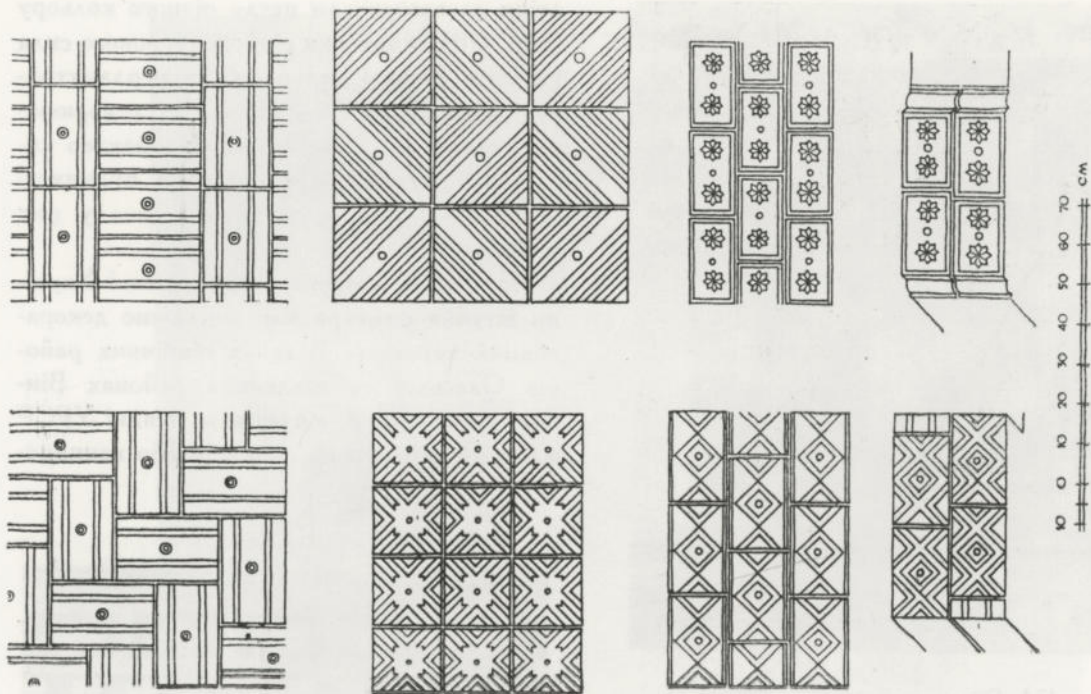

Рис. 177. Фрагменти стін, облицьованих керамікою. Кінець XIX—початок XX ст.; села Чернігівської обл.
За матеріалами Д. Яблонського.

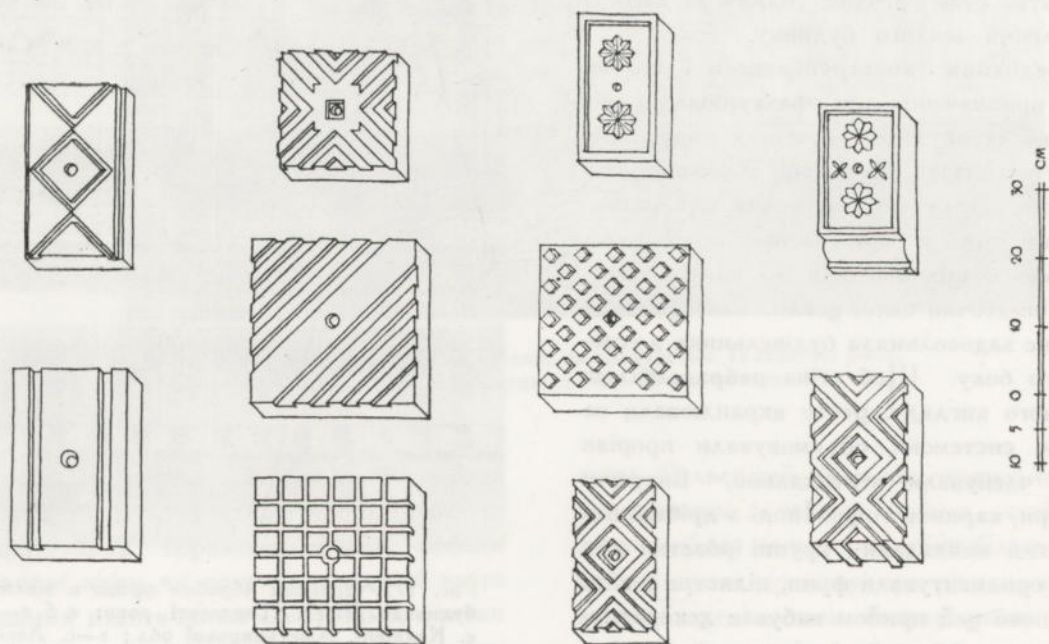

Рис. 176. Типи облицьовувальної кераміки. Кінець XIX—початок XX ст.; села Чернігівської обл.
Обміри автора та за матеріалами Д. Яблонського.

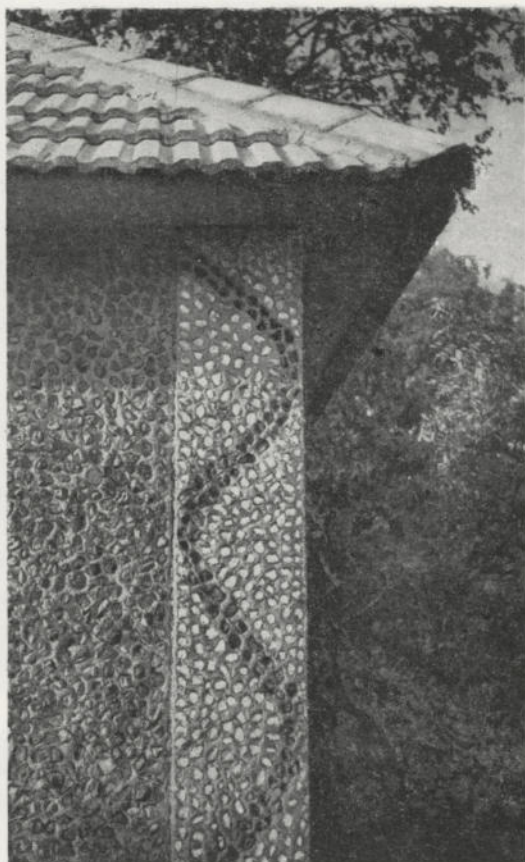

Рис. 178. Фактура стіни в жилому будинку колгоспника, створена шляхом вкраплення цегляного бою різного кольору. П'ятдесяті роки; с. Лісоводи, Хмельницької обл. Фото автора.

глиняній штукатурці, у південних районах Хмельницької області — на гіпсовій.

Найбільш простим способом офактурювання є набризкування розчину з додатками крупнозернистого піску. При побілці крейдою, вапном або гіпсом оброблені таким способом стіни набувають гарної матової поверхні. В багатьох селах, де немає піску з крупними добавками, поверхню щойно оштукатуреної стіни штикують паличкою або ложкою, а іноді—просто пальцем.

На півдні України офактурювання стіни роблять під «гребінець». Для цього на

свіжій глиняній штукатурці проводять дерев'яною пластинкою з зубцями горизонтальні, а частіше вертикальні смужки (рис. 179, 1, 3), на яких збирається менше пилу. У Вінницькій області (Піщанський, Ольгопільський райони) «гребінець» роблять не з дерева, а з шматка еластичної гуми. Це дає можливість робити на стіні не тільки рівні, але й хвилясті борозенки різної форми (рис. 180). Недоліком такої фактури є те, що вона має глибину борозенок в 3—4 мм, завдяки чому вона не довговічна і псується при побілках стін. Крім того, фактура під «гребінець» мало помітна здалека, особливо якщо борозенки роблять лише в одному якому-небудь напрямі.

Кращим прийомом є створення штучної фактури за допомогою спеціальних штамів. За штамп править відрізок дошки, на якому вирізьблено певний візерунок, здебільшого сітка з горизонтальними та вертикальними борозенками, перехрещеними одна одною, з однією або кількома геометричними фігурами (квадрат, ромб, зірочка) чи їх поєднаннями тощо (рис. 181). Малюнок на штампі чітко відбивається на сирій штукатурці, причому виступаючі його частини вдавлюються і навпаки. Штам-

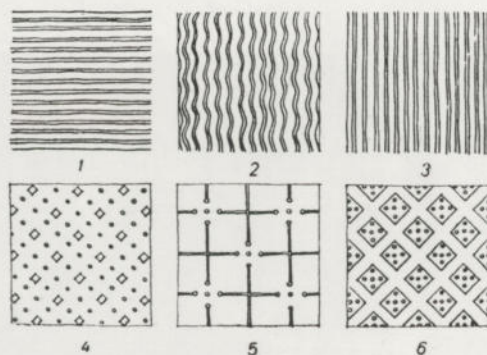

Рис. 179. Типи штучної фактури стіни: 1—с. Н. Збур'ївка, Херсонської обл.; 2—с. Пужайкове, Вінницької обл. Рисунок автора; 3—6—села Вінницької обл. За матеріалами В. Жиздринського.

пом служить іноді пляшка, дном якої в певній послідовності роблять кола великого, а цівкою—дрібного діаметра.

Цікавою і мальовничою штучною фактурою стіни, де особливо яскраво проявилася народна художня творчість, є рослин-

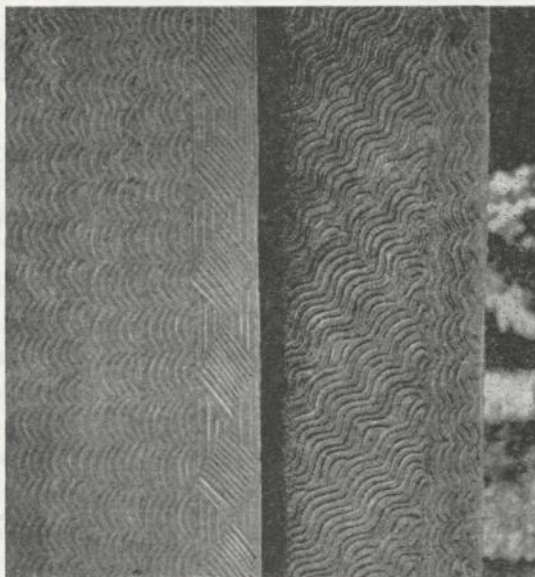

Рис. 180. Штучна фактура стіни під «гребінець». П'ятдесяті роки; с. Пужайкове, Вінницької обл. Фото автора.

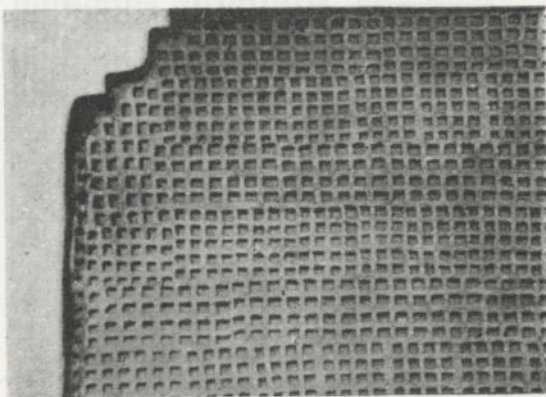

Рис. 181. Штучна фактура стіни. П'ятдесяті роки; с. Ласківці, Хмельницької обл. Фото автора.

но-орнаментальна фактура¹. Цей прийом, що виник і поширився за радянського часу, а особливо у післявоєнні роки, застосовується на півдні Вінницької області (особливо Тульчинський та Олександрівський райони). Штучна фактура створюється штампами, що вирізані з буряка або з деревини м'якої породи (рис. 182).

У новому будівництві штампом також іноді служать зіпсовані невеличкі шестерні сільськогосподарських машин. Використання довговічних штампів для обробки стін багатьох будинків призводить до того, що їх рисунок стає типовим елементом декору.

Орнаментальна фактура здебільшого складається з двох елементів—листка і квітки. Різноманітність їх форм і розміру, різна послідовність їх розташування, створюють орнаментальні композиції, що нагадують за своїм характером килим (рис. 183).

Застосування стриманих і дуже простих засобів оздоблення завдяки їх умілому використанню дає можливість значно збагатити і прикрасити жилий будинок.

Серед різноманітних композиційних прийомів рослинно-орнаментальної фактури стіни можна виділити два основних. За першим прийомом площина стіни має єдиний малюнок фактури, за другим—її розділяють на ряд орнаментальних смуг, фактурний малюнок яких теж розділяється вузькими смужками з іншим малюнком.

Характерною особливістю як першого так і другого прийому є те, що при такій обробці не порушується тектонічна структура стіни. По-різному обробляють несучі елементи і поле стіни. Так, наріжні, а іноді і проміжні пілястри, облямування проїмів, фриз, цокольна частина каркасної конструкції мають рівну поверхню, а фактурної обробки зазнають лише ті ча-

¹ Термін «рослинно-орнаментальна» фактура застосовується умовно.

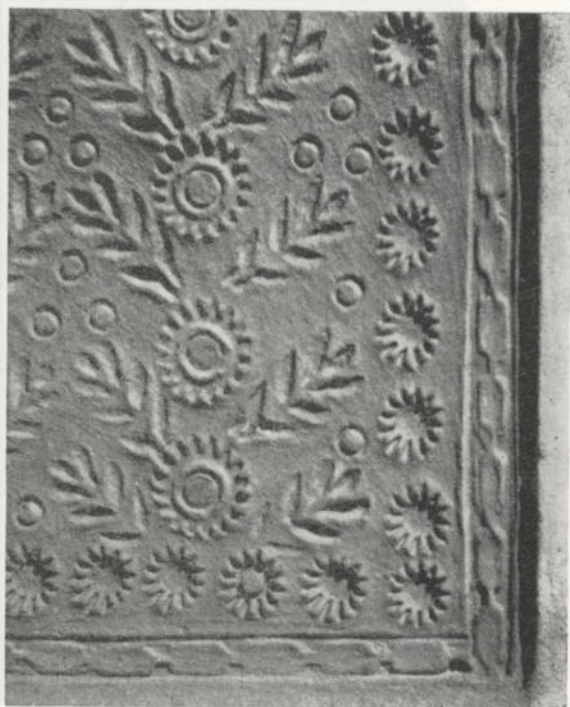
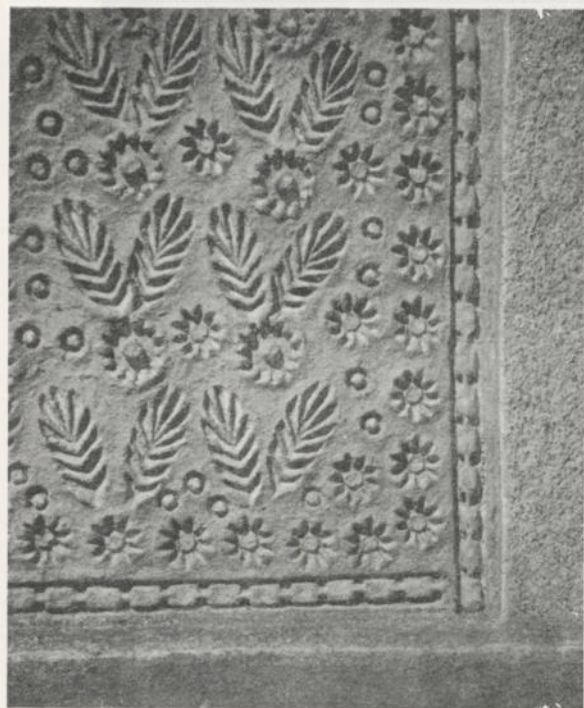
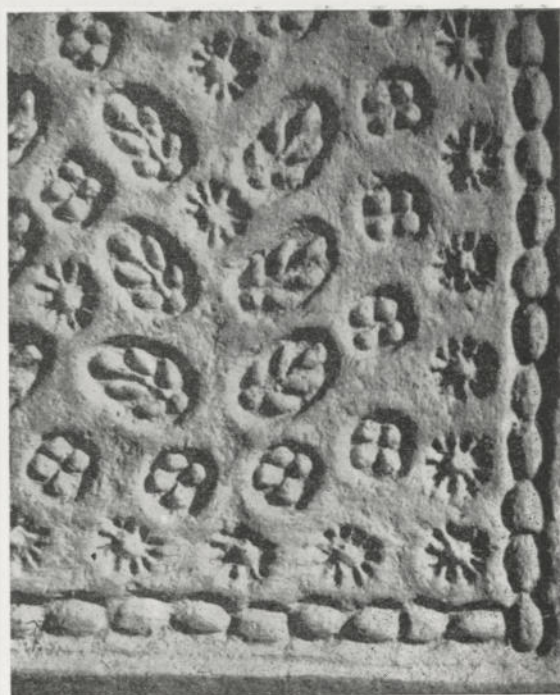

Рис. 182. Фрагменти штучної орнаментальної фактури стіни в жилих будинках колгоспників.
П'ятдесяті роки. Різні села Вінницької обл. Фото М. Буценка.

Рис. 183. Орнаментальна фактура стіни. П'ятдесяті роки; с. Клебань, Вінницької обл.
Фото автора.

стини стіни, які є відповідними заповненню каркаса (рис. 184, 185). Отже, перша ліпша частина, яка має фактуру, обмежена немовби рамкою, яка підкреслює її декоративний характер. Здебільшого така рамка підкреслюється і додатковими засобами. Як правило, на межі офактуреної площини стіни розташовують впритул один до одного будь-які однотипні елементи орнаменту (квітки, зірочки,

ромбики, буси тощо), облямовуючи всю площу. Іноді фактуру поєднують з невеличкими об'ємними елементами, які розташовують у певному порядку на стіні. Такі елементи роблять здебільшого з пластичної глини, які приліплюють до сирій штукатурки (рис. 185).

Рослинно-орнаментальна фактура, виконана штампом по сирій штукатурці, має глибший рельєф (до 15 мм), ніж, напри-

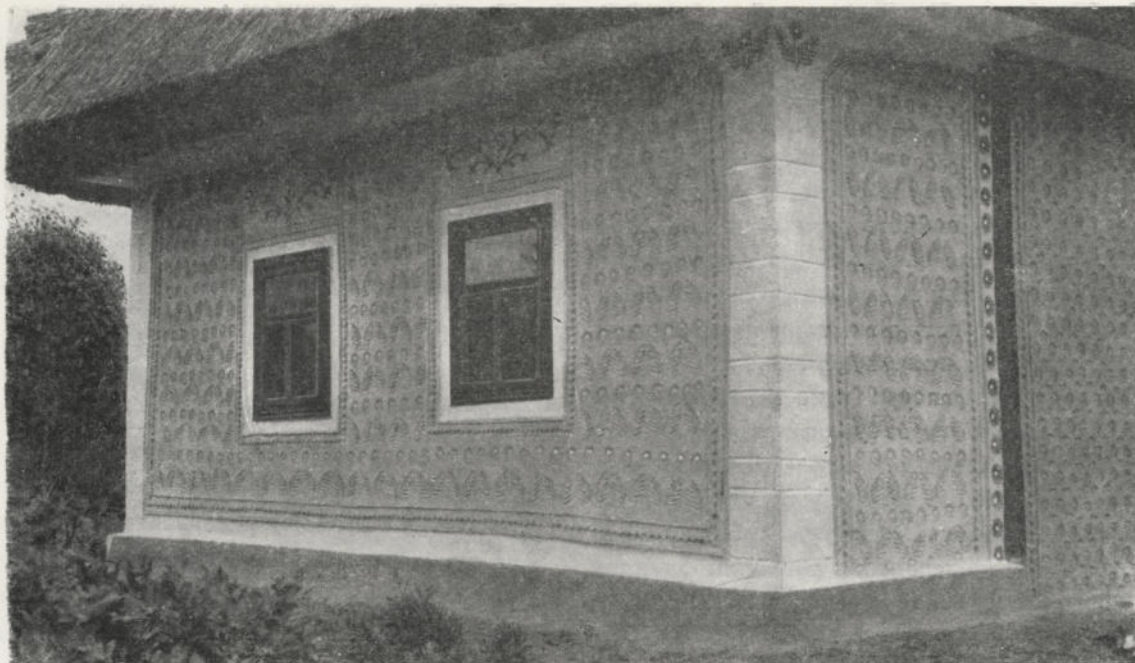

Рис. 184. Орнаментальна фактура стін. Хата стара, оздоблення сучасне; с. Калініне, Вінницької обл. Фото автора.

Рис. 185. Орнаментальна фактура стін. Хата стара, оздоблення сучасне; с. Клебань, Вінницької обл. Фото автора.

лад, фактура під «гребінець», внаслідок чого вона зберігається значно довше.

Стійкість штучної фактури стіни залежить також від якості штукатурки. Щоб надати їй більшу міцність, в деяких селах до глини добавляють ґрунтовий піл. В останні роки все більшого розповсюдження набувають вапняні, цементно-вапняні штукатурки, а також різні типи глинопіщаних розчинів з добавками цементу.

Штучна фактура наноситься на стіну одночасно з штукатуркою, причому звичайно два чоловіки штукатурять, а один або два роблять фактуру по сирій штукатурці. Нанесення фактури робиться звичайно без попередньої розмітки, завдяки чому розміщення окремих елементів не завжди ідеально рівне або симетричне, що надає орнаментальній фактурі безпосередність і мальовничість.

Рослинно-орнаментальна фактура більш масштабна щодо будинку, ніж під «гребінець». Окремі елементи орнаменту роблять досить великими, завдяки чому орнаментальну композицію стіни видно здалека. Така стіна, пофарбована в інтенсивні тони, надає жилому будинку привабливого вигляду.

В останні роки в житловому будівництві застосовують також кольорову штукатурку, що пояснюється рядом практичних міркувань: вона краще зберігається, менше вигорає на сонці, не змивається дощами, не потребує щорічного фарбування стіни. Кольорова орнаментальна фактура стін надає архітектурі житла своєрідного вигляду і іноді стає зразком справжнього народного мистецтва.

ДЕКОРАТИВНО- ХУДОЖНЯ ОБРОБКА ІНТЕР'ЄРА

ДЕКОРАТИВНО - ХУДОЖНЯ обробка інтер'єра жилих приміщень сільських будинків на Україні відзначається застосуванням таких прийомів,

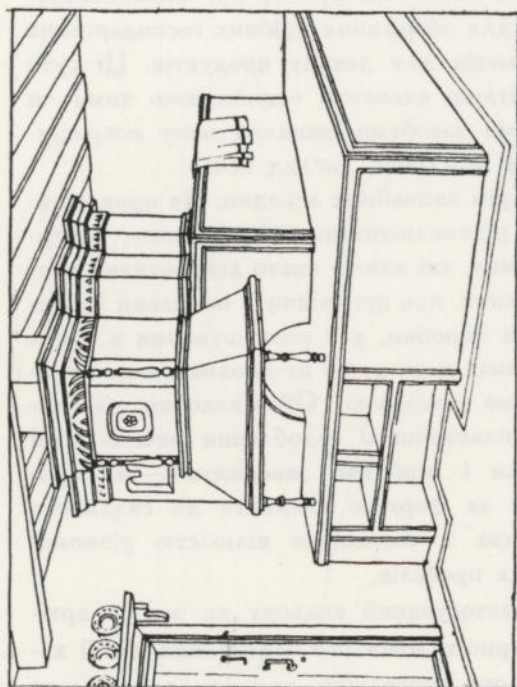
як фарбування, розпис, пластика тощо. Оздоблення інтер'єра має свої особливості. Оскільки в минулому хата мала одне жиле приміщення, поєднане з кухнею, вариста піч становила один з основних елементів інтер'єра і займала значну частину жилого приміщення. Природно, що оздобленню варистої печі в минулому приділяли велику увагу, особливо в селах Дніпропетровської, Хмельницької, Вінницької, Одеської та інших областей. Цей прийом застосовується й тепер в окремих районах.

Пластичне оздоблення варистої печі спостерігається майже в усіх районах України (рис. 186, 187, 188, 189, 190, 191),

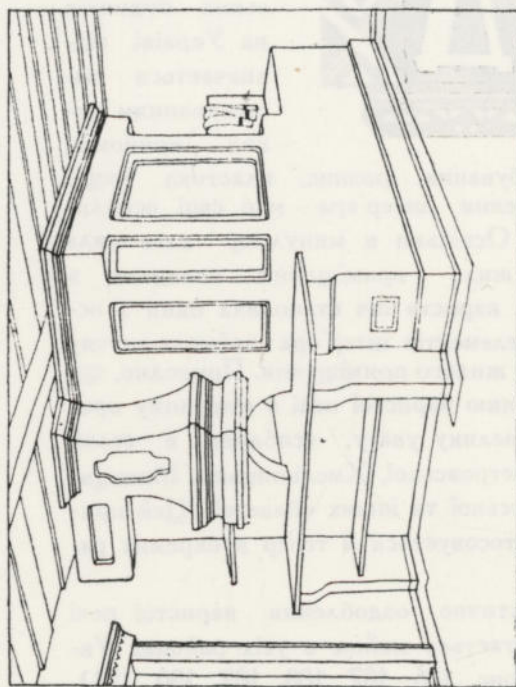
що обумовлено як естетичними, так і практичними міркуваннями. Для поліпшення тепловіддачі печі в окремих її місцях зменшена товщина стінок, завдяки цьому піч має западини різної глибини та форми, а також ніші, «печурки», які використовують для зберігання дрібних господарських предметів для деяких продуктів. Ці суто утилітарні елементи оздоблюють тими чи іншими засобами, завдяки чому покращується загальний вигляд печі.

Крім звичайних западин, піч прикрашають різноманітними «фільонками», «дзеркалами», які мають чисто декоративне призначення, про що свідчить не тільки характер їх обробки, а й розташування в таких частинах печі, де це не продиктовано практичною потребою. Обов'язковим елементом пластичного оздоблення печі є різні пояски і особливо завершення—від простого за формою елемента до складного карниза з численною кількістю різноманітних профілів.

Застосування кольору як засобу архітектурно-художнього оздоблення печей характерне переважно для тих районів, де

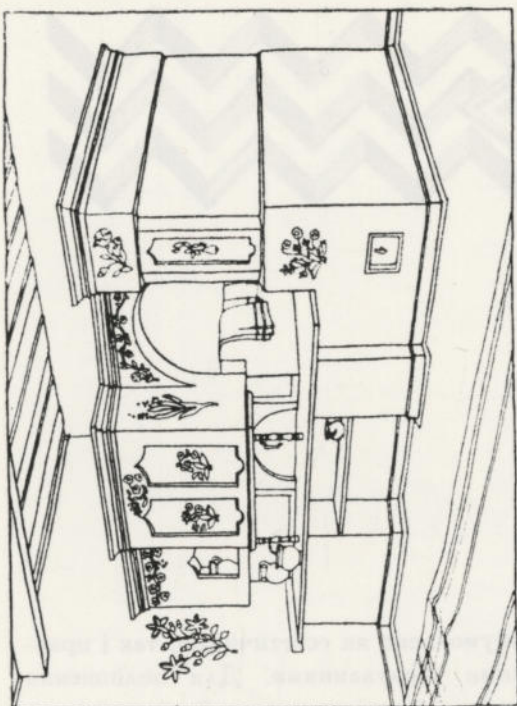

1

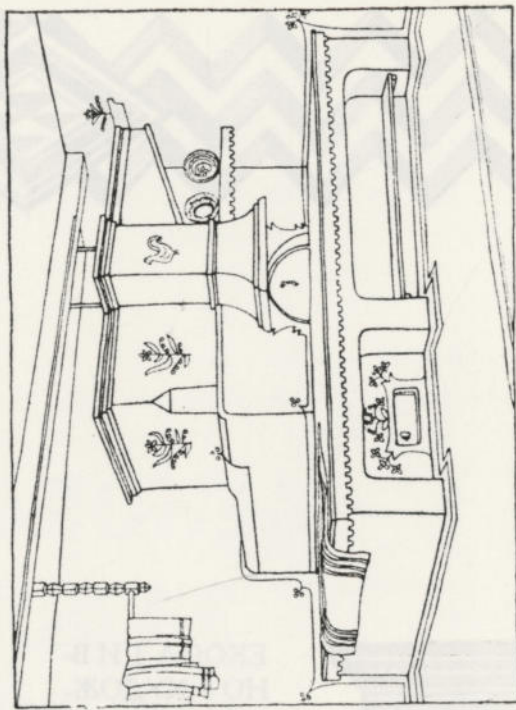

2

Рис. 186. Оздоблення варистих печей. Тридцяті роки; 2—с. Горбівці.
1—с. Суботів, Черкаської обл. Двадцяті роки. Обміри автора.

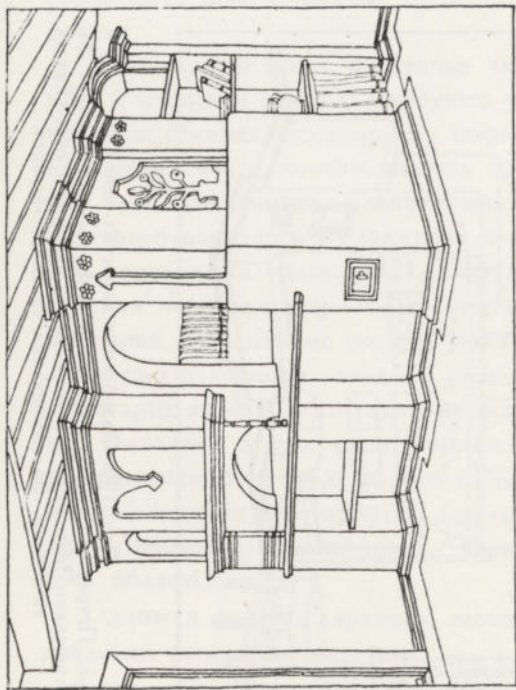

1

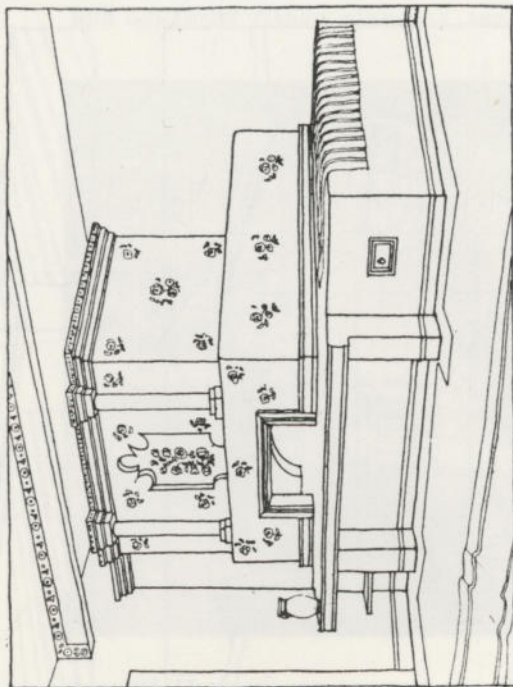

2

Рис. 187. Оздоблення варистих печей. Сорокові роки.
1—с. Княгинін, Хмельницької обл. За матеріалами В. Дзугаєва; 2—с. Маньківка, Черкаської обл. Обмір автора.

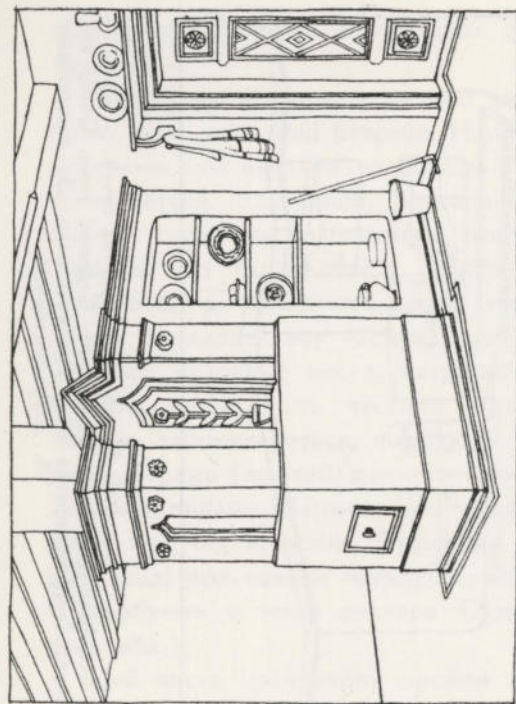

1

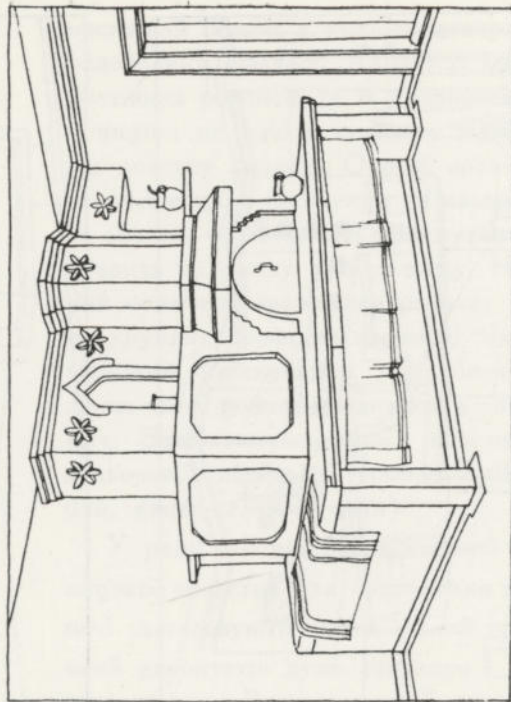

2

Рис. 188. Оздоблення варистих печей. Сорокові роки.
1—с. Кадіїці, Хмельницької обл. Обмір автора; 2—с. Петри-
ківка, Дніпропетровської обл. За матеріалами МА УРСР.

1

2

Рис. 189. Оздоблення груби та варистої печі.
1—с. Козаче, Хмельницької обл. Сорокові роки. Обмір автора;
2—с. Клебань, Вінницької обл. Тридцяті роки. За матеріалами
М. Буценка.

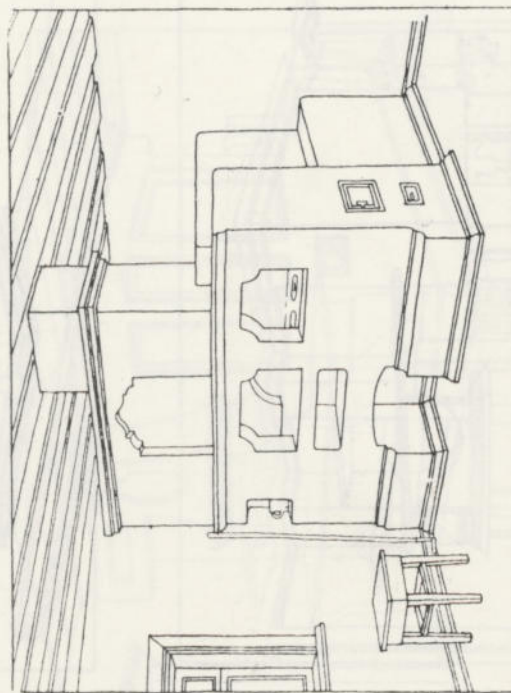
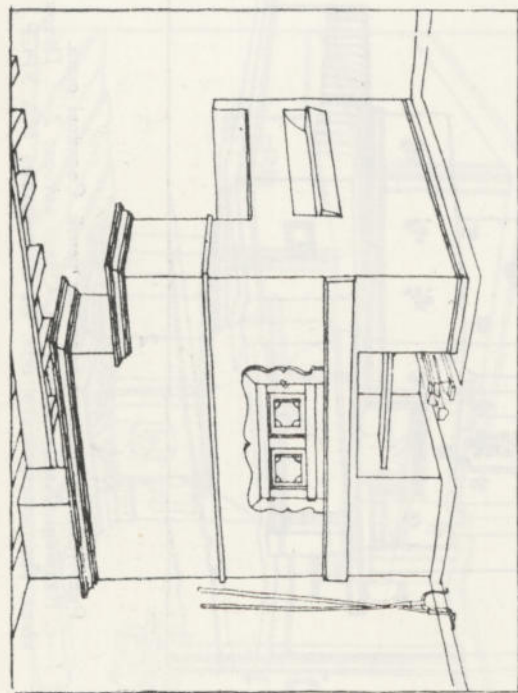

Рис. 190. Оздоблення варистих печей.
1—с. Петриківка, Дніпропетровської обл. Сорокові роки. За матеріалами МА уРСР; 2—с. Скибіно, Київської обл. П'ятдесяті роки. За матеріалами Є. Журавківського.

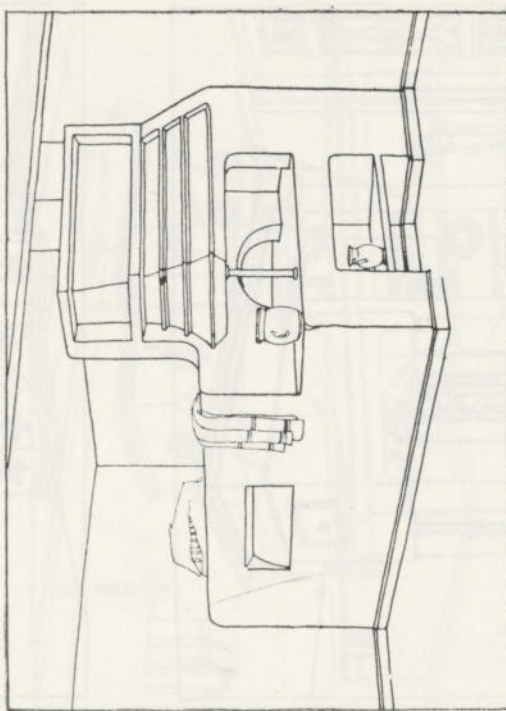
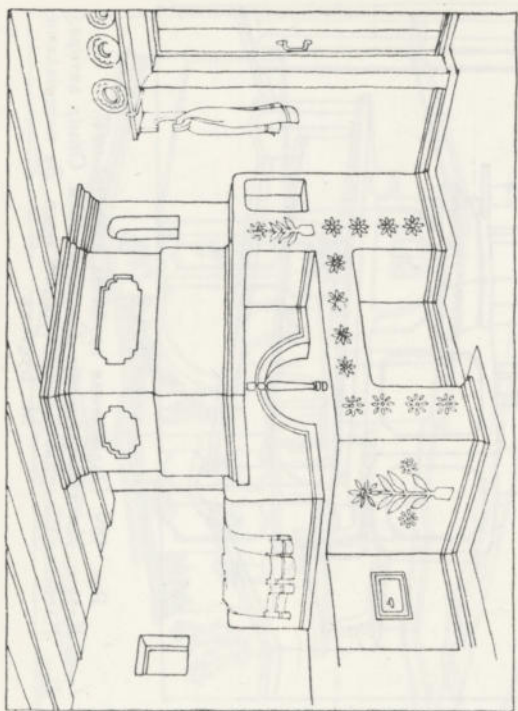

Рис. 191. Оздоблення варистих печей.
1—с. Ласківці, Хмельницької обл. Сорокові роки. Обмір автора; 2—Житомирська обл. Тридцяті роки. За матеріалами А. Добровольського.

прийняте кольорове оформлення фасадів будинку.

Фарбуючи піч, мають на меті як практичні, так і естетичні потреби. Наприклад, поверхню печі звичайно фарбують у світлі тони (білий, блакитний, бірюзовий). Ці фарби сприяють поліпшенню освітлення кімнати. Усі глибокі ніші і обов'язково «підпіччя», де складають дрова, «черинь», тобто горизонтальну частину печі, куди ставлять кухонний посуд, вигрібають попіл та вугілля, ті частини печі, що швидко забруднюються, фарбують темними кольорами (жовтий, цегляно-червоний). Темними тонами облямовують також саме вустя печі під комином. З цих же міркувань іноді всю нижню частину варистої печі фарбують у темні кольори (Хмельницька обл.).

Цей чисто практичний прийом згодом набуває і декоративного характеру, особливо тоді, коли для оздоблення печі застосовують різнокольорові «підводки» або розпис.

Щоб підкреслити пластичну обробку печі, її площини і деталі фарбують у різні кольори. Наприклад, якщо піч пофарбована в білий колір, пояски, карниз «фільонки» роблять синіми, блакитними та ін. При фарбуванні печі в блакитний колір деталі звичайно білі (рис. 192). Таке пофарбування особливо доцільне в інтер'єрі, де пластичні елементи не досить чітко виявляються світлотінню завдяки розсіяному, а в старих хатах і недостатньому освітленню. Виходячи з цих умов, карниз, що є завершенням печі, іноді фарбують так, що кожний елемент його профілю має свій колір (Львівська, Хмельницька, Тернопільська області).

Одним з найпопулярніших засобів оздоблення печі як у минулому, так і тепер є настінний розпис (рис. 193, 194). Найчастіше печі розписують у тих районах, де

настінний розпис є засобом декоративного оздоблення фасадів. Характер орнаменту настінних розписів та їх кольорова гама в принципі не мають істотних відмінностей від розпису фасадів. Окремі орнаментальні композиції розміщують на площинах печі або на «фільонках», облямування яких править за рамку для розпису. Нескінчений орнамент настінного розпису роблять на крупних профілях карниза, підкреслюють ним облямування «фільонки» тощо. Дуже часто розпис поєднують з «підводками». Здебільшого розпис виконують по кольоровій підкладці (світло-синій, голубий, синьо-зелений тони).

У ряді районів Хмельницької та Вінницької областей для оздоблення варистої печі застосовують також ліпний орнамент, який виконують дуже старанно і роблять поліхромним. Застосування його в інтер'єрі має свої специфічні особливості в порівнянні з фасадами. Глядач бачить ліпний орнамент тільки зблизька, завдяки чо-

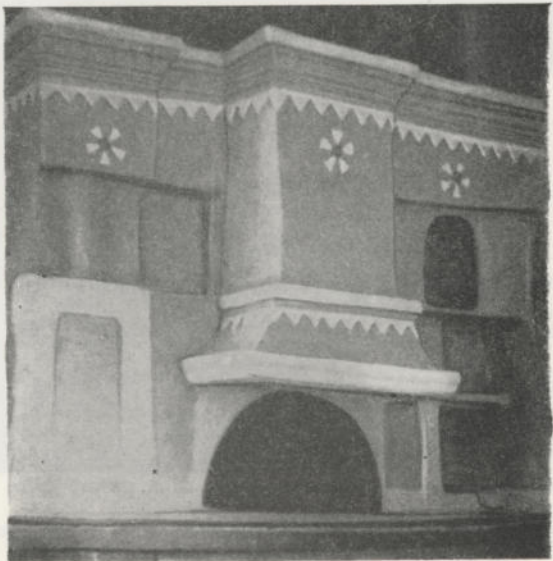

Рис. 192. Пофарбування варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Клебань, Вінницької обл.
Фото М. Буценка.

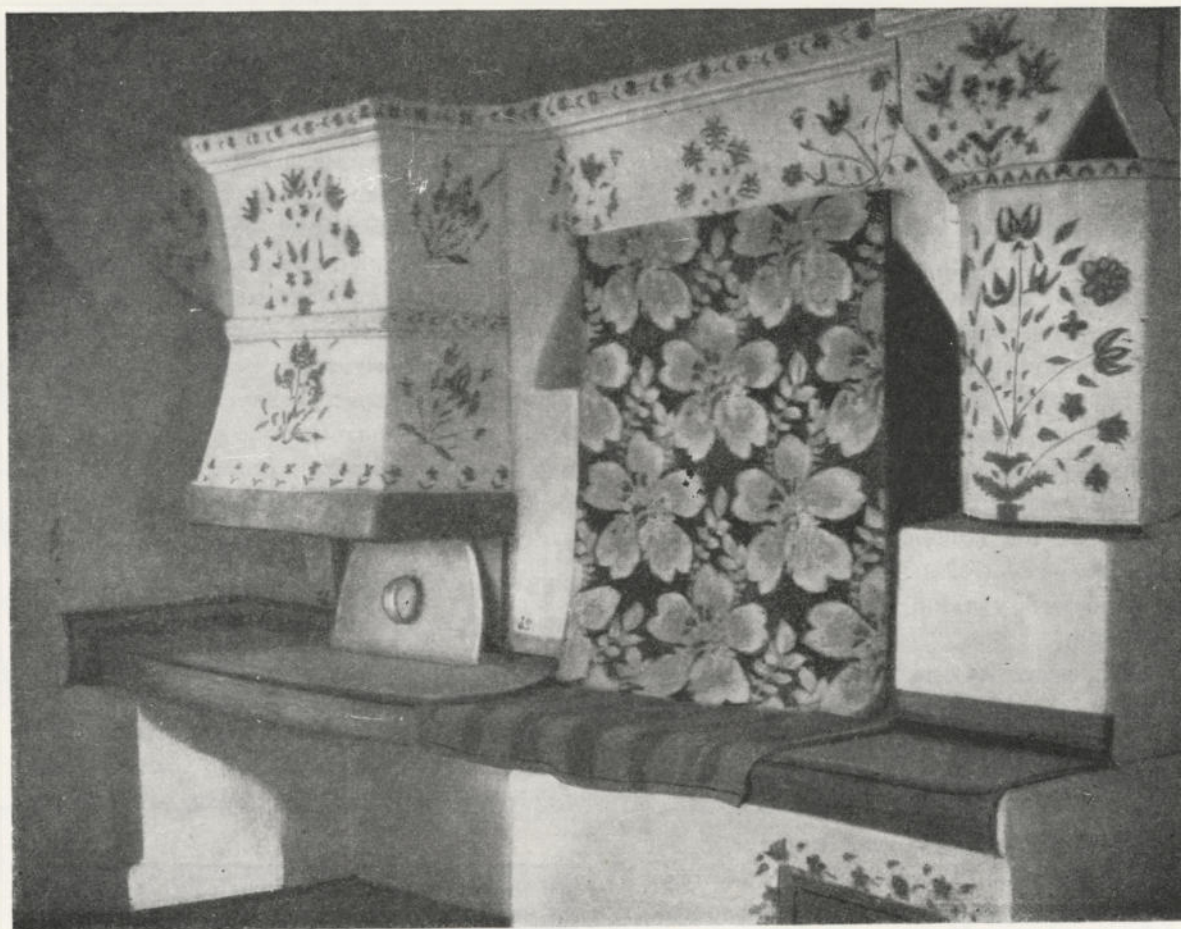

Рис. 193. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Вихватнівці, Хмельницької обл.
Фото автора.

му його масштаб відповідає розміру жилого приміщення.

У XVII—XIX ст.ст. в народному житті, особливо в будинках заможних селян, у східних районах України (Чернігівська, Харківська, Полтавська області) піч облицьовували розписними або рельєфними кахлями.

З початку XVIII ст. у північних районах Чернігівської області для облицювання печей застосовували невеличкі плоскі зелені кахлі з медальйоном посередині та

кантиком по краях. Цей тип кахлів був, певне, запозичений з Росії.

У Полтавській та Харківській областях застосовували однобарвні рельєфні кахлі (рис. 195, 196, 197), які виготовлялися переважно в тих районах, де був розвинутий гончарний промисел (Опішня, Миргород). Рисунок рельєфних кахлів являв собою переважно геометричну орнаментику, що обумовлювалося способом виготовлення плитки. Як правило, облицьовувальна плитка виготовлялася в дерев'яних формах, для того

Рис. 194. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Перельоти, Одеської обл. Фото автора.

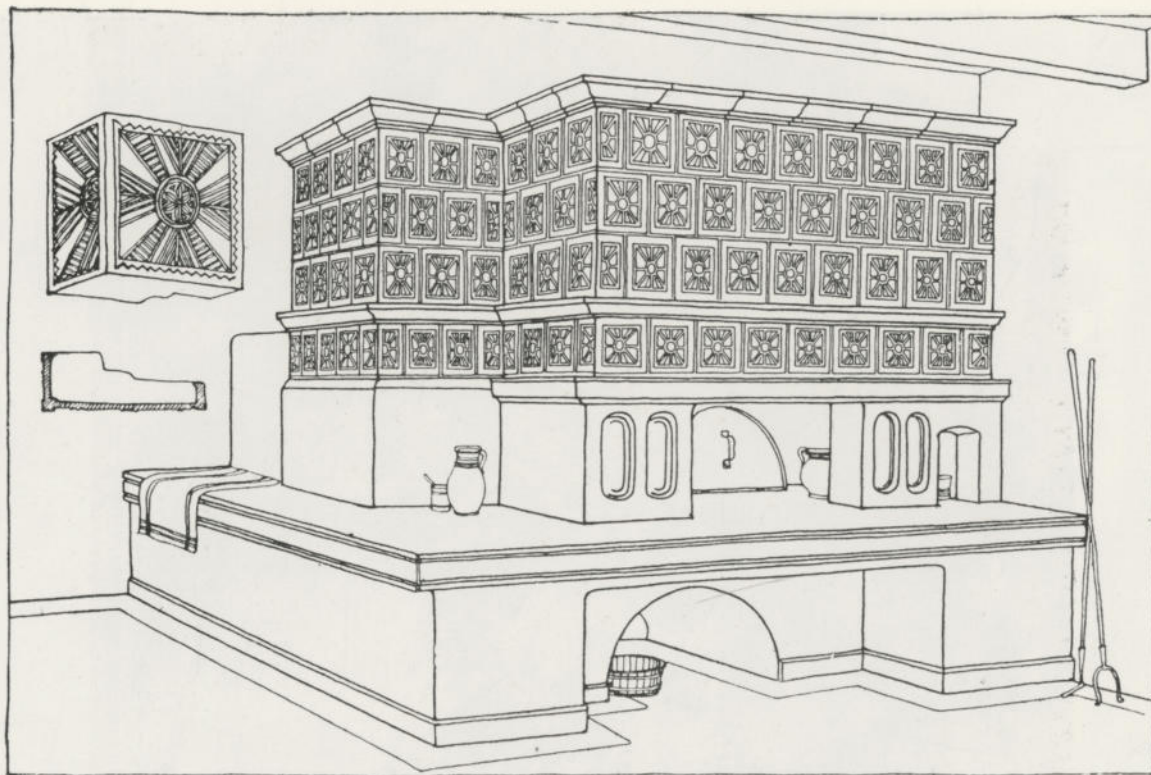

Рис. 195. Облицювання варистої печі рельєфними керамічними кахлями. Кінець XIX ст.; с. Великі Сорочинці, Полтавської обл. За матеріалами Ю. Нельговського.

щоб здобути рельєфну орнаментику, застосовували різьблений піддон, звичайно з липової дошки. Через це на керамічних кахлях можна знайти всі ті елементи орнаментики, що характерні для різьби по дереву. Особливо часто зустрічається розетка, широко застосовувана в народній різьбі по дереву для оздоблення окремих архітектурних елементів, меблів, предметів побуту тощо¹.

Істотним недоліком рельєфних кахлів було те, що на них скупчувався пил. Крім

¹ Цікаво відзначити, що рельєфний малюнок північних кахлів має чимало спільного з малюнком пряників, які виготовляли кустарі для продажу населенню. Ця спільність орнаментальних мотивів пояснюється тим, що в обох випадках для виготовлення застосовувалися дерев'яні форми.

того, теракотовий, а тому темний колір поверхні печі, облицьованої такими кахлями, погіршував освітленість і без того темного приміщення. Тепер цей прийом у новому будівництві не застосовується.

Своєрідне оздоблення печей кахлями застосовувалося у Гайсинському районі, Вінницької області, де в ряді сіл, особливо у с. Бубнівка, ще в XVII ст. були розвинуті гончарні промисли та виготовлялися різноманітні керамічні вироби. Приваблювало орнаментовані керамічні вставки «тахлі», які мали круглу форму і нагадували тарілки, вмазували в глинобитну піч; це було основним засобом декоративно-художньої обробки. Цей прийом оздоблення печей застосовують іноді і тепер, причому за-

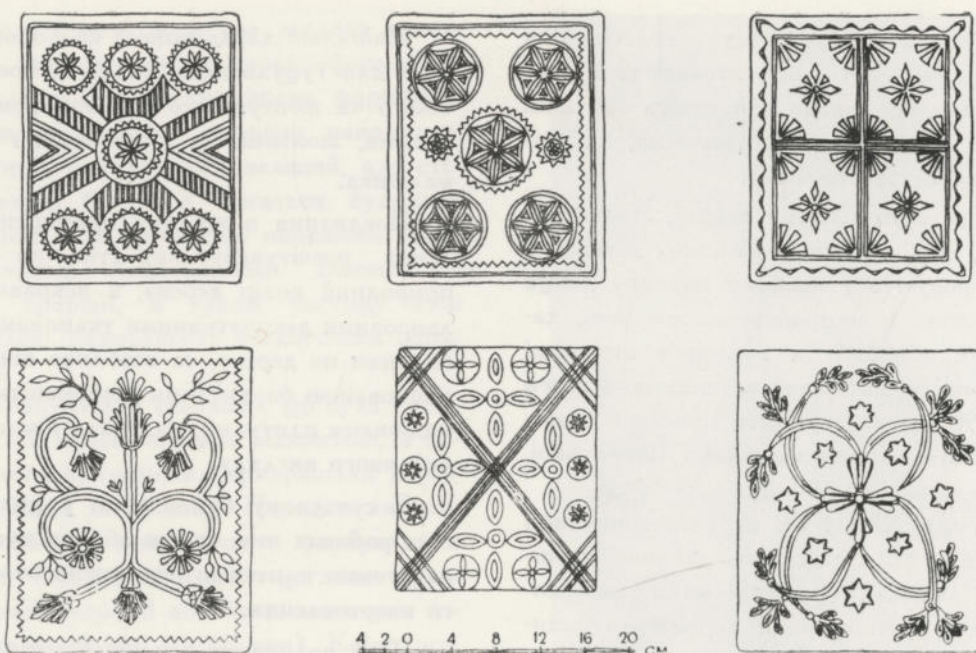

Рис. 196. Типи рельєфних орнаментальних керамічних плиток для облицювання печей.
Друга половина XIX ст.: Полтавська обл. Обміри автора та за матеріалами
Г. Лебедева і С. Таранушенка.

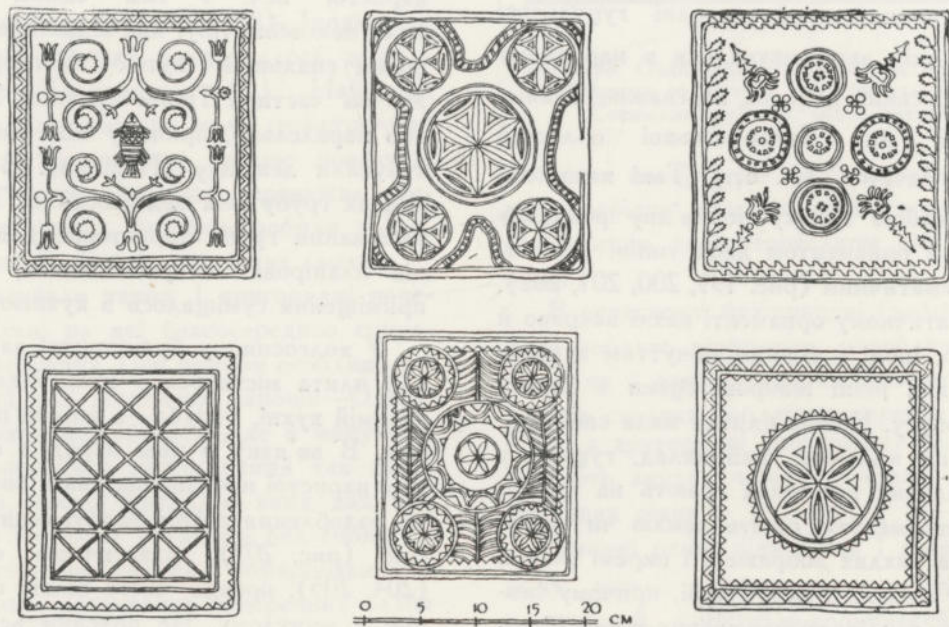

Рис. 197. Типи рельєфних орнаментальних кахляних плиток для облицювання печей.
Друга половина XIX ст.; Полтавська обл. За матеріалами С. Таранушенка і Ю. Хохла.

мість керамічних «тахлів» колгоспники вмуровують у піч орнаментовані та кольорові керамічні миски або навіть звичайні тарілки фабричного виготовлення, які мають яскраве забарвлення.

У Пустомитівському районі, Львівської області, іноді замість керамічних вставок у піч вмуровують у певному порядку денця від пляшок. Різноманітні за формою, характером обробки та кольором керамічні або з іншого матеріалу вставки для печей (рис. 198) можна зустріти і тепер у сучасному житлі Станіславської, Волинської, Тернопільської та інших областей.

З кінця XVIII ст. набули поширення розписні кахлі в південних районах Чернігівської області. Ці кахлі мали орнаментований малюнок, який зображує традиційний «вазон», квіти, птахів, звірів, людей тощо. Здебільшого орнамент фарбували у синій або коричневий колір та розміщували на білому фоні.

Особливий інтерес становлять для облицьовування печей народні гуцульські кахлі, які застосовувалися в народному житлі гірських районів, переважно Станіславської та Закарпатської областей (XIX—початок XX ст.). Такі кахлі являють собою гладку полив'яну розписну плитку з орнаментом двох типів: рослинним і тематичним (рис. 199, 200, 201, 202). На тематичному орнаменті кахлі яскраво й образно, іноді з тонким почуттям гумору, зображали різні жанрові сцени з народного побуту. Кожна плитка мала свій оригінальний малюнок, наприклад, гуцули у національних костюмах грають на музичних інструментах, орють землю чи полюють. На кахлях зображені і окремі фігури і групи людей, птахи і звірі, причому іноді кілька кахлів, розташованих у певній послідовності, створювали сюжетну картину з народного побуту.

Найбільш характерною кольоровою гамою для гуцульських кахлів є поєднання білого чи жовтуватого кольору фону з зеленими, жовтими та коричневими тонами малюнка.

Поєднання в жи́лому приміщенні рублених неоштукатурених стін, що мають природний колір дерева, з яскравими кольоровими декоративними тканинами, різбленням по дереву, та особливо піччю, облицьованою барвистими різноманітними за малюнком плитками, надавало кімнаті привабливого вигляду.

В сучасному будівництві у цих та інших районах печі також облицьовують керамічними плитками переважно заводського виготовлення.

Щоб поліпшити тепловий режим в хаті встановлювали також спеціальну опалувальну піч (грубу), яка з'єднувалася здебільшого димоходом з варистою піччю. Грубу ставили або перпендикулярно до варистої печі і тим самим створювали немовби стіну, яка відділяла в приміщенні спальний куток (Лівобережна та значна частина Правобережної України), або паралельно, причому між ними влаштовували лежанку (Поділля). В цих випадках грубу теж оздоблювали. Таке розташування груби характерне для тих типів планіровки старого житла, де жиле приміщення суміщалося з кухнею.

У колгоспному будівництві вариста піч або плита міститься у кухні-їдальні чи в окремій кухні, і груба—в жилих приміщеннях. В зв'язку з цим поряд з оздобленням варистої печі значна увага звертається на оздоблення груби фарбуванням, розписом (рис. 203), пластичною обробкою (204, 205), правда, часто більш стримано, ніж у минулому. Це пояснюється, головним чином, підвищенням ролі інших елементів інтер'єра.

В оздобленні інтер'єра жилого приміщення значну роль відіграє оформлення стін і стелі. Стіни приміщень фарбують, як правило, у світлі кольори, наприклад, блакитний, блакитнувато-зелений, але стеля завжди біла¹. У багатьох будинках внутрішні стіни розписані окремими орнаментальними композиціями. Віконні та дверні прорізи, а також частину стін під стелею, оздоблюють нескінченим орнаментом.

Головну балку (сволок), що була в старих хатах майже завжди відкритою, з боку жилого приміщення прикрашали в різних районах по-різному. Поряд з звичайною побілкою сволок часто фарбували в яскраві, інтенсивні тони — цегляно-червоний, синій, чорний або поєднання цих тонів (основний тон і підводки). Крім того, сволок часто також розписували (рис. 206, Хмельницька, Вінницька, Одеська та інші області).

Якщо сволок не фарбували, його прикрашали різьбленням (північно-східні та гірські райони, рис. 207, 208). Іноді різьблення на сволоку поєднувалось з фарбуванням (Чернігівська обл.). Найбільш часто різьбленням, що мало геометричний характер, прикрашали нижню поверхню сволока. Розпис, що має переважно рослинний характер, навпаки, робили головним чином на бічних поверхнях сволока.

Розписували також і другорядні поперечні балки, на які безпосередньо спирається перекриття. Цей прийом особливо характерний для південних районів—Одеської, Херсонської областей, де в минулому набули широкого застосування так звані землянки, тобто житла, в яких дах був водночас і стелею (будинки без горищ).

Ритмічне чергування пофарбованих в темні тони і розписаних поперечних балок

¹ Винятком є деякі західні райони, особливо Карпати, де стелею роблять із виструганих і профільованих дощок, які не білять.

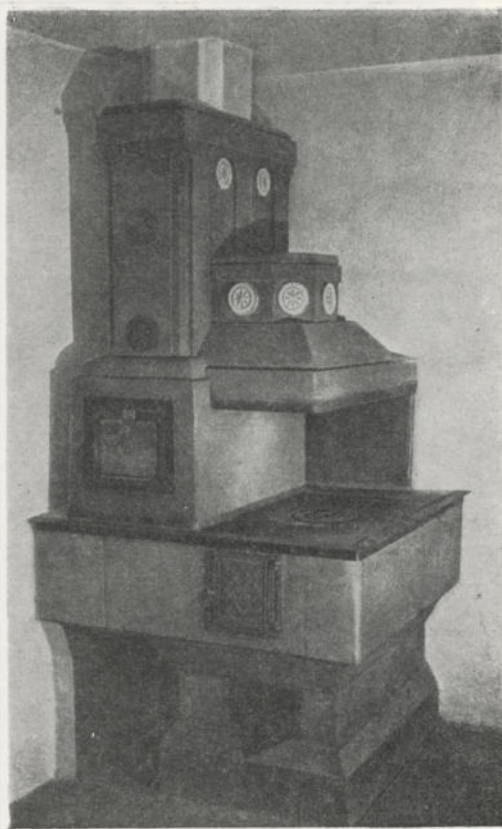

Рис. 198. Оздоблення сучасної печі з плитною рельєфними розетками. Яблунівський район, Станіславської обл. Фото автора.

з білими площинами стелі створювало дуже своєрідне рішення інтер'єра жилого приміщення, характерне лише для цих районів.

В сучасному будівництві сволок, якщо його роблять відкритим, оздоблюють так само, як і раніше, але здебільшого тепер замість сволока роблять поперечну несучу стіну, а другорядні (поперечні) балки підшивають знизу через що стеля в нових будинках рівна.

Віконні рами, підвіконня і двері в старому житлі фарбували у темні тони: коричневий, жовтувато-коричневий, зелений. В жилих будинках колгоспників вікна та двері в інтер'єрах тепер також фар-

Гис. 199. Гуцульська кахляна піч. Початок XX ст.; с. Яворів, Станіславської обл.
Фото автора.

Рис. 200. Гуцульська кахляна піч. Початок XX ст.; с. Пистинь, Станіславської обл.
За матеріалами МА УРСР.

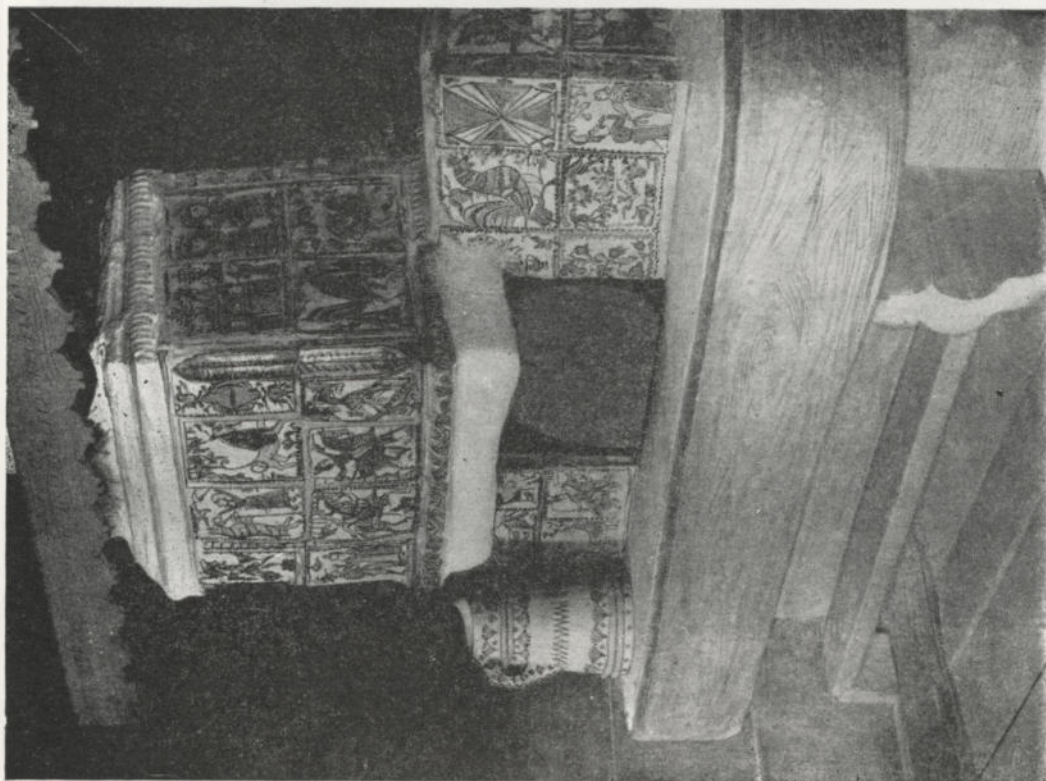

Рис. 201. Гуцульська кахляна піч. Середина XIX ст.; с. Яворів,
Станіславської обл. За матеріалами МА УРСР.

Рис. 202. Фрагмент кахляної печі. Друга половина XIX ст.;
с. Зімень, Закарпатської обл. За матеріалами МА УРСР.

бують, але переважно у білий колір, що безперечно більш гігієнічно.

Таким чином, характерною рисою обробки інтер'єрів як старого, так здебільшого і сучасного житла є пофарбування великих площин у світлі тони в поєднанні з яскравим, інтенсивним забарвленням окремих елементів.

Значну роль в інтер'єрі жилого приміщення відіграють меблі. В старих житлах меблі закріплювалися на своєму місці на завжди. Наприклад, лави встановлювалися на вкопаних у долівку стовпчиках або на спеціальних виступах при глинобитних стінах. Постійне місце мав «піл» для спання. Над входними дверима та над вікнами робили полиці, закріплюючи їх наглухо, як і «жердки», на яких вішали одяг.

Габарити таких меблів були тісно пов'язані з розмірами жилого приміщення. Так, наприклад, довжина лави відповідала довжині приміщення, її висота залежала головним чином від висоти підвіконня, а ширина—від характеру її використання¹. Висота мисника (місце для посуду) обов'язково пов'язувалося з висотою дверей, тому що полиця над дверима була здебільшого продовженням верха мисника, ширина якого—0,9—1,10 м відповідала ширині простінку між стіною та дверима.

Замість стола в житлі старого типу використовували скриню.

¹ Лавка біля вікна в старому селянському житлі була основним робочим місцем, бо стіл, відсунутий від маленьких вікон, був слабо освітлений. На лаві пряли, шили, вишивали, займалися шевськими роботами, лагодженням тощо. При нормальному розташуванні вікна (0,80 м) висота лави становила 0,42—0,46 м, що створювало найсприятливіше освітлення для того, хто лавою користується (Лівобережна Україна). При висоті вікон в 0,9—1,10 м висота лави була більша і становила 0,6—0,65 м (Поділля). Така висота, хоч і менш зручна для сидіння, все-таки сприяла кращому освітленню робочого місця. Ширина лави становила звичайно 35—45 см, тому вона, крім основного призначення, була влітку і місцем для спання.

Згодом зі зміною планіровки житла лави стали робити переносними і більш короткими (ослони). Мисник, який спочатку мав вигляд двох полиць, прибитих до стіни наглухо, набував вигляду невеликої шафи з відкритою частиною, куди ставили

Рис. 203. Фрагмент декоративної обробки груби. П'ятдесяті роки; с. Дорошівка, Миколаївської обл. За матеріалами МА УРСР.

посуд, і закритою, де зберігали продукти. Змінювалися також і інші меблі.

У старому селянському житлі меблі, як правило, оздоблювали, причому особливу увагу приділяли скрині, де зберігався «посаг» та найбільш цінний одяг. На Лівобережній Україні основним прийомом оздоблення скрині був розпис у вигляді намальованих яскравих «вазонів», а також металеві поковки. У селах Карпат скриня прикрашалась різьбленням по дереву, мотиви якого були спільними для оздоблення сволюка, дверей тощо. Часто різьблення поєднувалося з поліхромією.

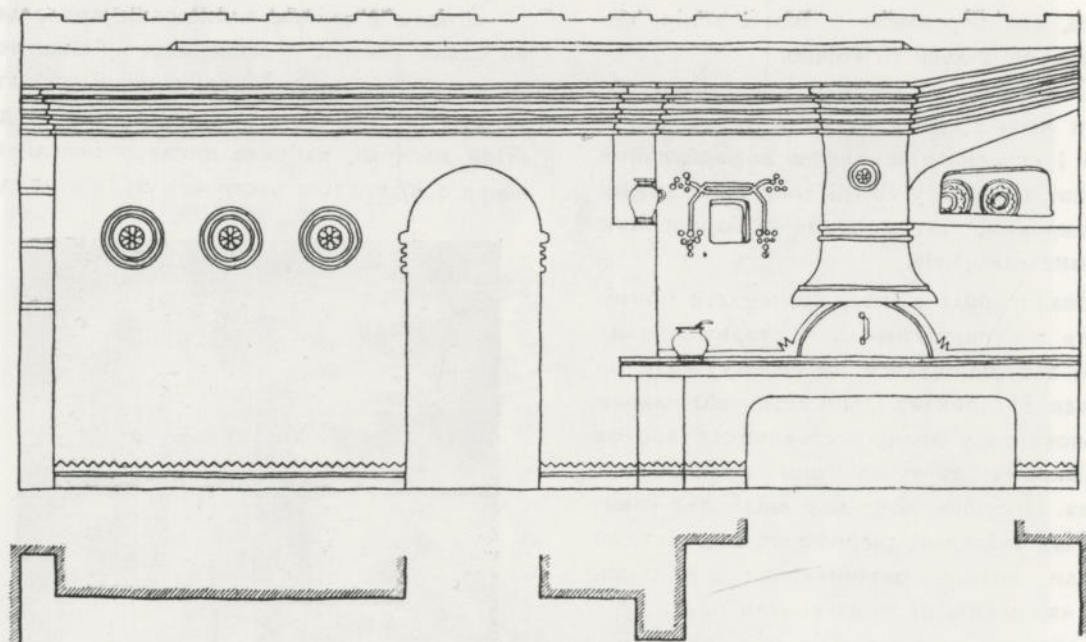

Рис. 204. Пластична обробка стіни в інтер'єрі. Тридцять роки; с. Єрки, Черкаської обл. Обмір автора.

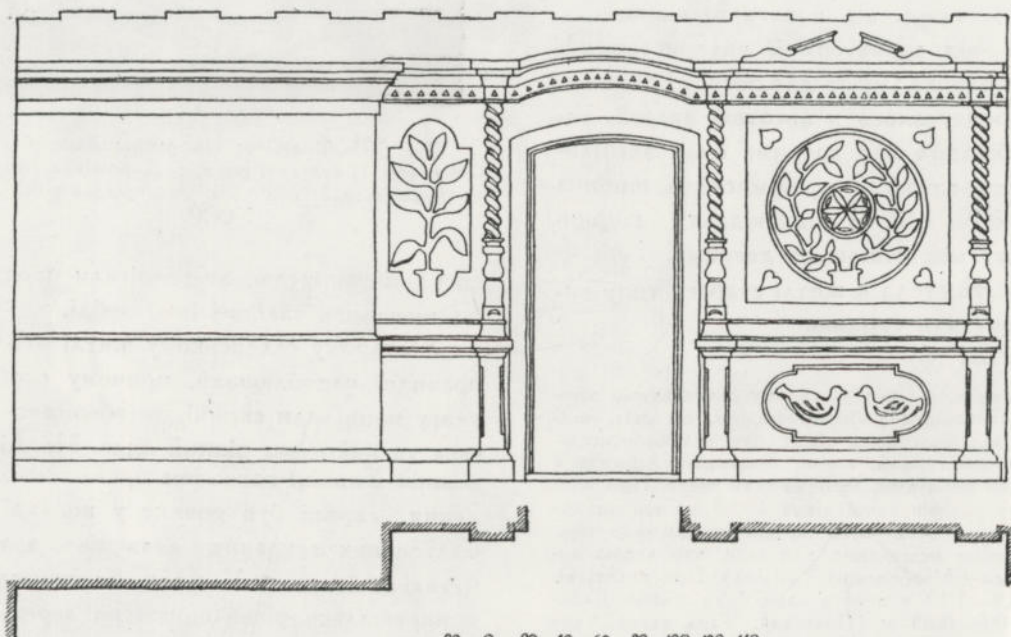

Рис. 205. Пластична обробка стіни в інтер'єрі. Сорокові роки; с. Суботів, Черкаської обл. Обмір автора.

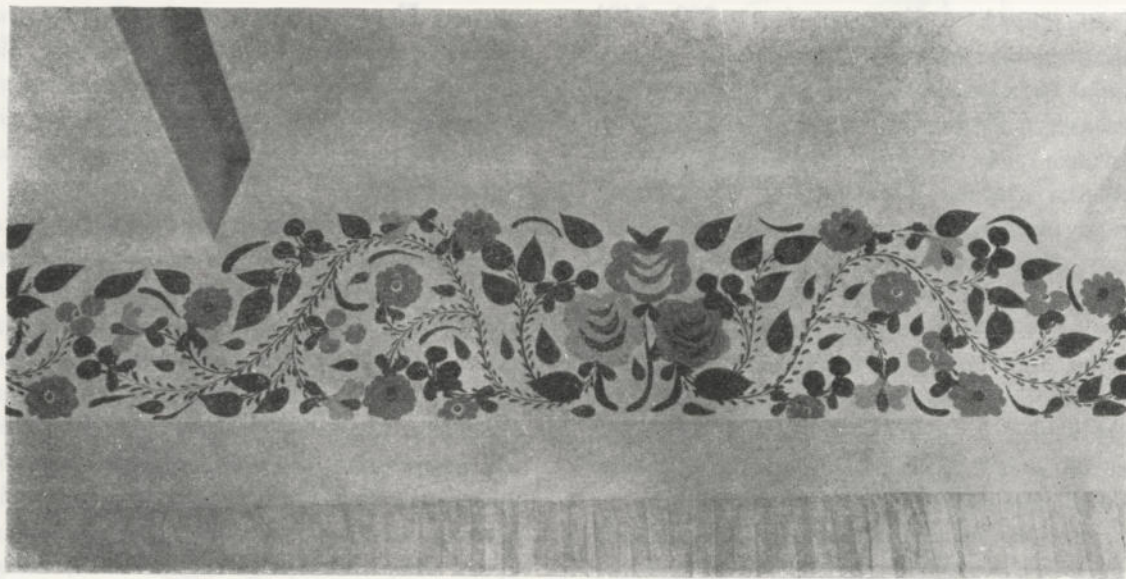
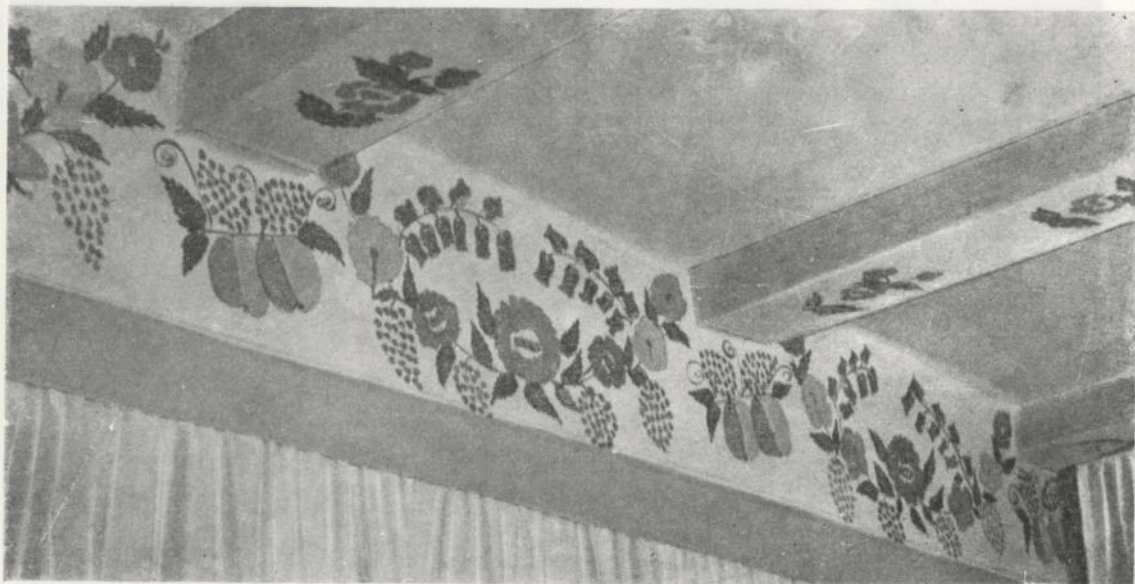

Рис. 206. Розпис сволока. П'ятдесяті роки; с. Мирони, Одеської обл. За матеріалами
МА УРСР.

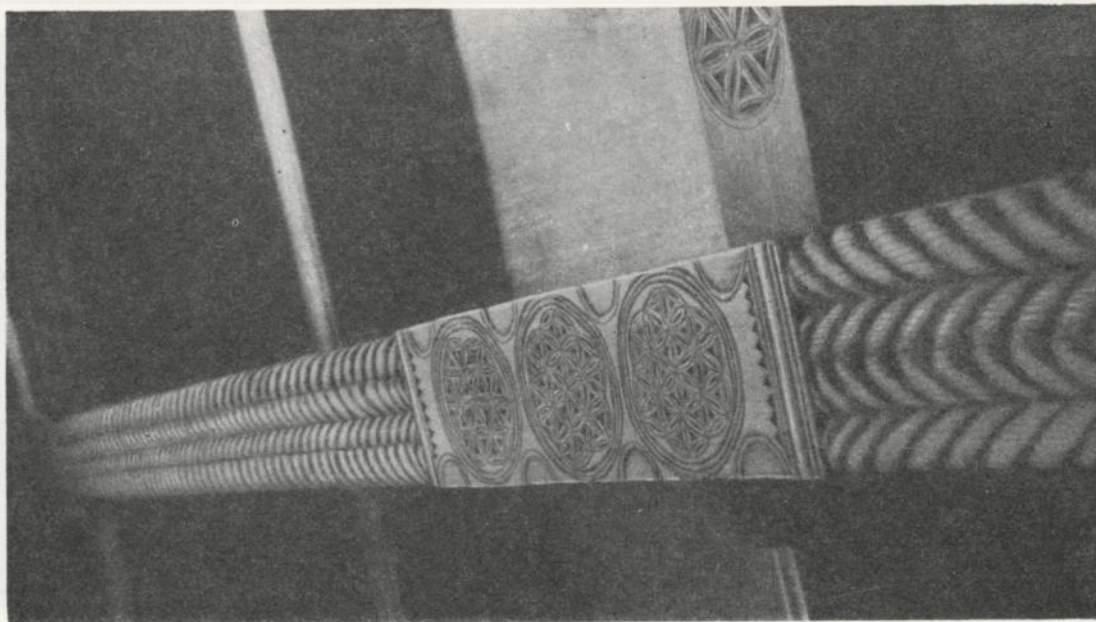

Рис. 207. Різьба на сволоку. Кінець XIX ст.; Станіславська обл. Фото І. Ахтьорова.

Полиці в хаті здебільшого спиралися на дерев'яні різьблені кронштейни у формі голови коня («коники») або голуба («голубки»). «Коники» (рис. 209, 210) кронштейна вирізали контурно з дощок. Іноді їм надавали об'ємно-скульптурного вигляду. В нижній частині такого кронштейна робили виріз певної форми, куди вішали рушник. Самі полиці теж декорували різьбленням, особливо невеличкі полиці, що влаштовували на покутті. Оброблявся також і мисник, якщо він являв собою невеличку посудну шафу. Його звичайно або розписували (Київська, Черкаська області), або оздоблювали контурною порізкою на бокових стінках (Чернівецька область). В Карпатах мисник покривали різьбленням.

У сучасних будинках колгоспників майже немає таких меблів, як піл, де покотом спала вся сім'я, примітивних мисників, скринь, жердок тощо. Зростання добробуту колгоспників знайшло своє відображення також і в тому, що в жилих кімнатах

є індивідуальні ліжка, буфет, шафи для одягу, білизни чи книжок, диван та інші сучасні меблі переважно фабричного виробництва. Поряд з цим в нових будинках застосовуються іноді і вбудовані меблі. Якщо меблі виготовляються місцевими майстрами, в їх декоративно-художньому оздобленні можна спостерігати вплив народної творчості.

В інтер'єрі старого селянського житла значну роль відігравала побутова кераміка—миски, куманці, глечики тощо. Виготовленням яскравого барвистого посуду славився цілий ряд районів України: Опішня, Миргород, Бар, Зіньків, Меджибіж, Смотрич, Сокаль, Товсте та ін. З усіх видів керамічного посуду особливо популярними були миски, які стояли рядами на відкритих полицях мисника, або намисника (рис. 211). Найкращі миски мали, головним чином, декоративне призначення і використовувалися за своїм безпосереднім призначенням лише у виняткових випадках. Такі миски ставили на окремих поли-

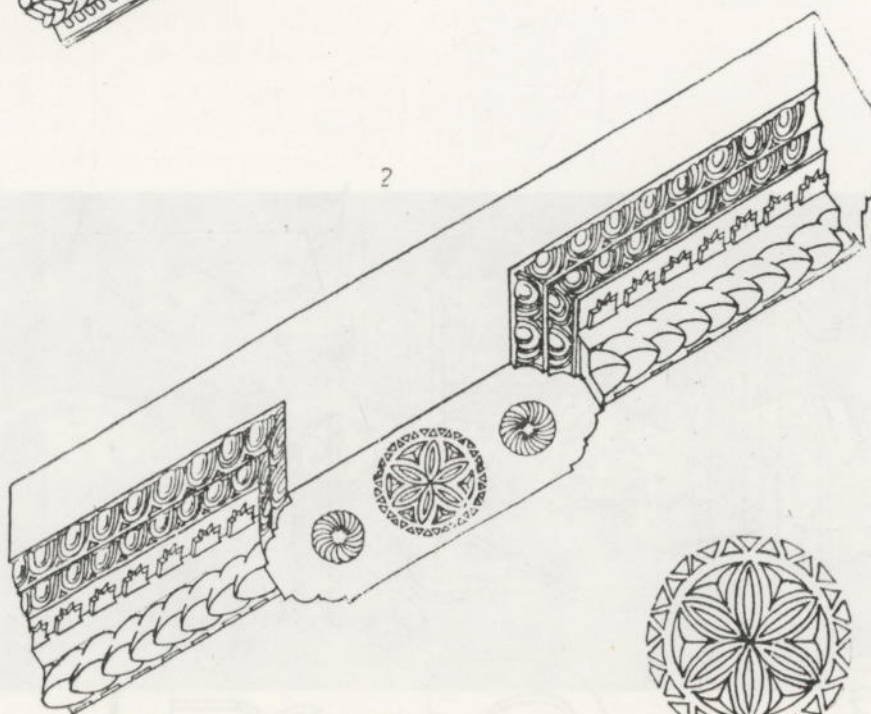
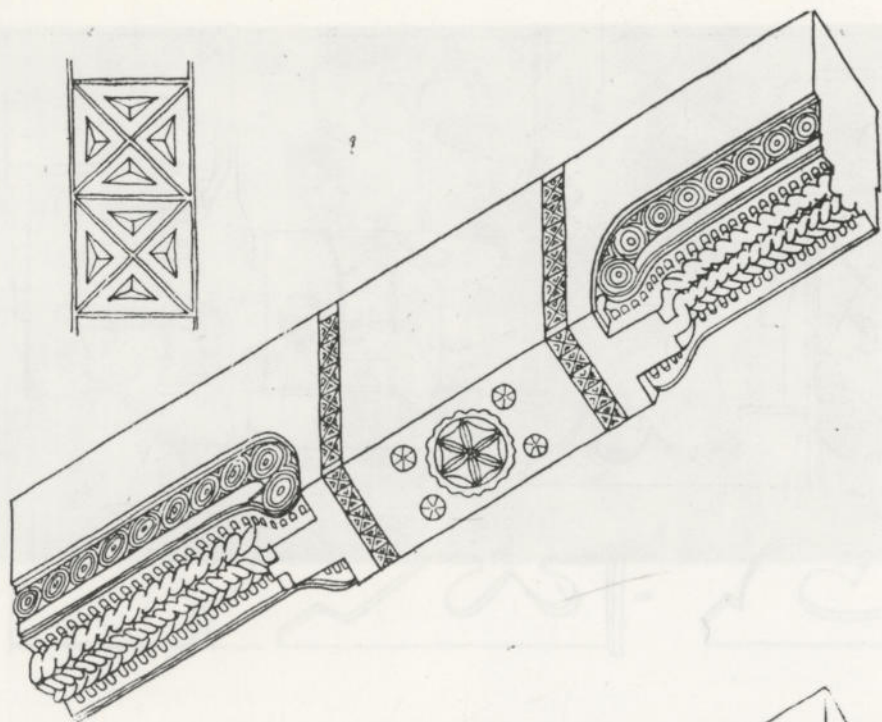

Рис. 208. Різьба на сволоках.
 1—Полтавська обл. XVIII ст. За матеріалами Київського музею. Обмір П. Юрченка.
 2—Чернігівська обл. XIX ст. За матеріалами МА УРСР.

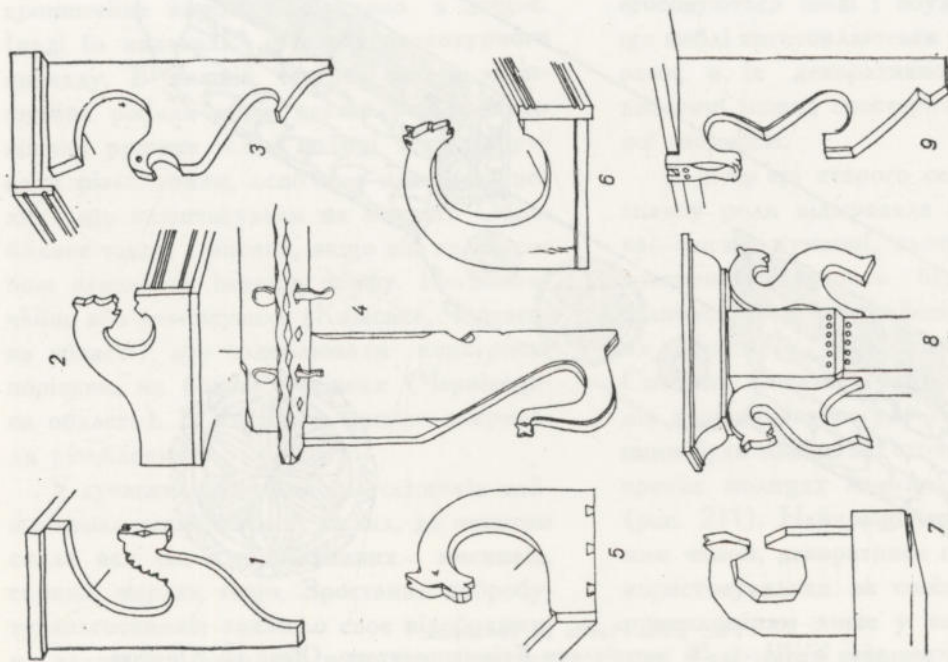

Рис. 209. Типи різьблених кронштейнів, завершень полиць та інших елементів в інтер'єрі. Кінець XIX — початок XX ст.
1, 3, 6—Черкаська обл.; 2—Хмельницька обл.; 4, 5, 7, 9—Полтавська обл.; 8—Загорізька обл. Обміри автора та за матеріалами Г. Лебедева і П. Юрченка.

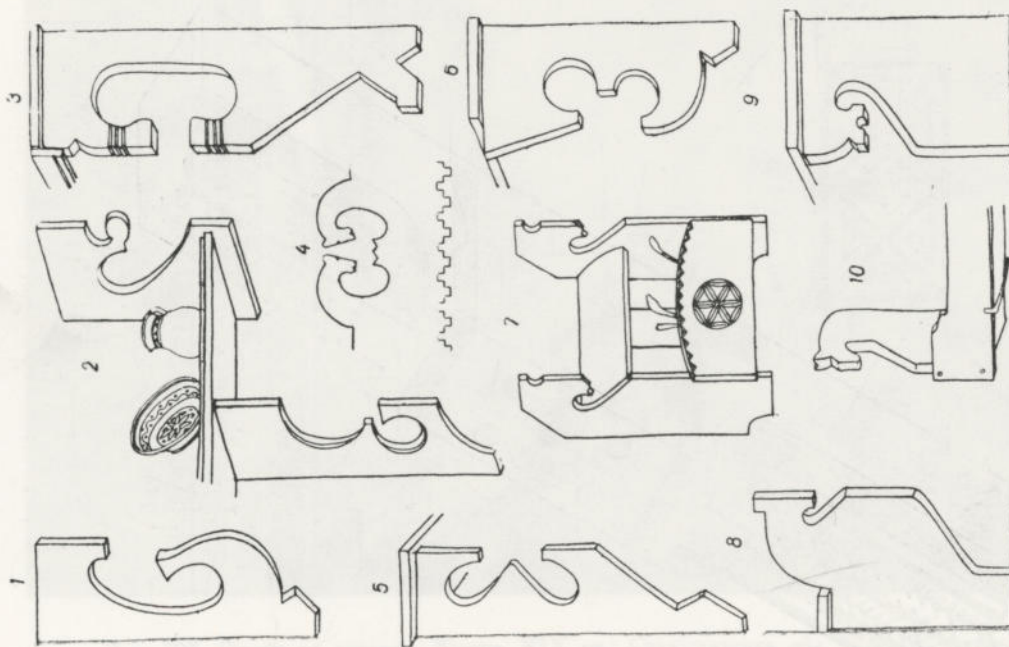

Рис. 210. Типи різьблених кронштейнів, завершень полиць та інших елементів в інтер'єрі.
1—3, 5—10—Полтавська обл.; 4—Черкаська обл. Обміри автора та за матеріалами Держбуду УРСР, Г. Лебедева і П. Юрченка.

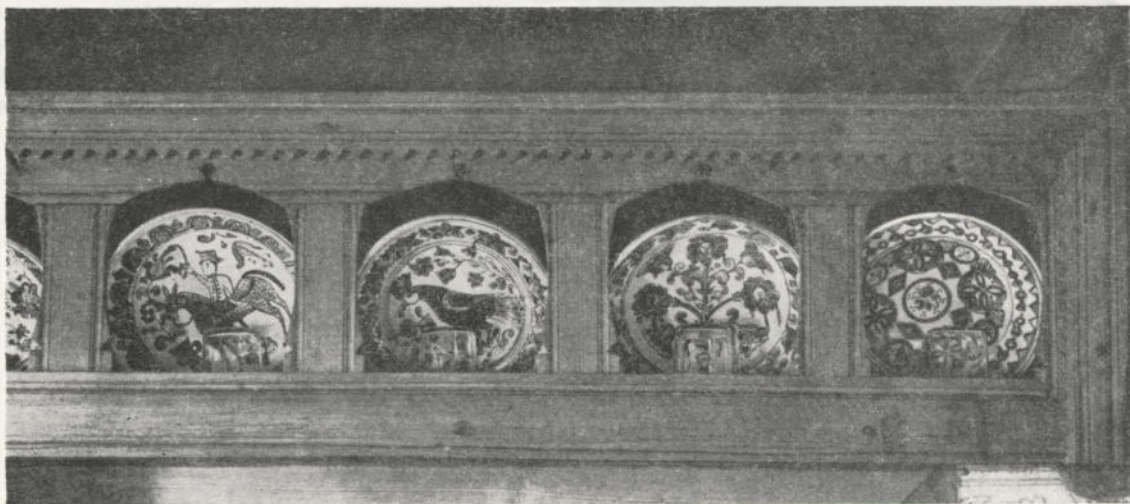
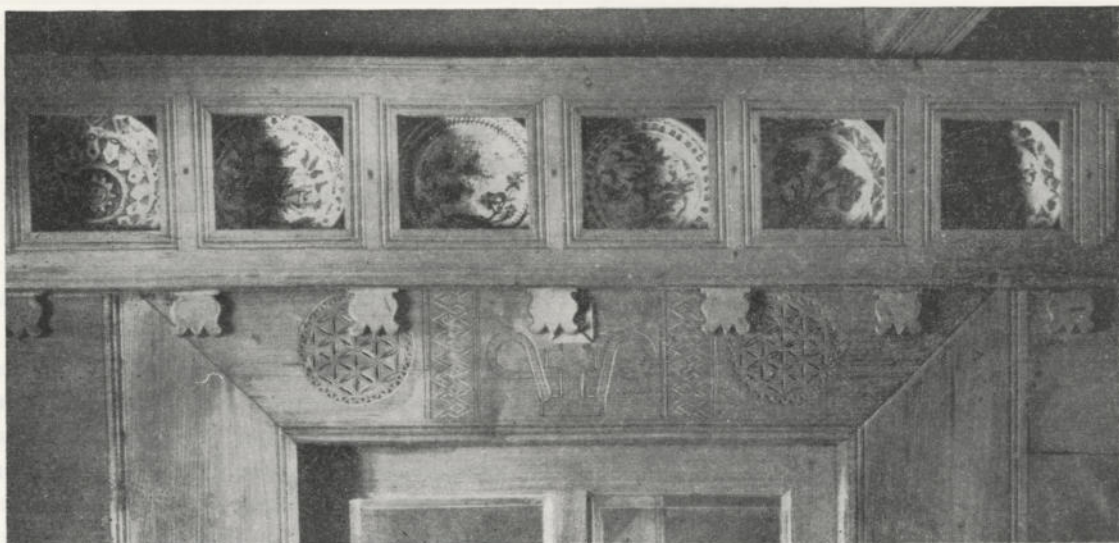

Рис. 211. Використання побутової кераміки для оздоблення інтер'єра; с. Яворів, Станіславської обл. За матеріалами МА УРСР.

Рис. 212. Фрагмент інтер'єра жилого приміщення, Закарпатська обл. П'ятдесяті роки. За матеріалами МА УРСР.

цях (Полтавська область), на карнизі опалювальної печі (Хмельницька область) або навіть просто прибивали через спеціально зроблені отвори до стін (Закарпатська область).

Застосування різного типу посуду як одного з засобів оздоблення інтер'єра характерне і тепер. Керамічний посуд місцевого виготовлення чи найбільш гарні зразки фабричного посуду виставляють в заскленій частині буфету, як це робили в минулому на миснику, а в західних районах яскраво розмальовані тарілки чи миски розвішують на стінах. Інтер'єр житла як у минулому, так і тепер прикрашають також різноманітними декоративними тканинами—килимами, плахтами, ряднами, ліжниками, вишитими рушниками та ін. (рис. 212).

Різнноманітні декоративно-художні засоби, застосовані для оздоблення інтер'єра народного житла, мають специфічні риси в окремих районах, але також і спільні риси. Ця спільність є безперечно результатом взаємних впливів народних художніх промислів (гончарство, ткацтво, вишивання) і традиційних прийомів декоративно-художнього оздоблення народного житла.

МАЛІ АРХІТЕКТУРНІ ФОРМИ

ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВАЛІ

МАЛІ АРХІТЕКТУРНІ ФОРМИ

ГОРОЖІ, ворота, хвіртки, криниці тощо, в поєднанні з навколишньою зеленню поліпшують благоустрій садиби і надають присадибній ділянці привабливого вигляду, сприяють створенню

єдиного ансамблю забудови всієї вулиці.

У різних районах республіки є свої специфічні прийоми створення малих форм, які відповідають місцевим умовам, що значною мірою визначають ті своєрідні риси та колорит забудови вулиці й садиби, які характерні для певного району. Однією з основних причин, що зумовили різноманітність малих форм, є використання для їх спорудження різних місцевих будівельних матеріалів, а також художні смаки, що склалися в даному районі.

Огорожі в північних районах України будують здебільшого з дерева. В минулому, як правило, будували глухі паркани,

що закривали житлові будинки з боку вулиці. У північно-східних районах України паркани робили високими і глухими з боку вулиці по всьому фронту садиби, а більш низькими—напроти будинку. Глухі паркани садиб у районах Карпат перекриті зверху невеличкою двосхилою покрівлею з гонту (дашок). Така покрівля захищає паркан від атмосферних опадів.

Тепер колгоспники роблять переважно низькі огорожі, оформляючи їх декоративною зеленню, що не тільки більш економічно, а й красивіше. Якщо ж будують високі паркани, то нижню їх частину роблять глухою з дощок, прибитих впритул одна до одної, а верхню—легку з отворами.

В лісостеповій смузі поширені загорожі з тину, які роблять або з довгих лозин, заплетених горизонтально між часто поставленими вертикальними кілками, або з коротких лозин, заплетених вертикально між горизонтальними жердинами, прибитими до стовпів. Перший прийом застосовують переважно для влаштування огорожі, що виходить у бік вулиці, а другий—для огорож всередині ділянки. Звичайно лозини

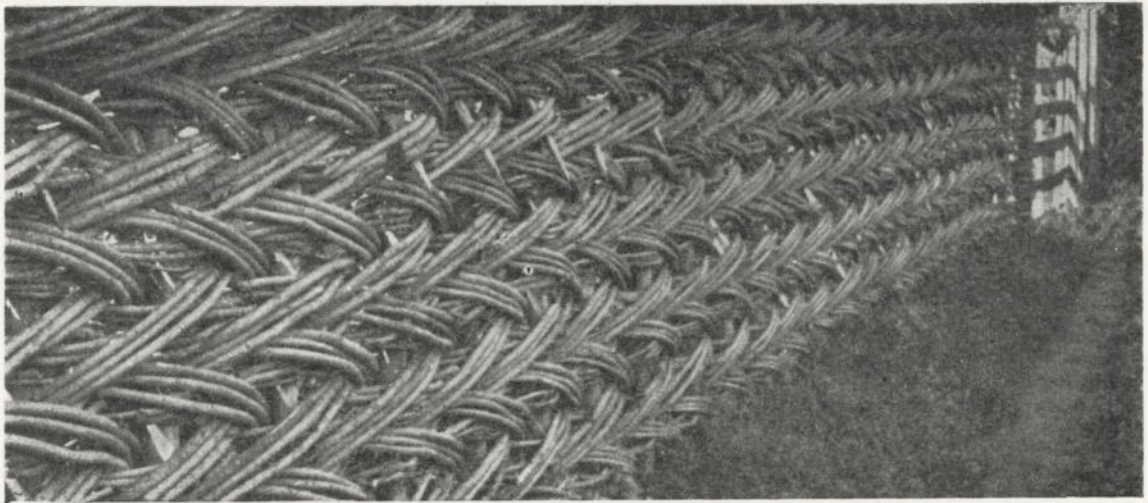

Рис. 213. Огорожі з тину. П'ятдесяті роки. Ободівський район, Вінницької обл. Фото автора.

заплітають так, щоб створити певний візерунок тину (рис. 213). У селах Вінницької області застосовують лозини різних порід, кора яких відрізняється кольором, наприклад, лоза та береза. Добираючи відповідним чином лозини, утворюють на тину подобу найпростішої орнаментики. Не-

доліком такого тину є те, що він швидко темніє, внаслідок чого візерунок втрачається.

У південних безлісних районах республіки огорожі роблять з глини та каменю. Огорожі з глини роблять глинобитними або глиновальковими. Їх білять, причому

нижню частину — приблизно на $\frac{1}{3}$ висоти іноді фарбують у темні тони (кольорові глини, сажка), Межа між темною та світлою частиною паркану підводиться яскравою кольоровою смужкою — червоною, синьою. Іноді такі паркани навіть розмальовують або оздоблюють штучною орнаментальною фактурою (рис. 214). На півдні України широко розповсюджені також огорожі з каменю. Іноді роблять стовпи з черепашика, а саму огорожу — з бутового каменю. У деяких селах споруджують з блоків пиляного каменю паркан з отворами, розташованими у певній послідовності,

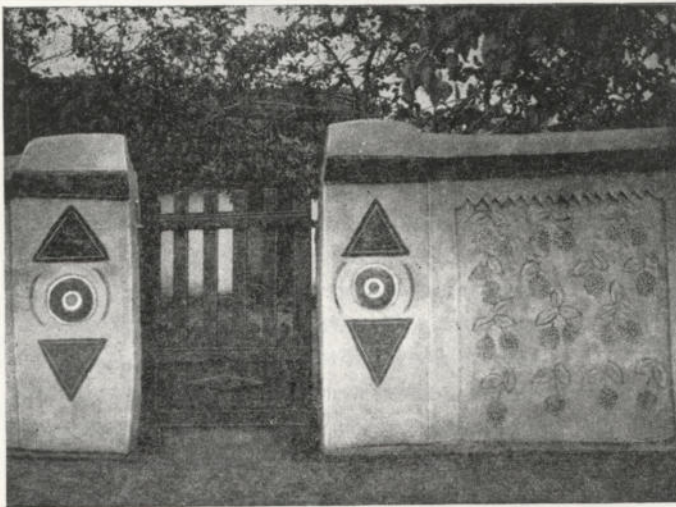

Рис. 214. Оздоблення огорожі і хвіртки. Сорокові роки; с. Дорошівка, Миколаївської обл. Фото М. Бущенка.

що надає йому легкості. Крім того, такий паркан коштує дешевше.

Ворота й хвіртки здебільшого поєднують, надаючи їм єдиного характеру. Полотнище воріт і хвіртки виготовляють з дерева, а стовпи чи опори—з глини, каменю або дерева — залежно від наявності місцевих матеріалів.

На північному сході республіки (Чернігівська та Сумська області) і на Карпатах (Станіславська, Закарпатська області) ворота і хвіртки виготовляють цілком з деревини. В старих типах і тепер іноді зверху покривають їх невеличкою двосхилою покрівлею з гонту. Висота таких воріт дозволяє в'їхати на подвір'я з копицею сіна, соломи, хмизу тощо.

Прийоми декоративної обробки воріт і хвіртки в цих районах різні. В Чернігівській області площини воріт і хвіртки роблять набірними (рис. 215, 216, 218). Різноманітне розташування напрямку та ступінь

профілювання окремих елементів, що набиваються на площині воріт або хвіртки, утворює в залежності від освітлення певний візерунок, що є їх прикрасою. У Закарпатській області у воротах і хвіртках площину воріт оздоблюють прорізами, що мають певний малюнок, а також різьбленням дерев'яних стовпів-опор (рис. 217, 219, 220).

У Хустському районі, Закарпатської області, до воріт влаштовують противагу (рис. 221, 222), що полегшує їх відчинення¹. Верхню обв'язку та противагу вирізують з однієї колоди так, що тонка, стесана її частина є верхньою обв'язкою воріт, а груба (комель)—противагою. Одноствулкові ворота повертаються на металевому штирі, забитому в стовп, який вкопано в землю з таким розрахунком, щоб штир

¹Такого типу ворота розповсюджені в Румунії, що межує з цим районом.

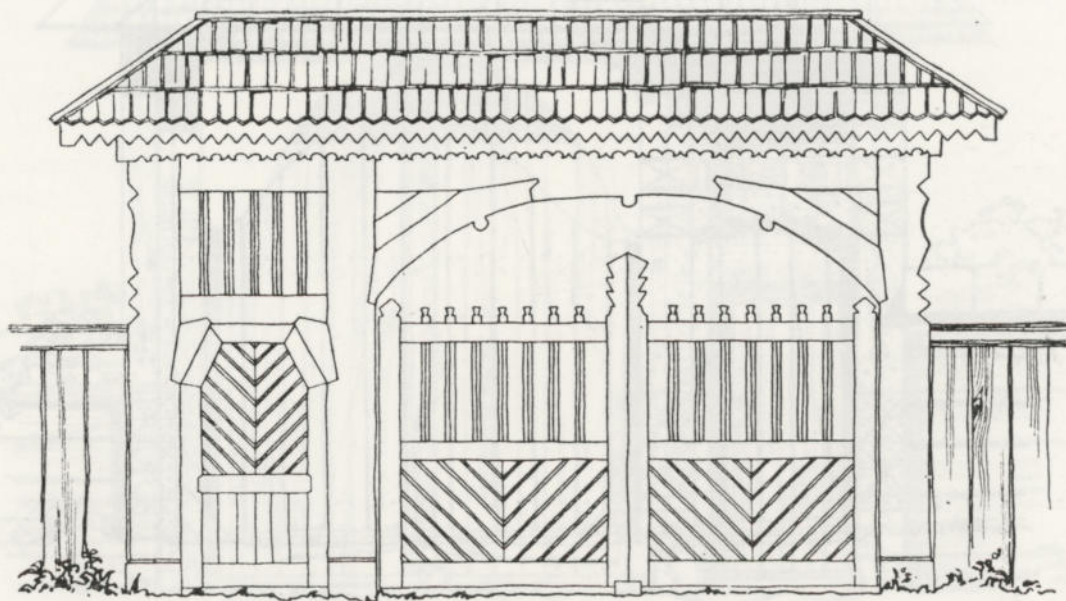

Рис. 215. Ворота і хвіртка. Кінець XIX ст.; Чернігівська обл.
За матеріалами Д. Криворучка.

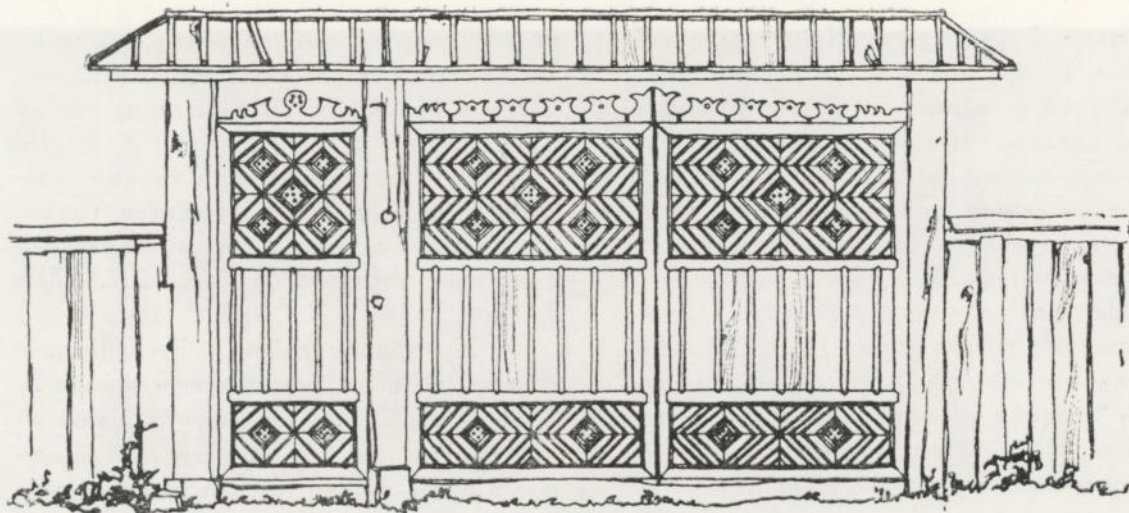

Рис. 216. Ворота і хвіртка. Сорокові роки; с. Нижня Дубешня,
Київської обл. Обмір автора.

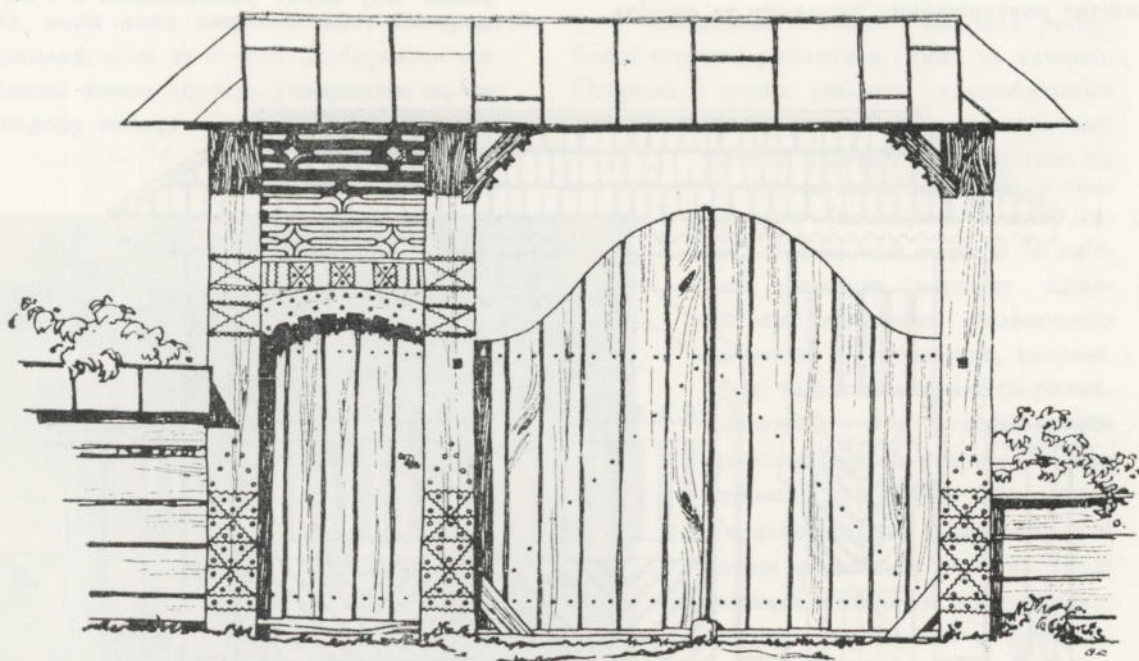

Рис. 217. Ворота і хвіртка. Сорокові роки; Рахівський район, Закарпатської обл.
За матеріалами МА УРСР.

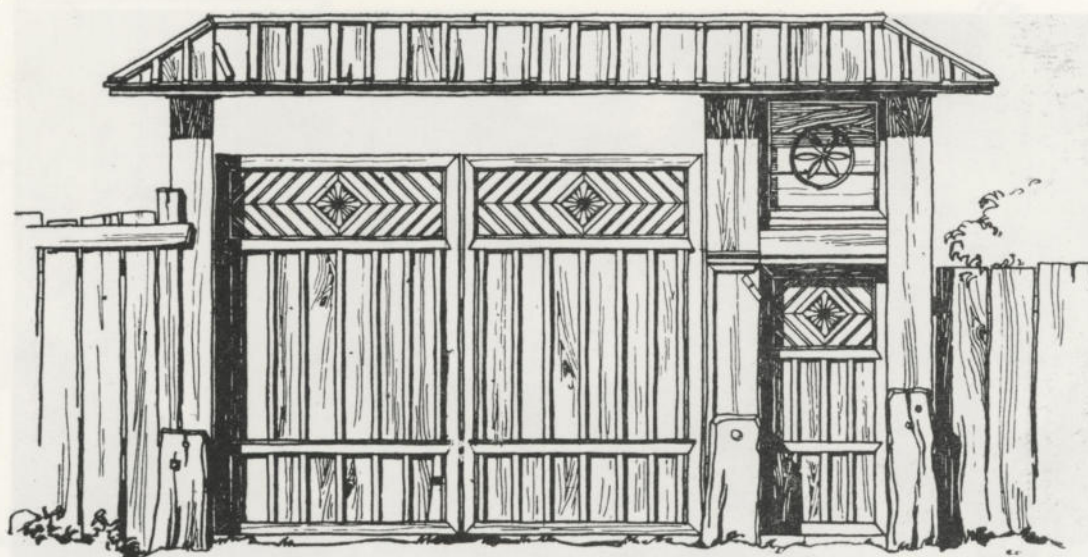

Рис. 218. Ворота і хвіртка. Сорокові роки; с. Новосілки, Київської обл. Обмір автора.

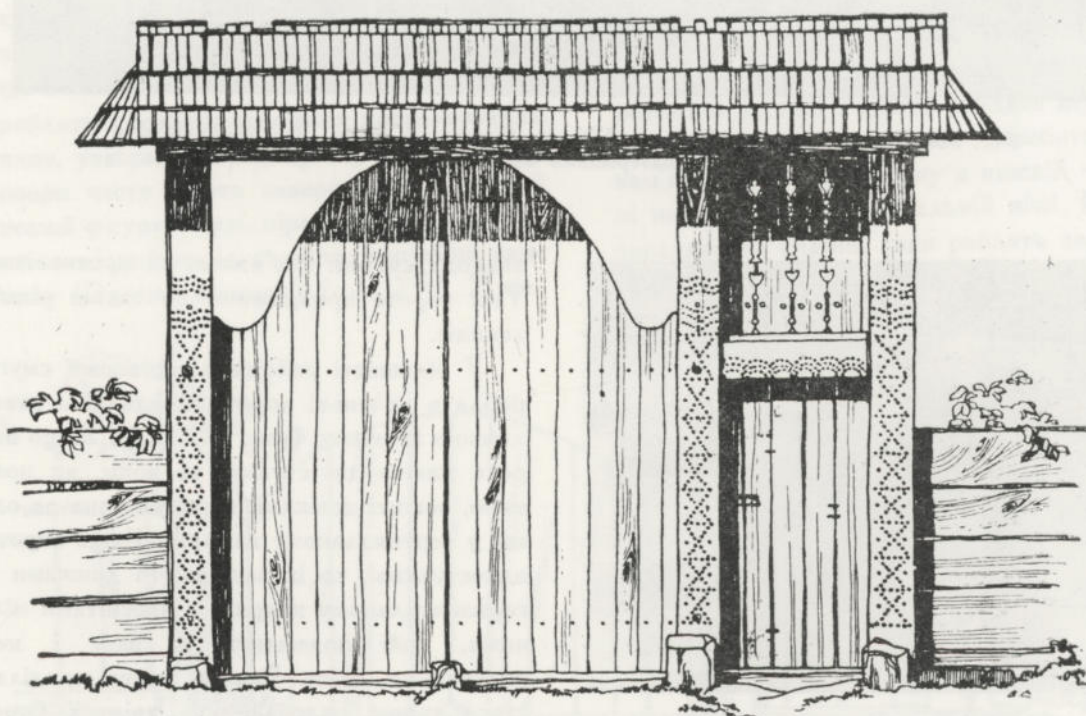

Рис. 219. Ворота і хвіртка. Тридцяті роки; Рахівський район, Закарпатської обл.
За матеріалами МА УРСР.

Рис. 220. Ворота і хвіртка. Початок XX ст.; Рахівський район, Закарпатської обл.
За матеріалами МА УРСР.

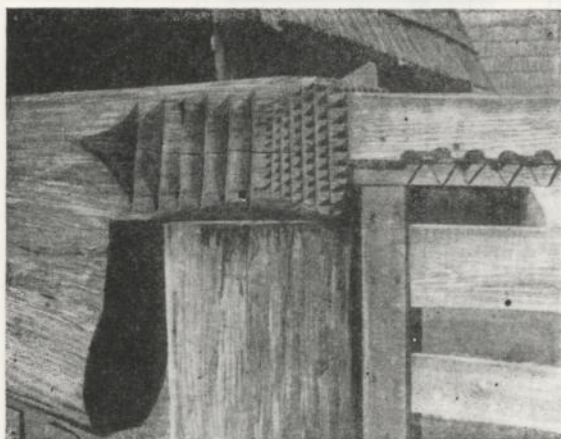

Рис. 221. Деталь воріт з протывагою. Сорокові роки; с. Крайникове, Закарпатської обл. Фото автора.

знаходився між обв'язкою та протывагою. Такі ворота прикрашаються також різьбленням.

У більшості районів лісостепової смуги роблять низенькі ворота, поєднані з невеличкою хвірткою (рис. 223, 224). Якщо ворота мають дві стулки, то вони, як правило, зашиті дошками впритул одна до одної у вертикальному напрямі. Якщо ворота одностулкові, то їх зашивають дошками в горизонтальному напрямі з просвітами між ними, щоб полегшити їх вагу і користування ними. Значна увага приділяється також оздобленню хвіртки (рис. 225—228). Здебільшого стовпи воріт мають в цих районах загострене завершення

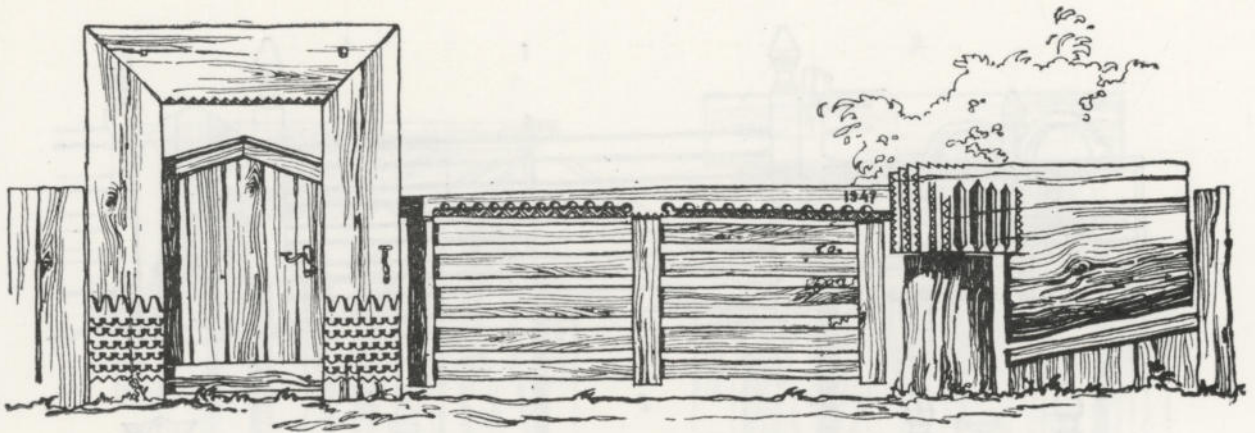

Рис. 222. Ворота з протывагою і хвіртка. Сорокові роки; с. Крайникове, Закарпатської обл. Обмір автора.

часто з різьбленням, іноді хвіртки мають ковані ручки та клямки, що прикрашають їх (Чернігівська, Полтавська, Київська області) (рис. 230, 232, 233).

На півдні України опори воріт роблять з глини з великим перерізом у поперечнику для стійкості (див. рис. 229, 231). У верхній частині влаштовують завершення, що водночас є і стоком. Іноді завершення роблять з кількох кам'яних профільованих плит, утворюючи подобу карниза. Кам'яні опори часто мають завершення у вигляді певної фігури—кулі, піраміди тощо, вирізаної з м'яких порід каменю, звичайно вапняку (Одеська область) (рис. 234). У пів-

денно-західних районах Одеської та в Миколаївській областях хвіртку перекривають аркою, складеною з пиляного вапняку, причому така арка здебільшого має профільовану поверхню, скромно оброблену різьбленням.

Характерною особливістю майже кожної садиби є влаштування лави, яка робиться звичайно коло хвіртки. Лави у переважній частині України роблять дерев'яні, а на півдні республіки—глинобитні чи кам'яні у вигляді виступу в нижній частині паркана, або у спеціальній ніші. В цих випадках на сидінні лави роблять дерев'яні рейки.

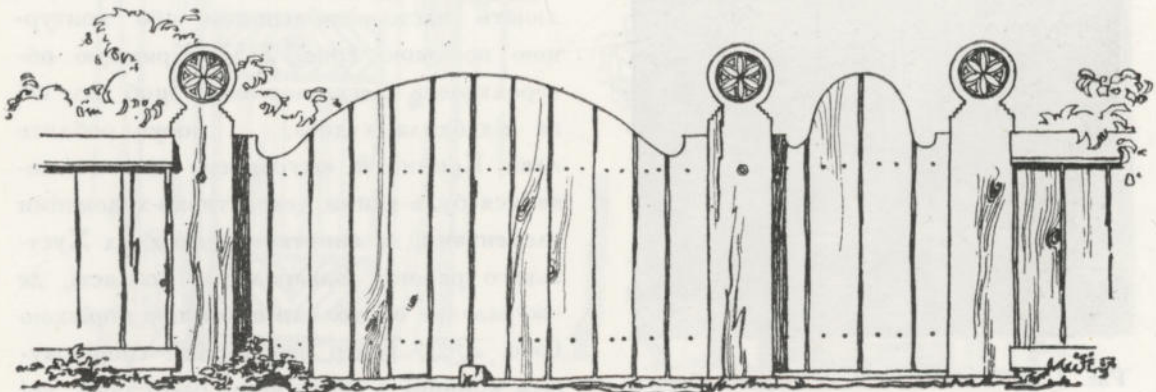

Рис. 223. Ворота і хвіртка. П'ятдесяті роки; с. Буда, Чернівецької обл. Обмір автора.

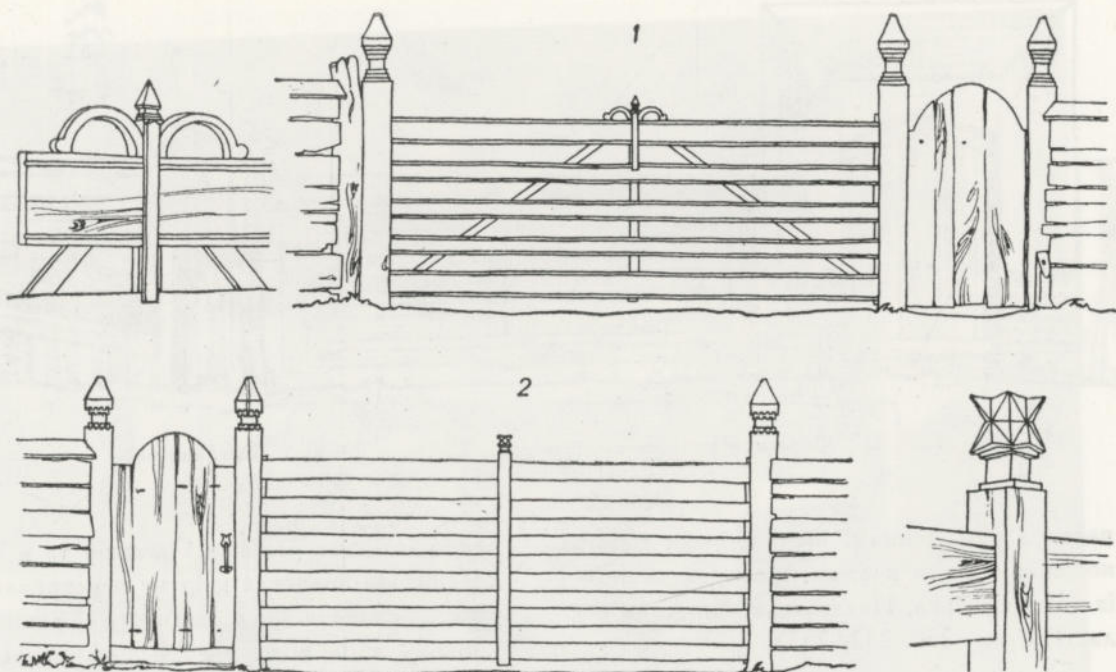

Рис. 224. Ворота і хвіртка. П'ятдесяті роки.
1—с. Клебань, Вінницької обл.; 2—с. Мазурівка, Вінницької обл. За матеріалами
М. Буценка.

Рис. 225. Різьба на стовпах хвіртки. Сорокові роки; Рахівський район, Закарпатської обл. Фото автора.

Криниці. На півночі України оголовки криниці роблять переважно із зрубу; на півдні його складають з каменю. Іноді над криницею влаштовують невеликий двохсхилий або чотирихсхилий дах, який захищає її від атмосферних опадів і пилу, причому стояки та підпори даху оздоблюють часто різьбленнями або контурною порізкою (рис. 235). Криницю огорожують легким тином, щоб до неї не підходила худоба, а поруч роблять лави. Криниці з «журавлем» не оздоблювалися будь-якими декоративно-художніми елементами, за винятком деяких сіл Хустського району, Закарпатської області, де «журавель» обробляли скромною порізкою (рис. 236). Тепер все частіше споруджують криниці з дерев'яним барабаном, які значно зручніші в експлуатації.

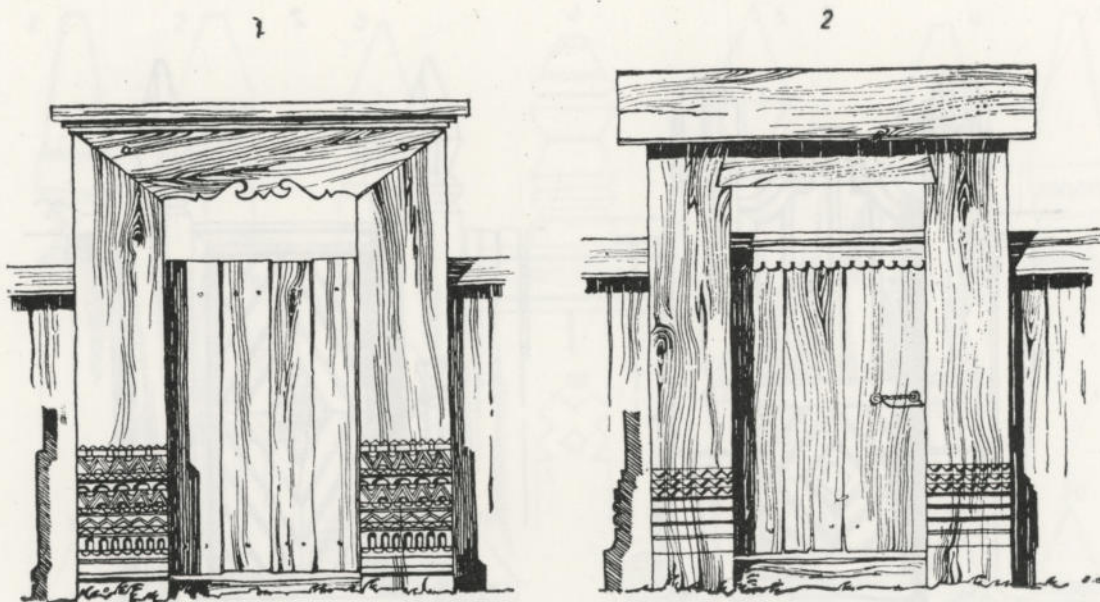

Рис. 226. Хвіртки. Сорокові роки.
1—с. Крайникове, Закарпатської обл. 2—с. Стеблівка, Закарпатської обл. Обміри автора.

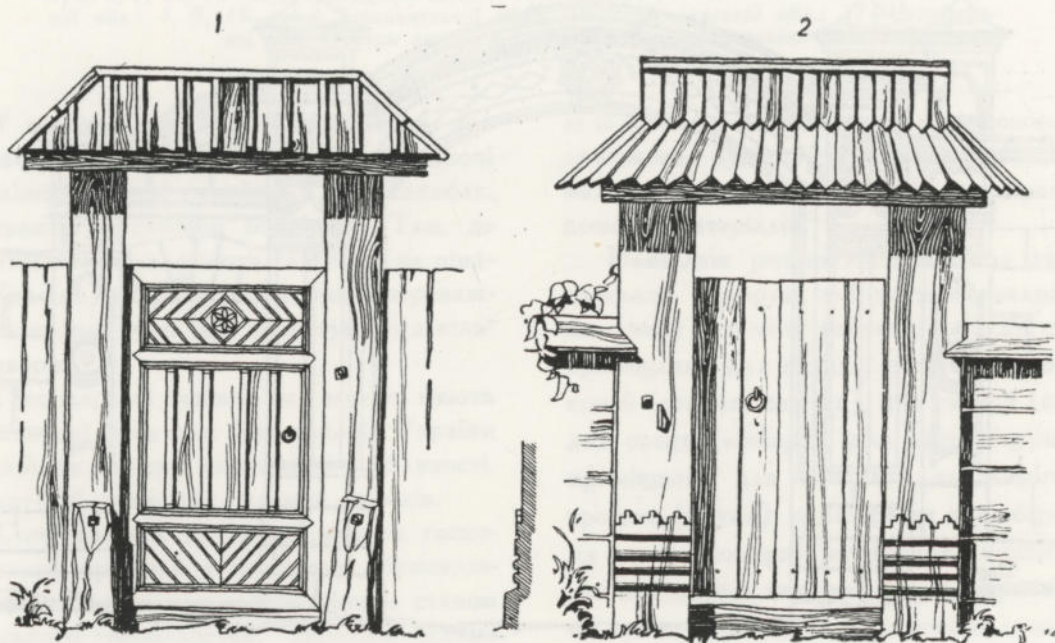

Рис. 227. Хвіртки. Тридцяті роки.
1—с. Короп'є, Чернігівської обл.; 2—с. Стеблівка, Закарпатської обл. Обміри автора.

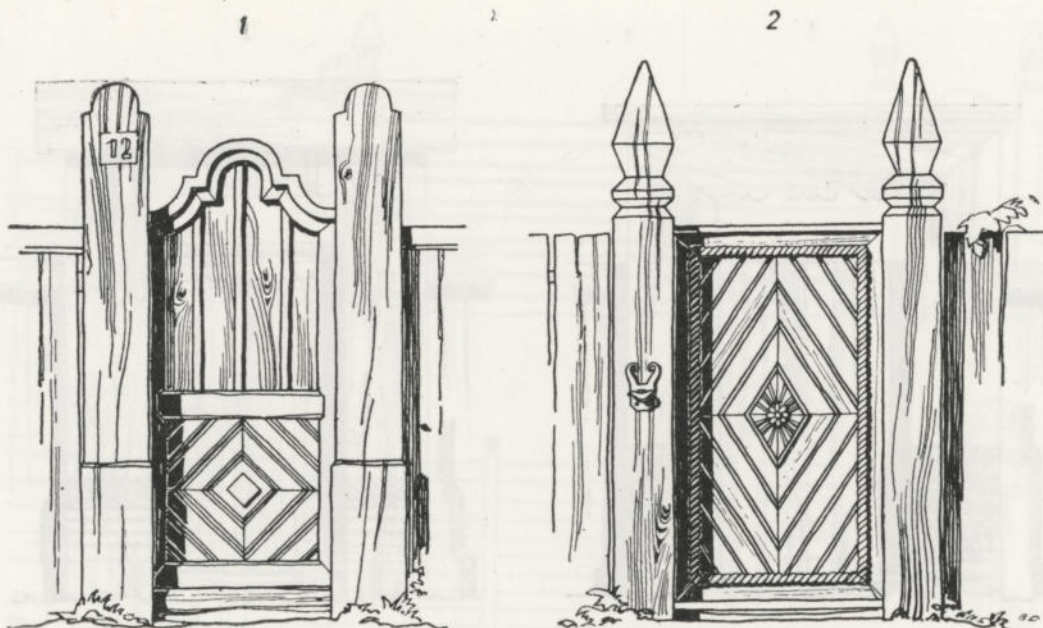

Рис. 228. Хвіртки. Тридцять роки.
1—с. Седнів, Чернігівської обл.; 2—с. Старогородка, Чернігівської обл. Обміри автора.

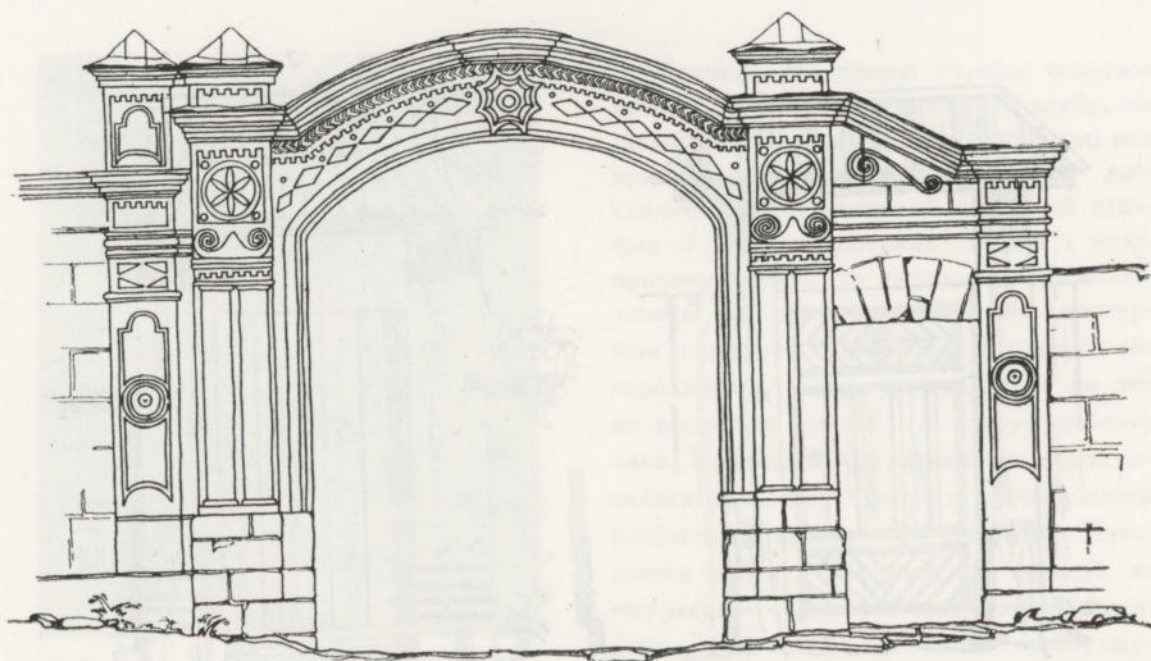

Рис. 229. Ворота і хвіртка (черепашник). Кінець XIX ст.; с. Стара Каховка, Херсонської обл. За матеріалами Г. Зеньковича.

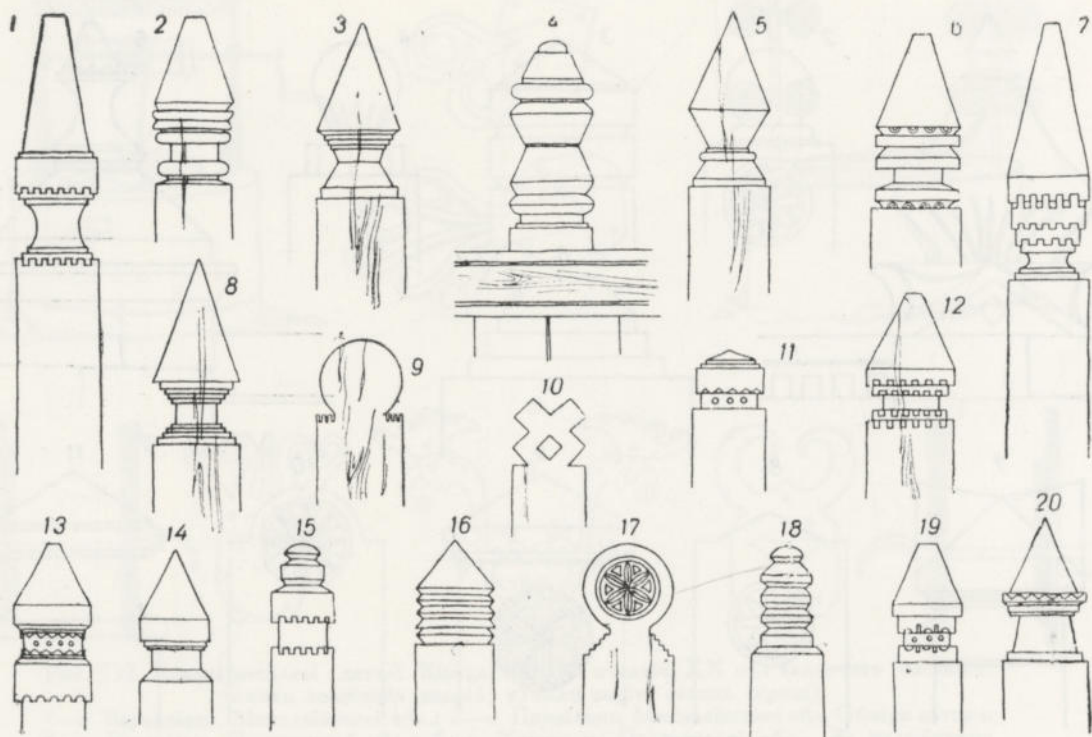

Рис. 230. Типи завершень дерев'яних стовпів воріт і хвірток. Тридцяті-сорокові роки.
1, 2, 6, 7, 12, 13—села Вінницької обл.; 3, 5, 8, 11, 14, 15, 16, 19, 20—села Хмельницької обл.; 4, 9, 18—села Закарпатської обл.; 10—Станіславської обл.; 17—Чернівецької обл. Обміри автора і матеріали В. Жиздринського.

У районах, де рівень ґрунтових вод порівняно високий, особливо на півночі України, криниці є майже в усіх садибах, переважно в глибині подвір'я. Там, де ґрунтові води залягають глибоко (на півдні України),—криницю будують переважно на вулиці, щоб нею користувалося кілька дворів.

Господарські будівлі, як і житло, мають свої типові риси для всіх районів України і в той же час свої специфічні особливості, характерні лише для окремих районів.

Спорудження на садибі різних господарських будівель у минулому обумовлювалось в першу чергу економічним станом сільського господарства. Заможні селяни будували на садибі різноманітні за своїм призначенням просторі господарські будів-

лі із якісного матеріалу, а для масового селянського будівництва характерна мінімальна кількість будівель і застосування дешевих матеріалів.

Найбільш розповсюджені типи господарських споруд, які застосовувалися у минулому в різних районах України, такі: приміщення для великої рогатої худоби та коней (стайня, повітка), для свиней (саж), для овець (кошара), для птиці (курник), приміщення для обмолоту та зберігання врожаю (клуня), приміщення для зберігання зерна (комора), кукурудзи (кошниця). До них також належать льох, окрема літня кухня, навіс для зберігання палива, навіс для сіна (оборог) та ін. Крім того, за межами присадибної ділянки, як правило,

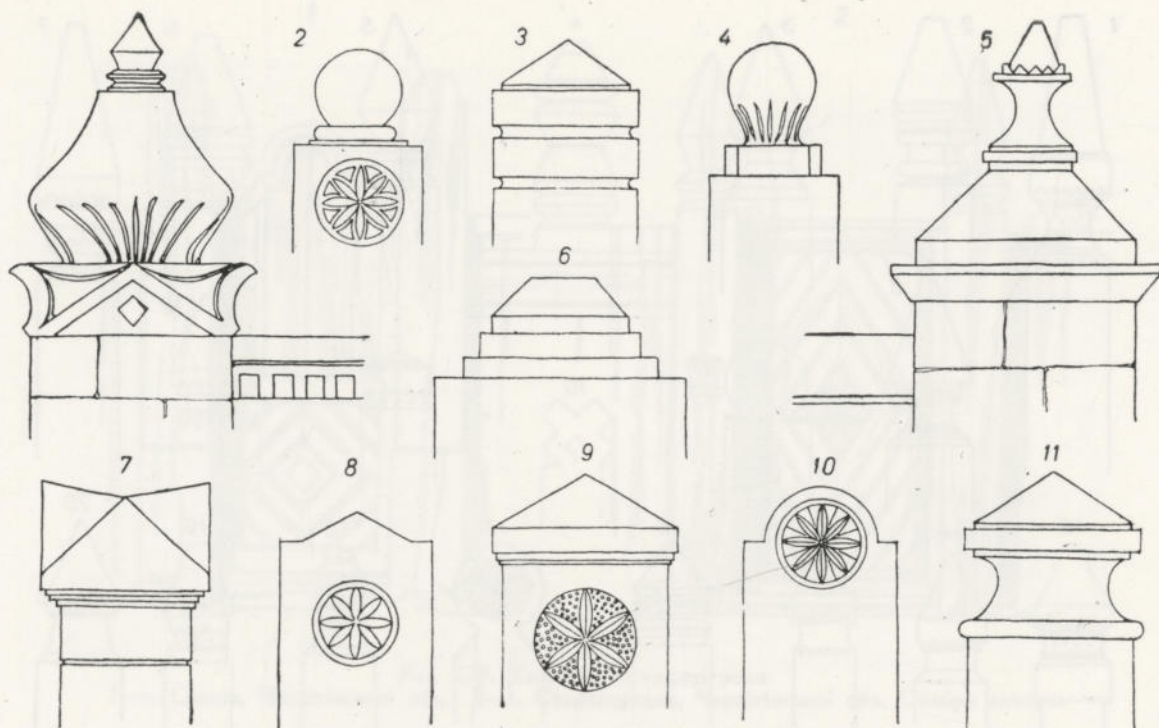

Рис. 231. Типи завершень кам'яних стовпів воріт і хвірток. Двадцяті-тридцяті роки.
1, 3, 4, 5—села Одеської обл.; 2, 7, 8, 9, 10, 11—Вінницької обл.; 6—Миколаївської обл. Обміри автора і матеріали В. Жиздринського.

за селом, будували вітряки, а також водяні млини.

Незважаючи на те, що ці будівлі (комора, льох, саж, курник та ін.) виконували чисто господарські та виробничі функції, їх прикрашали і оздоблювали, бо вони складали разом з житлом спільну забудову подвір'я, а в деякій мірі і вулиці.

Комори (рис. 237—243), що призначені, головним чином, для зберігання зерна, споруджували в багатьох районах України, але особливо часто в центральних районах Лівобережної України, в тих випадках, коли в хаті не було кладової. Комори в заможних господарствах були, як правило, більшими, бо вони були призначені для зберігання великої кількості зерна.

Здебільшого комори були рубленими, з пиляних брусків. Для зрубу добирали ма-

теріал найкращої якості, переважно дуб (Полтавська та Харківська області і ряд районів Карпат). Як правило, в них настиляли дерев'яну підлогу та клали стелю. В деяких районах комори споруджували з каменю, а іноді вони мали каркасну конструкцію з заповненням глиновальками. Біля головного фасаду робили невеликий піддашок на стовпчиках чи навіс на кронштейнах. Захищене від дощів місце використовували для сушіння зерна та інших господарських потреб. У рублених коморах підлогу настиляли вище рівня землі, що сприяло кращому зберіганню зерна.

Стовпчики галерейки обробляли порізкою, а балку, наличник дверей, бильця огорожі тощо—різьбленням. Кронштейни навісів («коники») мали фігурну порізку. У Полтавській, Харківській та інших

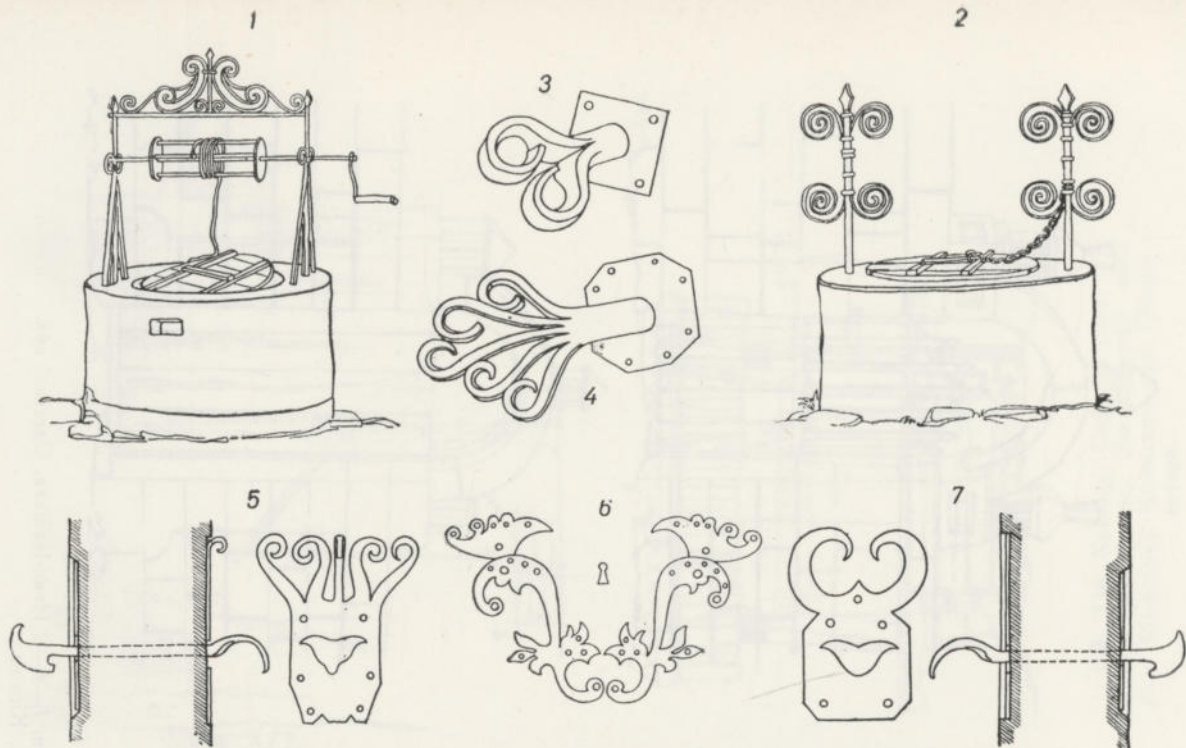

Рис. 232. Ковані металеві деталі. Кінець XIX — початок XX ст.: (елементи басейнів; клямки зовнішніх дверей; клямки воріт; оковка скрині).
 1—с. Варварівка, Миколаївської обл.; 2—с. Привільне, Миколаївської обл. Обміри автора;
 3—с. Баранівка, Полтавської обл.; 4—с. Хомутець, Полтавської обл. За матеріалами
 Г. Лебедева; 5—с. Короп'є, Чернігівської обл.; 6—с. Бояни, Чернівецької обл. Обміри
 автора; 7—с. Новосілки, Київської обл.

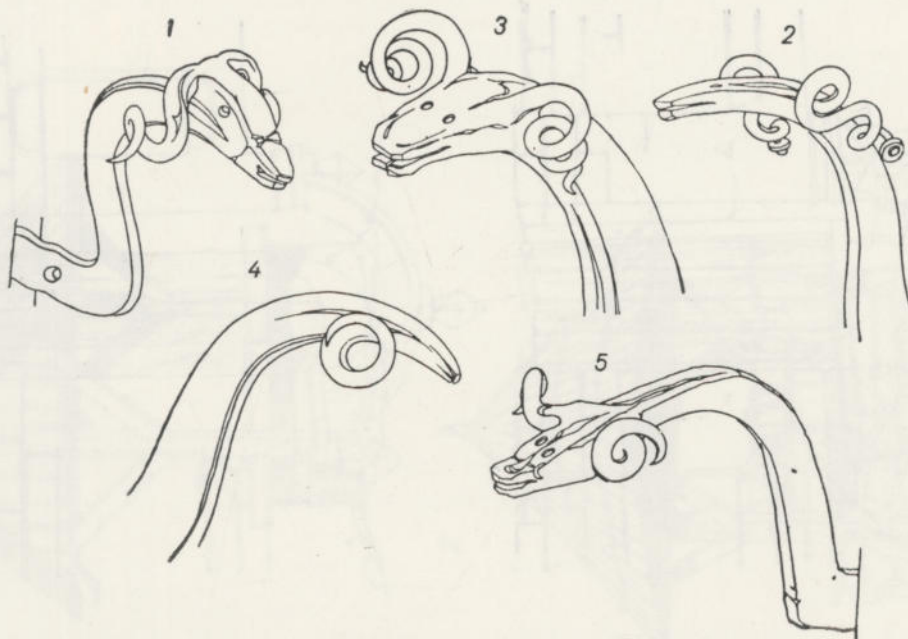

Рис. 233. Ковані металеві клямки воріт. Початок XX ст. 1—5—Переяслав-Хмельницький,
 Київської обл. За матеріалами Г. Логвина.

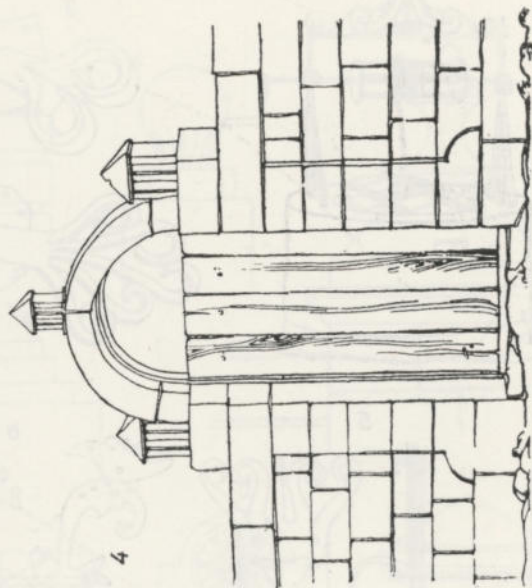
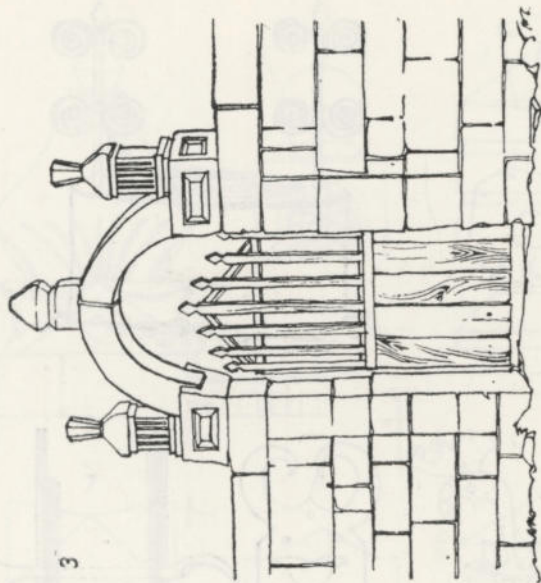
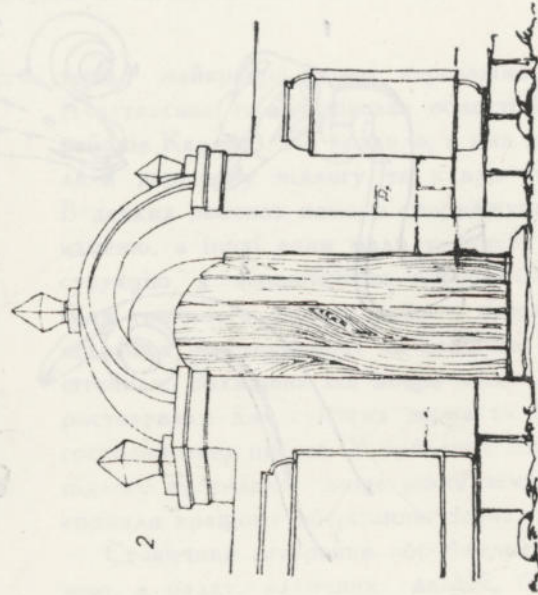
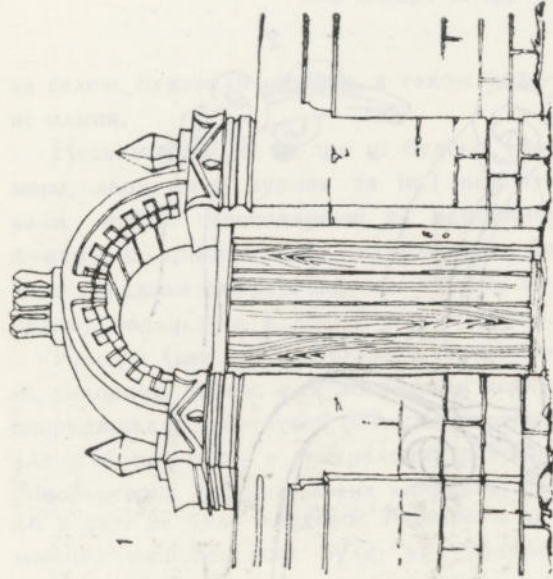

Рис. 234. Хвіртки. Двадцяті-тридцяті роки. 1—4—с. Ново-Іванівка, Одеської обл.
За матеріалами І. Кісіна.

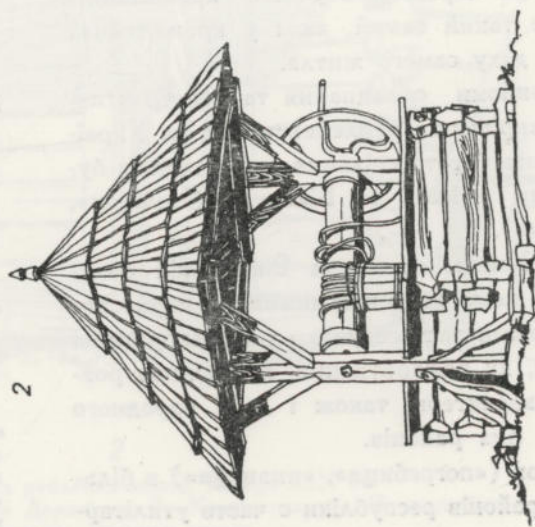
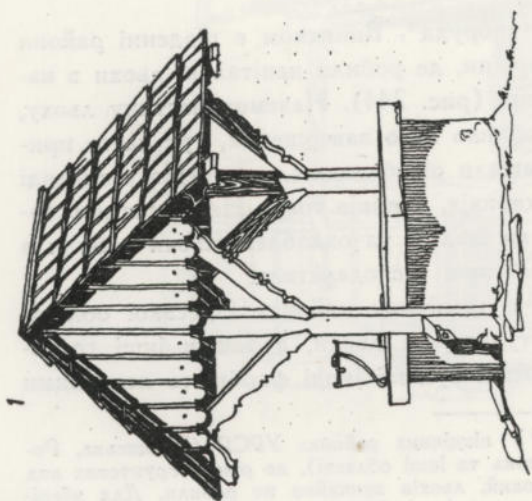

Рис. 235. Криниці. Сорокові роки.
1—с. Загалуці, Київської обл. За матеріа-
лами Д. Криворучка; 2—Станіславська
обл. За матеріалами В. Свидерського.

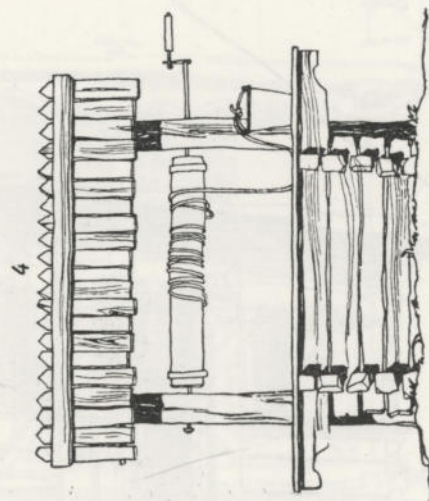
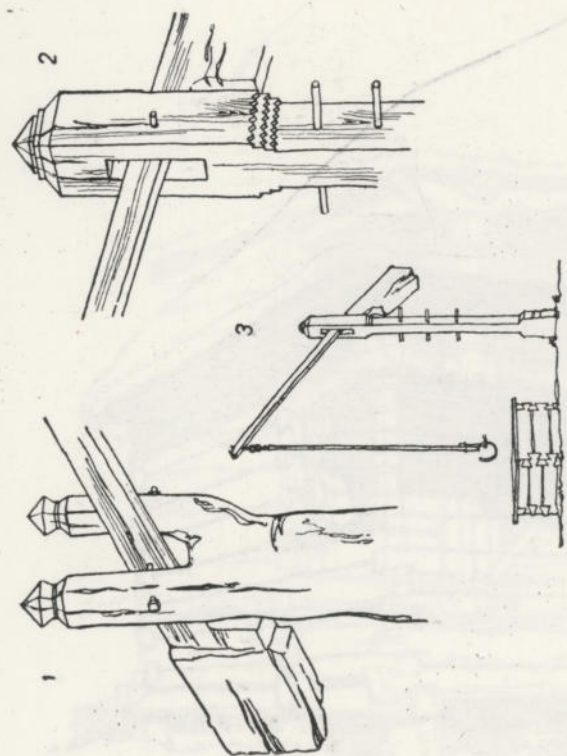

Рис. 236. Криниці. Сорокові роки.
1—3—с. Крайнікове, Закарпатської обл.;
4—с. Маньківка, Черкаської обл. Обміри
автора.

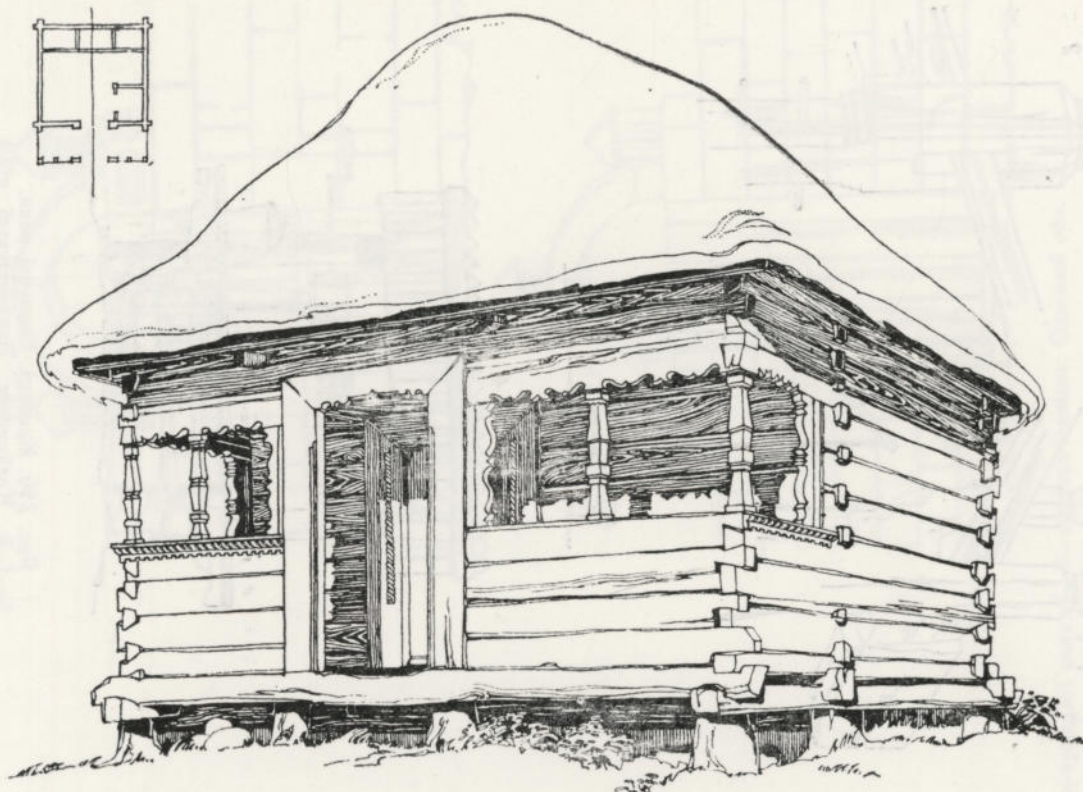

Рис. 237. Обробка рубленої комори. Початок XX ст.; с. Калейденці, Полтавської обл.
Рисунок автора. За матеріалами Держбуду УРСР.

областях характер обробки кронштейнів майже такий самий, як і у кронштейнах звису даху самого житла.

Прийоми обладнання та конструктивного вирішення рублених комор на Україні мають багато спільних рис з такими будівлями у Росії та Білорусії («амбари», «клети»).

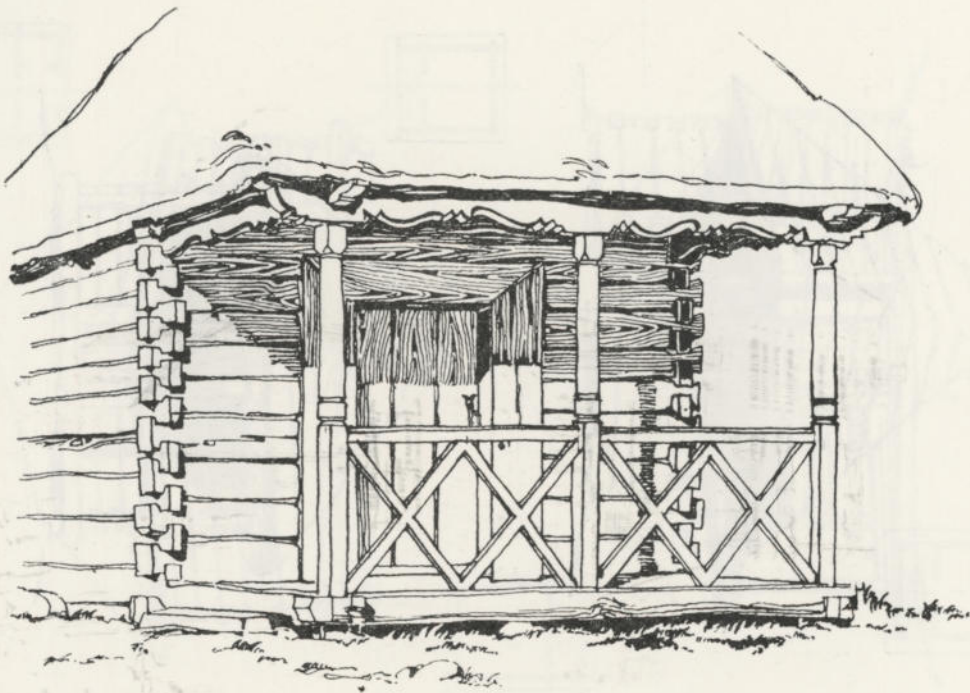
У Хмельницькій та Вінницькій областях в коморах з кам'яними чи каркасними стінами застосовували такі декоративні засоби, як пофарбування, а особливо розпис, характерні також і для народного житла цих районів.

Льох («погребця», «пивниця») в більшості районів республіки є часто утилітар-

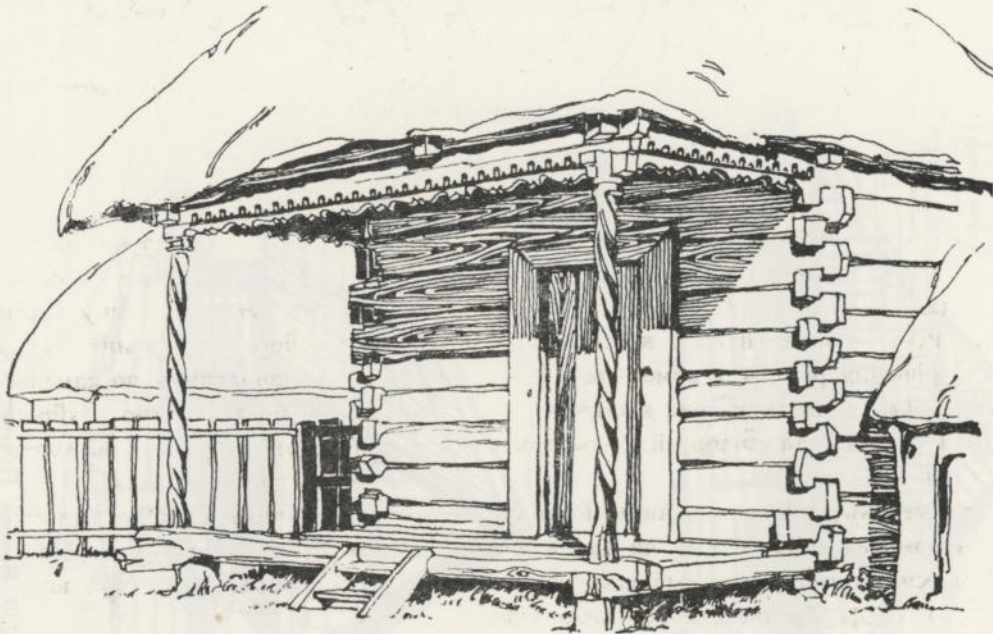
на споруда¹. Винятком є південні райони України, де робили капітальні льохи з каменю (рис. 244). Наземну частину льохи, особливо його завершення, тут часто прикрашали різьбленням по каменю у вигляді сухариків, йоників тощо. Найбільш просторі капітальні та оздоблені льохи робили в заможних господарствах.

У північних районах Одеської області оштукатурені льохи, а також інші господарські будівлі іноді фарбують яскравими

¹ У північних районах УРСР (Волинська, Ровенська та інші області), де рівень ґрунтових вод високий, льохів звичайно не робили. Для зберігання овочів та інших продуктів використовували спеціальні господарські будівлі («степки»), які взимку опалювали.

1

2

Рис. 238. Обробка рублених комор. Кінець XIX ст.
1—Полтавська обл. За матеріалами Держбуду; 2—Харківська обл. За матеріалами
С. Тарануценка. Рисунки автора.

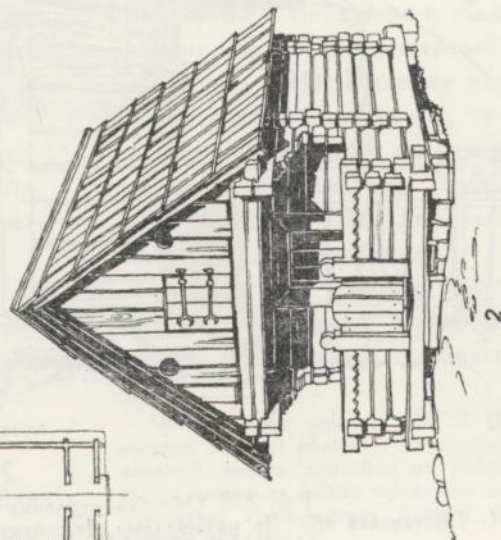
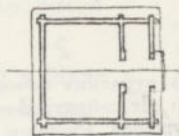
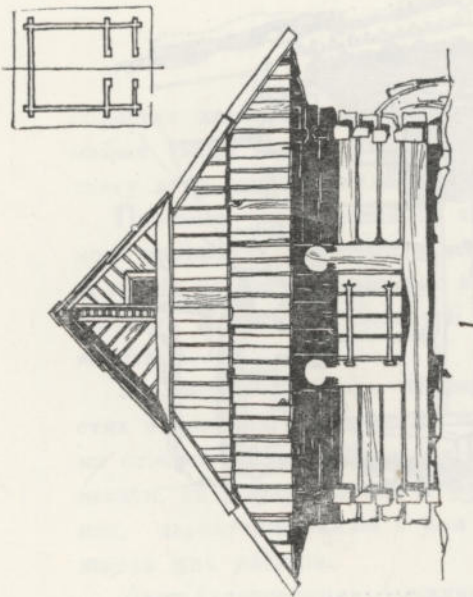

Рис. 239. Комори. Початок XX ст.
1—с. Крайникове, Закарпатської обл. Обмір автора;
2—с. Баранівка, Полтавської обл. За матеріалами
Г. Лебедева.

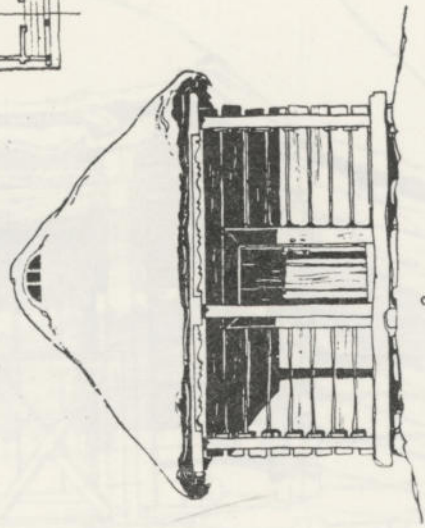
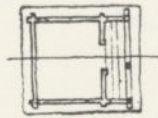
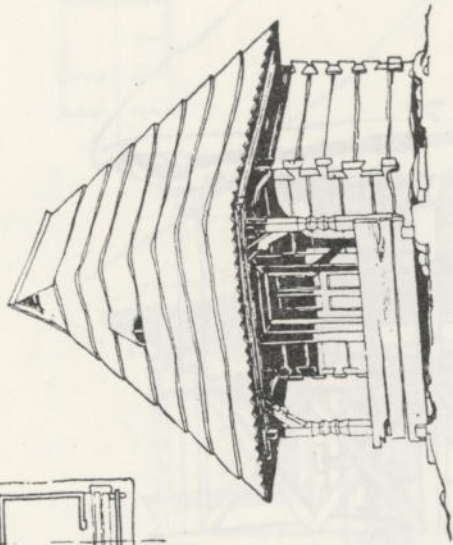
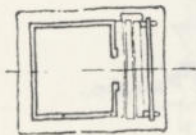
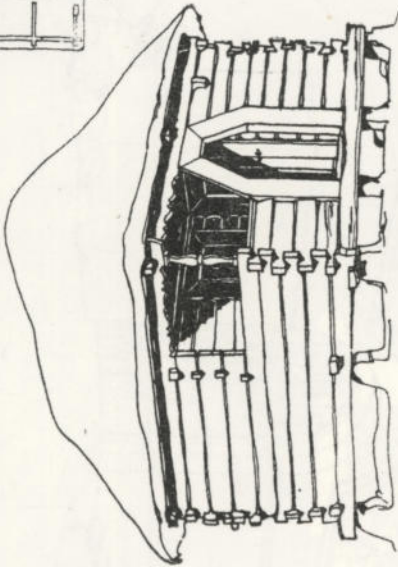
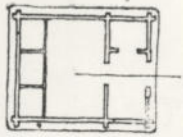
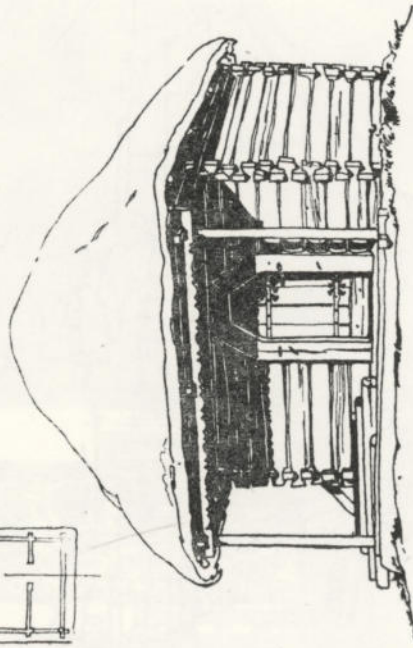
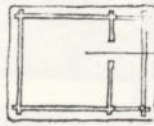

Рис. 240. Комори. Кінець XIX ст.
1—с. Богдан, Закарпатської обл.; 2—с. Ростоки,
Станіславської обл. Обміри автора.

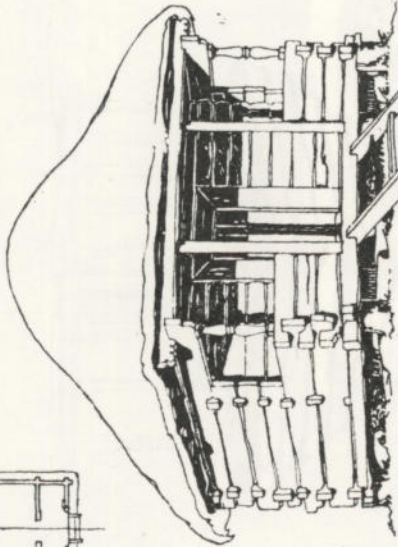
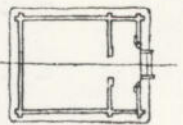

1

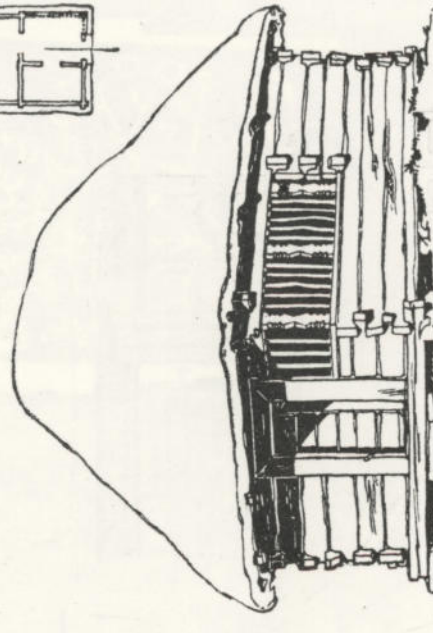
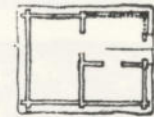

2

Рис. 242. Комори. Кінець XIX ст.
1—с. Новаки, Полтавської обл.; 2—с. Опішня, Полтавської
обл. За матеріалами Держбуду УРСР.

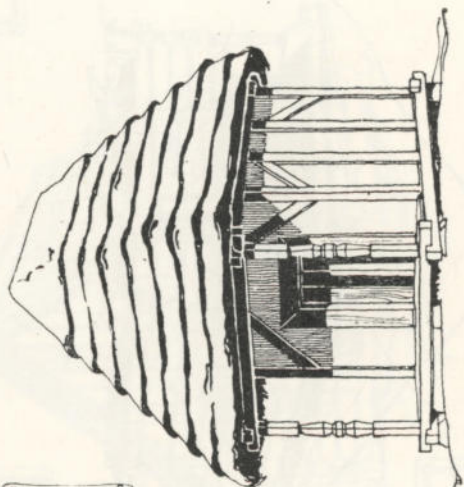
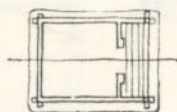
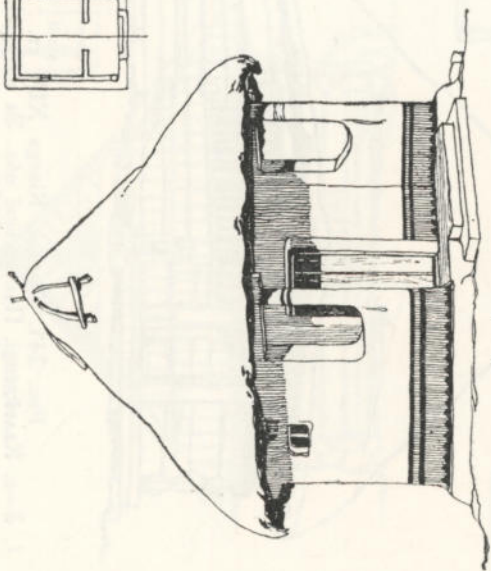
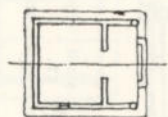

1

2

Рис. 241. Комори. Кінець XIX ст.
1, 2—с. Калейденці, Полтавської обл. За матеріалами
Держбуду УРСР.

2

Рис. 243. Комори. Двадцяті роки.
1—с. Супрунківці, Хмельницької обл.; 2—с. Кадіївці,
Хмельницької обл. Обміри автора.

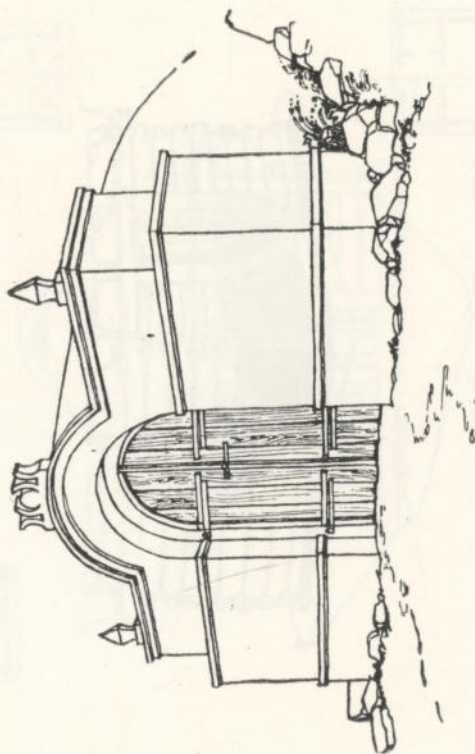
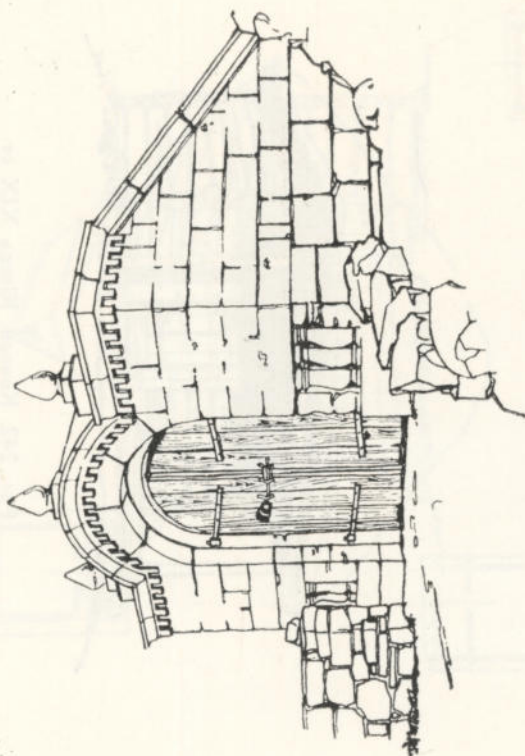
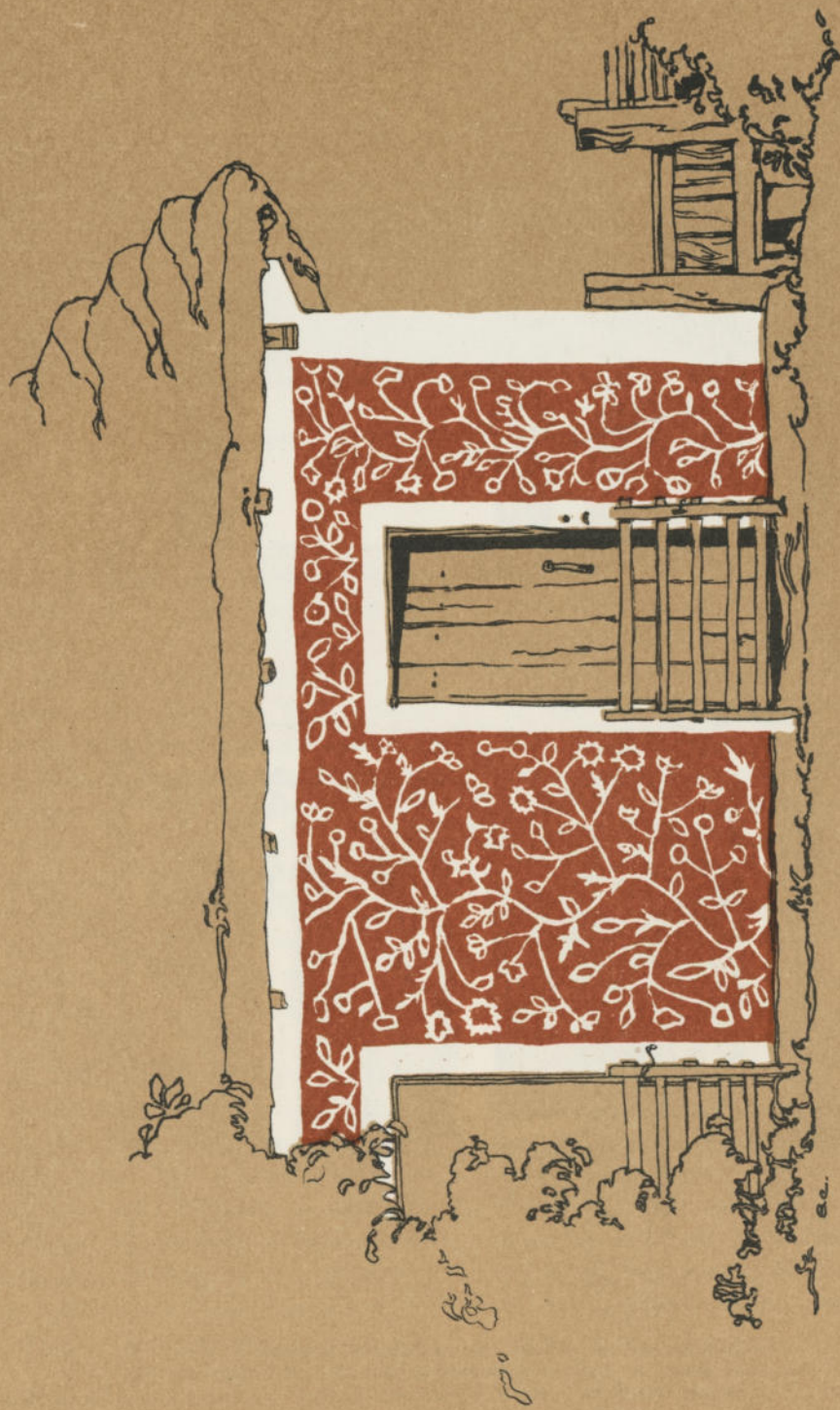
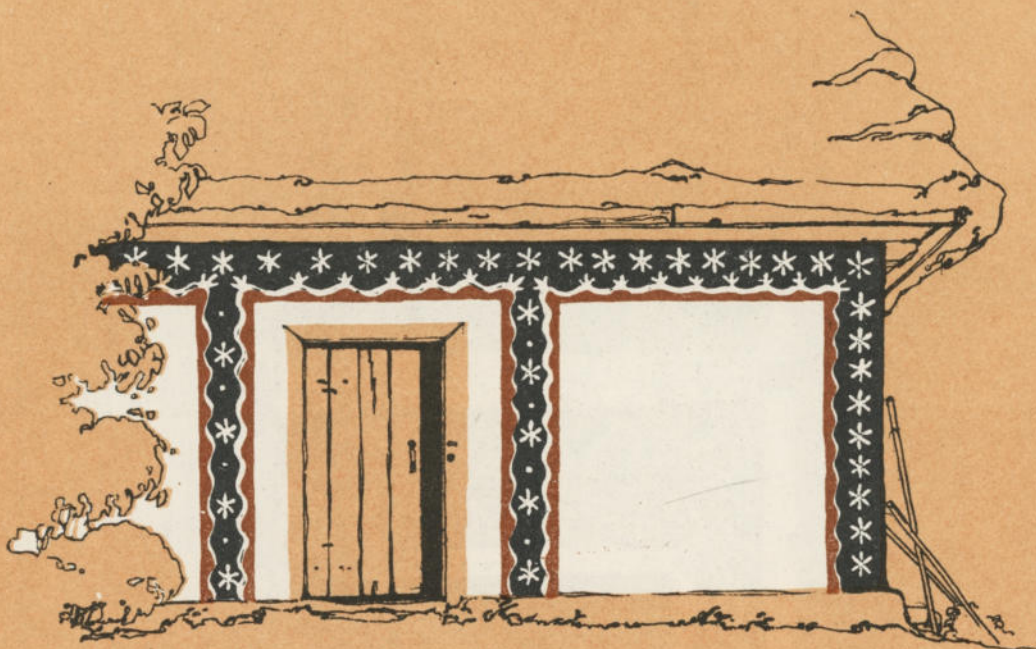

Рис. 244. Льохи. Тридцяті роки; с. Ново-Іванів-
ка, Одеської обл. За матеріалами І. Кіскіна.

Розпис на господарській будівлі. Двадцяті роки. Черкаська обл. Рисунок автора за матеріалами
МА УРСР.

Пофарбування та розпис господарських будівель.
 Вгорі: сорокові роки; с. Сурженці, Хмельницької обл. Рисунок автора.
 Внизу: тридцять роки; І—с. Маків, Хмельницької обл. Рисунок автора за матеріалами С. Тарану-
 щенка.

Рис. 245. Пофарбування господарської будівлі. П'ятдесяті роки; с. Кам'янка, Одеської обл. Фото автора.

кольоровими глинами, поєднуючи пофарбування з підводками (рис. 245) та настінним розписом.

Сажі, призначені для відгодування свиней, будували, як правило, із зрубу (рис. 246). В нижній частині однієї з сторін робили годівницю, в яку засипали корм, не входячи всередину. Над годівницею робили розвинутий звис даху, що підтримувався невеличкими стовпчиками або кронштейнами. Підлогу сажу майже завжди робили піднятою, завдяки чому поліпшували умови його використання та утримання тварин. Деякі деталі сажу прикрашали порізкою.

Курник, де утримувалася птиця, являв собою невеличку будівлю здебільшого круглу у плані, сплетену з лози та обмазану глиною (рис. 247). Розміри курника становили 1,10—1,40 м у діаметрі, причому іноді їх робили не однакової ширини зверху чи знизу, завдяки чому стіни були похилі. Крили курник солом'яною покрівлею конічної форми, у верхній частині якої на-

саджували сніп соломи, що створював ніби завершення. Курник обмазували яскравими глинами різних відтінків, а стіни розписували зображенням птахів (півнів, голубів), що досить ясно підкреслювало призначення цієї невеличкої будівлі.

Кошниця, призначена для зберігання кукурудзи, схожа на курник, але її стіни не обмазували глиною.

При спорудженні господарчих будівель народний майстер звертав також увагу на рішення окремих деталей і, зокрема, дверей (рис. 248, 249).

Вітряки—вітрові млини у східних районах республіки споруджували рубленими, в значній частині північної та лісостепової України—каркасними з обшивкою дошками, а в південних районах—кам'яними. Рублені та каркасні вітряки мали таку конструкцію, яка дозволяла їм повертатися навколо своєї вісі в залежності від напрямку вітру. В кам'яних вітряках поверталася тільки верхня частина, пов'язана з крилами.

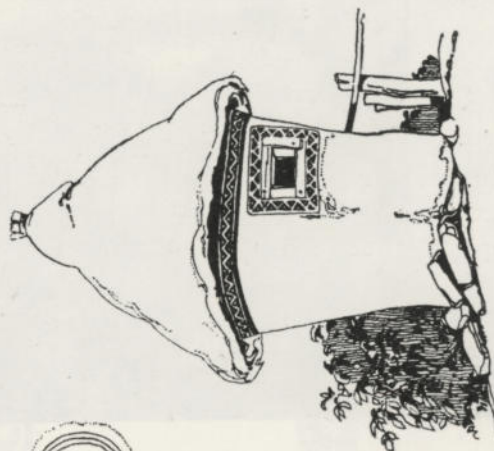
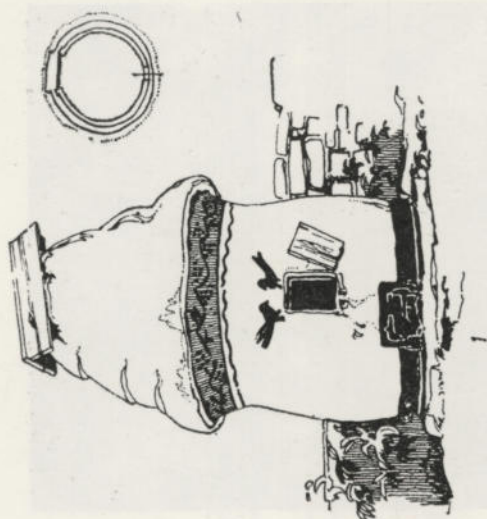

Рис. 247. Курники. Двадцять роки.
1—с. Цибулівка, Хмельницької обл.; 2—с. Китайгород,
Хмельницької обл. За матеріалами К. Мощенка.

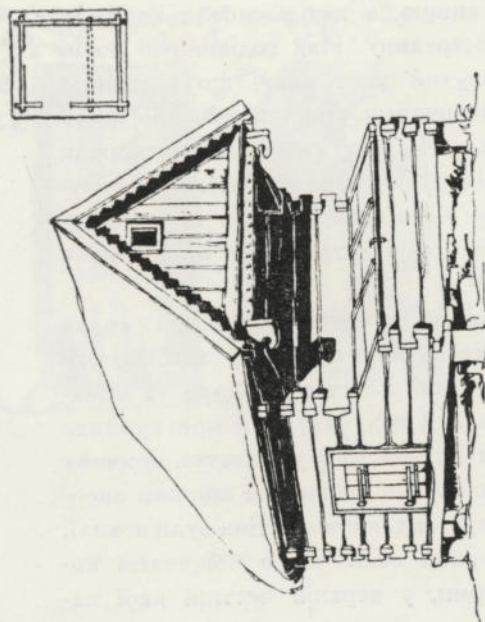
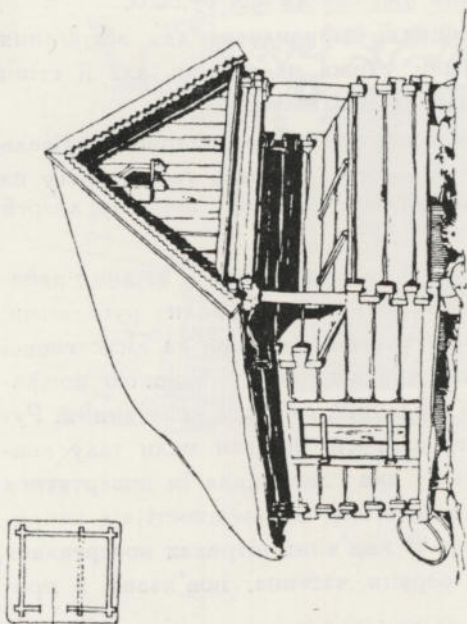

Рис. 246. Сажі. Початок XX ст.
1, 2—с. Диканька, Полтавської обл. За матеріалами
Г. Лебедева.

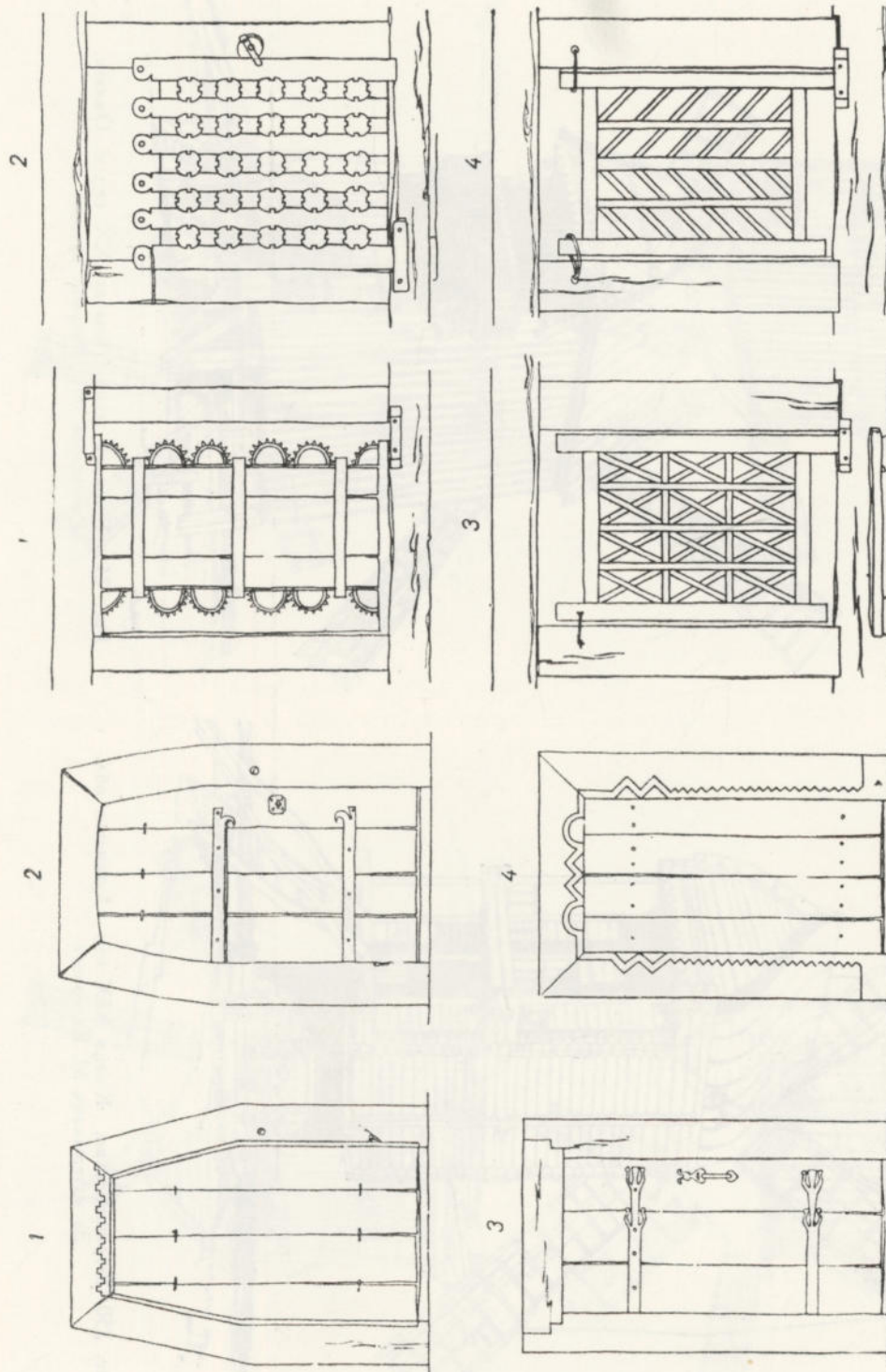

Рис. 248. Двері в господарських приміщеннях. Початок XX ст.
1—с. Машурово, Черкаської обл.; 2—с. Хомутиць, Полтав-
ської обл.; 3—с. Котелів, Полтавської обл. За матеріалами
Г. Лебедева; 4—с. Кам'яний Брід, Житомирської обл. За ма-
теріалами Д. Криворучка.

Рис. 249. Двері в господарських приміщеннях. Початок XX ст.
1, 3—с. Середнє Водине, Закарпатської обл.; 2, 4—с. Студен-
ка Ростоки, Закарпатської обл. За матеріалами МА УРСР.

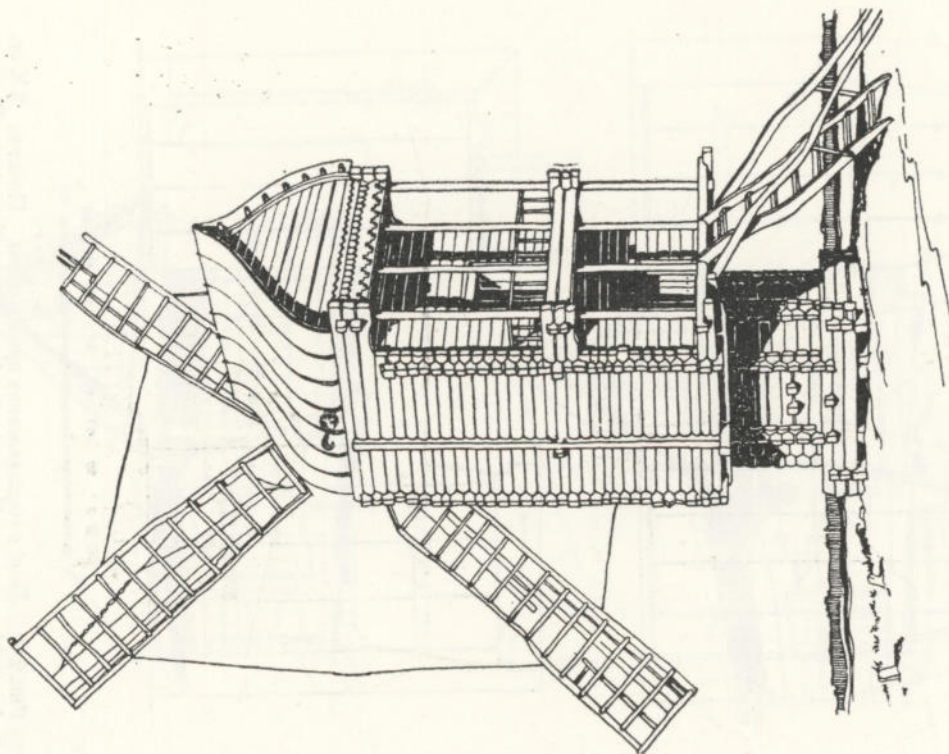

Рис. 250. Вітряний млин. Кінець XIX ст.; Луганська обл.
За матеріалами М. Катерноги.

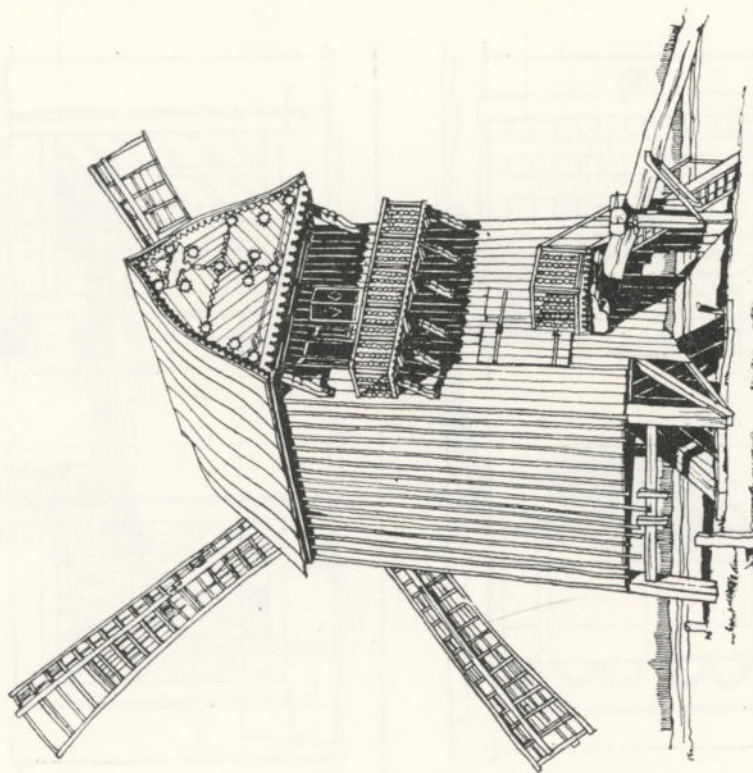

Рис. 251. Вітряний млин. Початок XX ст.; с. Оженін,
Ровенської обл. Рисунок автора.

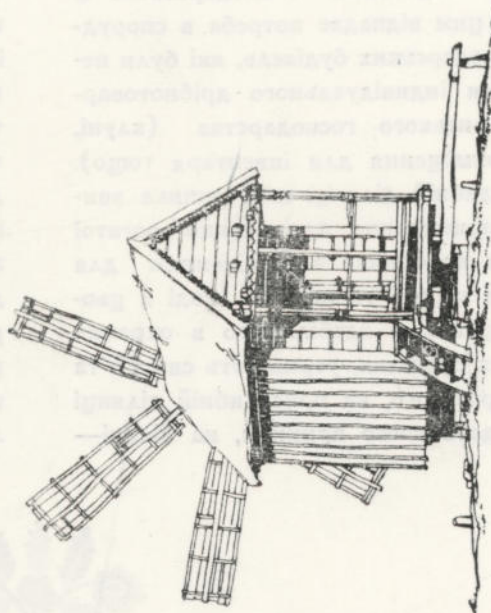
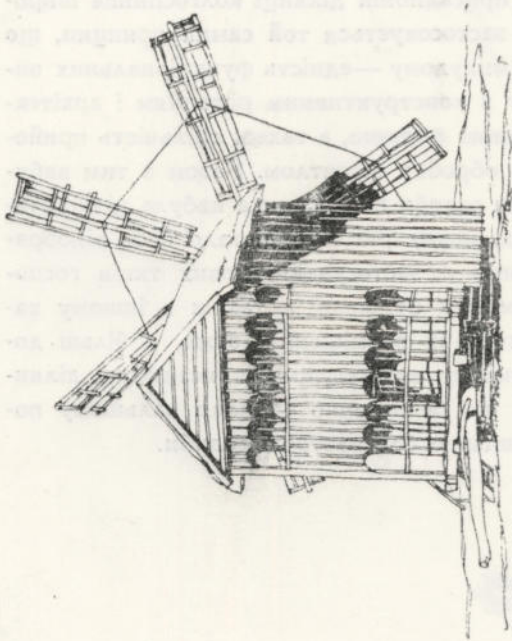

Рис. 252. Вітряні млини. Кінець XIX — початок XX ст.
1—Сумська обл. За матеріалами Ю. Нельговського;
2—Полтавська обл. Рисунок автора.

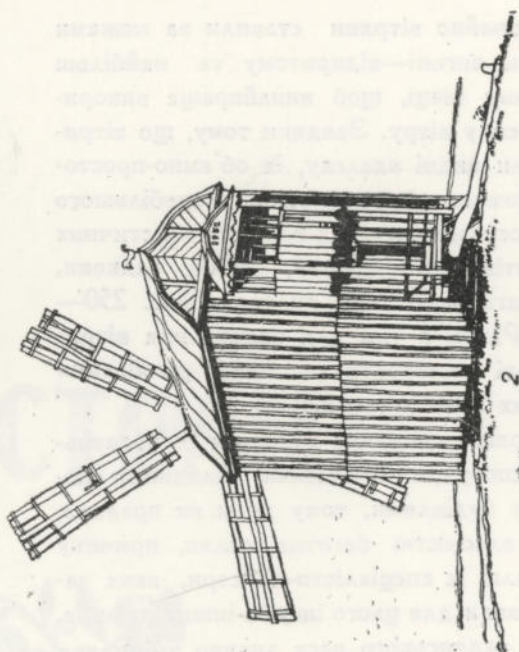
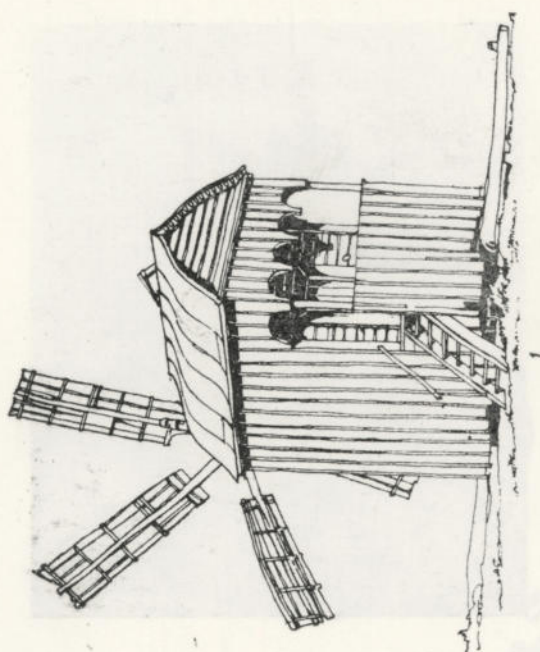

Рис. 253. Вітряні млини. Початок XX ст.
1, 2—с. Лютенські Будища, Полтавської обл.
За матеріалами М. Буценка.

Звичайно вітряки ставили за межами села, на вигоні—відкритому та найбільш високому місці, щоб якнайкраще використати силу вітру. Завдяки тому, що вітряки були видні здалеку, їх об'ємно-просторова композиція вирішувалась здебільшого з застосуванням таких крупних пластичних елементів, як піддашки, навіси, балкони, що збагачувало їх силует (рис. 250—254). Разом з тим для оздоблення вітряка іноді застосовували також різьблення окремих його деталей.

Вітряки порівняно з іншими господарськими спорудами є найбільш складними і дорогими будівлями, тому вони, як правило, були власністю багатих селян, причому будували їх спеціалісти-майстри, яких запрошували для цього іноді з інших районів.

За радянського часу значно змінилися прийоми планування й організації присадибної ділянки, що дістало своє відображення і у спорудженні господарських будівель. Тепер, коли основна виробнича діяльність колгоспника зосереджена в колгоспі, присадибна ділянка є в основному невеликим підсобним господарством. В зв'язку з цим відпадає потреба в спорудженні господарських будівель, які були необхідні для індивідуального дрібнотоварного селянського господарства (клуні, стайні, приміщення для інвентаря тощо). На присадибній ділянці колгоспника звичайно є приміщення для великої рогатої худоби та молодняка з відділенням для зберігання кормів та палива. Іноді в цьому приміщенні, а здебільшого в окремих невеличких будівлях, утримують свиней та птицю. Крім того, на присадибній ділянці є льох, здебільшого криниця, на півдні—

Рис. 254. Вітряний млин. Тридцять років;
с. Зіньків, Полтавської обл. Фото М. Буценка.

літня кухня, літні альтанки, душ тощо. Споруджують нині і колгоспні вітряки та водяні млини.

При будівництві господарських споруд на присадибній ділянці колгоспника широко застосовується той самий принцип, що і у минулому — єдність функціональних вимог з конструктивним рішенням і архітектурною формою, а також спільність прийомів обробки з житлом. Разом з тим забудова садиби колгоспника набула цілком інших, нових рис, що дістало своє відображення в застосуванні нових типів господарських будівель, а також в іншому характері їх розміщення, отже, в більш доцільному використанні присадибної ділянки, що безперечно сприяло дальшому поліпшенню благоустрою садиби.

ІЛЮСТРАЦІЇ

1. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Летава, Хмельницької обл.
Фото автора.

2. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Калинівці, Чернівецької обл.
Фото автора.

3. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Стара Жучка, Чернівецької обл.
Фото автора.

4. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; Кицманський район, Чернівецької обл.
Фото М. Катерноги.

5. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Дубовці, Чернівецької обл.
Фото автора.

6. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; Дергачівський район, Харківської обл.
Фото автора.

7. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; Косівський район, Станіславської обл.
Фото автора.

8. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Веприк, Полтавської обл.
Фото автора.

9. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Білоусівка, Вінницької обл.
Фото автора.

10. Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; с. Пистинь, Станіславської обл.
Фото автора.

11. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Пистинь, Станіславської обл.
Фото автора.

12. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; Свалявський район, Закарпатської обл.
Фото З. Петрової.

13. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Жаб'є, Станіславської обл.
Фото автора.

14. Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; Кицманський район, Чернівецької обл.
Фото М. Катерноги.

15. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Соколівка, Станіславської обл.
Фото автора.

16. Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; Варварівський район, Миколаївської обл.
Фото автора.

17. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Дорошівка, Миколаївської обл.
Фото автора.

18 Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; с. Великі Сорочинці, Полтавської обл.
Фото Ю. Хохла.

19. Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; с. Остриця, Чернівецька обл.
Фото Ю. Хохла.

20. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Недобоївці, Чернівецької обл.
Фото автора.

21. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; Садгорський район, Чернівецької обл.
Фото автора.

22. Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; Хотинський район, Чернівецької обл.
Фото М. Катерноги.

23. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; Косівський район, Станіславської обл.
Фото автора.

24. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Річка, Станіславської обл.
Фото автора.

25. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Летаєв, Хмельницької обл.
Фото Г. Зеньковича.

26. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Должок, Вінницької обл.
Фото автора.

27. Жилий будинок колгоспника, П'ятдесяті роки; с. Добросілля, Закарпатської обл.
Фото автора.

28. Жилий будинок колгоспника. П'ятдесяті роки; с. Голопіль, Вінницької обл.
Фото автора.

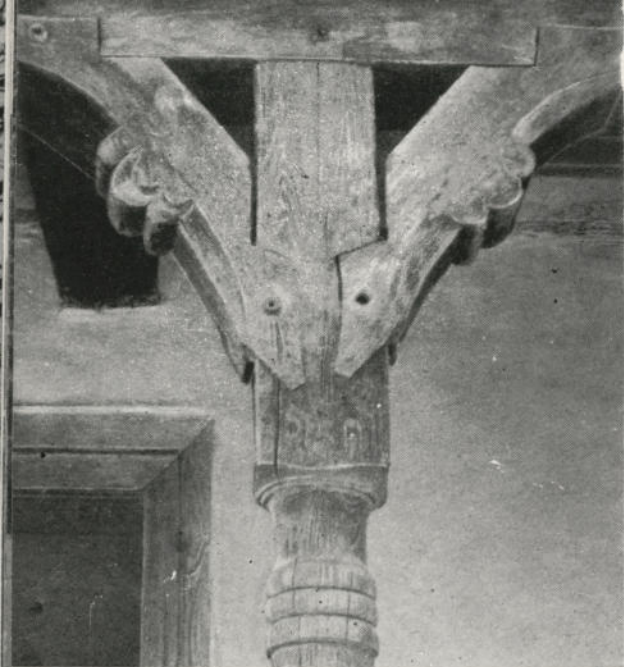
29. Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; с. Ольгопіль, Вінницької обл.
Фото М. Буценка.

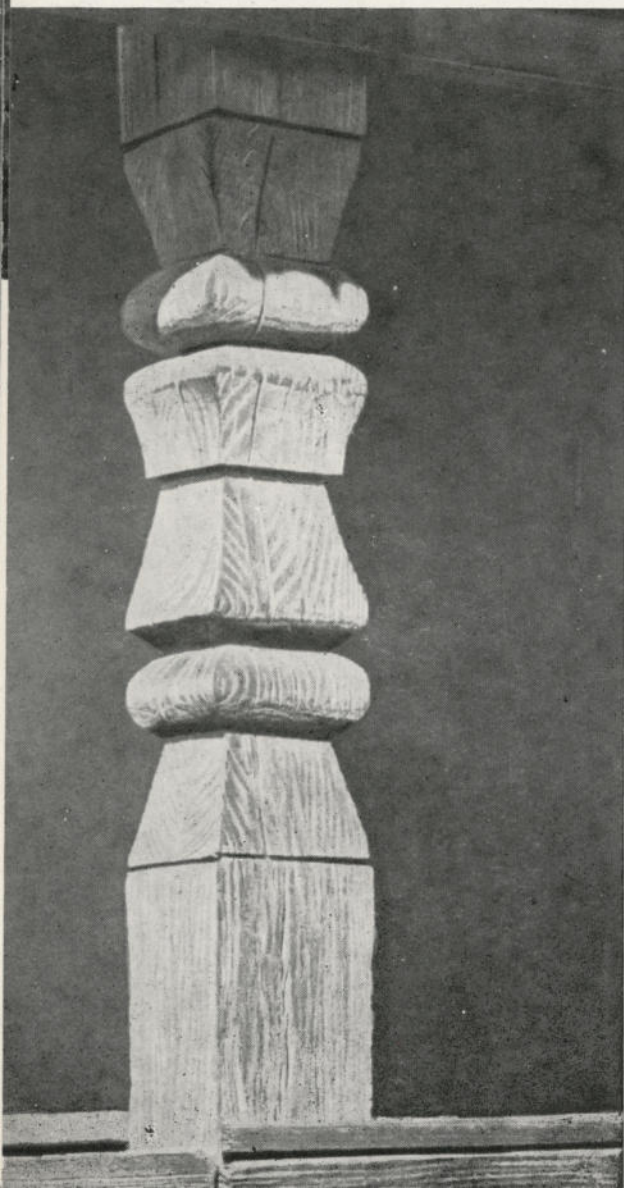
30. Жилий будинок колгоспника. Тридцяті роки; Варварівський район,
Миколаївської обл. *Фото автора.*

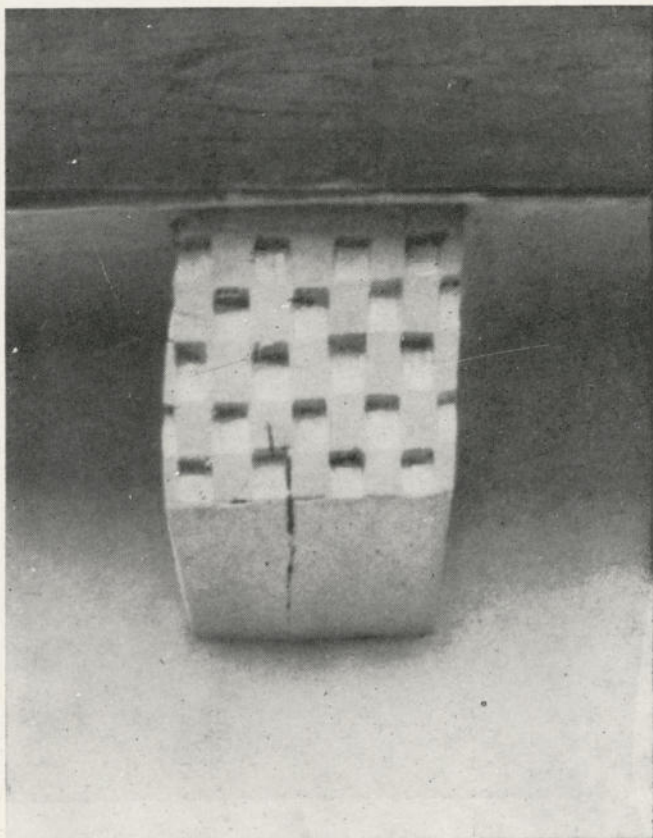
31. Жилий будинок колгоспника. Сорокові роки; с. Шульгівка, Дніпропетровської обл.
За матеріалами МА УРСР.

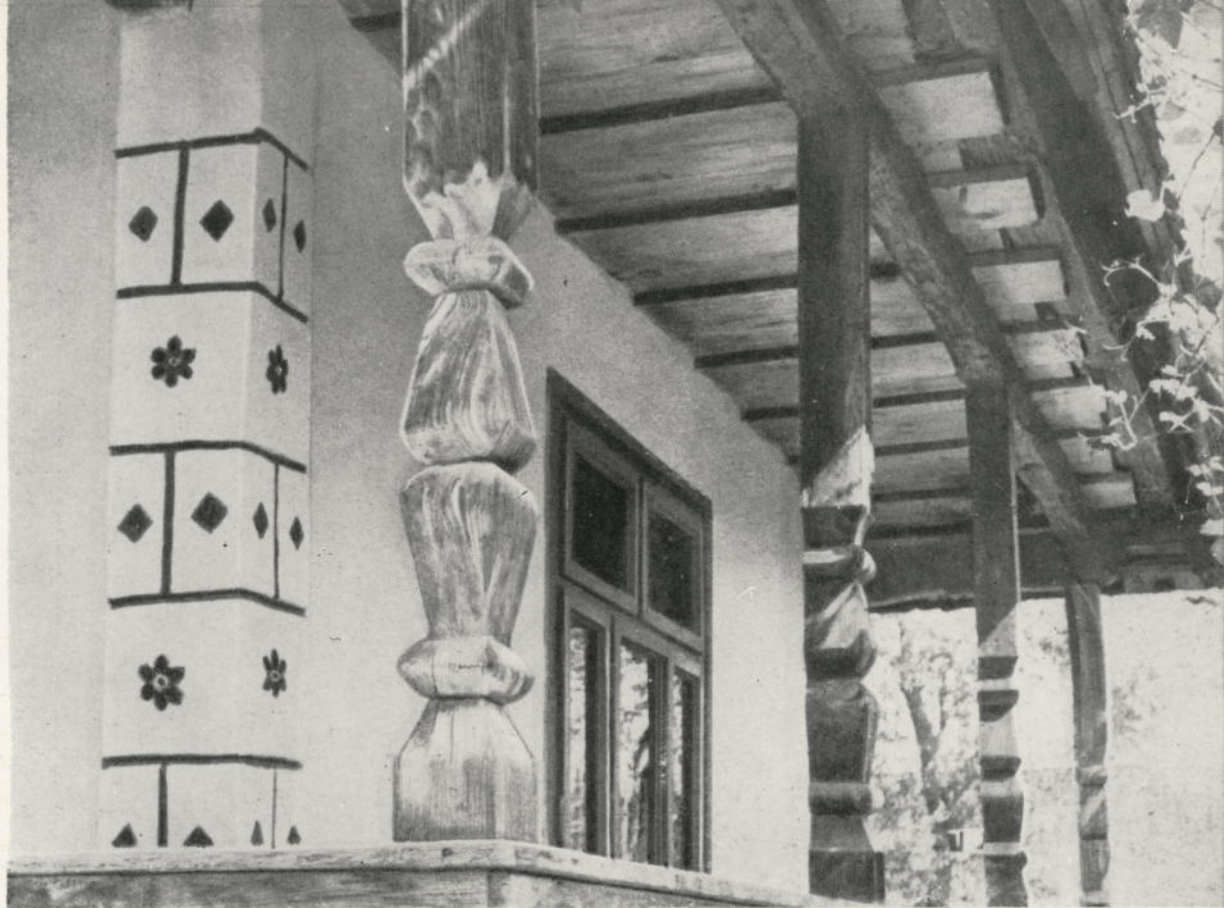
32. Різьблені підкоси стовпчика піддашка. Двадцяті роки;
с. Стеблівка, Закарпатської обл. *Фото автора.*

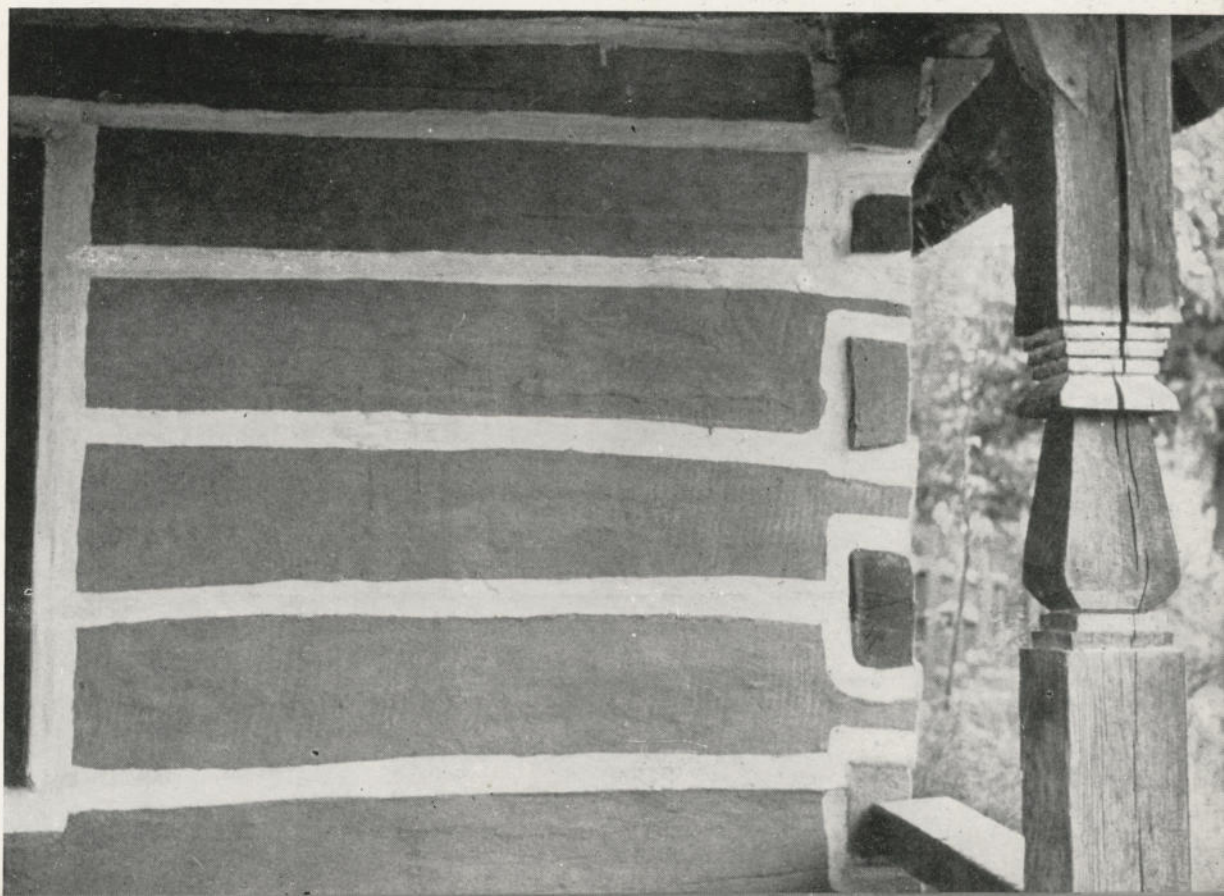
33. Порізка стовпчика піддашка. Тридцяті роки;
с. Стеблівка, Закарпатської обл. *Фото автора.*

34. Обробка торця дерев'яної балки. Тридцяті роки;
с. Доброводи, Черкаської обл. *Фото автора.*

36. Фрагмент рубленої стіни з пофарбуванням швів. П'ятдесяті роки; с. Ганичі, Закарпатської обл. Фото автора.

37. Фрагмент рубленої стіни з пофарбуванням швів. П'ятдесяті роки;
с. Діброва, Закарпатської обл. *Фото автора.*

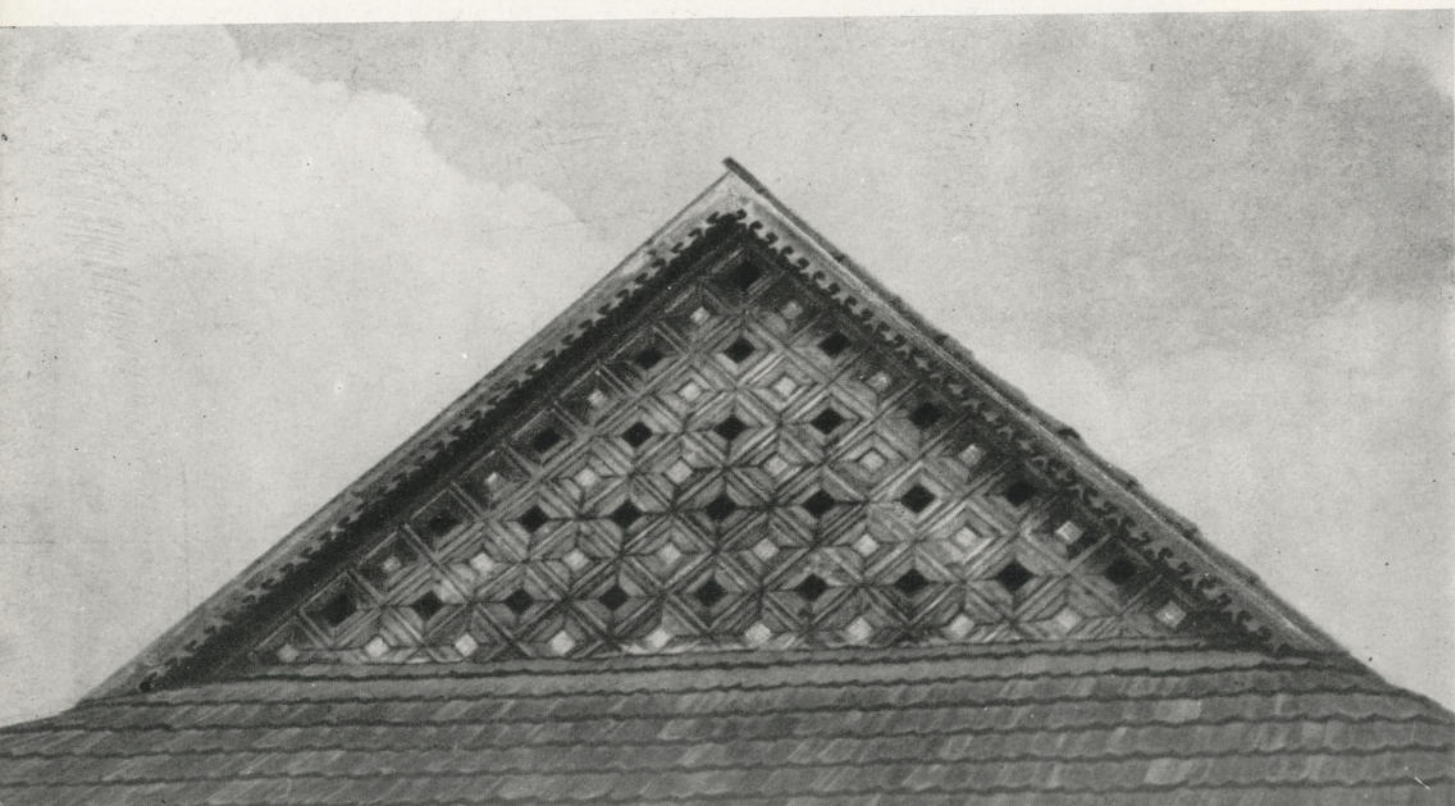

38. Ганок. П'ятдесяті роки; с. Пистинь, Станіславської обл. Фото автора.

39. Обробка фронту чотирисхилого даху. П'ятдесяті роки; с. Жаб'є, Закарпатської обл.
За матеріалами МА УРСР.

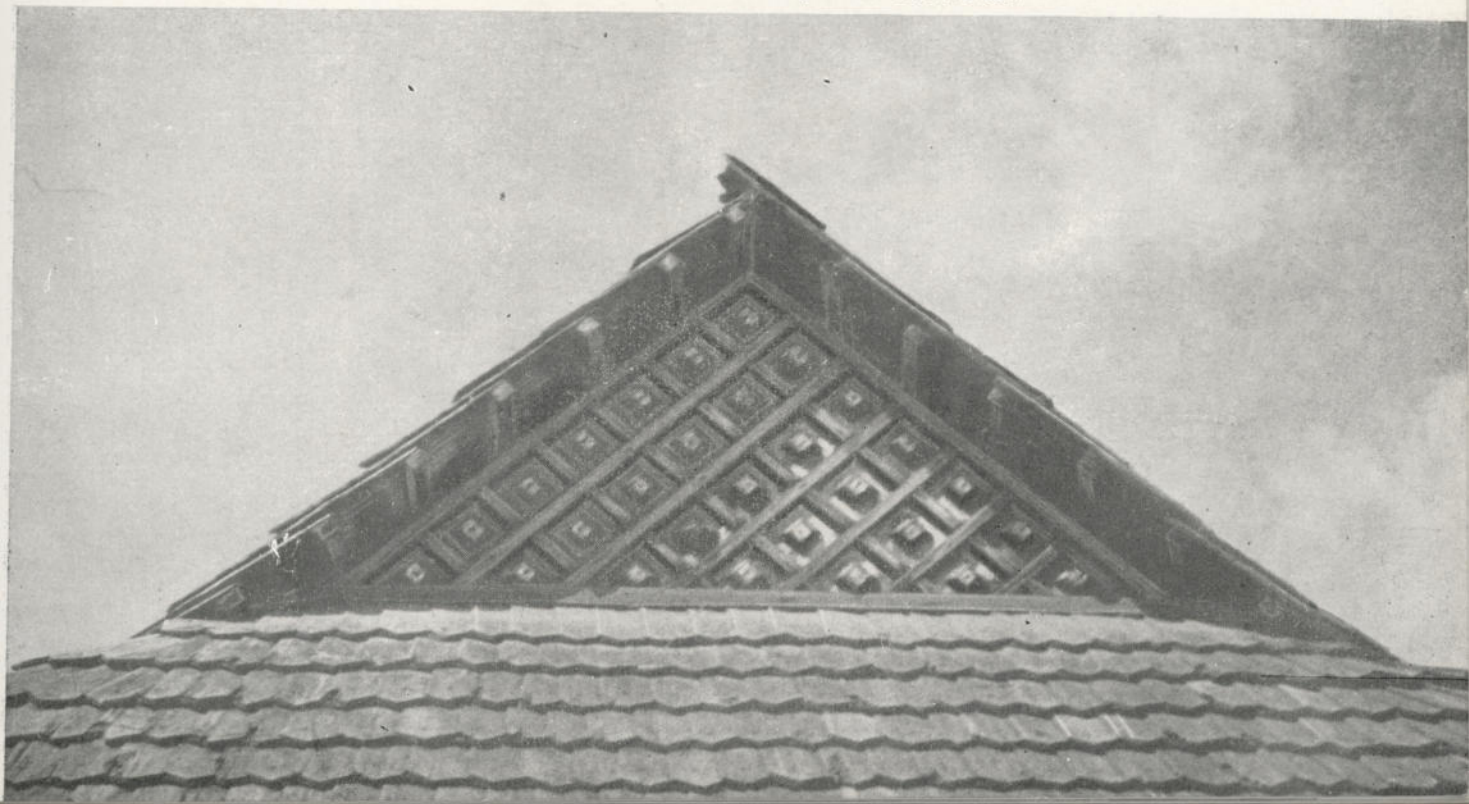
40. Обробка фронту чотирисхилого даху. Сорокові роки; с. Старий Косів,
Станіславської обл. За матеріалами МА УРСР.

41. Обробка фронтона чотирисхилого даху. Тридцять роки; с. Старий Косів, Станіславської обл. За матеріалами МА УРСР.

42. Обробка фронтона чотирисхилого даху. П'ятдесяті роки; с. Бистриці, Станіславської обл. За матеріалами МА УРСР.

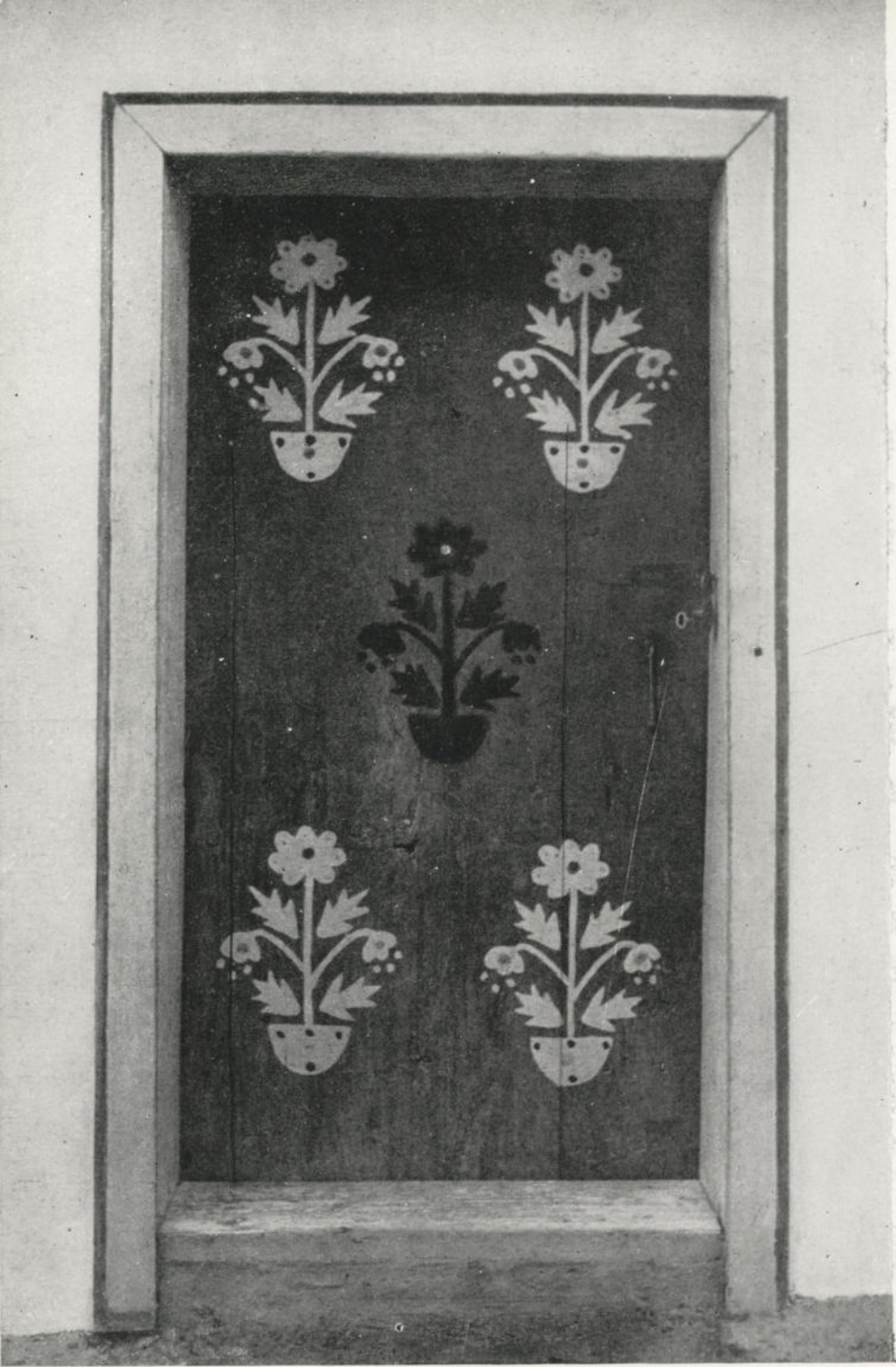

43. Обробка нижньої частини веранди. Сорокові роки; с. Пистинь, Станіславської обл.
Фото автора.

44. Обробка нижньої частини стіни жилого будинку. Тридцяті роки; с. Балива, Чернівецької обл. За матеріалами МА УРСР.

45. Декоративна обробка зовнішніх дверей. П'ятдесяті роки;
с. Нова Жучка, Чернівецької обл. Фото автора.

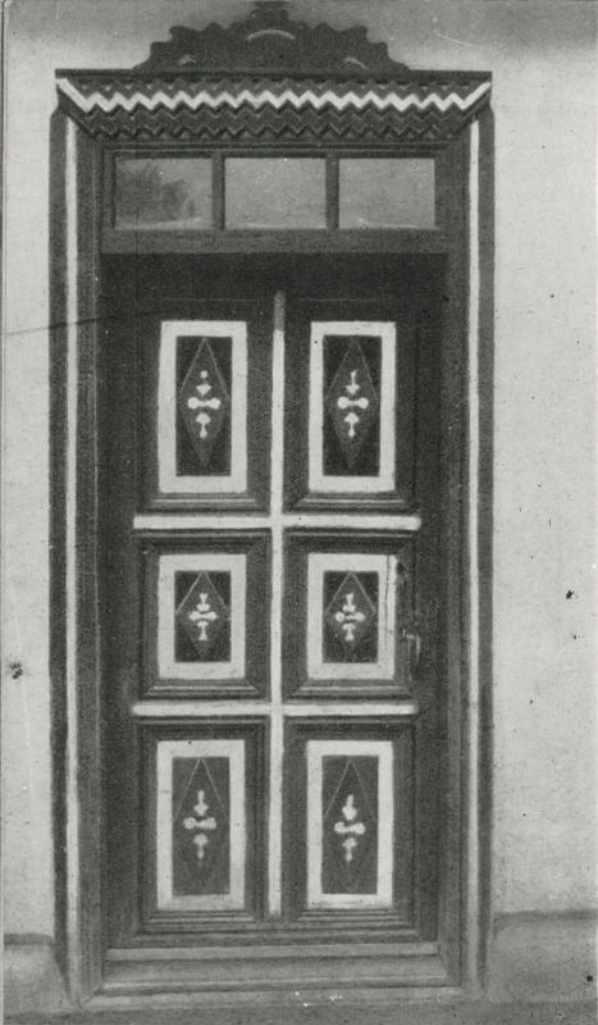
46. Обробка зовнішніх набірних дверей. П'ятдесяті роки;
с. Кадіївці, Хмельницької обл. *Фото автора.*

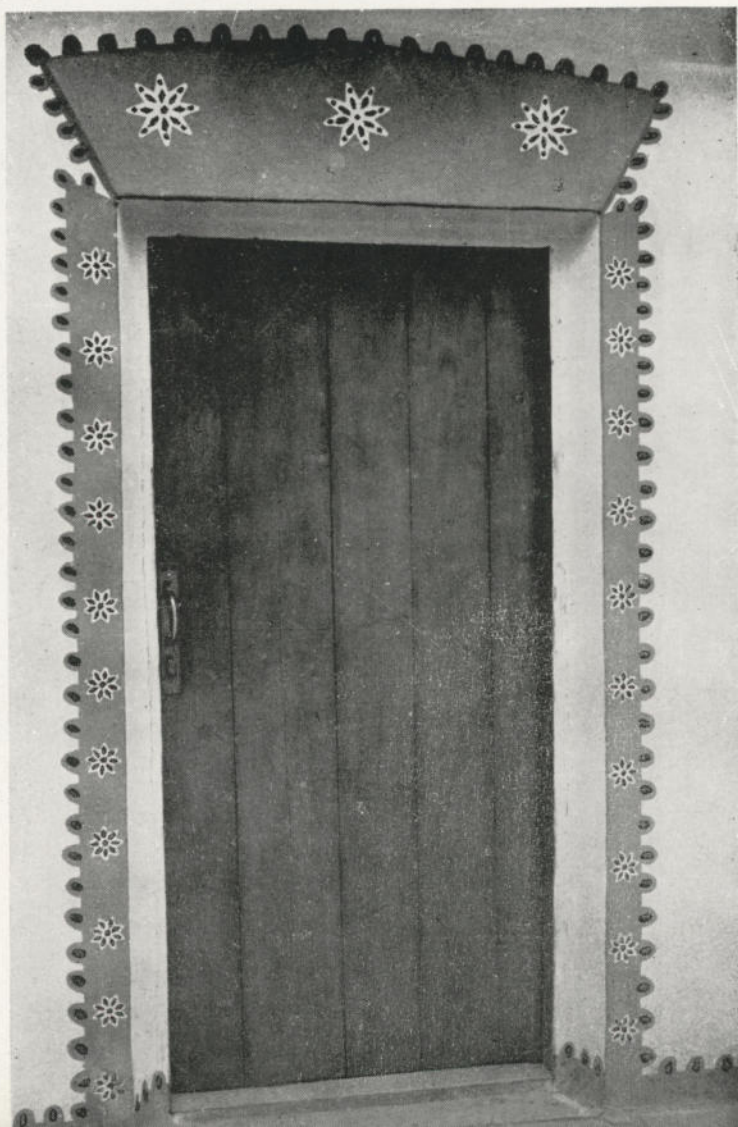
47. Обробка зовнішніх дверей. П'ятдесяті роки;
Хотинський район, Чернівецької обл. Фото М. Катерноги.

48. Обробка зовнішніх дверей. П'ятдесяті роки;
с. Летава, Хмельницької обл. Фото автора.

←
49. Обробка зовнішніх фільончастих дверей.
Сорокові роки; с. Родниківка, Черкаської обл.
Фото автора.

→
50. Облямовування входу до будинку.
П'ятдесяті роки; с. Джугастра,
Вінницької обл. *Фото автора.*

51. Облямовування входу до будинку
розписом. П'ятдесяті роки;
с. Перельоти, Одеської обл.
Фото автора.

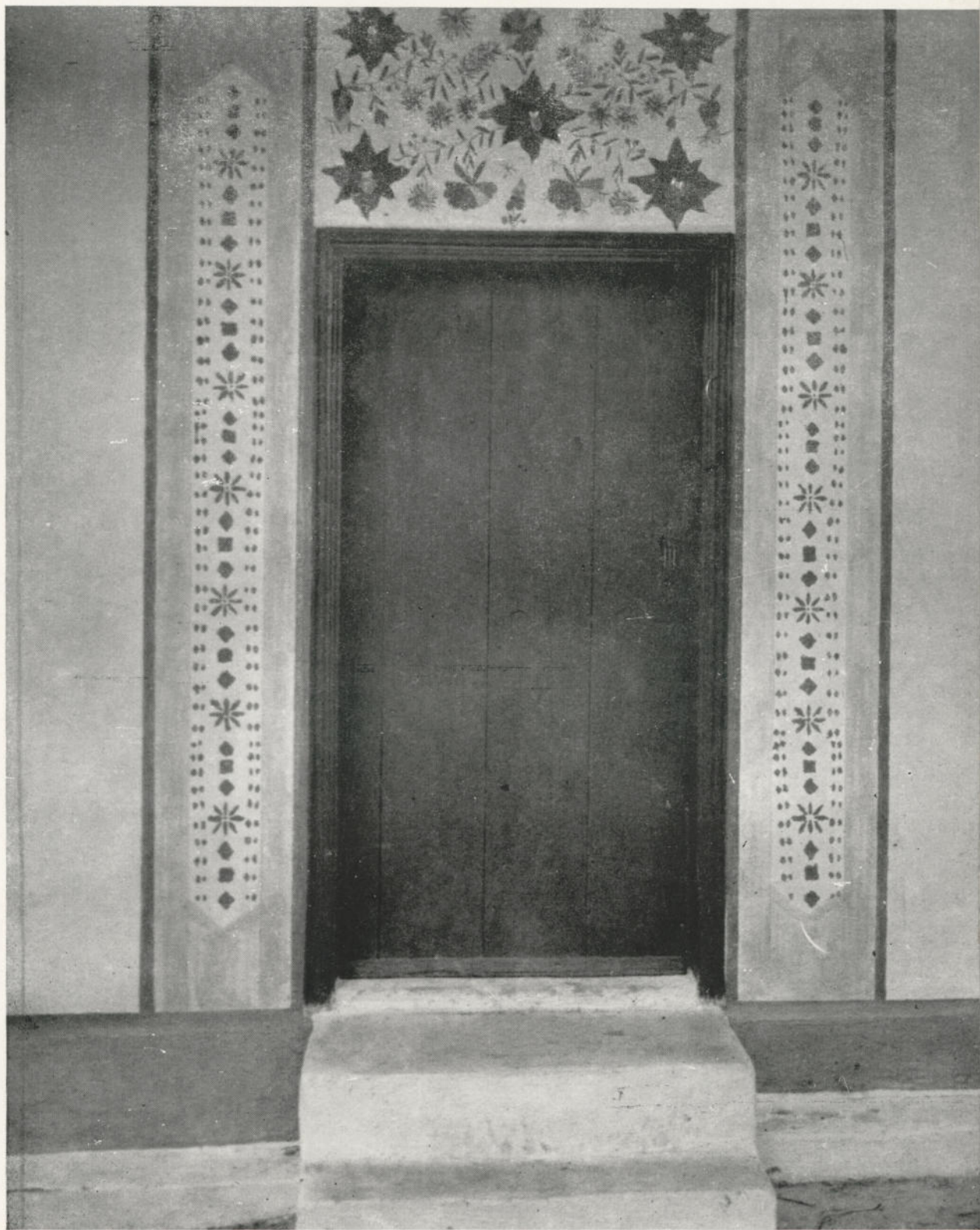

52. Облямовування входу до будинку
розписом. П'ятдесяті роки;
с. Дмитрашківка, Вінницької обл.
Фото автора.

53. Обробка зовнішніх фільончастих дверей. П'ятдесяті роки;
с. Кірнасівка, Вінницької обл. Фото автора.

54. Облямовування розписом входу до будинку. П'ятдесяті роки;
с. Малаєвці, Одеської обл. Фото автора.

55. Оздоблення вікон розписом за трафаретом. П'ятдесяті роки; с. Магала,
Чернівецької обл. Фото автора.

56. Оздоблення вікон розписом за трафаретом. П'ятдесяті роки; с. Лужани,
Чернівецької обл. За матеріалами МА УРСР.

57. Обробка вікна ліпною орнаментикою, фактурою і фарбуванням. П'ятдесяті роки;
с. Білоусівка, Вінницької обл. *Фото автора.*

58. Обробка вікна ліпною орнаментикою, фактурою і фарбуванням.
П'ятдесяті роки; с. Клебань, Вінницької обл. Фото автора.

59. Обробка вікон ліпною орнаментикою, фактурою і фарбуванням. П'ятдесяті роки;
с. Калініно, Вінницької обл. *Фото автора.*

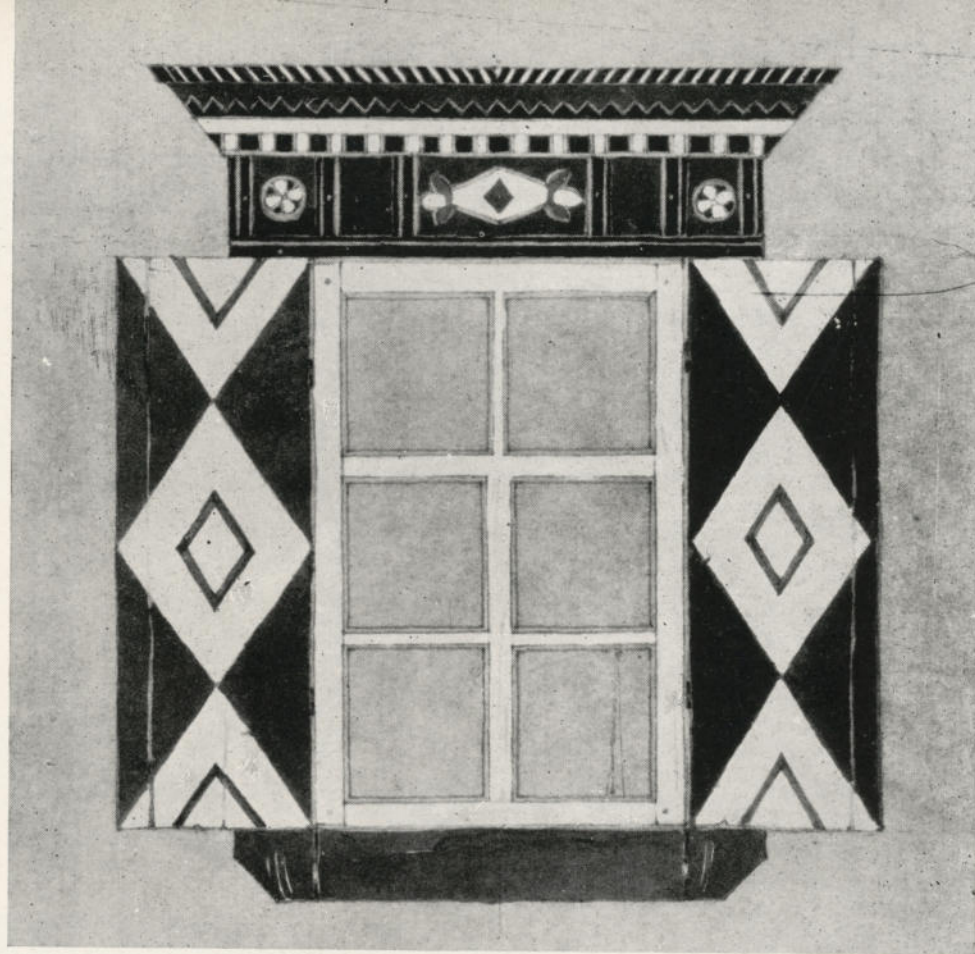
60. Обробка вікон ліпною орнаментикою і фактурою. Сорокові роки;
с. Клебань, Вінницької обл.
Фото автора.

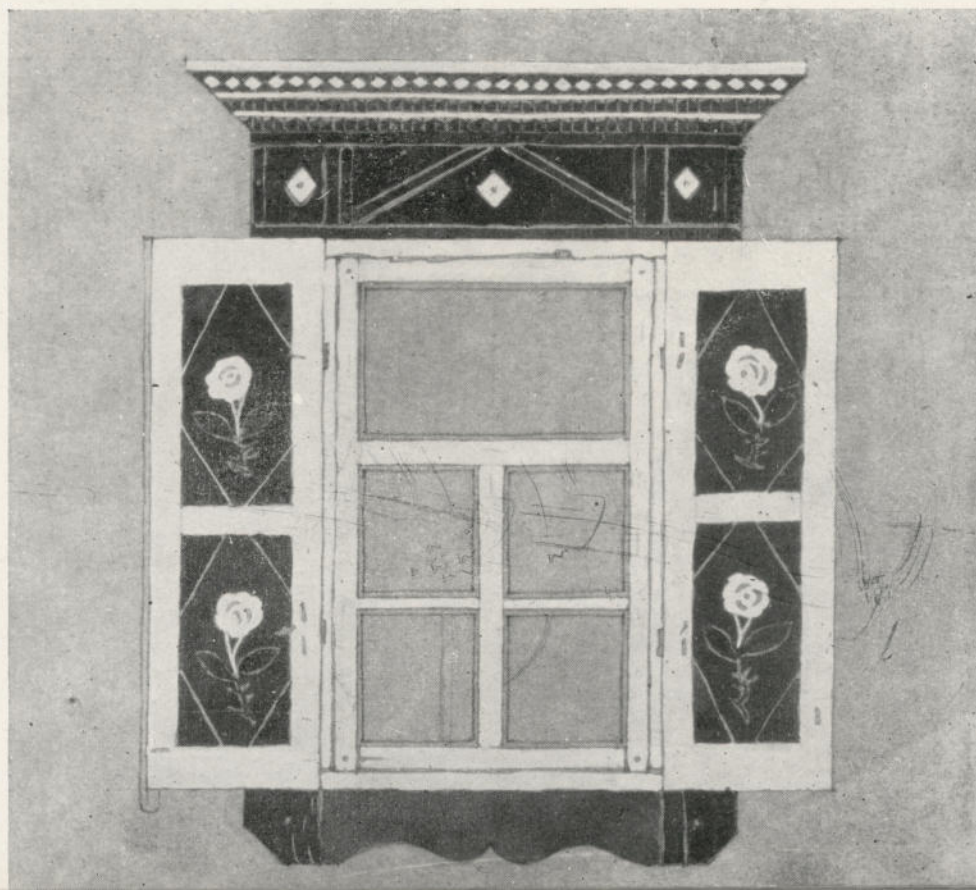

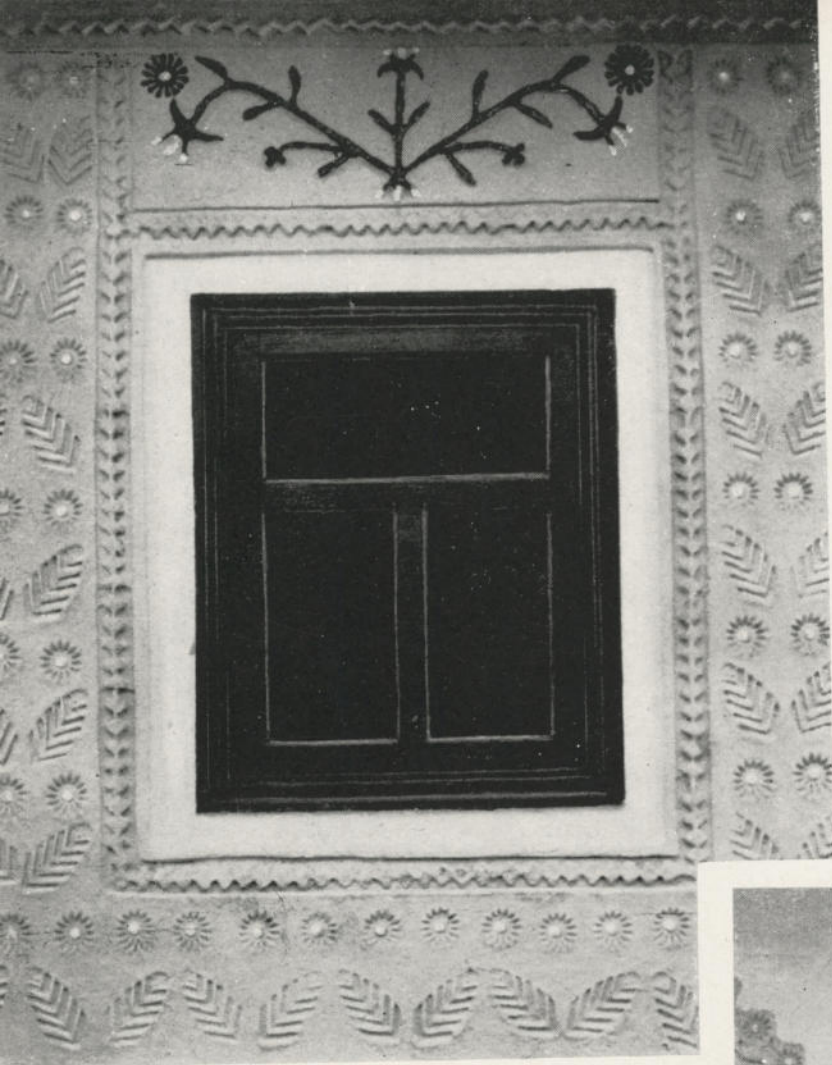
61. Обробка вікна ліпною орнаментикою, фактурою і фарбуванням. Сорокові роки;
с. Клебань, Вінницької обл. Фото автора.

62. Обробка вікон
кольоровим фар-
буванням. Сорокові
роки; с. Новосілки,
Київської обл. Об-
мір автора.

63. Обробка вікон
кольоровим фарбу-
ванням. Сорокові
роки; с. Нижня
Дубешня, Київської
обл. Обмір автора.

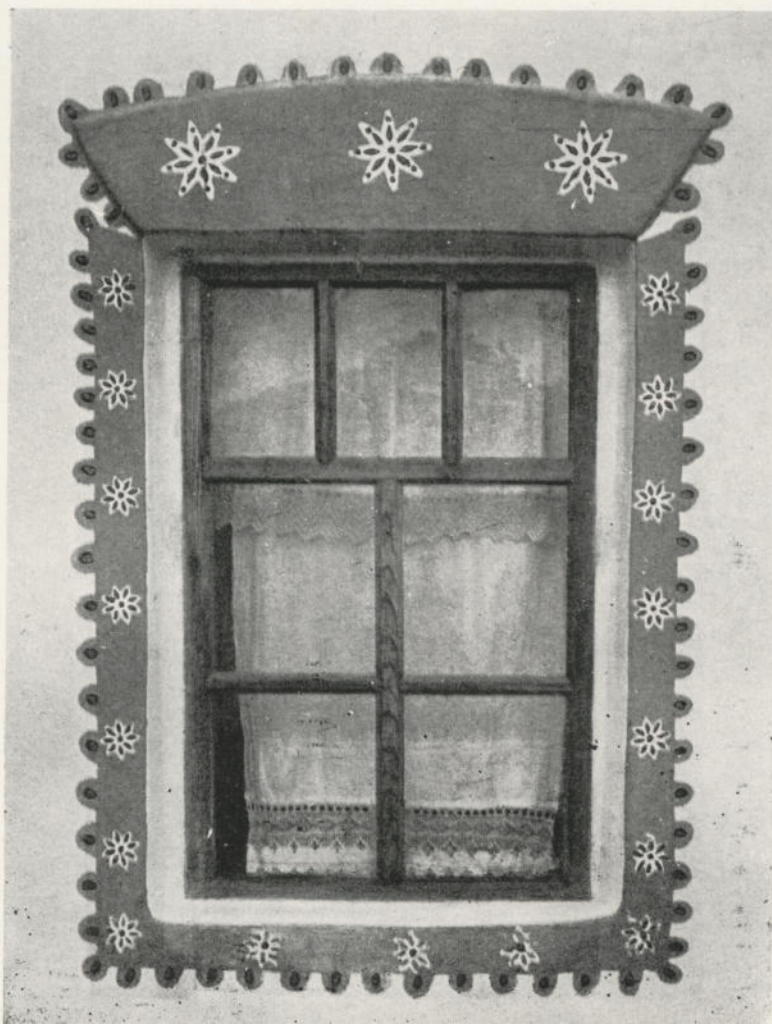

← 64. Обробка вікна ліпною орнаментикою, фактурою і фарбуванням. Сорокові роки; с. Калініно, Вінницької обл. Фото автора.

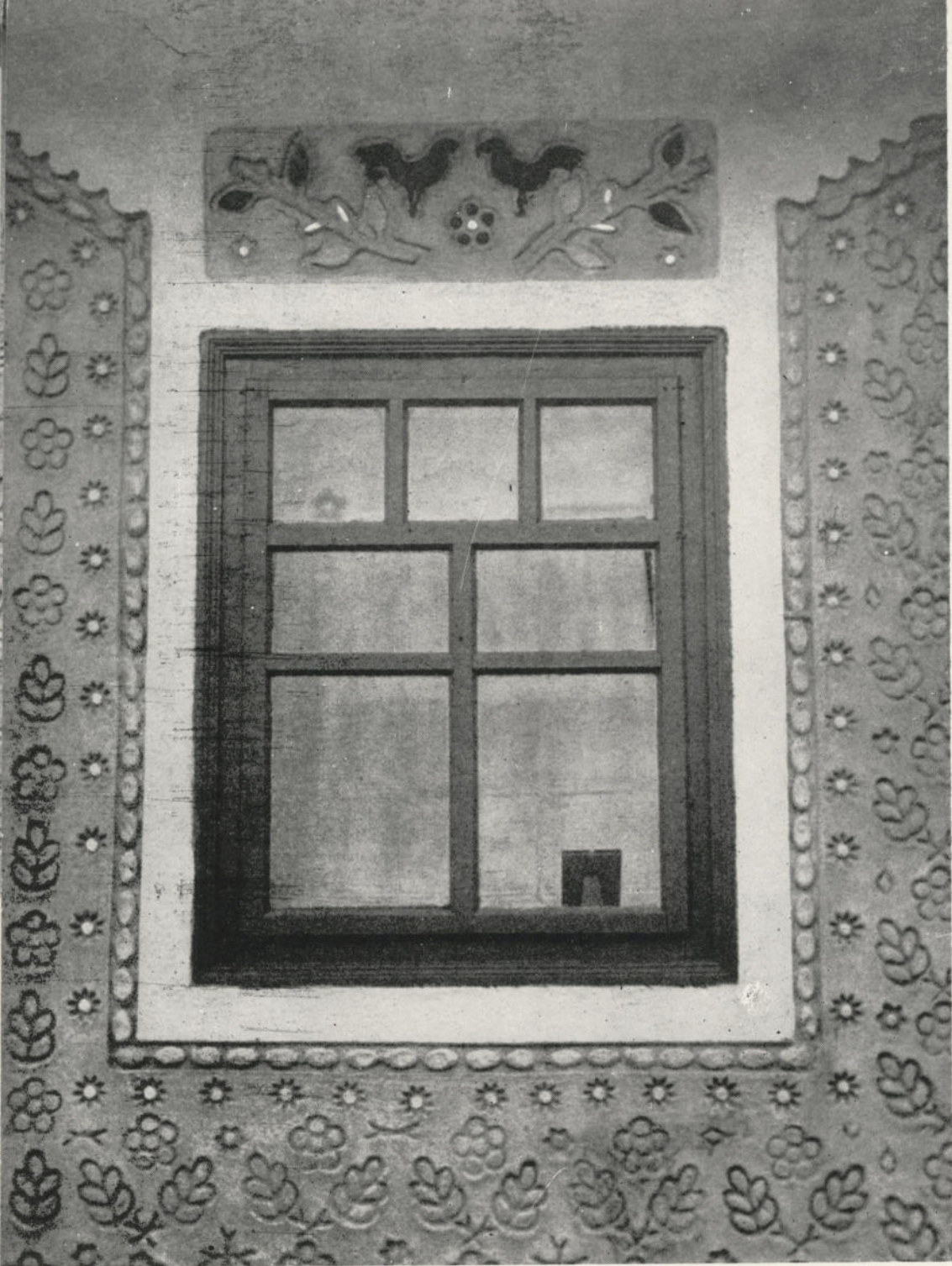

→ 65. Обробка вікна ліпною орнаментикою, фактурою і фарбуванням. Сорокові роки; с. Клебань, Вінницької обл. Фото автора.

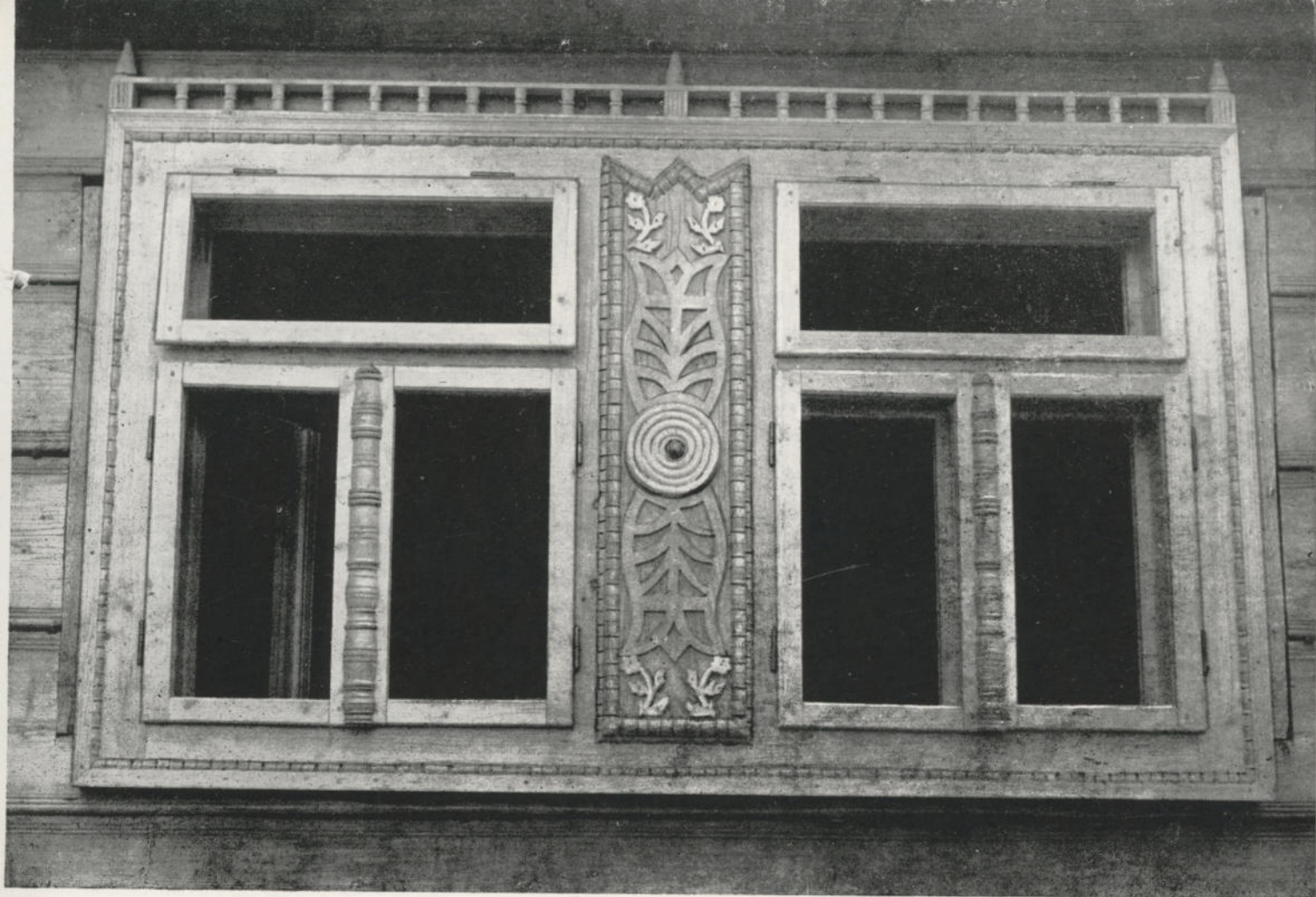
→
66. Розпис навколо вікна. П'ятдесяті роки;
с. Дмитрашківка, Вінницької обл.
Фото автора.

←
67. Розпис навколо вікна. П'ятдесяті роки;
с. Джугастра, Вінницької обл. *Фото автора.*

68. Обробка вікна ліпною орнаментикою, фактурою і фарбуванням. П'ятдесяті роки;
с. Кірнасівка, Вінницької обл. *Фото автора.*

69. Дерев'яна різьблена вставка між вікнами. П'ятдесяті роки; Рахівський район, Закарпатської обл. Фото автора.

70. Обробка вікон ліпною орнаментикою, фактурою і фарбуванням. Сорокові роки; с. Калініно, Вінницької обл. Фото автора.

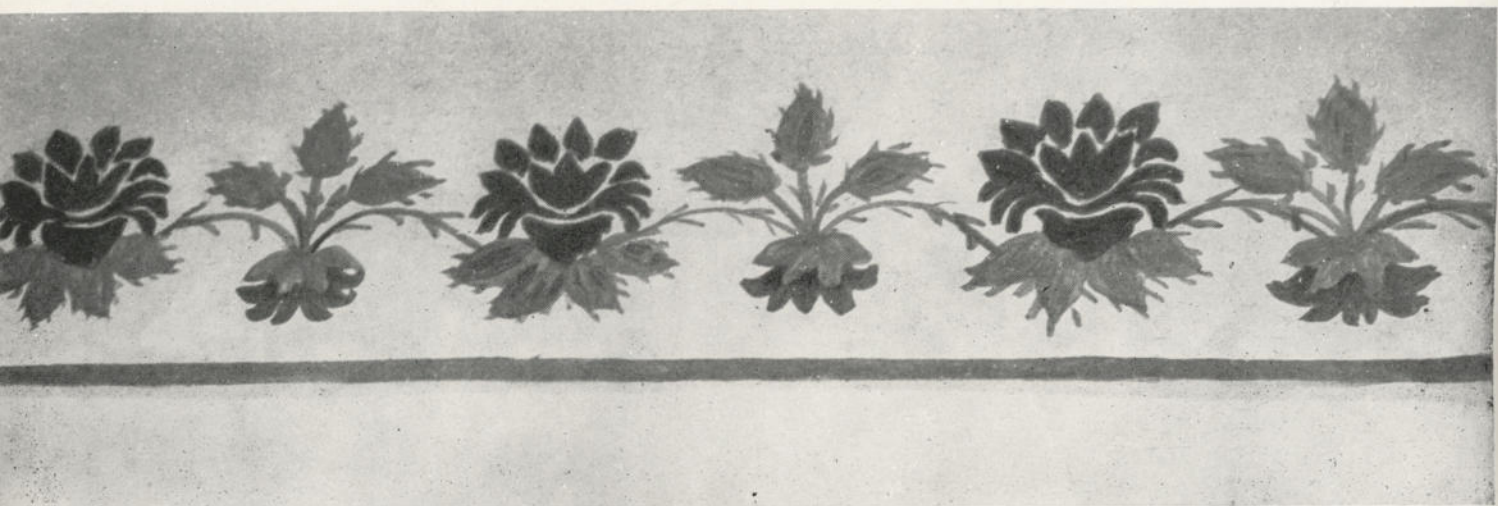

71. Розпис фриза. П'ятдесяті роки; Хата стара, розпис сучасний; с. Родниківка,
Черкаської обл. Фото автора.

72. Розпис у вигляді окремих орнаментованих композицій. П'ятдесяті роки; с. Остриця,
Чернівецької обл. Фото Ю. Хохла.

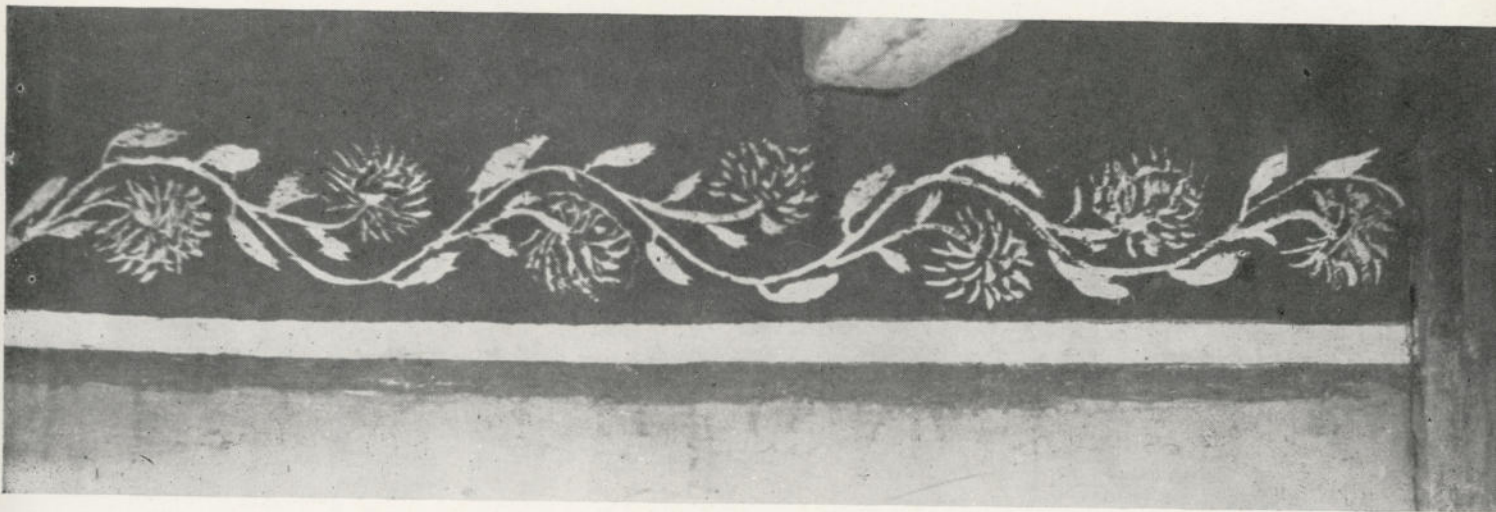

73. Розпис фриз будинку. П'ятдесяті роки; с. Родніківка, Черкаської обл. Фото автора.

74. Фрагмент розпису стіни (трафарет). Сорокові роки; с. Садгора, Чернівецької обл. За матеріалами МА УРСР.

75. Розпис фриз на господарській будівлі. Сорокові роки; с. Дмитрушки, Черкаської обл.
Фото автора.

76. Фрагмент розпису стіни. П'ятдесяті роки; с. Радківці, Чернівецької обл.
Фото автора.

77. Розпис стіни. П'ятдесяті роки; с. Остриця, Чернівецької обл. Фото автора.

78. Розпис стін. П'ятдесяті роки; с. Остриця, Чернівецької обл. Фото автора.

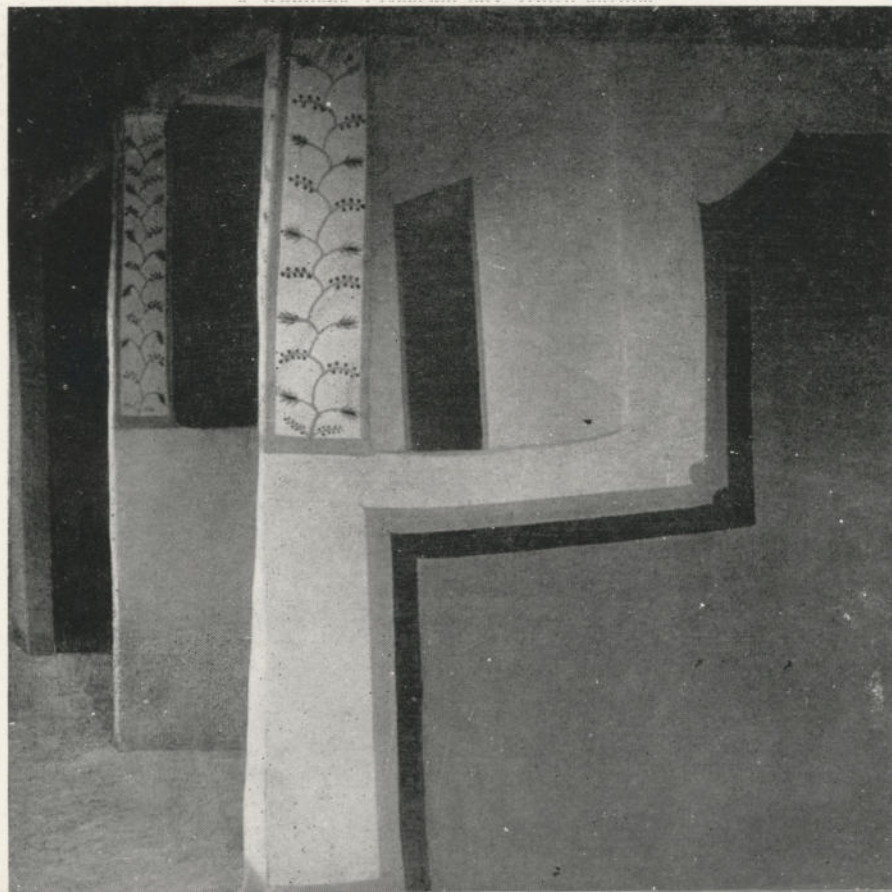

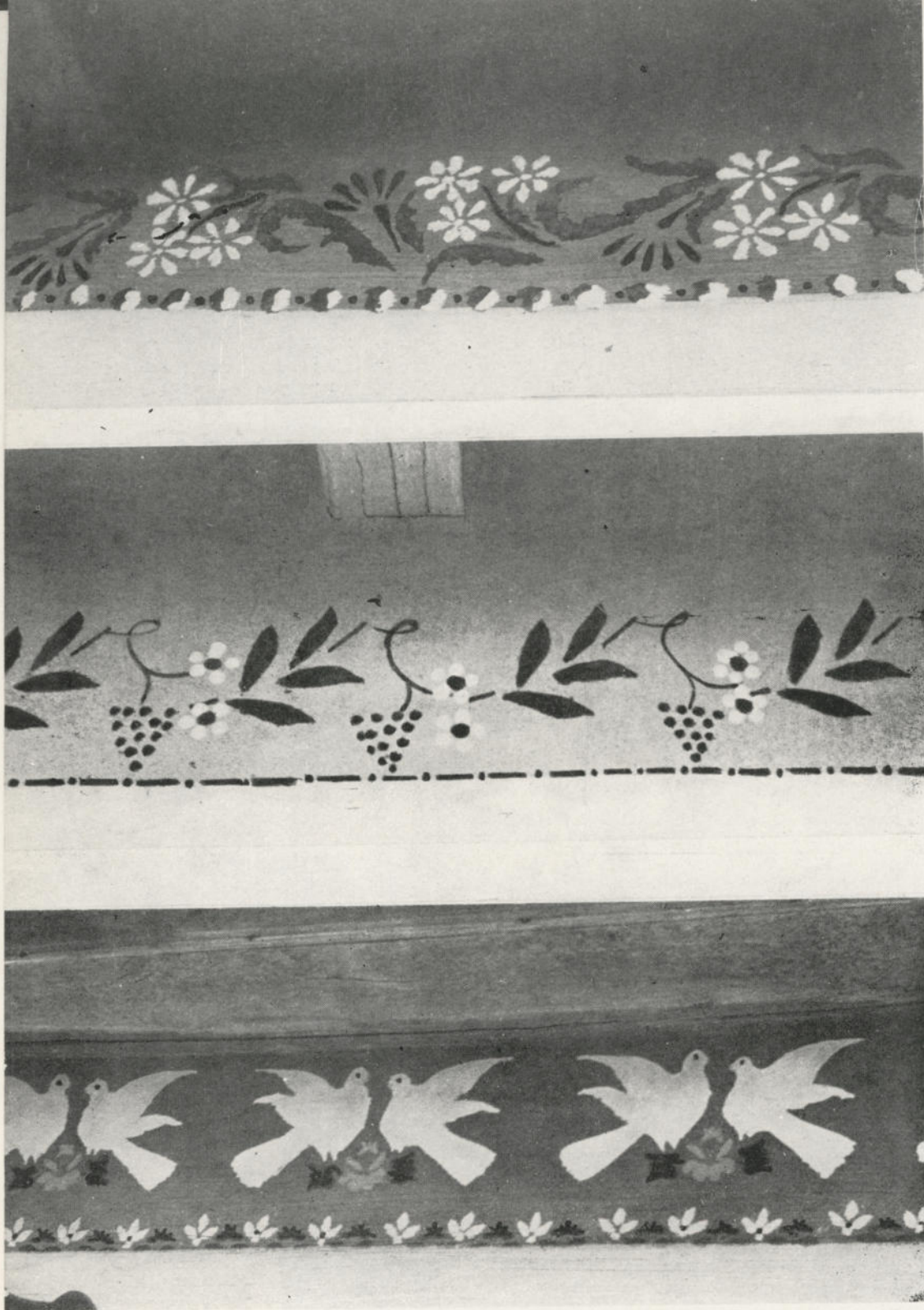
79. Розпис верхньої кутової частини напільної стіни. П'ятдесяті роки; с. Маньківка, Черкаської обл. Фото автора.

80. Пофарбування стіни будинку. П'ятдесяті роки; с. Губник, Вінницької обл.
Фото автора.

81. Розпис і пофарбування господарської будівлі. П'ятдесяті роки;
с. Концеба, Одеської обл. *Фото автора.*

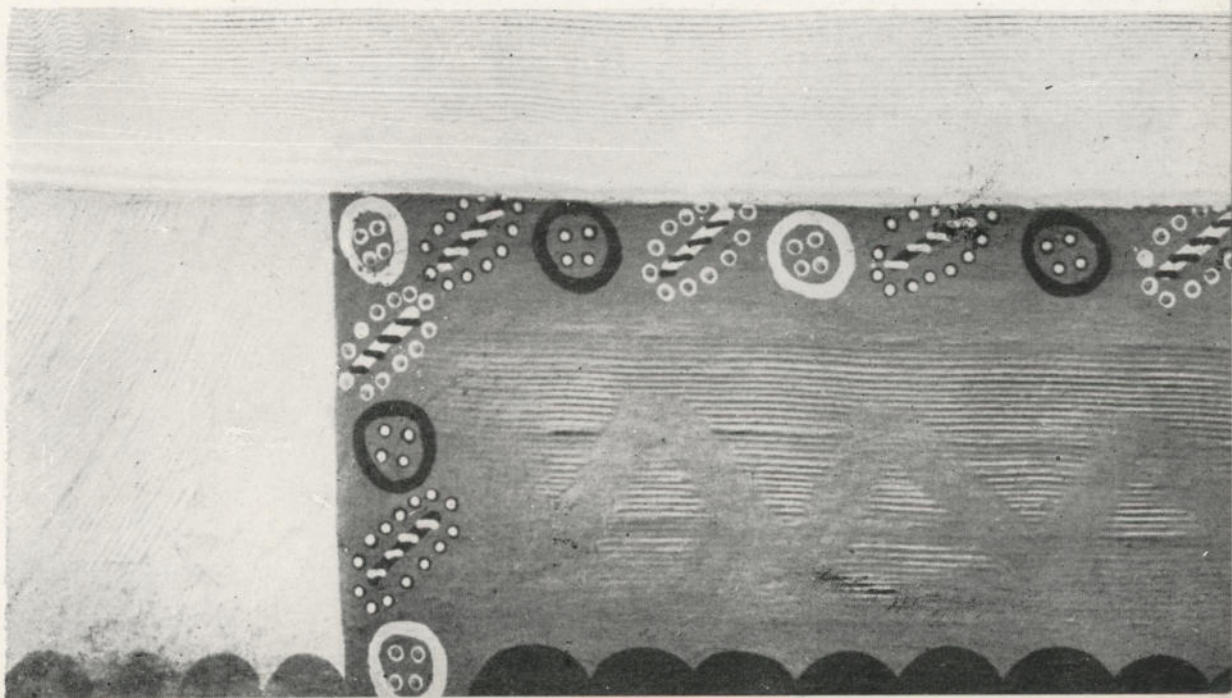

82. Розпис фриза (трафарет). П'ятдесяті роки; с. Барсуки, Одеської обл.
 Фото автора та Т. Самсоної.

83. Розпис капільної стіни. П'ятдесяті роки; с. Рудницьке, Вінницької обл. *Фото автора*

84. Фрагмент розпису цокольної частини будинку. П'ятдесяті роки; с. Піщана, Вінницької обл. *Фото автора.*

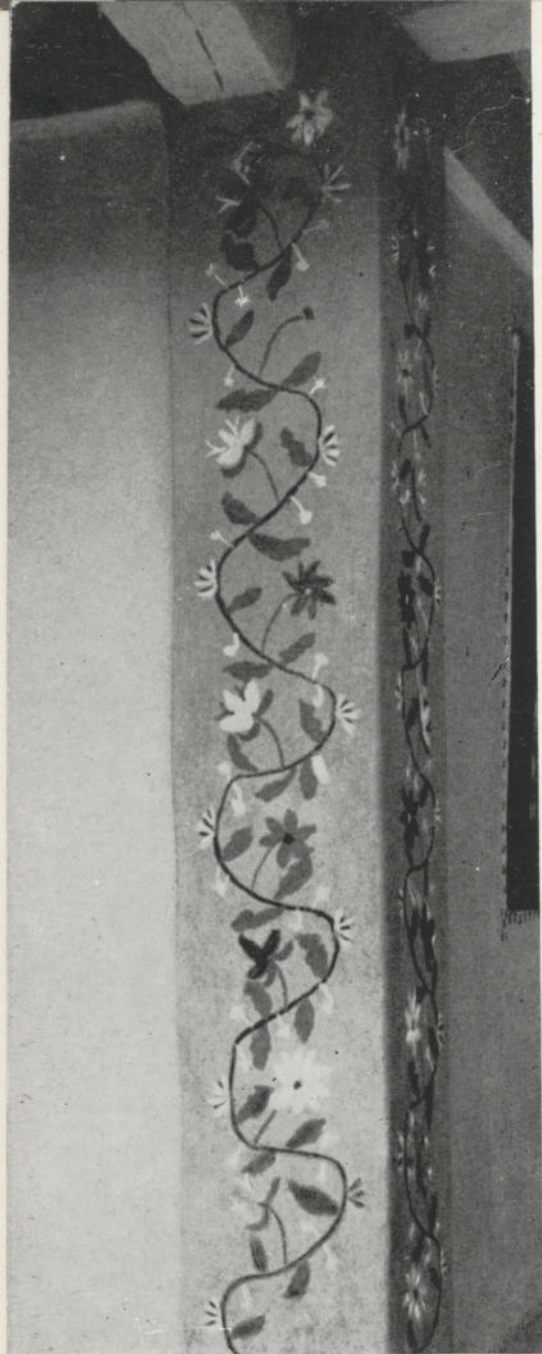

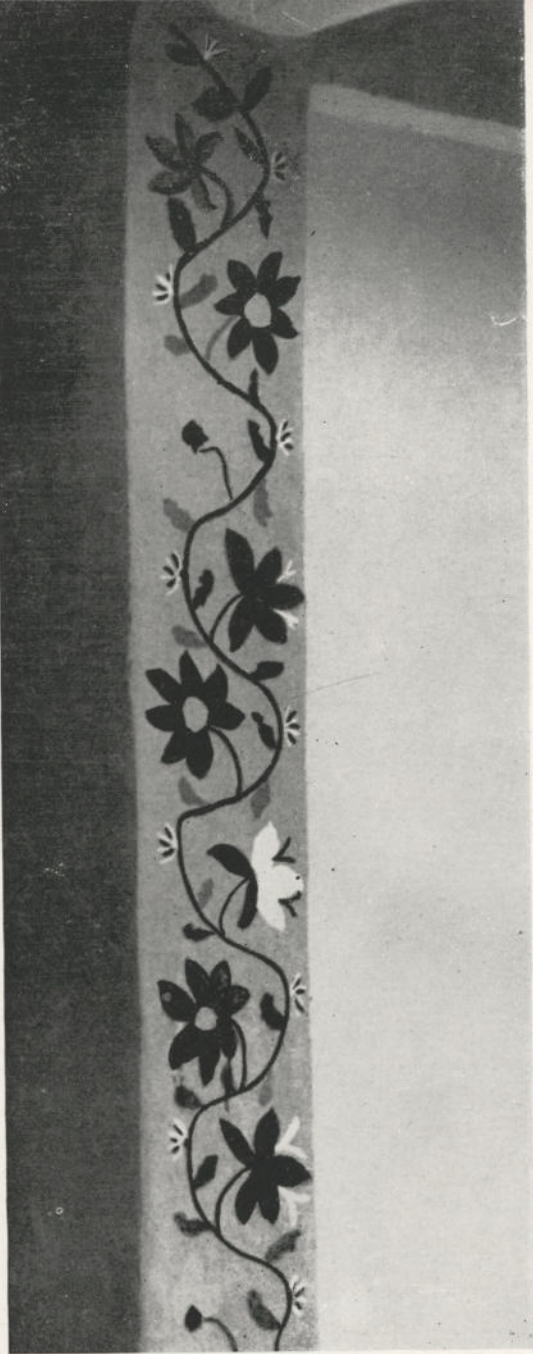
85. Розпис кутової частини стіни. П'ятдесяті роки; с. Недобойці,
Чернівецької обл. Фото автора.

86. Розпис пілястрів. П'ятдесяті роки; с. Мірони, Одеської обл.
Фото автора.

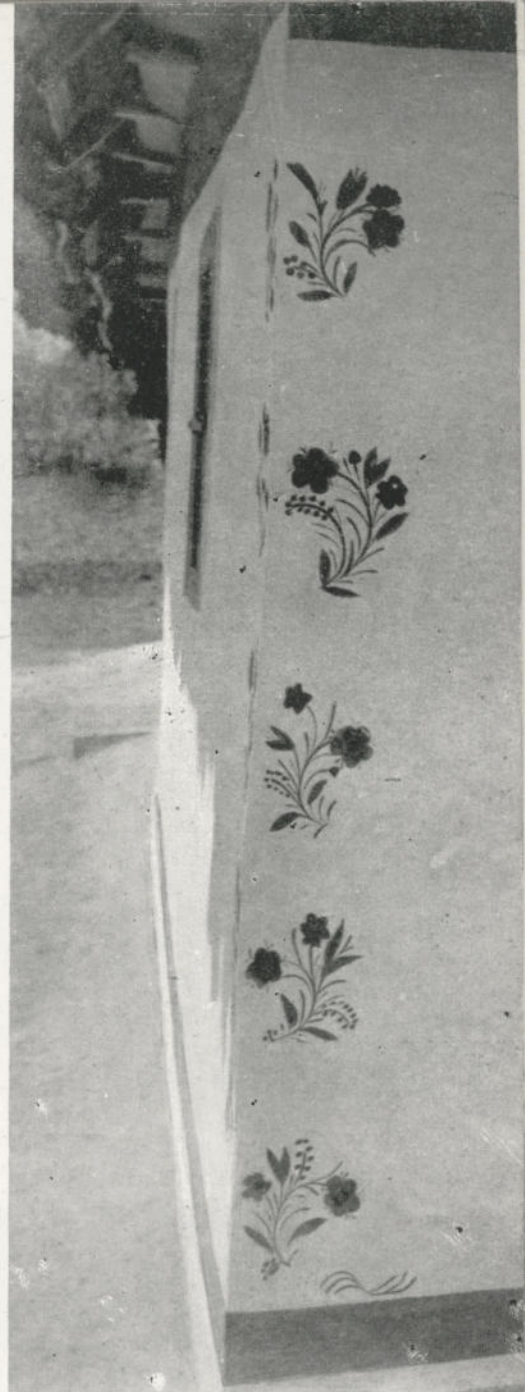
87. Розпис пілястрів. П'ятдесяти роки; с. Дмитрашківка, Вінницької обл. *Фото автора.*

88. Розпис пілястрів. П'ятдесяти роки; с. Дмитрашківка, Вінницької обл. *Фото автора.*

89. Розпис підястрів. П'ятдесяті роки;
с. Дмитрашківка, Вінницької обл.
Фото автора.

90. Розпис кутової частини стіни.
П'ятдесяті роки; с. Перельоти,
Одеської обл. *Фото автора.*

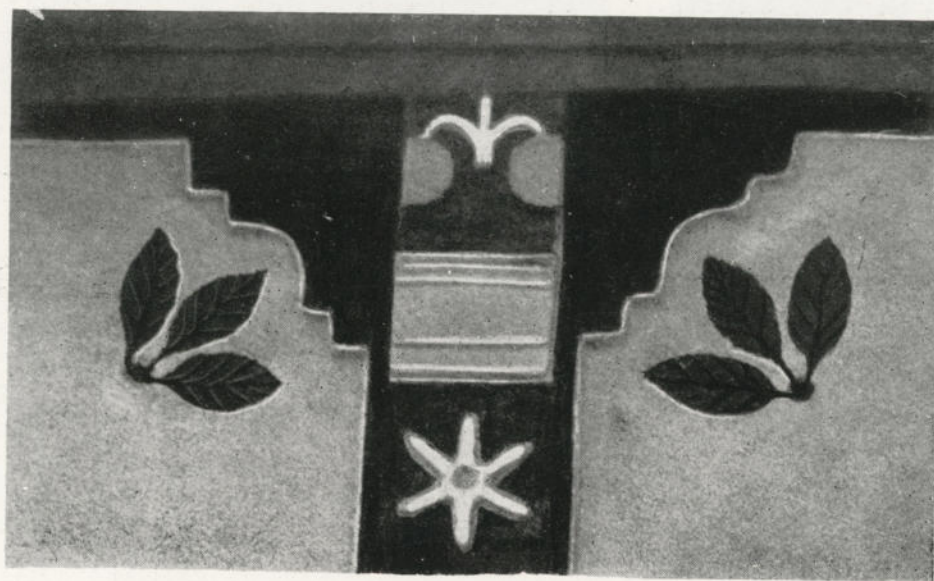
91. Завершення пілястрів. П'ятдесяті роки; с. Губник, Вінницької обл. *Фото автора.*

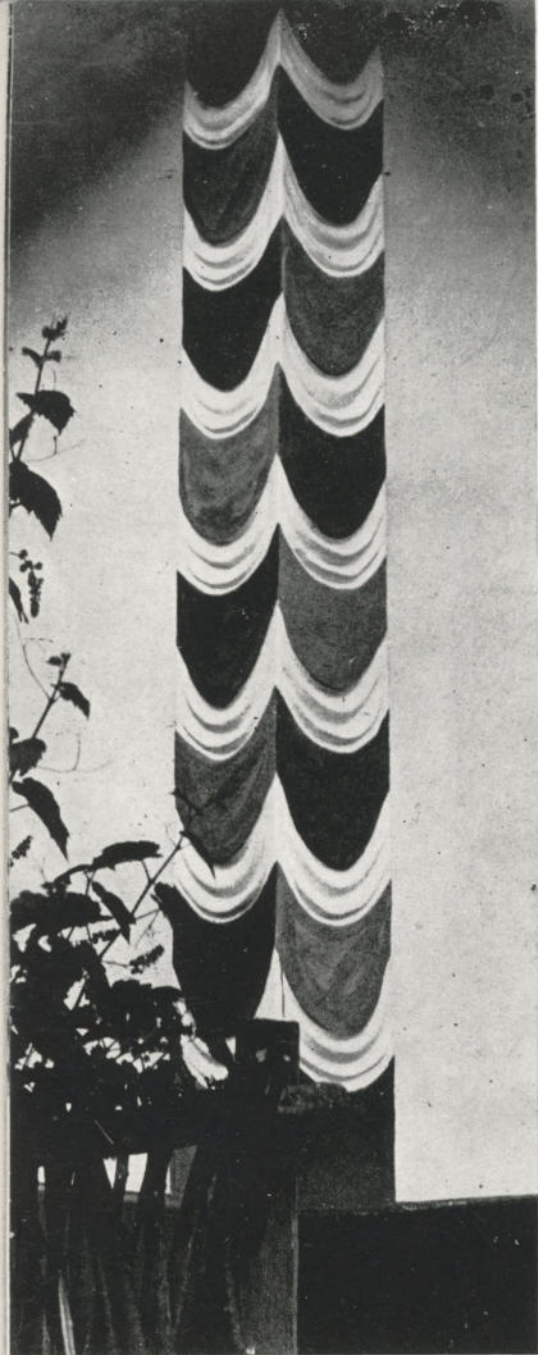
92. Завершення пілястрів. П'ятдесяті роки; с. Жабокричка, Вінницької обл. *Фото автора.*

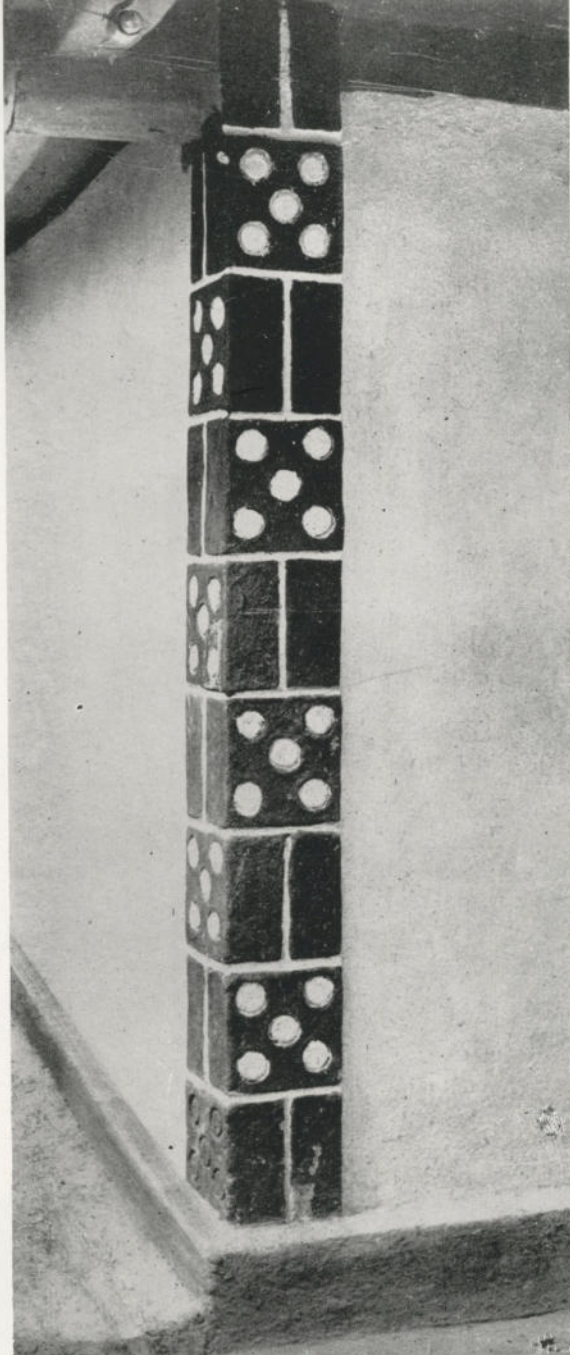
93. Завершення пілястрів. П'ятдесяті роки; с. Зіньків, Хмельницької обл.
Фото автора.

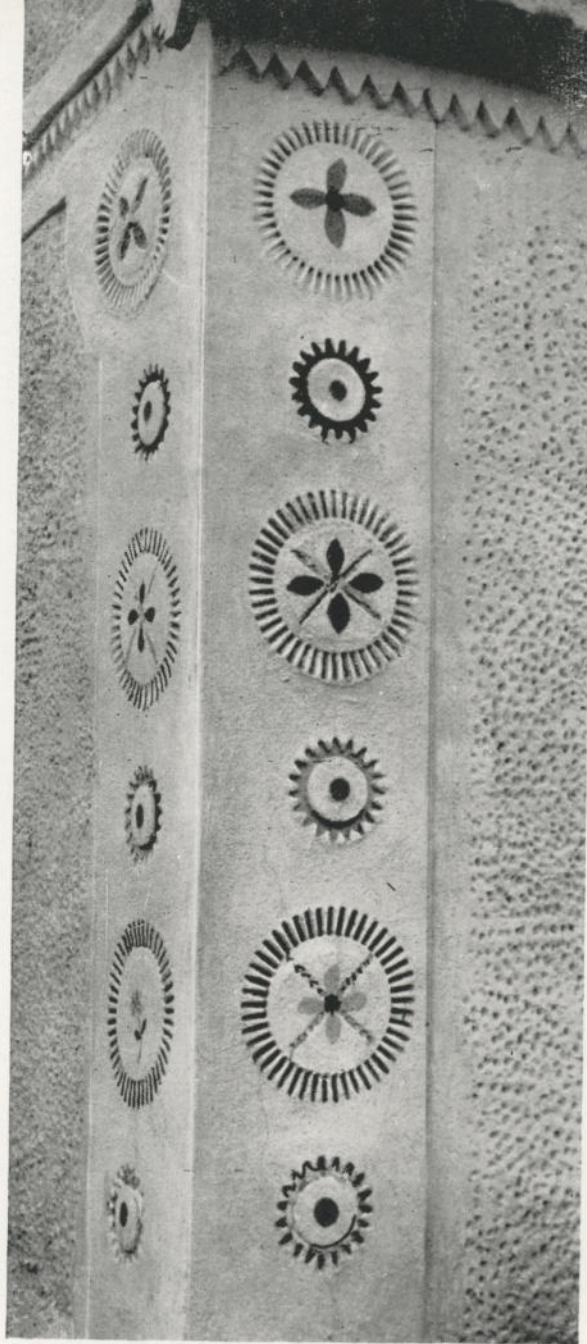
94. Завершення пілястрів. П'ятдесяті роки; с. Демівка, Вінницької обл.
Фото автора.

95. Поліхромна і пластична обробка
наріжної пілястри. Сорокові роки;
с. Недобівці, Чернівецької обл.
Фото автора.

96. Поліхромна і пластична обробка наріжної
пілястри. Сорокові роки; с. Джугастра,
Вінницької обл. *Фото автора.*

97. Декоративна обробка пілястрів.
Сорокові роки; с. Дорошівка, Миколаївської обл.
Фото автора.

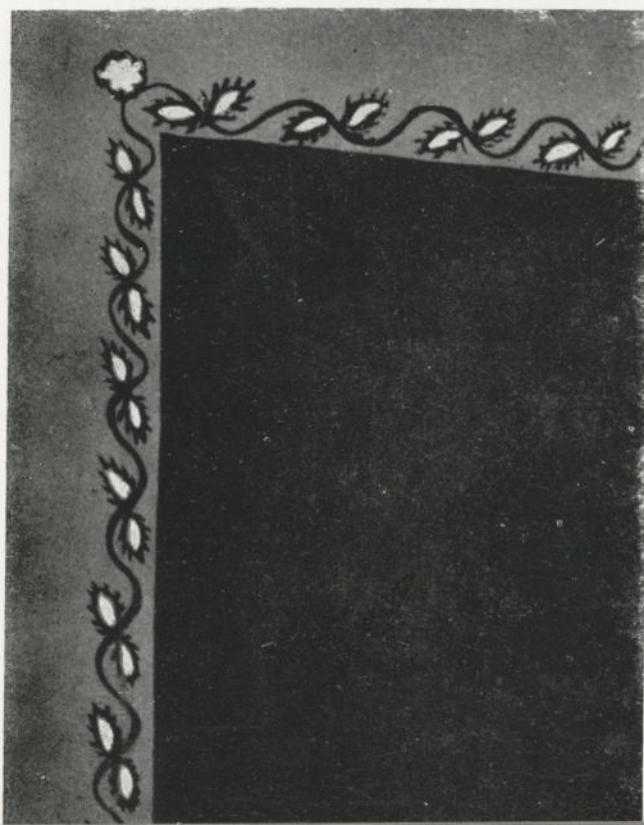

98. Декоративна обробка пілястрів.
Тридцяті роки; с. Кадіївці,
Хмельницької обл. *Фото автора.*

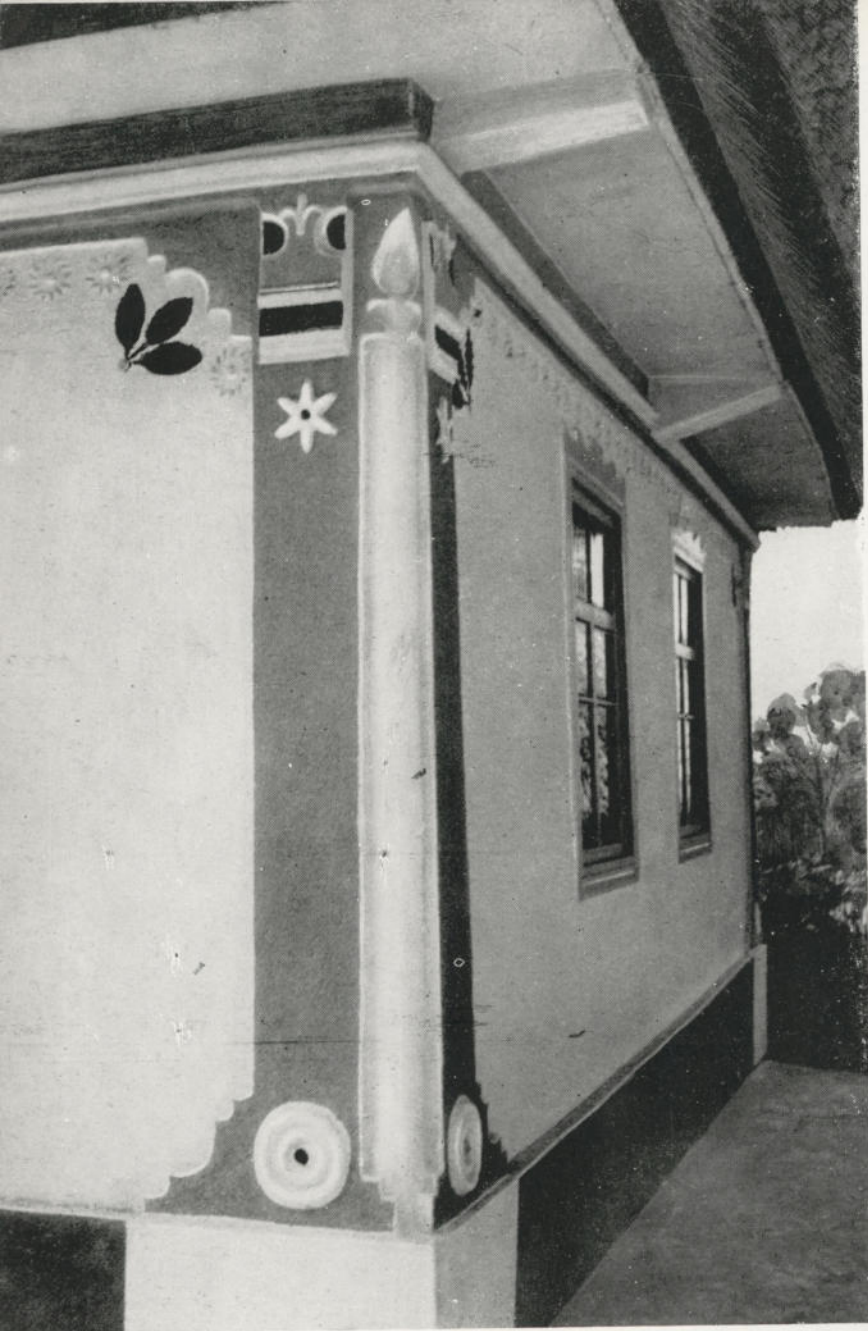

99. Облямовування входу до будинку. П'ятдесяті роки; с. Губник, Вінницької обл.
Фото автора.

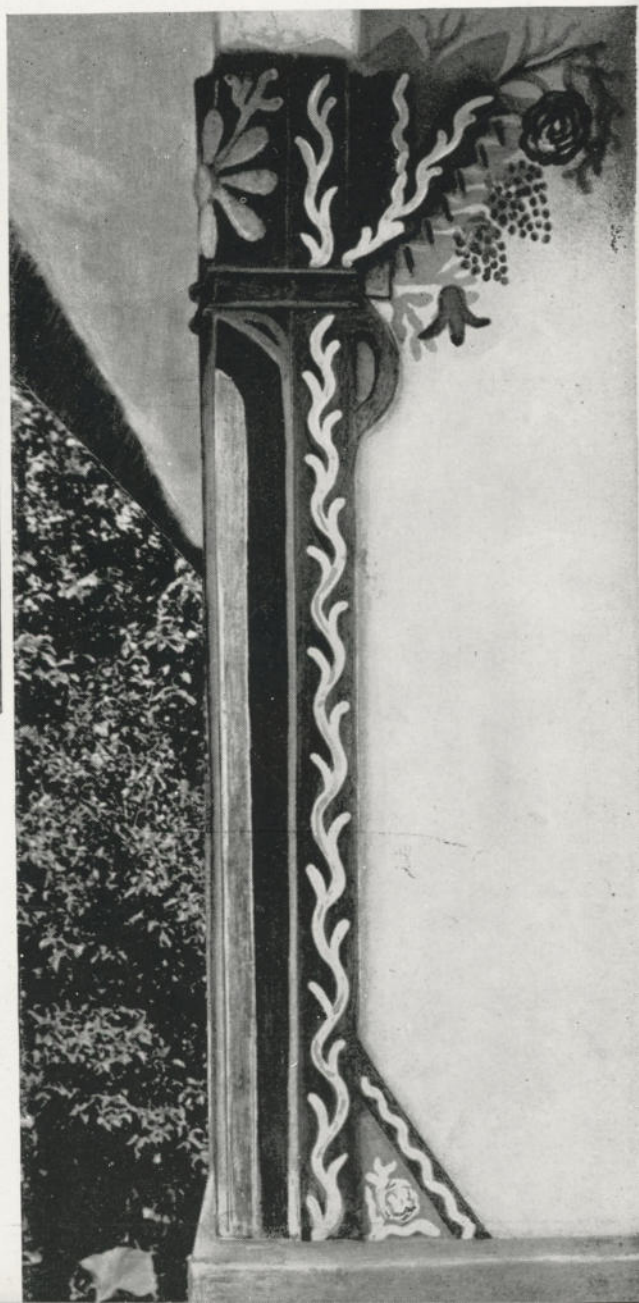
→
100. Облямівування входу до
будинку. П'ятдесяті роки;
с. Вербка, Вінницької обл.
Фото автора.

←
101. Розпис напільної стіни. П'ятдесяті роки;
с. Козлівка, Вінницької обл. *Фото автора.*

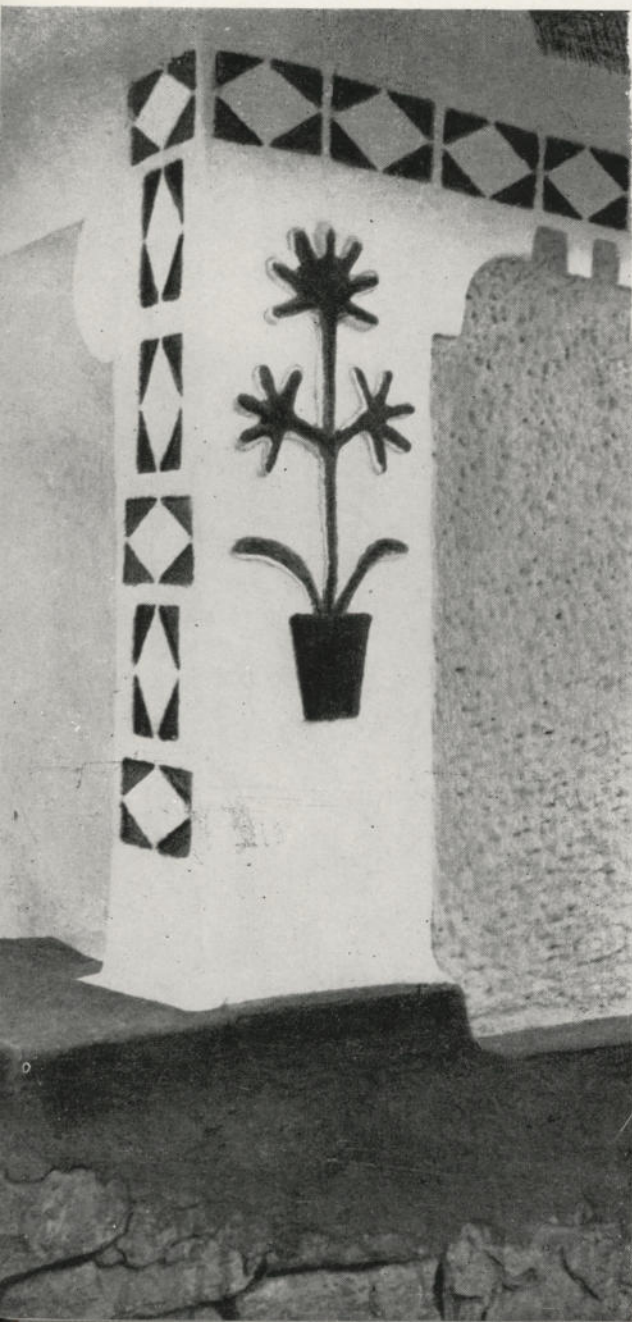

←
102. Оздоблення пілястрів. П'ятдесяті роки;
с. Голопіль, Вінницькі обл. Фото автора.

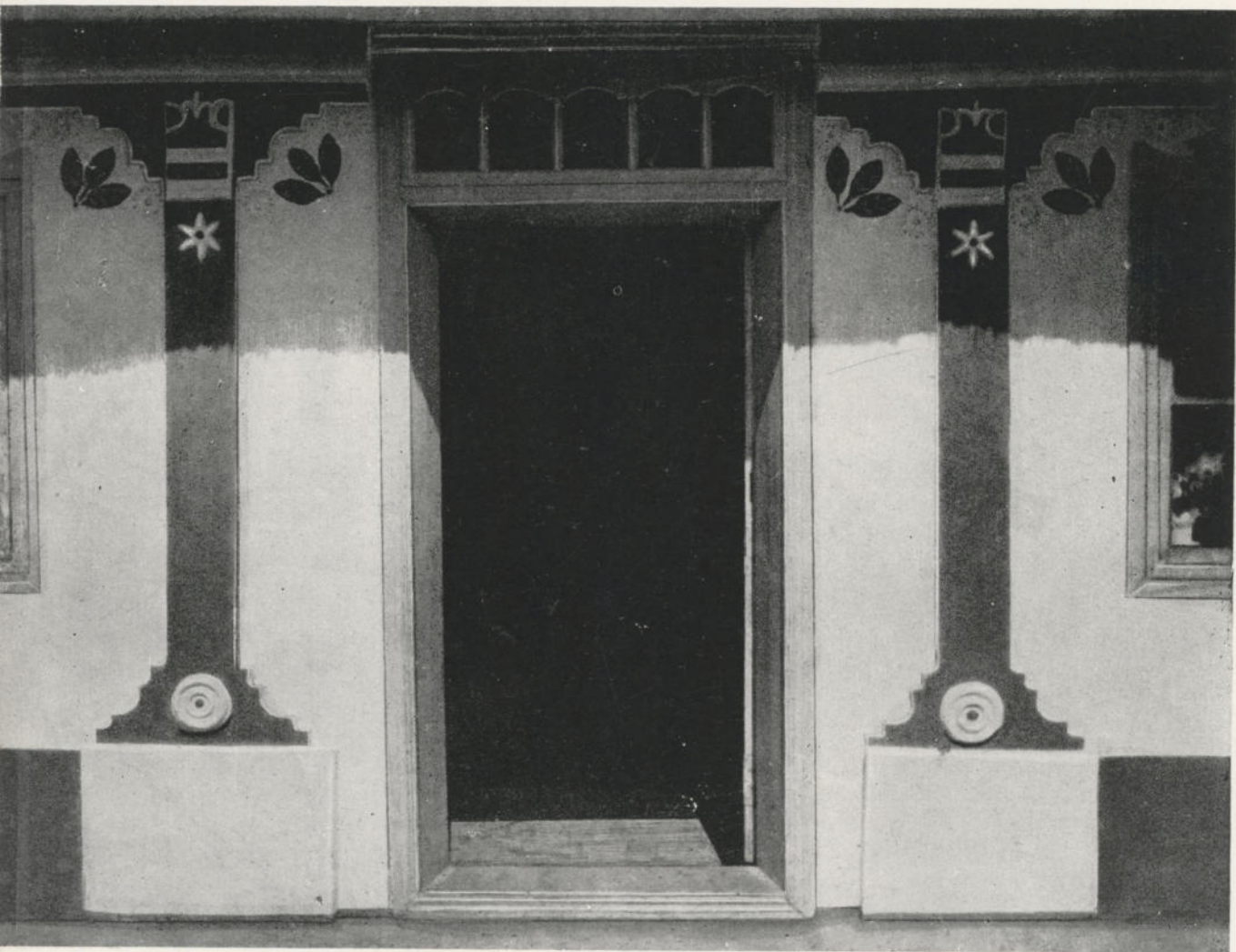

→
103. Оздоблення пілястрів фарбуванням і розписом;
П'ятдесяті роки; с. Рудницьке, Вінницької обл.
Фото автора.

104. Оздоблення пілястрів ліпним орнаментом.
Тридцяті роки; с. Рихтецька Слобідка,
Хмельницької обл. *Фото автора.*

↑
105. Оздоблення пілястрів ліпним орнаментом.
Сорокові роки; с. Рихта, Хмельницької обл.
Фото автора.

106. Облямовування входу до будинку. П'ятдесяті роки; с. Ольгопіль,
Вінницької обл. Фото автора.

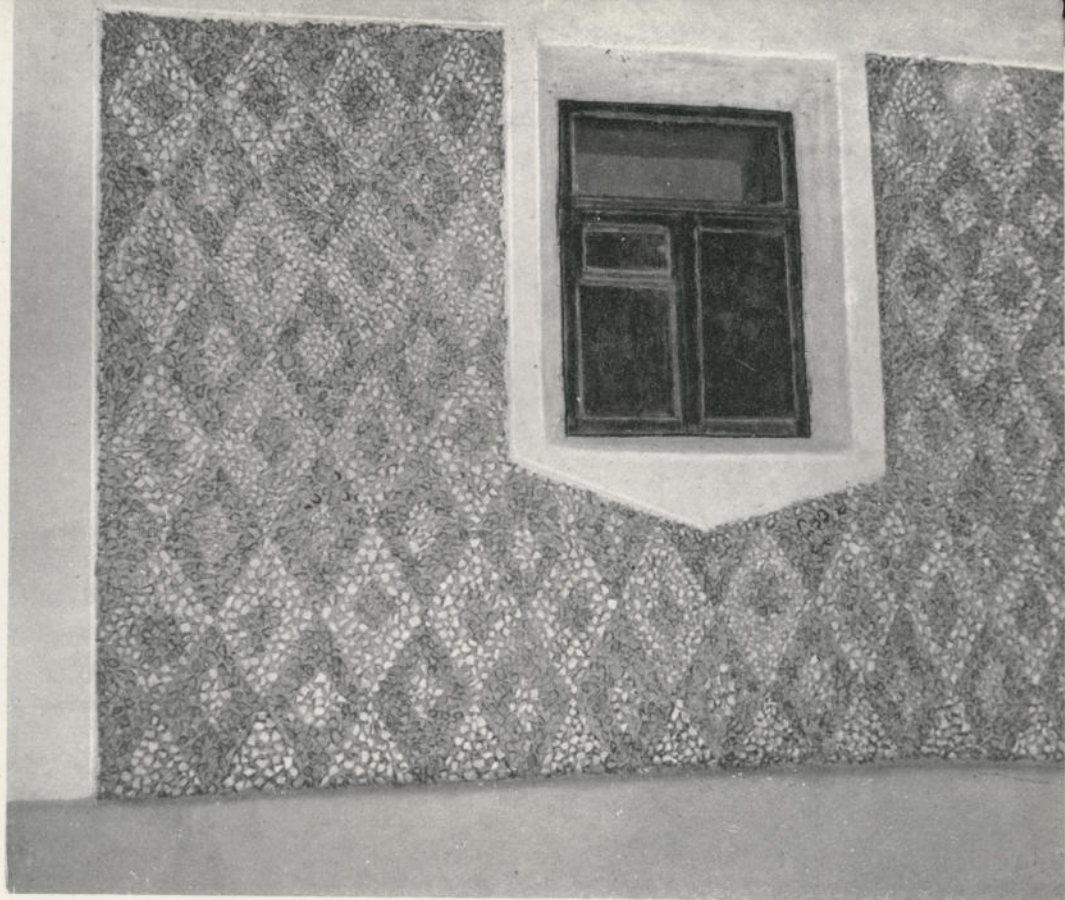
107. Пілястри і фриз (глина). Сорокові роки; с. Луги, Гішницької обл. *Фото автора.*

108. Пілястри і фриз (глина). Сорокові роки; с. Луги, Вінницької обл. *Фото автора.*

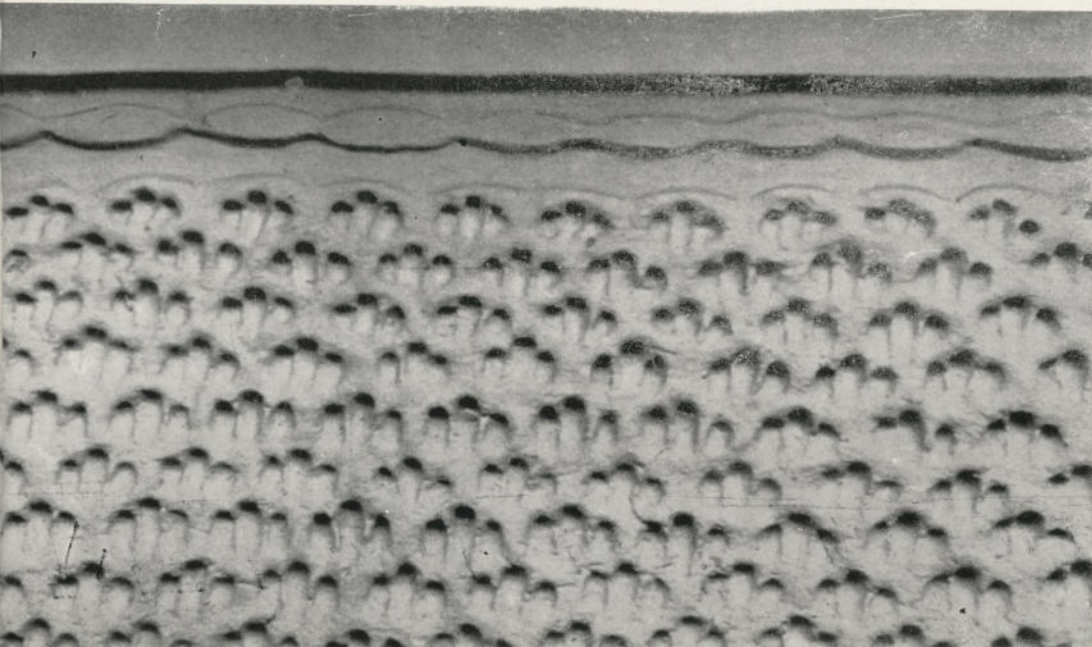

109. Фрагмент жилого будинку колгоспника з орнаментальною фактурою стіни.
П'ятдесяті роки; с. Губник, Вінницької обл. *Фото автора.*

110. Штучна фактура стіни. П'ятдесяті роки; с. Кузьминки,
Хмельницької обл. Фото Г. Логвина.

111. Штучна фактура стіни. Сорокові роки; с. Клебань, Вінницької обл.
Фото автора.

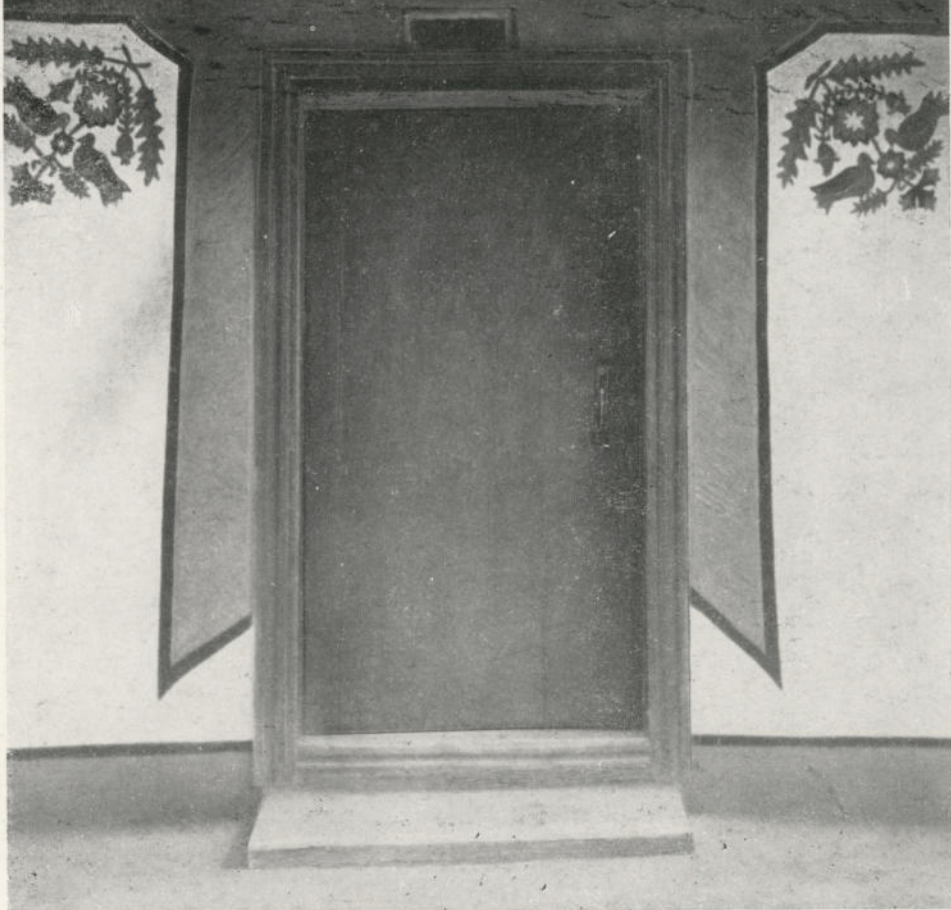

112. Облямовування входу до будинку орнаментованими пілястрами (гіпс).
Сорокові роки; с. Кадіївці, Хмельницької обл.
Фото автора.

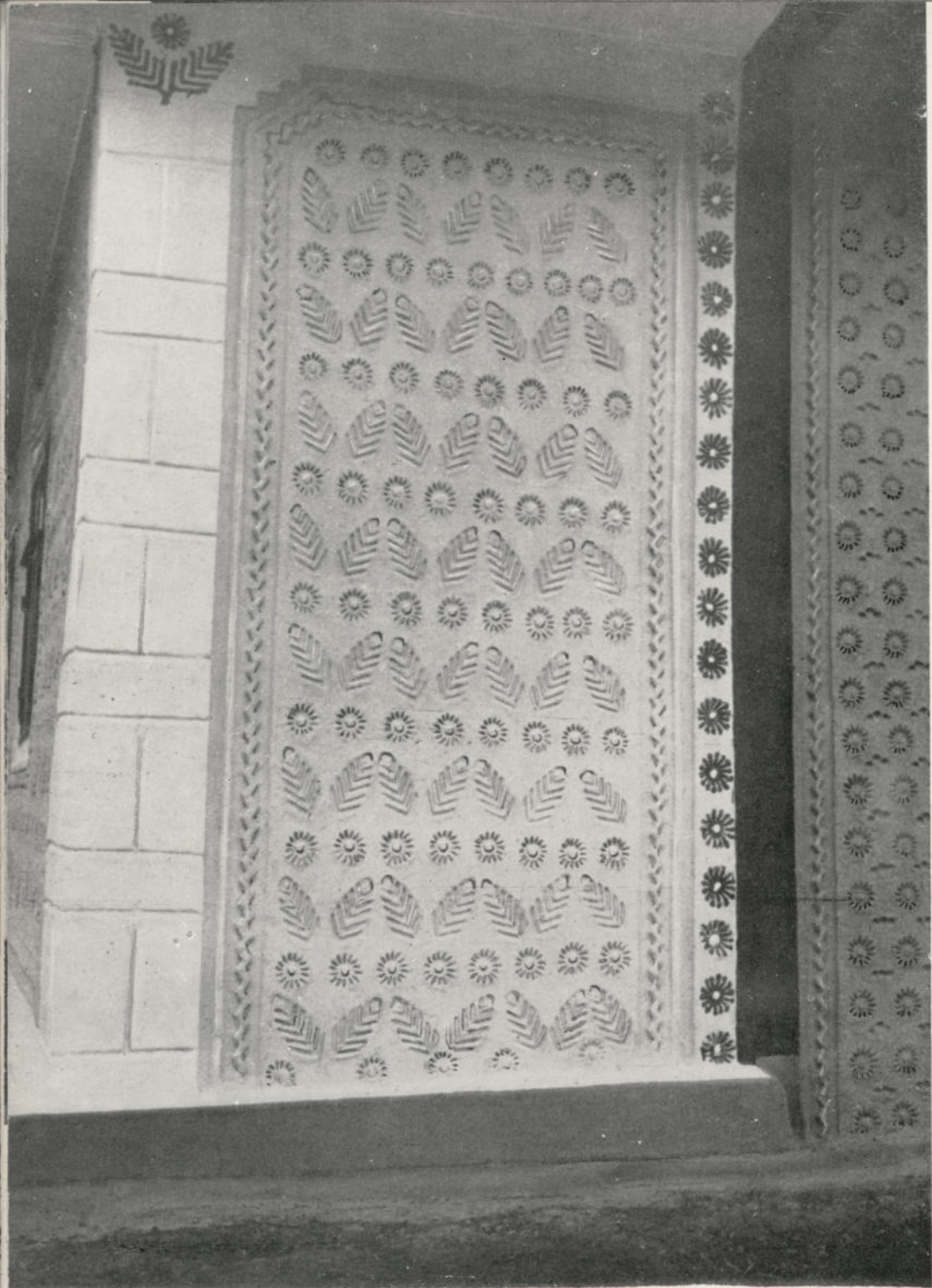
113. Облямовування входу до будинку орнаментованими пілястрами (гіпс).
Сорокові роки; с. Рихта, Хмельницької обл.
Фото автора.

114. Облямовування
входу до будинку.
Сорокові роки; с. Конце-
ба, Одеської обл.
Фото автора.

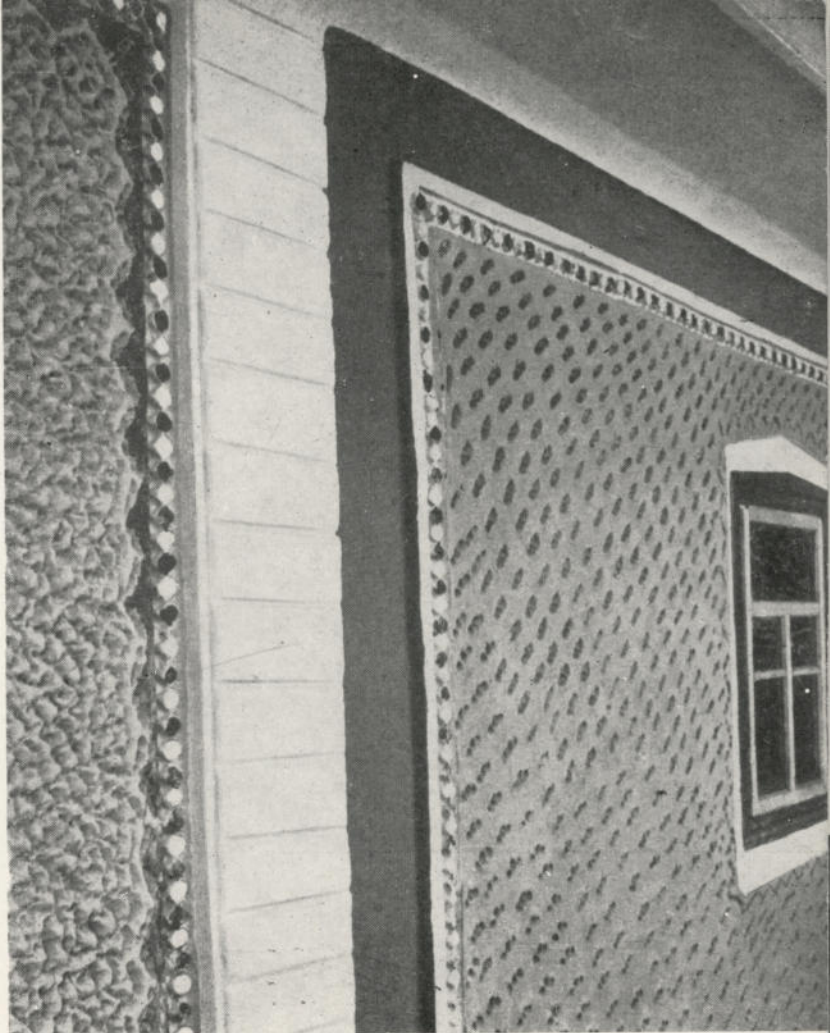
115. Облямовування
входу до будинку.
П'ятдесяті роки;
с. Рудницьке, Вінницької
обл. *Фото автора.*

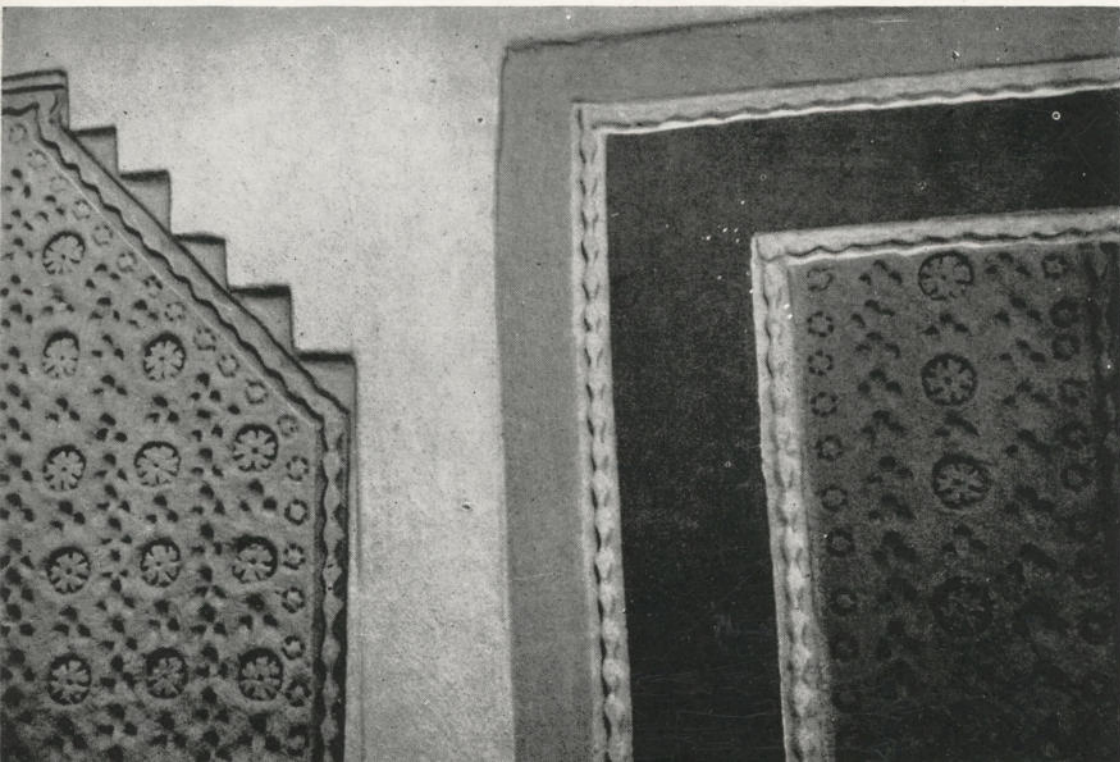

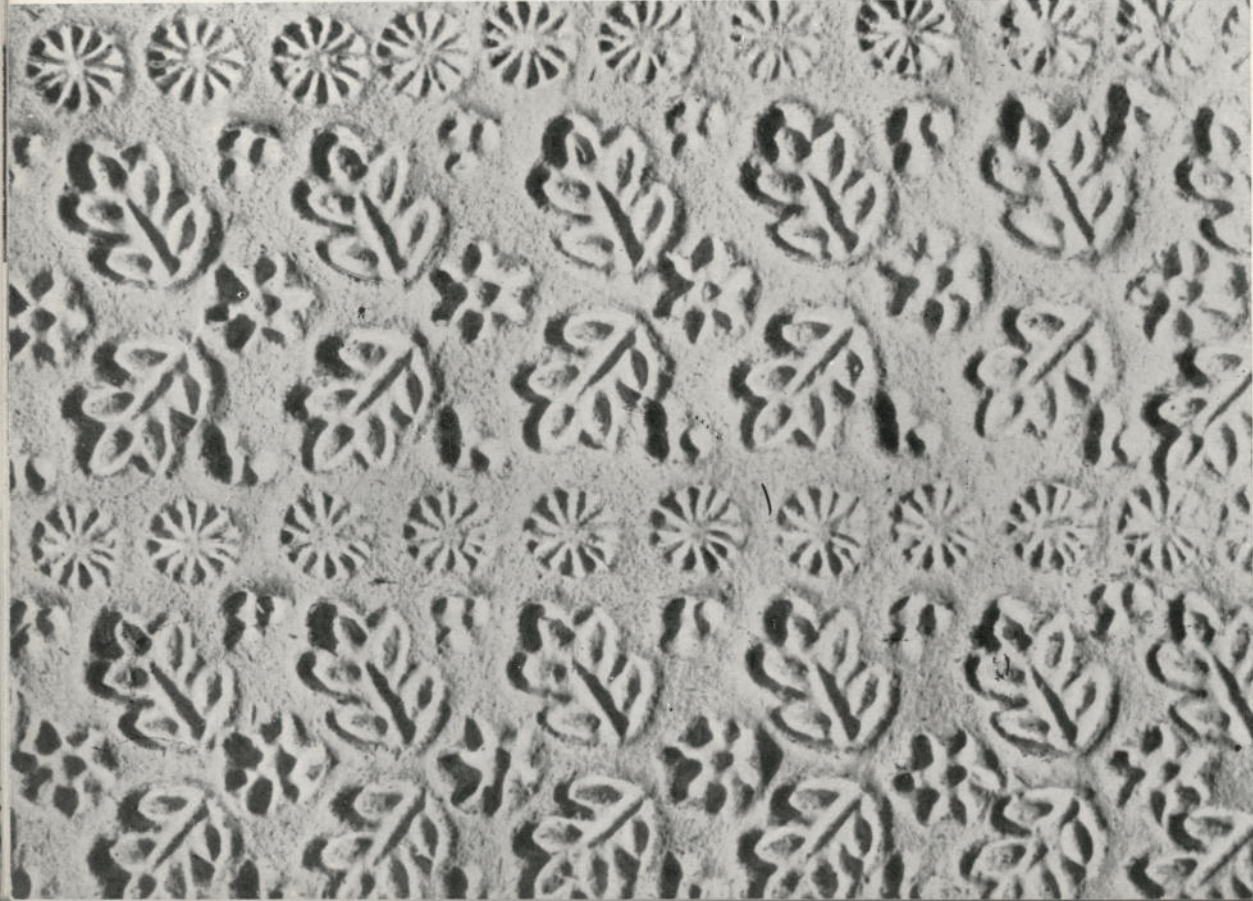
116. Фрагмент напильної стіни з фактурною обробкою і пофарбуванням.
П'ятдесяті роки; с. Калініно, Вінницької обл. Фото автора.

117. Фрагмент напильної стіни з фактурною обробкою і пофарбуванням. П'ятдесяті роки. с. Клебань, Вінницької обл. *Фото автора.*

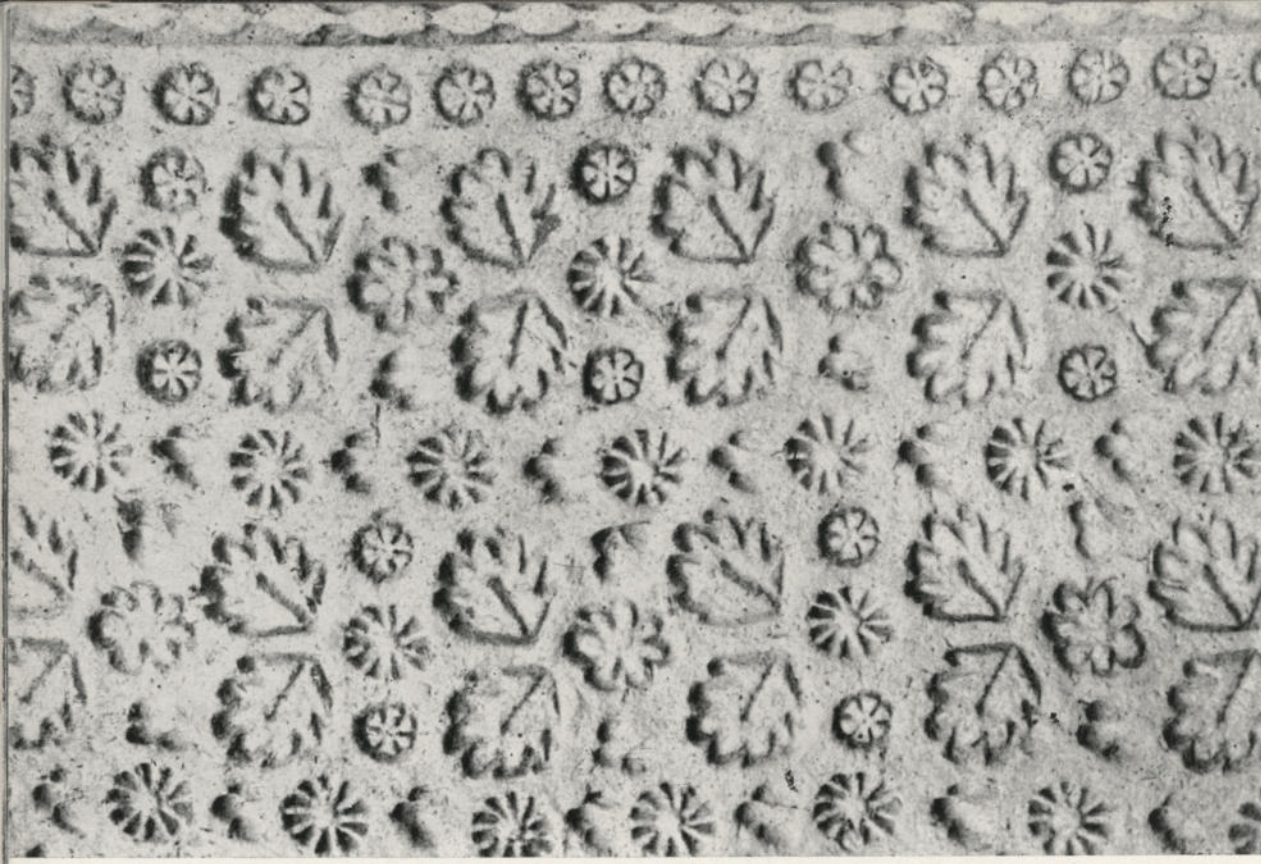

118. Сполучення орнаментальної фактури пластичної обробки з кольоровим пофарбуванням напильної стіни. П'ятдесяті роки; с. Клебань, Вінницької обл. *Фото автора.*

119. Орнаментальна фактура стіни. П'ятдесяті роки; с. Клебань,
Вінницької обл. Фото автора.

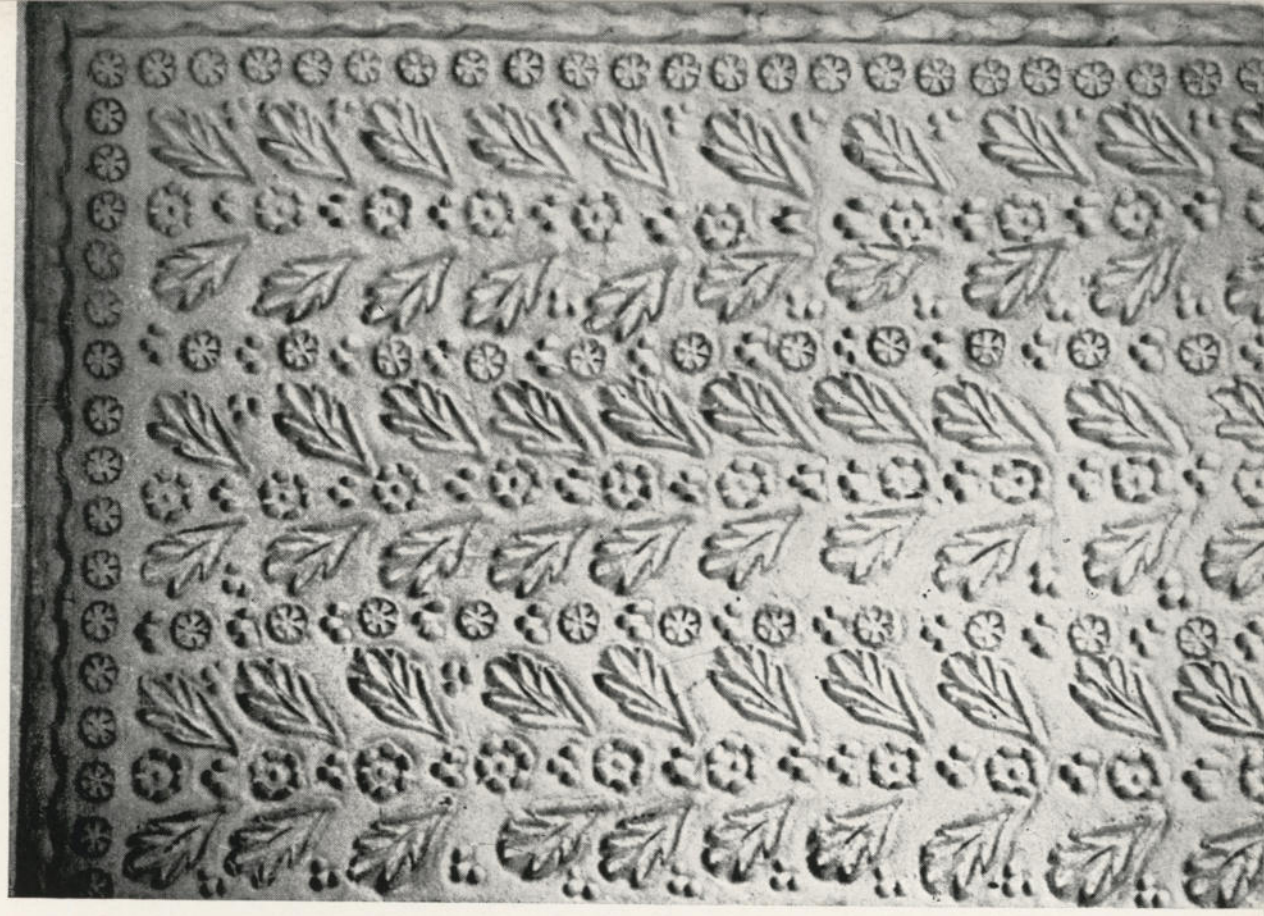

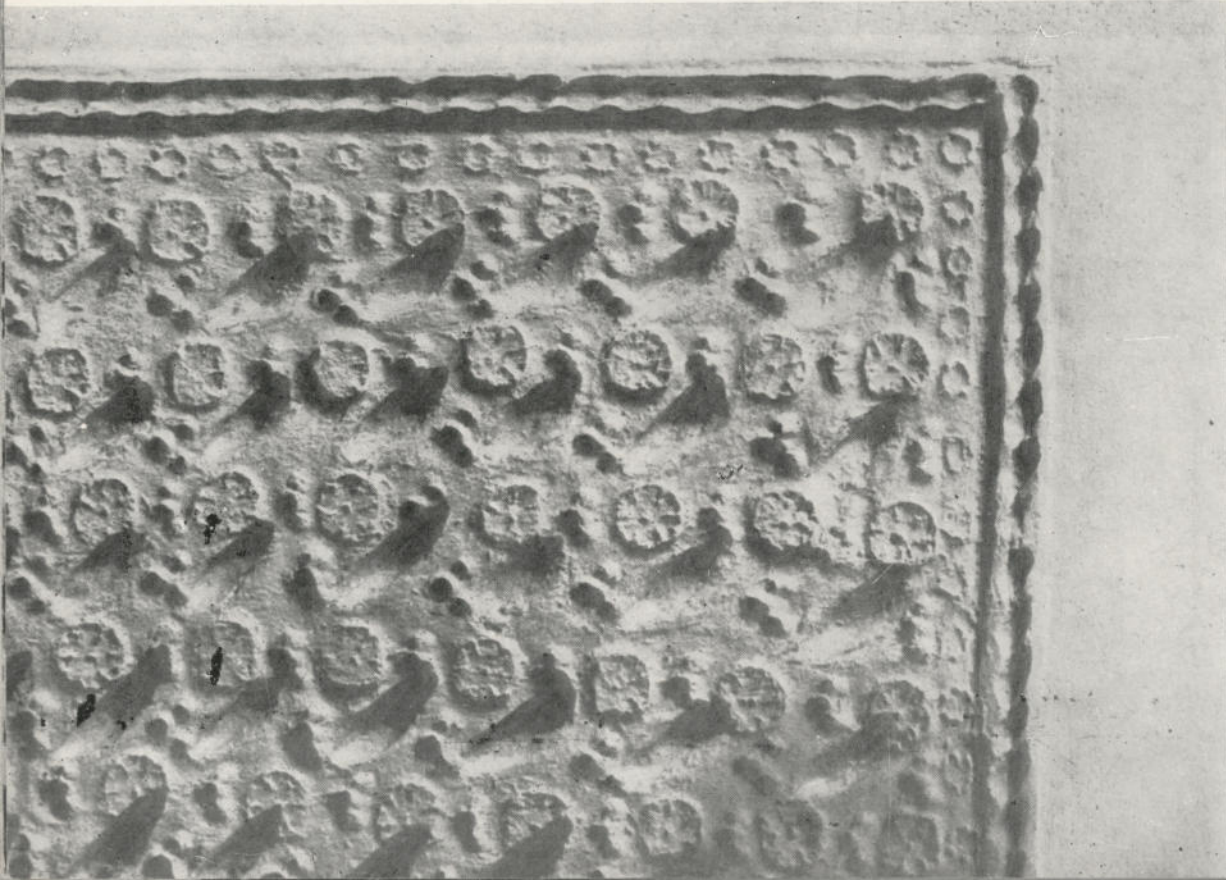
120. Орнаментальна фактура стіни. П'ятдесяті роки; с. Клебань,
Вінницької обл. Фото автора.

121. Орнаментальна фактура стіни. П'ятдесяті роки;
с. Лукашівка, Вінницької обл. Фото автора.

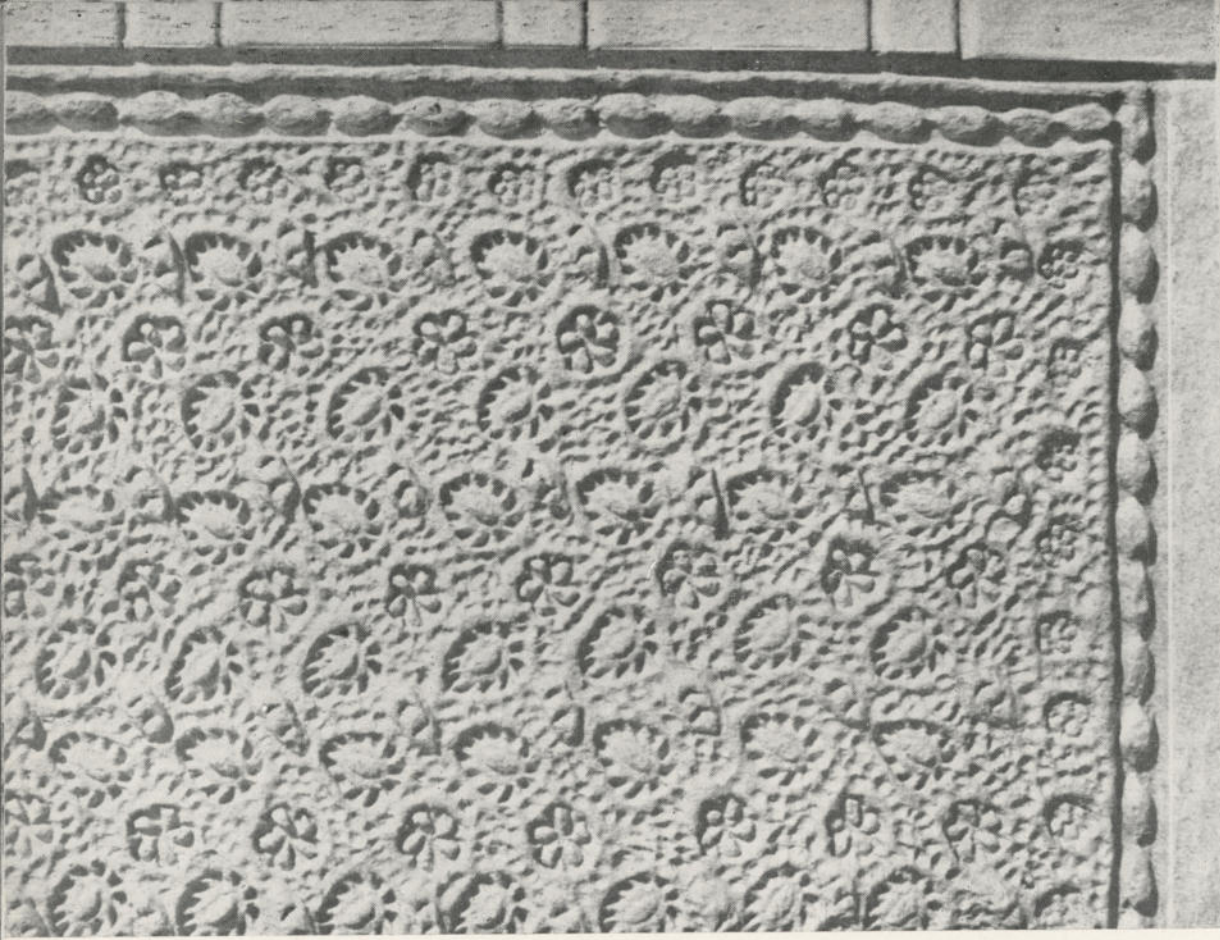

122. Орнаментальна фактура стіни. П'ятдесяті роки; с. Касбань.
Вінницької обл. Фото автора.

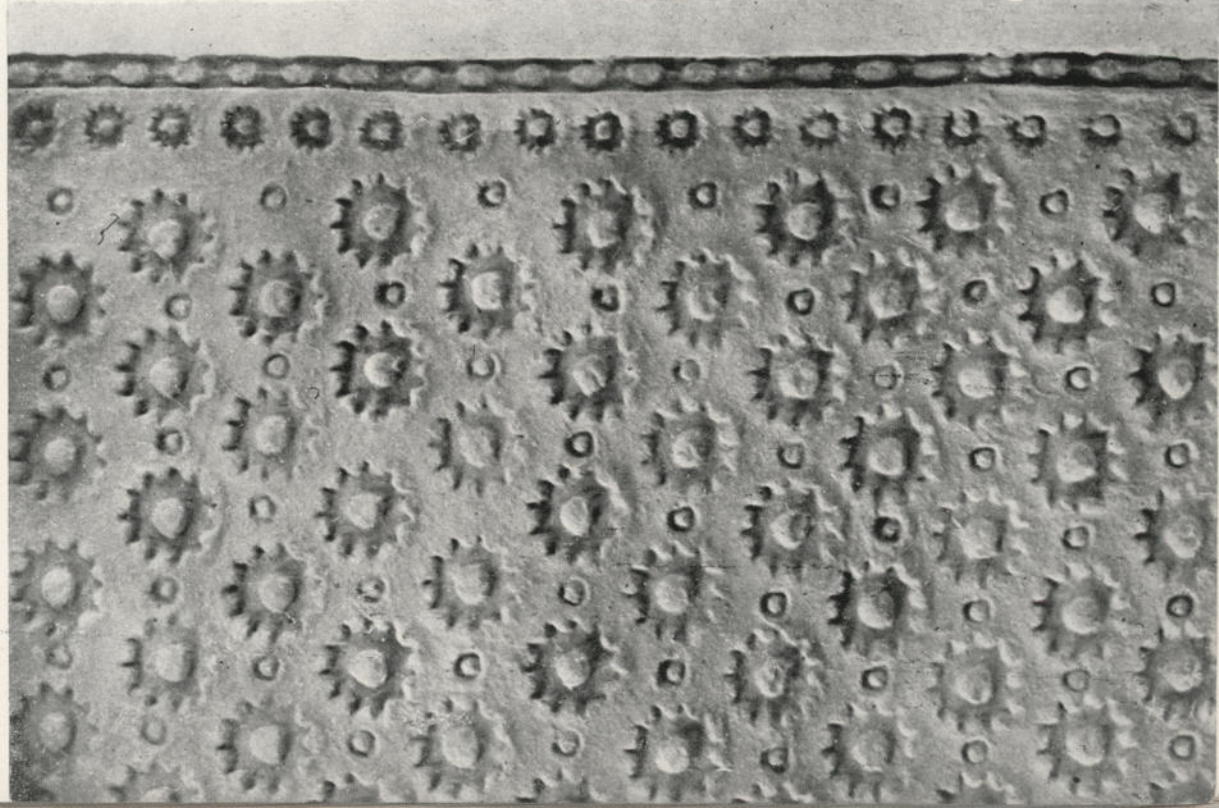

123. Рельєфна та орнаментальна фактура стіни. П'ятдесяті роки;
с. Клебань, Вінницької обл. *Фото автора.*

124. Орнаментальна фактура стіни. П'ятдесяті роки;
с. Кирнасівка, Вінницької обл. *Фото автора.*

125. Штучна фактура стіни. П'ятдесяті роки; с. Білоусівка, Вінницької обл. *Фото автора.*

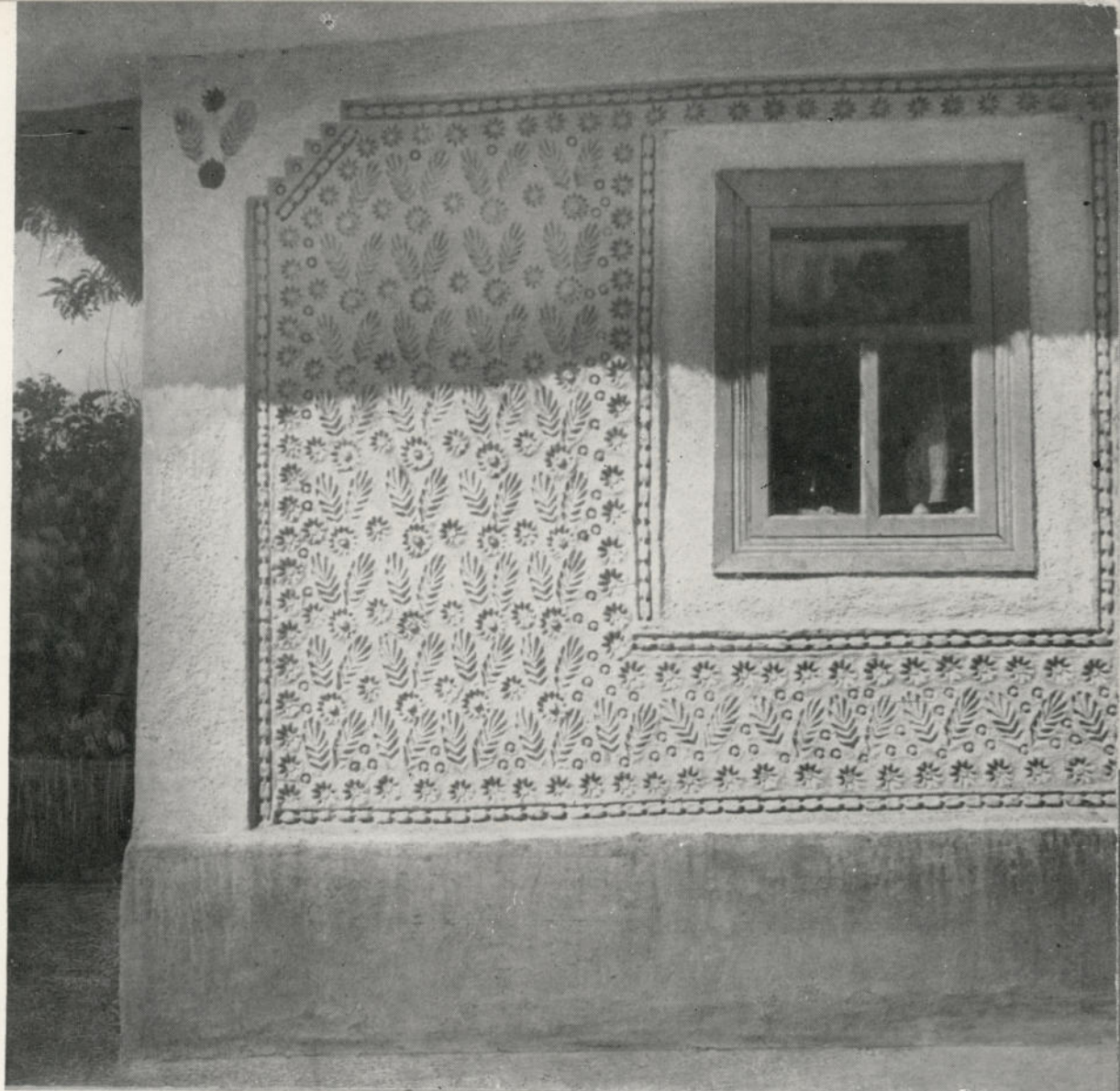

126. Орнаментальна фактура стіни. П'ятдесяті роки; с. Капустяни, Вінницької обл. *Фото автора.*

127. Штучна фактура стіни. Сорокові роки; с. Клебань, Вінницької обл.
Фото М. Буценка.

128. Фрагмент офактуреної стіни. П'ятдесяті роки; с. Олександрівка, Вінницької обл.
Фото М. Буценка.

129. Рельєфна та поліхромна орнаментика в інтер'єрі жилого будинку. П'ятдесяті роки;
с. Огієвка, Вінницької обл. Фото М. Буценка.

130. Розпис стін жилого приміщення (трафарет). П'ятдесяті роки; с. Остриця, Чернівецької обл. Фото Ю. Хохла.

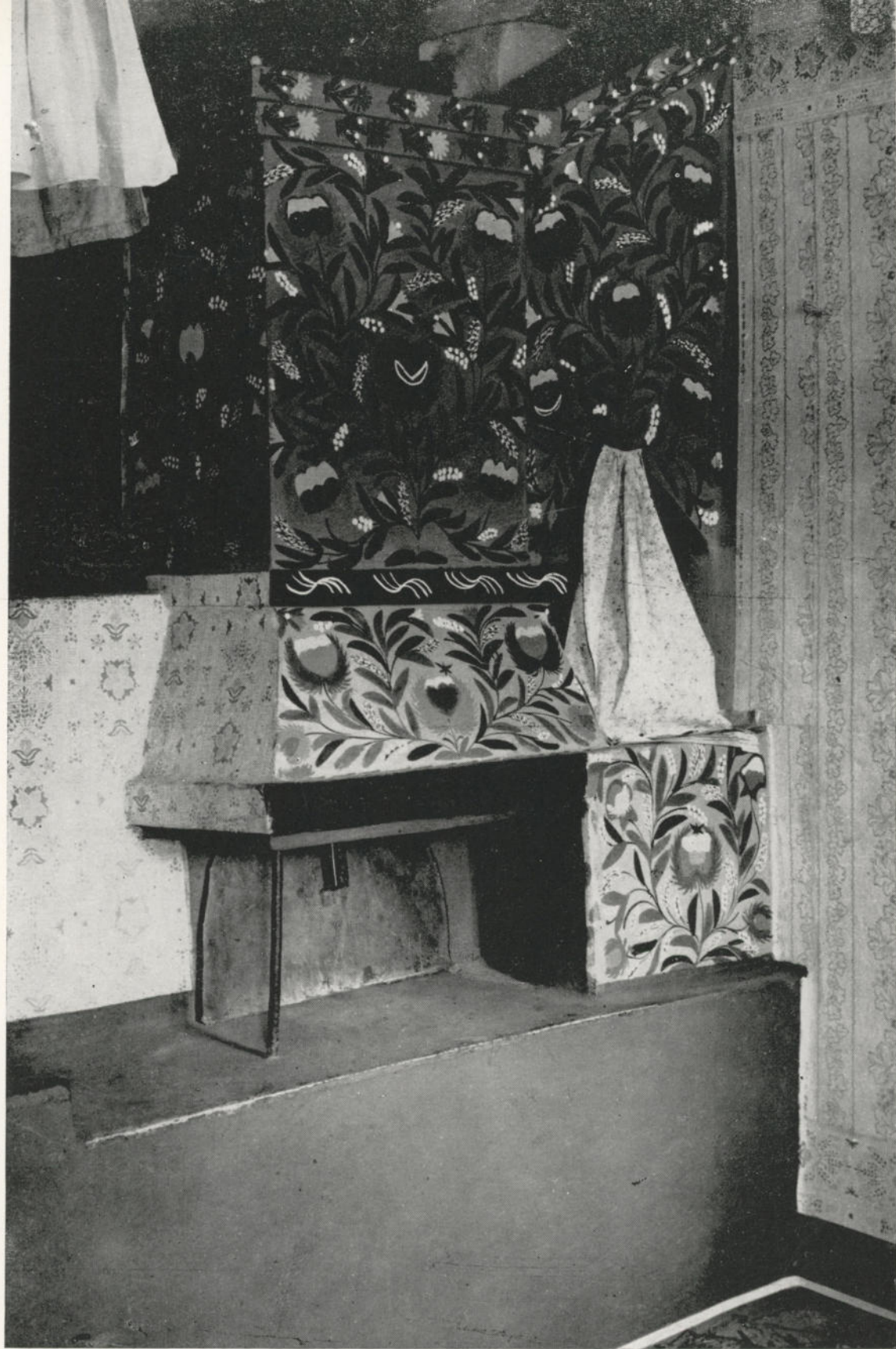
131. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Перельоти, Одеської обл.
За матеріалами МА УРСР.

132. Розпис печі-стінівки і варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Мирони, Одеської обл.
За матеріалами МА УРСР.

133. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Гандрабури, Одеської обл.
За матеріалами МА УРСР.

134. Розпис варистої печі. П'ятдесяти роки; с. Перельоти, Одеської обл.
За матеріалами МА УРСР.

135. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Мирони, Одеської обл.
За матеріалами МА УРСР.

136. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Перельоти, Одеської обл.
За матеріалами МА УРСР.

137. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки; с. Обжила, Одеської обл.
За матеріалами МА УРСР.

138. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки, с. Пасицели, Одеської обл.
Фото автора.

139. Фрагмент розпису на грубі. П'ятдесяті роки; с. Оленівка, Одеської обл. Фото автора.

140. Фрагмент розпису на грубі. Сорокові роки; Миколаївська область. Фото І. Мизя.

141. Фрагмент розпису на грубі. П'ятдесяті роки; с. Малаївці, Одеської обл.
За матеріалами МА УРСР.

142. Фрагмент розпису на грубі. П'ятдесяті роки; с. Пасицели, Одеської обл.
Фото автора.

143. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки;
с. Демівка, Вінницької обл. Фото М. Буценка.

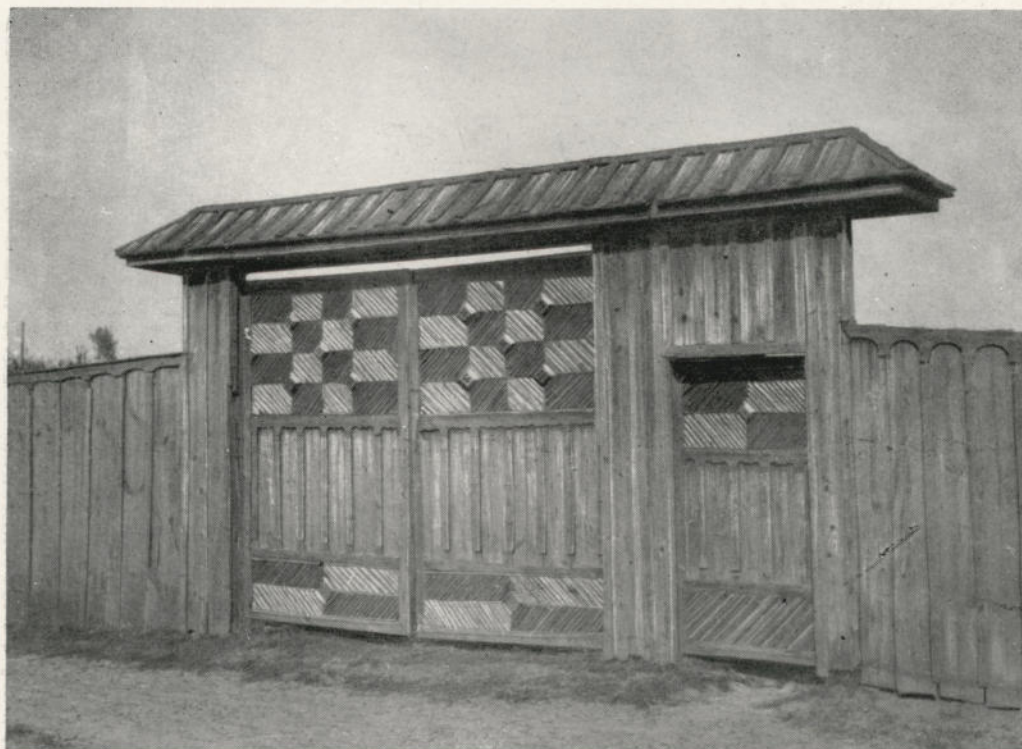

144. Розпис варистої печі. П'ятдесяті роки;
с. Калинівці, Чернівецької обл. Фото автора.

145. Ворота і хвіртка. П'ятдесяті роки; с. Діброва, Закарпатської обл. Фото автора.

146. Ворота і хвіртка. П'ятдесяті роки; с. Новосілки, Київської обл. Фото автора.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бабенчиков М. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. Государственное архитектурное издательство, М., 1945.
- Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края, 1905.
- Білкович А. Український народний настінний розпис. «Народна творчість та етнографія» № 4. Видавництво Академії наук УРСР, К., 1957.
- Берченко Е. Настінне малювання українських хат та господарчих будівель при них. Хрк.-К., 1930.
- Бломквист Е. Общие черты в крестьянском жилище русских и украинцев. «Советская этнография», № 4. Издательство Академии наук СССР, М., 1954.
- Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. Восточно-славянский этнографический сборник. Издательство Академии наук СССР, М., 1956.
- Воронин Н. История культуры древней Руси. Гл. IV (жилище). Издательство Академии наук СССР, М.-Л., 1948.
- Добрянська І. Хатні розписи українців західних Карпат. Матеріали до етнографії та художнього промислу. Вип. I. Видавництво Академії наук УРСР, К., 1954.
- Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев. Издание государственного русского музея, Л., 1928.
- Зеленин Д. Об исторической общности русского и украинского народа. «Советская этнография» № 3, 1940.
- Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанці, Старосамбірського повіту. Матеріали до української антропології. Львів, 1909.
- Каргер М. Древний Киев. Т. I, Издание Академии наук СССР, М.-Л., 1958.
- Козакевич М. Про розвиток плану житла колгоспників Українського Полісся. Матеріали до етнографії та художнього промислу. Вип. III. К., 1957.
- Кржемінський К. Стінні розписи на Уманщині. Кам'янець-Подільський, 1927.
- Кожановский Б. Подольская экспедиция. Л., 1926.
- Лашук Ю. Гуцульська кераміка. Видавництво Академії архітектури УРСР, К., 1952.
- Левітська Л. Селянський стінний розпис на Поділлі, 1928.
- Левченко М. Несколько данных о жилище и пище южноруссов. Т. II, К., 1875.
- Марзеев А. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. Изд. «Научная мысль», Хрк., 1927.
- Манучарова Н. Декоративне прикладне мистецтво України. Видавництво Академії архітектури УРСР, К., 1952.
- Могильченко М. Народна будівля на Чернігівщині. Матеріали до українсько-руської етнології. Т. I, Львів, 1899.
- Мощенко К. Досліди селянського будівництва на Кам'яниччині, К., 1927.
- Русов М. Поселения и постройки крестьян Полтавской губ. (Сборник Харьковского историко-филологического общества). Т. XIII, Хрк., 1902.
- Самойлович В. Планировка жилых домов колхозников в различных зонах УССР. Сборник «Архитектура жилых зданий» Издательство Академии архитектуры УССР, К., 1954.
- Самойлович В. Жилий будинок колгоспника Держбудвидав. УРСР, 1956.
- Самойлович В. Українське селянське житло та господарчі будівлі (XIX поч. XX ст.). Нариси історії архітектури Української РСР. Держбудвидав, К., 1957.
- Самойлович В. Новые народные приемы декоративного убранства в архитектуре сельского жилища Украины. «Советская этнография» № 3, М., 1957.
- Самойлович В. Поліхромія в архітектурі народного житла. «Народна творчість та етнографія» № 3, К., 1957.
- Самойлович В. Зонування сільського житлового будівництва в Українській РСР. «Сільське житлове будівництво в Українській РСР» Держбудвидав К., 1960.
- Січинський В. Українська хата в околицях Львова, Львів, 1924.

Сімоненко І. Поселення, садиба та житло на Закарпатті. Матеріали з етнографії та художнього промислу. Вип. II, К., 1956.

Спаська Е. Гончарські кахлі на Чернігівщині. 1929.

Стельмах Г. Деякі питання вивчення народного житла на Україні XIX—XX ст. ст. «Українська етнографія». Т. IV, 1958.

Сумцев А. К истории хаты «Киевская старина», 1889.

Таранущенко С. Хата по Єлісаветинському провулку під № 35 в Харкові. Хрк., 1921.

Таранущенко С. Старі хати Харкова. Матеріали до історії українського мистецтва. 1921.

Таранущенко С. Вітряки. «Народна творчість та етнографія» № 1, 1958.

Токарев С. Североукраинская экспедиция 1945 г. Институт этнографии. Краткие сообщения. 1947.

Харузина В. Заметки о крестьянском жилище в Верхне-Днепровском уезде Екатеринославской губернии. «Этнографическое обозрение» № 3, 1905.

Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в юго-западный край. Т. VII, часть III, 1872.

Шарко А. Малороссийское жилище. Этнографическое обозрение за 1900 г.

Шепотьова М. Розпис хат на Кам'янецьчині. К., 1928.

Шероцкий К. Очерки по истории декоративного искусства Украины. К., 1914.

Шухевич В. Гуцульщина. Львів, Ч. 1—5, 1906—1908.

Юрченко П. Народное жилище Украины, Издательство Академии архитектуры СССР, М., 1941.

Юрченко П. Народная архитектура Украины (материалы экспедиции). Сборник № 6, Хрк., 1939.

Юрченко П. Архітектурні деталі будівель на Правобережжі, «Архітектура Радянської України» № 8, 1938.

Юрченко П. Дерев'яне зодчество України. Видавництво Академії архітектури УРСР, К., 1949.

ЗМІСТ

	Стр.
Передмова	5
Вступ	9
Планівка та архітектурне рішення жилого будинку . . .	15
Архітектурно-конструктивне рішення елементів будинку . . .	45
Конструкції та декоративно-художнє оздоблення стін . . .	131
Декоративно-художня обробка інтер'єра	179
Малі архітектурні форми	203
Господарські будівлі	—
Ілюстрації	321
Бібліографія	339

АКАДЕМИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА И АРХИТЕКТУРЫ УССР
ИНСТИТУТ АРХИТЕКТУРЫ СООРУЖЕНИЙ

Виктор Петрович САМОЙЛОВИЧ

НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО
В АРХИТЕКТУРЕ СЕЛЬСКОГО ЖИЛИЩА
(на украинском языке)

Редактор Т. М. Заславська
Художне оформлення І. П. Хотінка
Суперобкладинка та художня редакція С. Ю. Кичая
Технічний редактор А. Л. Наринська
Коректор Г. М. Черкаська

БФ 23445. Здано до набору 1 VII 1960 року. Підписано до друку 22. IV 1961 року.
Папір $84 \times 108^{1/16} = 10,75$ паперових, $21,5 + 7$ вкл. фізичних друкованих, $35,26 + 7$ вкл.
умовних, $30,9$ обл.-вид. арк.

Тираж 1000

Ціна 2 крб. 55 коп.

Зам. 321.

Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР.
Київ, Володимирська, 24

Друкарня Держбудвидаву УРСР, Київ, Виборзька, 84.

